

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Θεολογική Σχολή

Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας

ΠΜΣ «ΠΗΓΕΣ, ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ»

Ειδίκευση: Πατρολογία, Εκκλησιαστική Γραμματεία, Εκκλησιαστική Ιστορία, και
Δογματική Θεολογία.

Θεματική ενότητα Α: Πατρολογία, Εκκλησιαστική Γραμματεία και Δογματική Θεολογία.

Ονοματεπώνυμο: Δημητριάδης Περικλής

A.M.: 20191238

Διπλωματική εργασία

Επιβλέπων καθηγητής: Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Κρήνης και Πατριαρχικός Έξαρχος
Μάλτας κ. Κύριλλος (Κατερέλος)

Θέμα:

Ο ΙΕΡΟΣ ΦΩΤΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟ FILIOQUE

Μελέτη της «*Έγκυκλίου έπιστολής*» και του «*Λόγου περι τής
τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*»

Αθήνα 2021

Περιεχόμενα

Πρόλογος	4
Συντομογραφίες	5
Τεχνικοί όροι	5
Α) Πηγές	5
Β) Περιοδικά.....	6
Γ) Σειρές εκδόσεων.....	7
Δ) Εγκυκλοπαίδειες	8
Ε) Λεξικά	8
Εισαγωγή	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση Κωνσταντινουπόλεως και Ρώμης κατά τη διάρκεια των ετών 858-893	35
1) Μέχρι το έτος 867.....	35
2) Η Εγκύκλιος Επιστολή	42
i) Εισαγωγή-Συγγραφική αφορμή.....	42
ii) Τα λατινικά έθιμα.....	44
iii) Το Filioque στη Βουλγαρία.....	46
Α) Εισαγωγή στη προβληματική του θέματος.....	46
Β) Τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος	47
iv) Η θέση του Ι. Φωτίου σχετικά με τους εισηγητές και τους αποδέκτες των λατινικών εθίμων και του Filioque.....	51
v) Η καταδίκη των λατινικών εθίμων	51
vi) Σύγκληση Συνόδου.....	53
vii) Η αναγνώριση της οικουμενικότητας της Συνόδου της Νικαίας (787)	56
viii) Η κατακλείδα της επιστολής.....	57
3) Η εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση μέχρι το 880.....	58
Α) Μέχρι το 869.....	58
Β) Η σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 869/70.....	63

Γ) Το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο συνόδων της Κωνσταντινουπόλεως (869-879)	66
Δ) Η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 879/80.....	70
Οι κανόνες και ο Όρος της Συνόδου των ετών 879/80	76
4) Η εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση μέχρι το τέλος του βίου του Ι. Φωτίου	83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

1) Βασικές πληροφορίες για τη Μυσταγωγία του Ι. Φωτίου.....	86
2) Το περιεχόμενο της Μυσταγωγίας του Ι. Φωτίου	89
i) Εισαγωγή-Συγγραφική αφορμή.....	89
ii) Επιχειρήματα υπέρ της απόρριψης του Filioque.....	90
α) Τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος	90
β) Ο λόγος της φύσεως και ο λόγος της υποστάσεως.....	106
γ) Ερμηνεία αγιογραφικών χωρίων	111
1) Από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο.....	111
2) Από τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου	115
3) Από άλλα βιβλία της Αγίας Γραφής	119
4) Το Πνεύμα του Πατρός και το Πνεύμα του Κυρίου (ή του Υιού, ή του Χριστού)	122
iii) Η θέση του Ι. Φωτίου σχετικά με την Πατερική Θεολογία της Δύσεως και το Filioque.....	126
1) Οι Άγιοι Αμβρόσιος, Αυγουστίνος και Ιερώνυμος.....	126
2) Οι πάπες Ρώμης και η θέση τους σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος.....	133
iv) Η κατακλείδα της Μυσταγωγίας.....	144
Συμπερασματικές θεωρήσεις	146
 Πηγές-Βιβλιογραφία	 158
A) Πηγές	158
1) Πρωτογενείς	158
2) Δευτερογενείς.....	161
B) Βοηθήματα (Μελέτες-Άρθρα)	166

Πρόλογος

Το εγχείρημα της συγγραφής της παρούσας διπλωματικής εργασίας, παρουσίασε όχι μόνο τις αναμενόμενες δυσκολίες, που συνήθως ο φοιτητής αντιμετωπίζει, όταν ασχολείται με ένα θέμα που έχει πληθώρα πηγών προς διερεύνηση. Εξαιτίας της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19 και των νέων συνθηκών που επέβαλε στην καθημερινότητα, η προσέγγιση κάποιας βιβλιοθήκης κατέστη δυσχερής. Ωστόσο, υπήρξαν κάποια πρόσωπα, τα οποία συνετέλεσαν τα μέγιστα στην περάτωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών και της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας και στα οποία οφείλω θερμές ευχαριστίες. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους βιβλιοθηκάρχους της βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, διότι, κατανοώντας τις αντικειμενικές δυσκολίες, μου παρείχαν ευκολίες στο δανεισμό βιβλίων. Ευχαριστίες οφείλω και στους φίλους και συμφοιτητές μου Δαβίδ Nebieridze και Νικόλαο Gongadze, οι οποίοι γενναιόδωρα μου παρείχαν υλικό σχετικά με το θέμα της παρούσας εργασίας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επιπλέον, σε όλους τους καθηγητές και διδάσκοντες του ΠΜΣ «ΠΗΓΕΣ, ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ» και ιδιαίτερος στον αναπληρωτή καθηγητή κ. Αθανάσιο Γλάρο, ο οποίος, πέραν της διδασκαλίας των μαθημάτων του γνωστικού του αντικειμένου της Πατρολογίας και της Εκκλησιαστικής Γραμματείας, διδάσκει το μάθημα της Μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας, με βάση τις οδηγίες του οποίου συντάχθηκαν οι υποσημειώσεις και οι βιβλιογραφικές αναφορές του παρόντος πονήματος.

Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Ιστορικής Δογματικής Θεολογίας, Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κρήνης και Πατριαρχικό Έξαρχο Μάλτας κ. Κύριλλο (Κατερέλο), ο οποίος επί τρία εξάμηνα μας δίδαξε ιδιαίτερος σημαντικά μαθήματα και μου πρότεινε το θέμα της διπλωματικής εργασίας. Ως επιβλέπων καθηγητής, ο Σεβασμιώτατος αγόγγυστα μου παρείχε πολυσχιδή βοήθεια, η οποία μπορεί να αξιολογηθεί αποκλειστικά ως ανεκτίμητη σχετικά με την ανάπτυξη του παρόντος θέματος. Ιδιαίτερα, όμως, οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο πρόσωπο του Σεβασμιωτάτου, για τη στήριξη που μου παρείχε καθ' όλη την περίοδο συγγραφής της διπλωματικής εργασίας.

Συντομογραφίες

Τεχνικοί όροι

Βλ.:	Βλέπε
ΔΔ:	Διδακτορική διατριβή
Master:	Master (διπλωματική εργασία)
Εκδ.:	Εκδόσεις
Επ.:	Επιμέλεια
Μτφρ.:	Μετάφραση
Πρβλ.:	Παράβαλε
Σελ.:	Σελίδα, σελίδες
Στ.:	Στήλη, στήλες
Τόμ.:	Τόμος, τόμοι

A) Πηγές

ACO:	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini-Lipsiae 1922-1940, ed. J. Strauß, Berolini-Lipsiae 1970. ACO II: Series Secunda, ed. R. Riedinger, Berolini 1984-.
Bibliothèque:	<i>Photius Bibliothèque</i> . Texte établi et traduit par R. Henry, τόμ. I-VIII, Société d'édition «Les Belles Lettres», Paris 1959-1977.
ΓΠΣ:	<i>Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Συγγράμματα</i> , τόμ. Α΄-ΣΤ΄ έκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1988-2015.
CCCOGD:	Corpus Christianorum Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, εκδ. Brepols, Turnhout 2007-.
ΕΠΕ:	<i>Ἑλληνας Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας</i> , επ. Π. Χρήστου κ.ά., Πατερικά ἐκδόσεις Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη 1972-.

- Epistulae et Amphilochia:* *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistylae et Amphilochia*, B. LAOURDAS ET L. G. WESTERINK, vol. 1-3, έκδ. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig 1983-1985- L. G. WESTERINK, vol. 4-6.2, έκδ. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig 1986-1988.
- LCL:* *Loeb Classical Library*, London 1912, εκδ. Harvard University, London 1934-.
- Λόγοι καὶ Ὁμιλίας:* Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντίνου πόλεως. *Λόγοι καὶ Ὁμιλίας ὀγδοήκοντα τρεῖς*, τόμ. Α-Β, έκδ. Σ. Ἀριστάρχου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900.
- Monumenta Graeca:* *Monumenta Graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*. Collected and edited by J. Hergenröther. First published, Resensburg 1869. Republished in 1969 by Gregg international publishers limited.
- PG:* *Patrologiae, Cursus Completus, Series Graeca*, τόμ. 1-161, έκδ. J. Migne, Parisiis 1857-1866.
- PL:* *Patrologiae, Cursus Completus, Series Latina*, τόμ. 1-221, έκδ. J. MIGNE, Parisiis 1844-1865.
- P-Π:* Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν κανόνων τῶν τε Ἀγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἀγίων Πατέρων*, τόμ. Α-ΣΤ, Ἀθῆναι 1852-1859.

Β) Περιοδικά

- Βυζαντιακά:* *Βυζαντιακά. Ἐπιστημονικὸν ὄργανον Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1981-.
- DOP:* *Dumbarton Oaks Papers*, έκδ. Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1941-.
- ΕΕΘΣΠΑ:* *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1926-.
- Ἐκκλησία:* *Ἐκκλησία. Ἐπίσημον δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, ἐκδίδεται προνοία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1923-.
- Ἐκκλησία καὶ Θεολογία:* *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία, Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Θεολογικὴ ἐπετηρὶς*, τόμ. Α'-ΙΒ', έκδ. Μητροπολίτου Πισιδίας (πρώην Θυατείρων

καὶ Μ. Βρετανίας) κ. Μεθοδίου Φούγια, Λονδίνο-Αθήναι 1980-1993.

GOTR: *The Greek Orthodox Theological Review*, Holy Cross Greek Orthodox School of Theology, εκδ. Greek Orthodox Theological Institute, Brookline Mass. 1954-.

Θεολογία: *Θεολογία*. Περιοδικόν Ἐπιστημονικόν σύγγραμμα. Τριμηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1923-.

JEH: *The Journal of Ecclesiastical History*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1950-.

JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, Wien 1969-.

Κληρονομία: *Κληρονομία*. Περιοδικὸν Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1969-.

KPJT: *Korea Presbyterian Journal of Theology*, εκδ. Presbyterian College and Theological Seminary Press, Seoul 1985-.

MEG: *Medievo Greco*, Rivista di storia e filologia bizantina, Alessandria 2000-.

Studia Ambrosiana: *Studia Ambrosiana. Annali dell'Accademia di Ant'Ambrogio*, εκδ. Bulzoni, Milano 2007-.

Σύμμεικτα: *Σύμμεικτα*, εκδ. Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, τόμ. 1-17, Ἀθήναι 1966-2007. [Το ἴδιο περιοδικό ὑπὸ νέο τίτλο] *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, εκδ. Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, τόμ. 18-, Αθήνα 2008-.

Σύνθεσις: *Σύνθεσις. Ηλεκτρονικό περιοδικό τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ*, 2012-.

VC: *Vigiliae Christianae*, εκδ. Brill, Leiden-Boston 1947-.

WTJ: *The Westminster Theological Journal*, εκδ. Westminster Theological Seminary, Pennsylvania 1938-.

REB: *Revue des Études Byzantines*, εκδ. Peeters, Paris 1946-.

SOC: *Studi sull'Oriente Cristiano*, Roma 1996-.

Γ) Σειρές εκδόσεων

AB: Ἀνάλεκτα Βλατάδων, εκδ. Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1969-.

Βυζαντινοί Συγγραφείς:	Βυζαντινοί Συγγραφείς, έκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004-.
Contemporary Christian Thought Series:	Contemporary Christian Thought Series, εκδ. Sebastian Press, California 2007-.
Ἐπί τάς πηγάς:	Ἐπί τάς πηγάς, έκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1973-.
Θεολογία καί Οἰκουμένη:	Θεολογία καί Οἰκουμένη, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016.
Λατρευολογήματα:	Λατρευολογήματα, έκδ. Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Ἀθήνα 2000-.
Monographies:	Monographies du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, έκδ. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Paris 1982-.
Studia Historicorum Ecclesiasticorum:	Studia Historicorum Ecclesiasticorum, εκδ. Ηρόδοτος, Ἀθήνα 2019-.
ΦΘΒ:	Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1978-.
OSHT:	Oxford Studies in Historical Theology, εκδ. Oxford University Press, Oxford 1994-.

Δ) Εγκυκλοπαίδειες

<i>EEAD:</i>	<i>The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity</i> , ed. John Anthony McGuckin, vol. I-II, εκδ. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford 2011.
<i>ΘΗΕ:</i>	<i>Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία</i> , τόμ. 1-12, έκδ. Ἀθανασίου Μαρτίνου, Ἀθῆναι 1962-1968.
<i>ΜΟΧΕ:</i>	<i>Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια</i> , εκδ. Στρατηγικές Εκδόσεις, τόμ. 1-12, Ἀθήνα 2010-2015.

Ε) Λεξικά

<i>NDT:</i>	<i>New Dictionary of Theology: Historical and Systematic</i> , ed. M. Davie, T. Grass κ.α., εκδ. IVP Academic, Illinois ² 2016.
<i>ODB:</i>	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , τόμ. 1-3, επ. Α. Kazhdan, εκδ. Oxford University Press, New York-Oxford 1991.

Εισαγωγή

Ο Ι. Φώτιος είναι από τους επιφανέστερους πατέρες της Εκκλησίας. Πριν ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, σταδιοδρόμησε ως κρατικός αξιωματούχος. Ο ιερός πατήρ του ενάτου αιώνα είναι γνωστό ότι ήταν κάτοχος σπουδαίας κλασικής παιδείας. Ως οικουμενικός πατριάρχης, ο Ι. Φώτιος εργάστηκε αγωνιωδώς για την αύξηση του σώματος του Χριστού, επιδεικνύοντας απaráμιλλο ενδιαφέρον για το ιεραποστολικό έργο του οικουμενικού πατριαρχείου. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Ι. Φώτιος αναμετρήθηκε με μία αντίληψη που αναπτύχθηκε στους κόλπους της Δυτικής Εκκλησίας, το Filioque, που δεν είχε ακόμα αναγνωρισθεί ως δόγμα και το οποίο αναδείχθηκε σε σημείο διαφοροποίησης των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσεως. Στην παρούσα εργασία μελετώνται δύο από τα αξιολογότερα έργα του Ι. Φωτίου: η *Εγκύκλιος Επιστολή* και ο *Λόγος περί της του Αγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδειχθεί, κατά το δυνατόν, η αντίληψη του Ι. Φωτίου περί του Filioque, σε συνδυασμό με τις εκκλησιαστικές και δευτερευόντως τις πολιτικές συνθήκες της εποχής που επικρατούσαν στην Ανατολική και τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και εν τέλει τους λόγους για τους οποίους αντικρούεται, πάντοτε σε συνάρτηση με τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου του Θ' αιώνα, στον οποίο ο ιερός πατήρ άφησε ανεξίτηλο το αποτύπωμά του.

Στην εισαγωγή του παρόντος πονήματος εξετάζονται οι θεωρήσεις περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος επιφανών πατέρων της Εκκλησίας, Ανατολικών και Δυτικών, που προηγήθηκαν του Ι. Φωτίου, του οποίου παρουσιάζεται ο βίος και η πολιτεία, μέχρι και την εκλογή του στη θέση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Επιπλέον, γίνεται μία σύντομη ιστορική ανασκόπηση στις απαρχές της ιστορίας και Θεολογίας του Filioque, καθώς και την πρώτη διαταραχή που προκάλεσε η προσθήκη του στο Σύμβολο της Πίστεως, αρχικά στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων.

Στο Α' Κεφάλαιο αναλύονται οι εκκλησιαστικές συνθήκες που επικρατούν στην Ανατολική και Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία από τα μέσα, μέχρι και τα πρώτα έτη της τελευταίας δεκαετίας του Θ' αιώνα (858-893). Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται λόγος περί των σχέσεων Ι. Φωτίου και Αγίου Ιγνατίου, καθώς και περί των οπαδών τους, περί των ιεραποστολικών προσπαθειών του οικουμενικού πατριαρχείου και του πατριαρχείου της Ρώμης στο σλαβικό κόσμο και περί των συνόδων Κωνσταντινουπόλεως και Ρώμης, οι οποίες αποτύπωσαν τις εκκλησιαστικές τάσεις της εποχής. Εντός αυτού του κεφαλαίου αναπτύσσεται η *Εγκύκλιος Επιστολή* του Ι. Φωτίου προς τους πατριάρχες της Ανατολής, διότι παρουσιάζονται οι εκκλησιαστικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής, από τις οποίες το εν λόγω κείμενο δεν είναι φρόνιμο να αποσυνδεθεί. Επιπλέον, πριν και μετά την ενασχόληση με την *Εγκύκλιο Επιστολή*, εξετάζονται οι σημαντικότερες σύνοδοι του

δεύτερου μισού του Θ΄ αιώνα στην Κωνσταντινούπολη κατά τα έτη 861, 867, 869-870, 879-880 και τη Ρώμη κατά τα έτη 863, 867 και 869.

Στο Β΄ Κεφάλαιο αναλύεται η *Μυσταγωγία* του Ι. Φωτίου, κείμενο περισπούδαστο, το οποίο βρήθει από αγιογραφικές και πατερικές χρήσεις, ενώ, επιπλέον ανάγεται και στα πρακτικά κάποιων Οικουμενικών Συνόδων. Η *Μυσταγωγία* περιλαμβάνει εμπειριστατωμένα επιχειρήματα σχετικά με την απόρριψη του Filioque, τόσο σε θεολογικό, όσο και σε ιστορικό επίπεδο. Αυτός είναι ο λόγος, σύμφωνα με τον οποίο το συγκεκριμένο κείμενο, καθώς και το πρόσωπο που το συνέγραψε, με το πέρασ των αιώνων μνημονεύθηκαν όσο λίγα έργα και προσωπικότητες στην ιστορία.

Η στάση του Ι. Φωτίου και η αξιολόγηση του Filioque, όπως προκύπτει από τα δύο προαναφερθέντα κείμενα, κρίνεται ότι είναι θεμελιωμένη στην αγιογραφική, πατερική, κανονική και εν γένει εκκλησιαστική παράδοση. Το πρόσωπο του οικουμενικού πατριάρχη, με το πέρασμα των αιώνων μνημονεύθηκε πολλάκις, τόσο από Ορθόδοξους, όσο και από Ρωμαιοκαθολικούς και Διαμαρτυρόμενους ερευνητές. Η αντιμετώπιση του προσώπου του, παλαιότερα βασιζόταν στο δόγμα που ασπαζόταν ο κάθε ερευνητής, κάτι το οποίο πλέον ισχύει σε μικρό βαθμό. Η στάση του Ι. Φωτίου έναντι του Filioque, αποτέλεσε την αυγή μίας νέας πραγματικότητας στις σχέσεις της Ανατολικής με τη Δυτική Εκκλησία, ενώ ακόμα οι δύο Εκκλησίες ήταν σε κοινωνία μεταξύ τους.

Κατά τη διάρκεια του έτους 867 ο Ι. Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ήλθε σε ρήξη με τον πάπα Ρώμης Νικόλαο Α΄. Ένα από τα ζητήματα που προκάλεσαν τη ρήξη αφορούσε τη τριαδολογική πίστη της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, γινόταν λόγος σχετικά με το 'είναι' της Αγίας Τριάδος και ιδιαίτερα του τρίτου προσώπου Της, του προσώπου του Αγίου Πνεύματος. Ο Ι. Φώτιος υποστήριξε ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ μόνου του Πατρός, ενώ ο πάπας Νικόλαος ότι εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιό (ex Patre Filioque λατινιστί). Όπως θα αποδειχθεί στις αμέσως επόμενες γραμμές, ο Ι. Φώτιος ορθοτομεί το λόγο της αληθείας και είναι φορέας της ιεράς Παραδόσεως, χωρίς προσθήκες, ή παρεκκλίσεις από αυτήν. Για να γίνει σαφές αυτό, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθεί η διδασκαλία κάποιων προγενέστερων αυτού πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με το ζήτημα του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος.

Το ζήτημα του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος είναι αναπόσπαστο μέρος της τριαδολογίας της ορθόδοξης θεολογίας, της καθ' αυτό Θεολογίας, δηλαδή της αΐδιας ύπαρξης και των σχέσεων των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος. Οι πατέρες της Εκκλησίας ασχολήθηκαν με το πρόσωπο του Αγίου Πνεύματος, κάνοντας λόγο κατά πρώτον, σχετικά με τη θεότητά Του. Αρχικά, ο Άγιος Γρηγόριος Νεοκαισαρείας, σε κείμενο που επέχει θέση ομολογίας πίστεως, αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα λαμβάνει την ύπαρξη του, δηλαδή το 'είναι' Του από τον Θεό και φανερώνεται στους ανθρώπους από τον Υιό¹. Προφανώς, ο Θαυματουργός Άγιος, αναφέροντας ότι το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος λαμβάνει το 'είναι' Του από το Θεό αναφέρεται στο πρόσωπο του Πατρός. Ο Μέγας Αθανάσιος είναι ο πρώτος πατήρ

---

¹ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Έκθεσις τῆς πίστεως*, PG 10, 985^A: «Καὶ ἐν Πνεῦμα ἅγιον, ἐκ Θεοῦ τὴν ὑπαρξίν ἔχον· καὶ δι' Υἱοῦ πεφηνός, δηλαδή τοῖς ἀνθρώποις».

της Εκκλησίας, που στις πραγματείες και επιστολές του ασχολήθηκε με αίρεση που αφορά εκ των προτέρων το ζήτημα της θεότητας του Αγίου Πνεύματος². Στην εποχή που έζησε, βρέθηκε αντιμέτωπος με την αίρεση του Αρείου. Ο Άρειος δίδασκε ότι υπήρχε εποχή κατά την οποία ο Λόγος, το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, δεν υπήρχε. Επομένως, υποβάθμιζε τον Θεό Λόγο στη τάξη των κτιστών. Επίσης, ο Άρειος, λόγω του ιουδαϊκού τύπου μονοθεϊσμού που πρόσβευε, δεν δεχόταν την αΐδια γέννηση στη θεότητα³.

Ο ίδιος ο Μ. Αθανάσιος μας πληροφορεί ότι αποτελεί πίστη του Αρείου ότι ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα έχουν τρεις ουσίες, οι οποίες είναι ανόμοιες μεταξύ τους⁴. Επιπλέον, σύμφωνα με τον μεγάλο πατέρα, οι Έλληνες⁵ υποστηρίζουν ότι η Αγία Τριάδα αποτελείται από πολλούς θεούς. Όμως, δεν εισάγεται στην Εκκλησία η πίστη σε τρεις αρχές, ή τρεις πατέρες, όπως φρονούν όσοι ακολουθούν τον Μαρκίωνα⁶ και τον Μάνη⁷. Κάτι τέτοιο στηρίζεται με το ότι δεν χρησιμοποιείται το παράδειγμα τριών ηλίων για να περιγράψει τον Θεό, αλλά ένας ήλιος και απαύγασμα και ένα φως κατά το απαύγασμα⁸.

---

² Γ. ΣΤΟΠΙΟΓΛΟΥ, «Πνευματομάχου», *ΘΗΕ* 10, στ. 479.

³ Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεγάλοι Σταθμοί της Θεολογίας*, σελ. 221-222.

⁴ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κατά Άρειανών* 1, 6, *PG* 26, 24^B: «μεμερισμένοι τῇ φύσει, καὶ ἀπεξενωμένοι καὶ ἀπεσχοινισμένοι, καὶ ἀλλότριον, καὶ ἀμέτοχοι εἰσὶν ἀλλήλων αἰ οὐσίαι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ, ὡς αὐτὸς ἐφθέγγετο, ἀνόμοιοι πάντων ἀλλήλων ταῖς οὐσίαις καὶ δόξαις εἰσὶν ἐπ' ἄπειρον».

⁵ Ὡς «Ἕλληνες» ἡ Εκκλησία δέχεται τοὺς ετερόθρησκους. Βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Πῶς δεῖ δέχεσθαι τοὺς προσιόντας τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἑτεροδόξους», *Θεολογία*, 25.2, σελ. 224. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ Εκκλησία με τὸν ὄρο «Ἕλλην» κατανοεῖ τοὺς ετερόθρησκους, κοινῶς τοὺς πιστοὺς κάποιας ἄλλης θρησκείας. Ὁ ὄρος «Ἕλλην» οὕτως ἢ ἄλλως στὴν ἀρχέγονη Εκκλησία δὲν προσδιορίζει πλέον τὸν πολιτισμένο σε ἀντιδιαστολὴ με τὸν βάρβαρο, ὅπως συνέβαινε στὴν ἀρχαιότητα. Για τοὺς βυζαντινοὺς, οἱ ὁποῖοι αυτοπροσδιορίζονται ὡς Ῥωμαῖοι, τὸ ὄνομα «Ἕλλην» εἶναι σημαντικό τῆς εἰδωλολατρικῆς ιδιότητος. Επομένως, οἱ Ἕλληνες συσχετίζονταν, οὐ μὴ καὶ ταυτίζονταν, με τοὺς εἰδωλολάτρες. Για περισσότερα σχετικά με αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Μ. ΜΠΕΓΖΟΣ, «Πρόλογος», σελ. 36. Επιπλέον, ἤδη ἀπὸ τὸν 4^ο π.Χ. αἰῶνα, ἕνα αἰῶνα μετὰ τὸν Χρυσὸ αἰῶνα τοῦ Περικλέους υπήρχαν ἀπόψεις οἱ ὁποῖες θεμελιώναν μίαν νέα νοηματοδότηση τοῦ ὄρου «Ἕλλην». Αὐτὸ φανερώνεται πεντακάθαρα στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἰσοκράτους. Τὸ πενταπόσταγμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀττικοῦ ρήτορα συγκεντρώνεται στὸ ἀπόσπασμα που θα παρατεθεῖ: ἸΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Πανηγυρικός*, 50, σελ. 148: «τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγονάσιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας». Εἶναι σαφές ὅτι για τὸν Ἰσοκράτη τὸ ὄνομα «Ἕλλην» προσδιορίζει τὴν κοινὴ παιδεία καὶ ὄχι ἀπαραίτητα τὴν κοινὴ καταγωγή. Βαθμιαία, ὠστόσο, στὴ λεγόμενη Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία τὰ ὀνόματα Ἑλλήν' καὶ Ἑλλάς' ἀπέκτησαν ἐθνικὸ χαρακτήρα. Βλ. σχετικά Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο*, σελ. 13-14: «Ἡ ταύτιση κατὰ τοὺς μέσους χρόνους τῆς ὀνομασίας «Ἑλλην» μετὰ τὴν εἰδωλολατρία δὲν εὐνοοῦσε τὴν χρῆσιν τῆς, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ὀνομασία «Ἑλλάς» εἶχε συγκεκριμένη διοικητικὴ ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ γεωγραφία τῆς αὐτοκρατορίας (θέμα Ἑλλάδος). Μόλις ἀπὸ τὸν ἸΓ' αἰῶνα ἡ χρῆσις τῶν δύο αὐτῶν ὀνομασιῶν, με καθαρὰ ἐθνικὴ σημασία πὸν ἄρχισε τὸν ΙΑ' αἰῶνα, γίνεται εὐρύτατη, ὅποτε ἀναπτύσσεται προοδευτικὰ καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ γένους σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν συρρίκνωσις τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας».

⁶ Ὁ Μαρκίωνας εἶναι γνωστικὸς αιρετικὸς. Εἶναι υπέρμαχος τῆς δυαρχίας, δηλαδὴ τῆς ὑπαρξῆς δύο ἀρχῶν. Τόνιζε τὴν ὑπαρξὴ δύο Θεῶν, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ τοῦ δίκαιου, ἢ πονηροῦ, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχεῖ στὸν Θεὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου εἶναι ἔργο τοῦ δίκαιου, κατὰ Μαρκίωνα, Θεοῦ. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ κοσμολογία πίστευε ὅτι ἡ ὕλη προϋπήρχε καὶ εἶναι ἐκ φύσεως κακὴ. Βλ. σχετικά: Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, σελ. 159-161.

⁷ Ὁ Μάνης παρουσιάζει στὴ διδασκαλία του ἀρκετὲς ὁμοιότητες μετὰ τὸν Μαρκίωνα. Συγκεκριμένα δίδασκε τὴν δυαρχία καὶ τὴ σύγκρουση τοῦ καλοῦ μετὰ τὸ κακό, τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὕλης. Ὅπως καὶ σε ἄλλους γνωστικὸς ὁ κόσμος δημιουργεῖται ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Βλ. σχετικά: Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, σ. 94-97.

⁸ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κατά Άρειανών* 3, 16, *PG* 26, 352^C.

Έτσι, γνωρίζουμε ότι στην Αγία Τριάδα υπάρχει μία αρχή. Επίσης, όσοι ακολουθούν την αίρεση του Αρείου δεν ομολογούν μόνο τον Υιό ως κτίσμα, αλλά και το Άγιο Πνεύμα ότι προέρχεται εκ του μη όντος⁹. Επομένως, είναι σαφές ότι παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα οι αιρέσεις του Αρειανισμού και του Τροπικού Μοναρχιανισμού¹⁰, από τους οποίους προήλθαν οι Πνευματομάχοι¹¹.

Επίσης, ο Μ. Αθανάσιος σε κείμενό του που προσάγει και αναλύει γραφικές χρήσεις για να φανερώσει την κοινωνία της Αγίας Τριάδος, εξηγεί τον τρόπο του τρισυπόστατου και ομοούσιου του Θεού. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον πατριάρχη Αλεξανδρείας ο ένας Θεός κηρύσσεται σε τρία πρόσωπα και ο λόγος για τον οποίο τα τρία θεία πρόσωπα δεν είναι τρεις Θεοί, είναι ότι όπου είναι κοινά τα χαρακτηριστικά της φύσεως, είναι κοινό και το όνομα της αξίας¹². Τα υποστατικά ιδιώματα των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος δεν εμπίπτουν στην κατηγορία των κοινών χαρακτηριστικών της φύσεως, επομένως δεν είναι κοινά. Το υποστατικό ιδίωμα του Πατρός είναι το αγέννητο, το άναρχο, η αρχή των πάντων, του Υιού η αΐδια γέννηση εκ μόνου του Πατρός και του Αγίου Πνεύματος η αΐδια εκπόρευση εκ μόνου του Πατρός. Τα υποστατικά ιδιώματα των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος αναφέρονται με σαφήνεια στην πορεία του ίδιου κειμένου του Μ. Αθανασίου¹³, όπου σε αυτό το σημείο χρησιμοποιείται χωρίο από τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου¹⁴. Στο ίδιο σημείο του κειμένου δίνεται η κατάλληλη απάντηση στον Αρειανισμό, όσον αφορά το αρχικό πρόβλημα του Αρείου¹⁵, δηλαδή τον τρόπο της δημιουργίας του κόσμου¹⁶, ο οποίος είναι σε απόλυτη αντιδιαστολή με τη γέννηση του Υιού και την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, αφού με τη δημιουργία του κόσμου ο Θεός έφερε στο 'είναι' κάτι το οποίο προηγουμένως δεν υπήρχε¹⁷.

Βεβαίως, όταν μνημονεύουμε τον Μ. Αθανάσιο σχετικά με τη διδασκαλία του περί του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στο λεγόμενο

---

⁹ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κατά Αρειανῶν* 3, 16, PG 26, 353^A: «Μᾶλλον μὲν οὖν οἱ Ἀρειομανῖται δικαίως ἂν σχοῖεν τὸ ἔγκλημα τῆς πολυθεότητος ἢ καὶ ἀθεότητος, ὅτι ἐξῶθεν τὸν Υἱὸν κτίσμα, καὶ πάλιν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος βαττολογοῦσιν».

¹⁰ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα Θεμούεως ἐπίσκοπον Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 32, PG 26, 605^{AB}: «τῶν δὲ Τροπικῶν ἢ ἀλόγιστος μυθοπλαστία διαφανεῖ μὲν πρὸς τὰς Γραφάς, συμφωνεῖ δὲ τῇ τῶν Ἀρειομανιτῶν ἀλογία».

¹¹ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα Θεμούεως ἐπίσκοπον*, 32, PG 26, 605^B: «μόνον τὸ Πνεῦμα καὶ οὐχὶ καὶ τὸν Λόγον κτίσμα λέγουσι· καὶ παρὰ πάντων δὲ κατεγνώσθησαν, ὡς τῶ ὄντι πνευματομαχοῦντες».

¹² ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς, τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας*, 6, PG 28, 37^B: «Εἷς γὰρ Θεὸς ἐν τρισὶ προσώποις κηρύττεται. Καὶ πῶς, φησὶ, δύναται λέγεσθαι ὁ Πατὴρ Θεὸς, καὶ ὁ Υἱὸς Θεὸς, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Θεὸς, καὶ οὐ τρεῖς εἰσι θεοί; ὅπου κοινὰ τὰ τῆς φύσεως, κοινὸν καὶ ὄνομα τῆς αξίας».

¹³ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς, τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας*, 48, PG 28, 72^P-73^A: «Τί ἐστὶ Θεός; Ἡ πάντων ἀρχὴ κατὰ τὸν Ἀπόστολον, λέγοντα· 'Εἷς Θεὸς ὁ Πατὴρ, ἐξ οὗ τὰ πάντα.' Καὶ γὰρ ὁ Λόγος ἐξ αὐτοῦ γενητῶς, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐξ αὐτοῦ ἐκπορευτῶς».

¹⁴ Α΄ Κορ. 8, 6: «ἀλλ' ἡμῖν εἷς Θεὸς ὁ πατήρ, ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτόν, καὶ εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, δι' οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ».

¹⁵ Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεγάλοι Σταθμοὶ τῆς Θεολογίας*, σελ. 221.

¹⁶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς, τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας*, 48, PG 28, 73^A: «Εἶτα πᾶσα ἡ κτίσις διὰ τοῦ Λόγου ἐν Πνεύματι συνέστη δημιουργικῶς».

¹⁷ Μ. ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου*, σελ. 51.

Αθανασιανό σύμβολο. Το σύμβολο αυτό είναι αρκετά μεταγενέστερο της εποχής του Μ. Αθανασίου. Είναι γραμμένο πρωτοτύπως λατινιστί, γλώσσα στην οποία δεν έγραψε ο Μ. Αθανάσιος. Το σύμβολο πιθανώς συντάχθηκε στη νότια Γαλλία, στην περιοχή Arles κατά τα τέλη του 6^{ου} ή τις αρχές του 7^{ου} αιώνα. Αυτό το οποίο μας ενδιαφέρει είναι ότι το Αθανασιανό σύμβολο προϋποθέτει την αυγουστίνηα διδασκαλία, αφού περιέχει το Filioque. Πρέπει επιπλέον να αναφερθεί ότι το Filioque στο Αθανασιανό σύμβολο υπάρχει όχι μονολεκτικά, αλλά περιφραστικά (et filio)¹⁸. Το εν λόγω σύμβολο από τη Γαλλία πέρασε στην Ισπανία, τη Γερμανία, την Αγγλία και τη Ρώμη. Το όνομα του Μ. Αθανασίου περιέβαλε το σύμβολο με το απαραίτητο κύρος, ώστε διαδοθεί και να χαρακτηριστεί ισότιμο με το Αποστολικό Σύμβολο και αυτό της Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Ήδη από τον 17^ο αιώνα έχει αποδειχθεί ότι είναι ψευδεπίγραφο¹⁹.

Ένας άλλος πατέρας, του οποίου η διδασκαλία σχετικά με το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, είναι ο Μ. Βασίλειος. Αρχικά, είναι δέον να αναφερθεί ότι ο Καππαδόκης πατέρας στο έργο του *Περί του Αγίου Πνεύματος* «δέν όνομάζει ρητά τὸ ἅγιο Πνεῦμα ὁμοούσιο»²⁰. Τη στάση αυτή του μεγάλου πατρός θα εξηγήσει ο Ι. Φώτιος στη *Μυσταγωγία* του όπως θα δούμε κατωτέρω. Επί του προκειμένου, ο Μ. Βασίλειος ήλθε αντιμέτωπος με τη διδασκαλία των πνευματομάχων. Οι πνευματομάχοι θεωρούσαν κτιστό το Άγιο Πνεύμα και έτσι το υποβάθμιζαν²¹. Αρχικά, από τον Μ. Βασίλειο προσδιορίζεται ο Πατήρ ως ρίζα και πηγή του Υιού και του Αγίου Πνεύματος²². Όσον αφορά την άποψη των πνευματομάχων σχετικά με την κτιστότητα του Αγίου Πνεύματος, ο επίσκοπος Καισαρείας αντέταξε ότι «εἰ κτιστόν ἐστι τὸ Πνεῦμα, οὐ θεῖον»²³. Κάτι τέτοιο όμως, σύμφωνα με τον μεγάλο Καππαδόκη πατέρα δεν μπορεί να συμβεί, διότι διασαλεύεται ολόκληρη η πίστη της Εκκλησίας²⁴ και τελικά δεν είναι αποδεκτό ως θείο κανένα από τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Είναι αδύνατον, δηλαδή, κάποιος να ομολογεί τον Χριστό, αλλά να αρνείται τον Θεό (Πατέρα), όπως είναι αδύνατο να μην δέχεται τη θεότητα του Αγίου Πνεύματος, αλλά να δέχεται τον Πατέρα και τον Υιό. Έτσι, σύμφωνα με τον Μ. Βασίλειο, δεν πιστεύει στον Υιό, όποιος δεν πιστεύει στο Άγιο Πνεύμα και δεν πιστεύει στον Πατέρα, όποιος δεν πιστεύει στον Υιό²⁵. Επομένως, το Άγιο Πνεύμα είναι φορέας της θείας φύσεως και όχι της

¹⁸ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα Α΄*, σελ. 103.

¹⁹ Σχετικά με το Αθανασιανό σύμβολο βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα Α΄*, σελ. 95-104· Β. DEMAREST, «Creeds», *NDT*, σελ. 234.

²⁰ Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεγάλοι Σταθμοὶ τῆς Θεολογίας*, σελ. 465.

²¹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περί τοῦ Αγίου Πνεύματος*, ζ, 13, *PG* 32, 88^B: «Οὔτε μὴν σὺν τῷ Πατρί, φασί, καὶ τῷ Υἱῷ τὸ Πνεῦμα τακτέον, ἀλλ' ὑπὸ τὸν Υἱὸν καὶ τὸν Πατέρα, οὐ συντεταγμένον, ἀλλ' ὑποτεταγμένον, οὐδὲ συναριθμούμενον, ἀλλ' ὑπαριθμούμενον»

²² ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Όμιλία ΚΔ*, 4, *PG* 31, 609^B.

²³ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Όμιλία ΚΔ*, 7, *PG* 31, 617^A.

²⁴ Μ. ΟΡΦΑΝΟΣ, *Ό Υἱὸς καὶ τὸ Άγιον Πνεῦμα*, σελ. 124.

²⁵ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περί τοῦ Αγίου Πνεύματος*, ΙΑ, 27, *PG* 32, 115^{AB}: «Μαρτύρομαι παντὶ ἀνθρώπῳ ὁμολογοῦντι Χριστόν καὶ τὸν Θεὸν ἀρνούμενῳ, ὅτι Χριστὸς αὐτὸν οὐδὲν ὠφελήσει· ἢ Θεὸν ἐπικαλούμενῳ, τὸν δὲ Υἱὸν ἀθετοῦντι, ὅτι ματαία ἐστὶν ἡ πίστις αὐτοῦ· καὶ τῷ τὸ Πνεῦμα παραιτούμενῳ, ὅτι ἢ εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν πίστις αὐτῷ εἰς κενὸν ἀποβήσεται, ἢν οὐδὲ ἔχειν δύναται, μὴ συμπαρόντος τοῦ Πνεύματος. Οὐ πιστεύει μὲν γὰρ εἰς Υἱὸν ὁ μὴ πιστεῦσας τῷ Πνεύματι· οὐ πιστεύει δὲ εἰς Πατέρα ὁ μὴ πιστεῦσας τῷ Υἱῷ. 'Οὔτε γὰρ δύναται εἰπεῖν Κύριον Ἰησοῦν, εἰ μὴ ἐν Πνεύματι ἀγίῳ'. Βλ. καὶ Α΄ Κορ. 12, 3.

κτιστής²⁶. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αντίληψης των πνευματομάχων είναι να πρέπει να ομολογηθεί ότι και ο Πατήρ είναι κτίσμα²⁷. Σύμφωνα, επίσης, με τον Μ. Βασίλειο όταν κάποιος λαμβάνει υπόψη του τους χαρακτηρισμούς της Αγίας Γραφής για το Άγιο Πνεύμα, τότε κατανοεί ότι γίνεται λόγος για τη θεία φύση, διότι το Πνεύμα του Θεού είναι το Πνεύμα της αλήθειας, το Οποίο εκπορεύεται εκ του Πατρός²⁸.

Επιπλέον, από τον Μ. Βασίλειο γίνεται αναφορά στη ταυτότητα της ενέργειας των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος. Αφορμή για να γίνει λόγος σε αυτό το θέμα από τον Καππαδόκη πατέρα αποτελεί η δημιουργία της κτίσης. Κατά τη δημιουργία του κόσμου το Άγιο Πνεύμα βρίσκεται σε κοινωνία με τον Πατέρα και τον Υιό²⁹. Σε αυτό το σημείο του λόγου του ο μέγας Άγιος της Εκκλησίας προσδιορίζει τις ενυπόστατες ενέργειες των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος. Όσον αφορά τη δημιουργία του κόσμου η ενυπόστατη ενέργεια του Πατρός είναι η προκαταρκτική, ώστε η κτίση να υπάρχει με τη βούληση του Πατρός. Η ενυπόστατη ενέργεια του Υιού είναι η δημιουργική, ώστε με την ενέργεια του Υιού να λαμβάνουν το 'είναι' τους τα όντα (σε αυτό το σημείο γίνεται αναφορά στα λειτουργικά πνεύματα, τους αγγέλους³⁰). Και η ενυπόστατη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος είναι η τελειωτική, ώστε τα όντα να φτάνουν στην τελείωση με την παρουσία του Αγίου Πνεύματος³¹.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι απόψεις του αγίου Γρηγορίου Θεολόγου περί του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος. Ο Άγιος Γρηγόριος αρχικά αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο γίνεται κατανοητή η έννοια του θείου στην εποχή του. Η αντίληψη σχετικά με τον Θεό περιλαμβάνει τις έννοιες της αναρχίας, της πολυαρχίας και της μοναρχίας. Οι δύο πρώτες δοξασίες γενικά περί της έννοιας του θείου χρησιμοποιούνται από τους ειδωλολάτρες³². Η αναρχία χαρακτηρίζεται από την αταξία και η πολυαρχία από τον στασιασμό. Από την Εκκλησία όμως δεν είναι αποδεκτή η έννοια της αναρχίας και της

---

²⁶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Όμιλία περί τοῦ Αγίου Πνεύματος*, PG 31, 1429^A: «τὸ Πνεῦμα τῆς θεϊκῆς οὐσίας ἐστὶ, καὶ οὐ τῆς κτιστῆς φύσεως».

²⁷ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Όμιλία ΚΔ, 7*, PG 31, 617^A: «Ποῦ τοίνυν εὐρίσκεις προσεγγίζον τὸ θεῖον; τῇ κτίσει, ἢ τῇ θεότητι; Εἰ μὲν γὰρ τῇ κτίσει, καὶ τὸν Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κτίσμα ἐρεῖς».

²⁸ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, Θ, 22, PG 32, 108^A: «Πρῶτον μὲν οὖν, τίς ἀκούσας τῶν προσηγοριῶν τοῦ Πνεύματος, οὐ διανίσταται τῇ ψυχῇ καὶ πρὸς τὴν ἀνωτάτω φύσιν τὴν ἔννοιαν ὑπεραίρει; Πνεῦμα γὰρ Θεοῦ εἴρηται, καὶ 'Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρός ἐκπορεύεται'». Βλ. καὶ Ιω. 15, 22.

²⁹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, Ις, 38, PG 32, 136^A: «Μάθοις δ' ἂν τὴν πρὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν τοῦ Πνεύματος κοινωνίαν καὶ ἐκ τῶν δημιουργημάτων τῶν ἐξ ἀρχῆς».

³⁰ Εβρ. 1, 13-14.

³¹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, Ις, 38, PG 32, 136^{ABC}: «Ἐν δὲ τῇ τούτων κτίσει ἐννόησόν μοι τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν τῶν γινομένων, τὸν Πατέρα· τὴν δημιουργικὴν, τὸν Υἱὸν· τὴν τελειωτικὴν, τὸ Πνεῦμα· ὥστε βουλήματι μὲν τοῦ Πατρός τὰ λειτουργικὰ πνεύματα ὑπάρχειν, ἐνεργεῖα δὲ τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸ εἶναι παράγεσθαι, παρουσία δὲ τοῦ Πνεύματος τελειοῦσθαι ... Τρία τοίνυν νοεῖς, τὸν προστάσσοντα Κύριον, τὸν δημιουργοῦντα Λόγον, τὸ στερεοῦν τὸ Πνεῦμα. Τί δ' ἂν ἄλλο εἴη στερεώσις, ἢ ἢ κατὰ τὸν ἀγιασμόν τελείωσις, τὸ ἀνένδοτον καὶ ἄτρεπτον καὶ παγίως ἐρηρυσμένον ἐν ἀγαθῷ τῆς στερεώσεως ἐμφανούσης; Ἄγιασμός δέ, οὐκ ἄνευ Πνεύματος». Τη διδασκαλία του Μ. Βασιλείου αξιοποίησε με αριστοτεχνικό τρόπο ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς: βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Περὶ ἐνώσεως καὶ διακρίσεως*, 21, ΠΠΣ Β', σελ. 84¹³⁻¹⁵. Σχετικά με τον ενυπόστατο χαρακτήρα των θείων ενεργειών βλ. Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία Θεώσεως*, σελ. 155-171.

³² ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Γ', Β*, PG 36, 76^A.

πολυαρχίας, αλλά της μοναρχίας. Η μοναρχία δεν περιορίζεται σε ένα πρόσωπο, αλλά «φύσεως όμοτιμία συνίστησι, καὶ γνώμης σύμπνοια, καὶ ταυτότης κινήσεως, καὶ πρὸς τὸ ἐν τῶν ἐξ αὐτοῦ σύννευσις, ὅπερ ἀμήχανον ἐπὶ τῆς γεννητῆς φύσεως, ὥστε κὰν ἀριθμῶ διαφέρη, τῇ γε οὐσία μὴ τέμνεσθαι»³³. Επομένως, η μοναρχία συνίσταται στην ομοτιμία της φύσεως, τη σύμπνοια της γνώμης (φυσικά δεν υποστηρίζεται ὅτι τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος ἔχουν γνωμικὸ θέλημα, ἀλλὰ φυσικὸ) καὶ τη ταυτότητα της κίνησης. Αυτὰ τα χαρακτηριστικά, μαζί με τη σύννευση με τὸ ἓνα πρόσωπο, εἶναι που διαφοροποιοῦν τὴ θεία ἀπὸ τὴν κτιστὴ φύση, με ἀποτέλεσμα ἡ θεία φύση ἀκόμα κι ἀν διαφέρει στον ἀριθμὸ των προσώπων, ἡ οὐσία της νὰ μὴν τέμνεται. Για αὐτὸ τὸ λόγο «μονὰς ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυάδα κινήθεισα, μέχρι τριάδος ἔστη»³⁴.

Με αὐτὴ τὴν ἔκφραση ὁ Θεολόγος Γρηγόριος δὲν επιχειρεῖ νὰ εἰσάγει τὴν ἔννοια τοῦ διαφορετικοῦ χρόνου στο «εἶναι» των προσώπων τῆς Αγίας Τριάδος, ἀντίθετα θέλει νὰ εκφράσει τὰ υποστατικά ιδιώματα ἐκάστου των τριῶν προσώπων τῆς. Ὁ Πατὴρ, λοιπόν, εἶναι ὁ γεννήτωρ καὶ προβολεύς, ἐκτὸς χρόνου, ἀπαθῶς καὶ ἀσωματῶς. Ὁ Υἱὸς εἶναι τὸ γέννημα καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα τὸ πρόβλημα³⁵. Εἶναι σαφές, λοιπόν, ὅτι ἀποδίδονται στον Θεὸ ονόματα που χαρακτηρίζουν καὶ τὰ τρία πρόσωπα καὶ λέγονται «κοινά»³⁶. Ὁμως, στον Θεὸ ἀποδίδονται καὶ ονόματα που περιγράφουν μόνο κάποιο ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Αγίας Τριάδος. Ἡ δευτέρη κατηγορία ονομάτων που ἀποδίδονται στον Θεὸ εἶναι τὰ «ἴδια», τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ υποστατικά προσόντα, ἢ ιδιώματα των τριῶν προσώπων τῆς Αγίας Τριάδος. Ἐτσι, λοιπόν, ὁ Πατὴρ εἶναι ἀναρχος, ὁ Υἱὸς γεννητὸς ἀπὸ τὸν ἀναρχο Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τοῦ ἀνάρχου Πατρὸς «ἀγεννήτως προελθόντος, ἢ προιόντος»³⁷.

Συνεχίζοντας τὸν ἴδιο λόγο ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς ἀναφέρεται στο θέμα τοῦ χρόνου ἀναφορικά με τὸ «εἶναι» των τριῶν προσώπων τῆς Αγίας Τριάδος. Ἡ γέννηση τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν Πατέρα υπερβαίνουν τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου καὶ συνέβησαν ὅταν υπήρχε ὁ Πατὴρ. Ὅσον ἀφορὰ τὸ χρόνο ὑπαρξῆς τοῦ Πατρὸς, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὴ φράση τοῦ Ἀρείου σχετικὰ με τὴ δημιουργία τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ με ἀρνητικὸ πρόθεμα ἐμπροσθεν αὐτῆς. Ὅποτε, ὁ Πατὴρ δὲν υπήρχε χρόνος που νὰ μὴν υπήρχε, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα δύο θεία πρόσωπα, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα³⁸. Ὡς χρόνος γέννησης τοῦ Υἱοῦ, ἀπὸ τὸν Ἅγιον Γρηγόριο ἀναφέρεται ἡ περίοδος

³³ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικὸς Γ'*, Β, PG 36, 76^B.

³⁴ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικὸς Γ'*, Β, PG 36, 76^B.

³⁵ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικὸς Γ'*, Β, PG 36, 76^B: «καὶ τοῦτο ἐστὶν ἡμῖν ὁ πατὴρ, καὶ ὁ υἱός, καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα· ὁ μὲν γεννήτωρ καὶ προβολεύς, λέγω δὲ ἀπαθῶς, καὶ ἀχρόνως, καὶ ἀσωματῶς· τῶν δέ, τὸ μὲν γέννημα, τὸ δὲ πρόβλημα». Βλ. καὶ Δ. ΚΟΝΤΟΣΤΕΡΓΙΟΥ, «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, Πρόβλημα», σελ. 312: «Οἱ Ἅγιοι Πατέρες καὶ κυρίως ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὅταν λέγουν *Πρόβλημα*, δηλαδὴ ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι *Πρόβλημα*, ἐννοοῦν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα προβάλλεται (προβάλλομαι τὸ ρῆμα καὶ ὄχι προβληματίζομαι) ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, δηλαδὴ ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς, μὲ ἄλλας λέξεις ὅτι ἔχει τὴν ὑπαρξίν Του ἀπὸ τὸν Πατέρα. Ὁ Πατὴρ εἶναι *Προβολεύς* καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα *Πρόβλημα*. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ ὅρος *Πρόβλημα* εἶναι ἀκοινωνήτον ὑποστατικὸν ἰδίωμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

³⁶ Σχετικὰ με τὰ κοινὰ ονόματα τῆς Αγίας Τριάδος βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικὸς Δ'*, ΙΘ, PG 36, 123^{BC}.

³⁷ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικὸς Δ'*, ΙΘ, PG 36, 123^C.

³⁸ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικὸς Γ'*, Γ, PG 36, 77^A: «Πότε οὖν ταῦτα; ὑπὲρ τὸ πότε ταῦτα. εἰ δὲ δεῖ τι καὶ νεανικῶς εἰπεῖν, ὅτε ὁ πατὴρ. πότε δὲ ὁ πατὴρ; οὐκ ἦν ὅτε οὐκ ἦν. τοῦτο οὖν καὶ ὁ υἱός, καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον». Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος ΜΑ'*, Θ, PG 36, 441^{AB}: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον

της αγεννησίας του Πατρός. Ως απάντηση στο ερώτημα περί του χρόνου της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, ο Γρηγόριος Θεολόγος απαντά ότι εκπορεύεται, όταν ο Υιός δεν εκπορεύεται, αλλά γεννάται αχρόνως και με τρόπο που υπερβαίνει την έκφραση³⁹. Ως προς το εννοιολογικό περιεχόμενο της αγεννησίας του Πατρός, της γεννήσεως του Υιού και της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος ο Θεολόγος Γρηγόριος είναι κατηγορηματικός. Η προσπάθεια ακριβούς διασάφησης του περιεχομένου των υποστατικών ιδιωμάτων των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος οδηγεί στην παραφροσύνη⁴⁰. Ωστόσο, αναλύεται εξάισια από τον Καππαδόκη πατέρα ότι τα τρία υποστατικά ιδιώματα χαρακτηρίζουν το αντίστοιχο πρόσωπο, με σκοπό να μην προκαλείται σύγχυση ανάμεσα στα τρία πρόσωπα και τη μία ουσία. Επομένως, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε προσώπου της Αγίας Τριάδος δεν είναι μεθεκτά από τα άλλα δύο πρόσωπα. Με αυτό τον τρόπο διατηρείται το ασύγχυτο των υποστάσεων και ταυτόχρονα το ομοούσιο⁴¹.

Επιπλέον, ο Άγιος Γρηγόριος μιλώντας για την έννοια του χρόνου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όταν γίνεται λόγος για αιώνα αναφερόμαστε σε διάστημα χωρίς αρχή και τέλος. Ο χρόνος όμως διαιρείται και είναι μετρήσιμος με την κίνηση του ηλίου⁴². Σχετικά με την έννοια του χρόνου καταλήγει στο συμπέρασμα σύμφωνα με το οποίο ό,τι είναι άναρχο, είναι και αΐδιο, αλλά ό,τι είναι αΐδιο, δεν είναι απαραίτητα και άναρχο. Από αυτή την άποψη λοιπόν, τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος δεν είναι συνάναρχα, αλλά μόνο συναΐδια, διότι το αΐδιο στον Θεό είναι χαρακτηριστικό και των τριών θείων προσώπων, ενώ το άναρχο χαρακτηρίζει τον Θεό Πατέρα, ως πηγή και αίτιο των άλλων δύο προσώπων.

ἦν μὲν αἰεὶ, καὶ ἔστι, καὶ ἔσται, οὔτε ἀρξάμενον, οὔτε παυσόμενον, ἀλλ' αἰεὶ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συντεταγμένον, καὶ συναριθμούμενον».

³⁹ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Γ', Γ*, PG 36, 77^A: «πάλιν ἐρώτα με, καὶ πάλιν ἀποκρινοῦμαί σοι. πότε ὁ υἱὸς γεγέννηται; ὅτε ὁ πατὴρ οὐ γεγέννηται. πότε δὲ τὸ πνεῦμα ἐκπεπόρευται; ὅτε ὁ υἱὸς οὐκ ἐκπεπόρευται, ἀλλὰ γεγέννηται ἀχρόνως καὶ ὑπὲρ λόγον». Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Ε', Δ*, PG 36, 137^A: «Εἰ ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ πατὴρ, ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ υἱός. εἰ ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ υἱός, ἦν ὅτε οὐδὲ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. εἰ τὸ ἐν ἦν ἀπ' ἀρχῆς, καὶ τὰ τρία. εἰ τὸ ἐν κάτω βάλλεις, τολμῶ, καὶ λέγω, μηδὲ τὰ δύο θῆς ἄνω. τίς γὰρ ἀτελοῦς θεότητος ὄνησις; μᾶλλον δὲ τίς θεότης, εἰ μὴ τελεία; τελεία δὲ πῶς, ἢ λείπει τι πρὸς τελείωσιν; λείπει δὲ πῶς, μὴ ἐχούση τὸ ἅγιον· ἔχει δ' ἂν πῶς, μὴ τοῦτο ἔχουσα; εὖ γὰρ ἄλλη τις παρὰ τοῦτο ἢ αγιότης· καὶ ἢ τις αὕτη νοεῖται, λεγέτω τις· ἢ εἴπερ ἢ αὕτη, πῶς οὐκ ἀπ' ἀρχῆς; ὥσπερ ἄμενον ὄν τῷ θεῷ εἶναι ποτε ἀτελεῖ, καὶ δίχα τοῦ πνεύματος».

⁴⁰ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Ε', Η*, PG 36, 141^B: «τίς οὖν ἢ ἐκπόρευσις; εἶπέ σὺ τὴν ἀγεννησίαν τοῦ πατρός, κἀγὼ τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ φυσιολογήσω, καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ πνεύματος, καὶ παραπληκτίσομεν ἄμφω εἰς θεοῦ μυστήρια παρακλύπτοντες».

⁴¹ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Ε', Θ*, PG 36, 141^B: «αὐτὸ δὲ τὸ μὴ γεγενῆσθαι, καὶ τὸ γεγενῆσθαι, καὶ τὸ ἐκπορεύεσθαι, τὸν μὲν πατέρα, τὸν δὲ υἱόν, τὸ δὲ τοῦθ' ὅπερ λέγεται πνεῦμα ἅγιον προσηγόρευσεν, ἵνα τὸ ασύγχυτον σώζηται τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἐν τῇ μιᾷ φύσει τε καὶ ἀξίᾳ τῆς θεότητος. οὔτε γὰρ ὁ υἱὸς πατὴρ, εἷς γὰρ πατὴρ, ἀλλ' ὅπερ ὁ πατὴρ· οὔτε τὸ πνεῦμα υἱὸς ὅτι ἐκ τοῦ θεοῦ, εἷς γὰρ ὁ μονογενής, ἀλλ' ὅπερ ὁ υἱός· ἐν τὰ τρία τῇ θεότητι, καὶ τὸ ἐν τρία ταῖς ιδιότησιν».

⁴² ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Γ', Γ*, PG 36, 77^A: «καὶ ἀπ' ἀρχῆς, οὐκ ἄχρονα, κἂν ὅτι μάλιστα βιαζώμεθα· πλὴν εἰ τὸ παρεκτεινόμενον τοῖς αἰδίοις διάστημα τὸν αἰῶνα λαμβάνοιμεν, τὸ μὴ κινήσει τινὶ μηδὲ ἡλίου φορᾷ μεριζόμενον καὶ μετρούμενον, ὅπερ ὁ χρόνος». Εἶναι σαφές ὅτι ὁ χρόνος γιὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Θεολόγο συνδέεται ἄμεσα με τὴν κτίση. Ἐτσι, μπορούμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ τὸ χρόνο, μόνο ἀν τὸν συσχετίσουμε με τὸν κόσμον καὶ οὐσιαστικά νὰ αναφερόμαστε στὸ χωροχρόνο. Ταυτόσημη μπορούμε νὰ πούμε ὅτι εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος. Βλ. χαρακτηριστικά ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Κατὰ Ἐννομίου Α'*, PG 29, 560^B: «Χρόνος δὲ ἐστὶ τὸ συμπαραεκτεινόμενον τῇ συστάσει τοῦ κόσμου διάστημα». Σχετικά με τὴν ἀντίληψη τοῦ χρόνου στὴ βιβλική καὶ τὴν πατερική Θεολογία βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ, *Χρόνος καὶ ἄνθρωπος*, σελ. 22-34.

Το αίτιο, βέβαια, δεν προηγείται χρονικά, από τα πρόσωπα των οποίων είναι αίτιο, διότι δεν υπόκεινται στο χρόνο τα πρόσωπα τα οποία δημιούργησαν το χρόνο⁴³. Άρα τα πρόσωπα του Υιού και του Αγίου Πνεύματος είναι άναρχα ως προς το χρόνο και συναΐδια με τον Πατέρα. Αφορμώμενος από τα παραπάνω, ο Άγιος Γρηγόριος αναφέρεται επίσης στο συναΐδιο της θείας ενέργειας, όπως και στη ταυτότητά της⁴⁴.

Από τη διδασκαλία των μεγάλων Καππαδοκών πατέρων, Μ. Βασιλείου και Γρηγορίου του Θεολόγου, που εκτέθηκε σχετικά τον τρόπο ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος, αλλά και άλλων Καππαδοκών πατέρων, όπως του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης⁴⁵, των οποίων η σχετική διδασκαλία χάριν συντομίας δεν θα αναφερθεί, μπορούμε να αναχθούμε σε κάποιο συμπέρασμα. Η επιρροή τους στη διαμόρφωση της τριαδολογικής διδασκαλίας και γενικά η άμεση, αλλά και έμμεση σε κάποιες περιπτώσεις, συνεισφορά τους στην ολοκλήρωση του Συμβόλου της Πίστεως στη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο είναι καταλυτική⁴⁶.

Εξετάζοντας το Filioque, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τη διδασκαλία των Αγίων Επιφανίου Κύπρου και Κυρίλλου Αλεξανδρείας. Οι δύο Άγιοι στο συγγραφικό τους έργο σαφώς καταφάσκουν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Υπάρχουν όμως κάποια χωρία στα συγγράμματά τους, τα οποία χρήζουν προσοχής. Σε αυτά τα χωρία των έργων των δύο Αγίων ανατρέχουν δυτικοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς, ή λατινόφωνες ενωτικοί μετά το μέγα σχίσμα της Δυτικής από την Ανατολική Εκκλησία και κυρίως μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης τον 13^ο αιώνα, αλλά και σύγχρονοι Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες θεολόγοι, ερμηνεύοντάς τα με τα δικά τους κριτήρια, προκειμένου να βρουν ερείσματα για να υποστηρίξουν το Filioque⁴⁷.

Ο Άγιος Επιφάνιος Κύπρου διδάσκει ότι η μόνη αρχή στην Αγία Τριάδα είναι ο Πατήρ, από τον Οποίο προέρχονται ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα με τρόπο αποφαιτικό, ή ανεκδιήγητο όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος⁴⁸. Αντικρούοντας την αίρεση του Σαβελλίου, ο Άγιος Επιφάνιος αναφέρει ότι η ορθή πίστη ομολογεί έναν Θεό και όχι πολυθεΐα. Επιπλέον,

---

⁴³ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Γ΄*, Γ, PG 36, 77^{AB}: «πῶς οὖν οὐ συνάναρχα, εἰ συναΐδια; ὅτι ἐκεῖθεν, εἰ καὶ μὴ μετ' ἐκεῖνον. τὸ μὲν γὰρ ἄναρχον, καὶ αἴδιον· τὸ αἴδιον δέ, οὐ πάντως ἄναρχον, ἕως ἂν εἰς ἀρχὴν ἀναφέρηται τὸν πατέρα. οὐκ ἄναρχα οὖν τῷ αἰτίῳ· δηλον δὲ τὸ αἴτιον ὡς οὐ πάντως πρεσβύτερον τῶν ὧν ἐστὶν αἴτιον».

⁴⁴ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος Θεολογικός Γ΄*, ΙΖ, PG 36, 97^A: «ὅσα τῆς αὐτῆς τούτοις ἐστὶ δυνάμει, ἃν οὐδὲν ἐπίκτητον, οὐδὲ ὕστερον τῷ υἱῷ προσγεγόμενον, ἢ τῷ πνεύματι, ὥσπερ οὐδὲ αὐτῷ τῷ πατρί. οὐ γὰρ ἐκ προσθήκης τὸ τέλειον».

⁴⁵ Σχετικά με τη διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης περί του Αγίου Πνεύματος βλ. Μ. ORPHNOS, *The procession of the Holy Spirit*, σελ. 30-35 και Α. Ε. SIECIENSKI, *The Filioque*, σελ. 43-45.

⁴⁶ Βλ. σχετικά Α. MEREDITH, *The Cappadocians*, σελ. 106-110· Α. ΓΛΑΡΟΣ, «Ἡ προσωπική συμβολή τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων», *ΕΕΘΣΠΑ* 47, σελ. 401-419 και ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗΣ, *Ἔχει Καππαδοκικήν προέλευσιν τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως;*, σελ. 36-37.

⁴⁷ Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Ἡ περί ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου (Α΄)», *Θεολογία* 44, 3-4, σελ. 561-563· Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Ἡ Τριαδολογία τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου*, σελ. 223-227· Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας*, σελ. 112· Κ. ΛΙΑΚΟΥΡΑΣ, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Ἐπιστολὴν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας*, σελ. 318-319.

⁴⁸ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 3, 1, 76, Λ΄, PG 42, 616^B: «Πρέπει λέγειν καὶ ὁμολογεῖν καὶ οὕτως κατέχειν, ὅτι πάσης φύσεως ὑπερέχει ὁ παντοκράτωρ, ἐξ οὐπὲρ ἡμῶν ὁ μονογενὴς ἀνεκδιηγήτως προήλθεν ὁ θεὸς λόγος καὶ τὸ ἅγιον αὐτοῦ πνεῦμα».

αναφέρεται στην έννοια της μοναρχίας του Πατρός, μέσω της οποίας εξυμνείται η Αγία Τριάδα. Έτσι, η μονάδα βρίσκεται στη Τριάδα και η Τριάδα στη μονάδα. Καθ' αυτό τον τρόπο ομολογείται η μία θεότητα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος⁴⁹. Συνεχίζοντας, ο ιεράρχης της Κύπρου αναφέρει ότι τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος παραμένουν πάντοτε τα ίδια. Σε αυτή τη συνάφεια αναφέρει ότι ο Υιός δε γέννησε τον εαυτό Του, ούτε ο Πατήρ μεταβάλλεται σε Υιό, ούτε και το Άγιο Πνεύμα αυτοπροσδιορίστηκε ποτέ ως Χριστός⁵⁰. Σε αυτό το σημείο ο Άγιος Επιφάνιος αναφέρεται στη διδασκαλία περί του Αγίου Πνεύματος. Το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος συνυπάρχει αϊδίως με τον Πατέρα και τον Υιό. Είναι το Πνεύμα του Χριστού, δίδεται από τον Χριστό, εκπορεύεται από (ή εκ, ή παρά⁵¹) τον Πατέρα και λαμβάνει από τον Υιό⁵². Ο ιερός πατήρ σε μεγάλο βαθμό με αυτή τη διδασκαλία συμπυκνώνει την πίστη περί του Αγίου Πνεύματος, διότι αναφέρει ότι εκπορεύεται από τον Πατέρα και δίδεται από τον Υιό, από τον Οποίο και λαμβάνει. Το πρώτο που πρέπει να αναφέρουμε είναι ότι σαφέστατα ο ιεράρχης της Κύπρου ακολουθεί με πιστότητα τη μυσταγωγία του Κυρίου, όπως μας παραδίδεται από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη⁵³. Επιπλέον, στην ίδια πρόταση αναφέρεται η διδασκαλία περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος και της αποστολής Του στον κόσμο. Η εκπόρευση είναι ο υποστατικός τρόπος του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος. Η αποστολή του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος ανάγεται στις ενέργειες της Αγίας Τριάδος. Γνωρίζοντας ότι στα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος ισχύει η ταυτότητα της ενέργειας Τους, συμπεραίνουμε ότι στην αποστολή του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο, ενεργούν και τα τρία πρόσωπα.

Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι στο περισπούδαστο έργο του ο Άγιος Επιφάνιος Κύπρου απορρίπτει και την αίρεση των Πνευματομάχων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σημείο της διδασκαλίας του, όπου αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα είναι αμφοτέρων, του Πατρός και του Υιού. Αυτή η διατύπωση με μία πρώτη θεώρηση φαίνεται ότι είναι προβληματική. Ωστόσο, ο ιεράρχης της Κύπρου διευκρινίζει αμέσως το λόγο του, αναφέροντας ότι το Άγιο Πνεύμα είναι αμφοτέρων, σύμφωνα με τη διδασκαλία του

---

⁴⁹ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 1, 62, Γ', PG 41, 1053^{AB}: «εἷς ἐστὶ θεὸς καὶ οὐκ ἔστιν ἕτερος, σαφῶς ἐν τῇ ἀγίᾳ θεοῦ ἐκκλησίᾳ ὡμολόγηται, καὶ συμπεφώνηται ὅτι οὐ πολυθεῖαν εἰσηγούμεθα, ἀλλὰ μοναρχίαν κηρύττομεν. Μοναρχίαν δὲ κηρύττοντες οὐ σφαλλόμεθα, ἀλλὰ ὁμολογοῦμεν τὴν Τριάδα, μονάδα ἐν Τριάδι καὶ Τριάδα ἐν μονάδι, καὶ μίαν θεότητα Πατρός καὶ Υἱοῦ καὶ ἀγίου Πνεύματος».

⁵⁰ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 1, 62, Γ', PG 41, 1053^B: «Οὐ γὰρ ὁ Υἱὸς ἑαυτὸν ἐγέννησεν· οὐδὲ ὁ Πατήρ μεταβέβληται ἀπὸ τοῦ Πατῆρ, τοῦ εἶναι Υἱὸς· οὐδὲ τὸ ἅγιον Πνεῦμα Χριστὸν ἑαυτὸν πῶποτε ὠνόμασεν».

⁵¹ Σχετικά με τη χρήση των προθέσεων 'εκ', 'παρά', ή 'από' από τον Άγιο Επιφάνιο όσον αφορά την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος βλ. Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Η Τριαδολογία τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου*, σελ. 207.

⁵² ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 1, 62, Γ', PG 41, 1053^B: «ἀλλὰ Πνεῦμα Χριστοῦ καὶ διὰ Χριστοῦ διδόμενον, ἀπὸ πατρός ἐκπορευόμενον καὶ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνον». Βλ. επίσης ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 1, 62, Δ', PG 41, 1053^D: «Ἄει γὰρ τὸ Πνεῦμα σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, οὐ συνάδελφον Πατρὶ, οὐ γεννητὸν, οὐ κτιστὸν, οὐκ ἀδελφὸν Υἱοῦ, οὐκ ἐγγονὸν Πατρός, ἐκ Πατρός δὲ ἐκπορευόμενον καὶ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνον» καὶ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Ἀγκυρωτὸς*, ΡΙΘ', PG 43, 236^{AB}. Πρέπει να σημειωθεί ότι το σχήμα διδασκαλίας 'το Πνεύμα το Οποίο εκπορεύεται από τον Πατέρα και λαμβάνει από τον Υιό' είναι εξαιρετικά προσφιλές στον ιεράρχη της Κύπρου και το χρησιμοποιεί με ιδιαίζοντως μεγάλη συχνότητα στο λόγο του. Βλ. σχετικά Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου (Δ')», *Θεολογία* 45.3, σελ. 484-503.

⁵³ Ιω. 16, 14.

Χριστού. Το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος είναι του Πατρός, διότι εκπορεύεται από Αυτόν (Ιω. 15, 26) και είναι του Υιού, διότι όπως λέει ο ίδιος ο Σωτήρας, 'θα λάβει από το δικό μου' (Ιω. 16, 14)⁵⁴. Με την ερμηνεία αυτών των δύο χωρίων από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη και κυρίως με το τελευταίο θα ασχοληθεί με τρόπο εξονυχιστικό ο Ι. Φώτιος στη *Μυσταγωγία* του.

Μία φράση που προκαλεί σύγχυση σχετικά με τη διδασκαλία περί του Αγίου Πνεύματος, χρησιμοποιεί ο Άγιος Επιφάνιος Κύπρου, με σκοπό να αντικρούσει την αίρεση του Αρειανισμού. Αναφέρεται από τον Άγιο, ότι σύμφωνα με τη διδασκαλία των Αρειομανιτών (έκφραση την οποία ο Μ. Αθανάσιος, όπως ήδη σημειώθηκε χρησιμοποιεί για τους τροπικούς μοναρχιανούς), ο αποστέλλων δεν είναι όμοιος με τον αποστελλόμενο, αλλά είναι άλλος αυτός που αποστέλλει τη δύναμη και άλλος αυτός που αποστέλλεται. Οι περί ου ο λόγος αιρετικοί θεωρούσαν ότι αν το αποστελλόμενο αποστέλλεται από δύο, τότε εισάγονται δύο θεότητες⁵⁵. Η απάντηση του Αγίου Επιφανίου σε αυτή την κακοδοξία είναι ότι ο αποστέλλων και ο αποστελλόμενος, δηλαδή ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα φανερώνουν τη μία πηγή, δηλαδή τον Πατέρα. Έτσι, ο Υιός είναι πηγή που προέρχεται από πηγή, αφού γεννάται αιδίως από τον Πατέρα⁵⁶. Σχετικά με το Άγιο Πνεύμα, ο επίσκοπος Κωνσταντείας της Κύπρου χρησιμοποιεί τη Θεολογία του φωτός και το σχήμα της πηγής που χρησιμοποίησε προηγουμένως. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι από το φως βλέπουμε το φως. Έτσι, είναι φως ο Πατήρ, φως εκ φωτός ο Υιός και φως το Άγιο Πνεύμα. Επιπλέον, είναι πηγή από πηγή, άρα το Άγιο Πνεύμα είναι από τον Πατέρα και τον Μονογενή του Υιό⁵⁷. Το τελευταίο χωρίο του Αγίου Επιφανίου εκ πρώτης όψεως όντως φαίνεται ότι είναι υποστηρικτικό του Filioque. Αυτό όμως ισχύει με την προϋπόθεση ότι κάποιος θα το απομονώσει από το υπόλοιπο κείμενο. Στη συνάφεια όλου του αποσπάσματος όμως είναι ξεκάθαρο ότι γίνεται λόγος για την αποστολή του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο. Κάτι τέτοιο μας αποδεικνύει ότι ο λόγος του Αγίου αφορά την οικονομία και όχι τη Θεολογία. Με άλλα λόγια, από τον Άγιο Επιφάνιο δεν υποστηρίζεται ότι το Άγιο Πνεύμα λαμβάνει το 'είναι' Του από τον Πατέρα και τον Υιό, αλλά ότι αποστέλλεται στον κόσμο από τον Πατέρα και τον Υιό⁵⁸.

Ο άλλος πατήρ, του οποίου η διδασκαλία επιχειρείται να χρησιμοποιηθεί ως σύμφωνη με το Filioque είναι ο Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Όπως και στους προηγούμενους

---

⁵⁴ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 3, 1, 76, Α', PG 42, 616^B: «Εἰ δὲ Χριστὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς πιστεύεται Θεὸς ἐκ Θεοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ ἐκ τοῦ Χριστοῦ ἢ παρ' ἀμφοτέρων ὡς φησιν ὁ Χριστός, ὁ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται· καὶ Οὗτος ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται».

⁵⁵ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 2, 69, ΝΔ', PG 42, 285^C.

⁵⁶ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 2, 69, ΝΔ', PG 42, 285^{CD}: «Ἐνταῦθα οὖν ὁ ἀποστείλας καὶ ὁ ἀποστελλόμενος, ἵνα δείξῃ τῶν πάντων ἀγαθῶν μίαν εἶναι τὴν πηγὴν, τουτέστι τὸν Πατέρα· καθεξῆς δὲ τῆς πηγῆς οὐχ ἑτερονύμως, ἀλλὰ κατὰ τοῦ Υἱοῦ ὄνομα καὶ τοῦ λόγου ὧν μία πηγή ἐκ πηγῆς, ὁ Υἱὸς προελθὼν, αἰεὶ ὧν παρὰ τῷ Πατρὶ, γεγεννημένος, Ὅτι παρὰ σοὶ πηγή ζωῆς».

⁵⁷ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ, *Κατὰ αἱρέσεων*, 2, 2, 69, ΝΔ', PG 42, 285^D: «καὶ ἵνα δείξῃ καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· Ἐν τῷ φωτὶ σου ὀψόμεθα φῶς· ἵνα δείξῃ φῶς τὸν Πατέρα καὶ φῶς τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸν Υἱὸν καὶ φῶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· καὶ πηγὴν ἐκ πηγῆς, ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Μονογενοῦς, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον».

⁵⁸ Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου (Δ')», *Θεολογία* 45.3, σελ. 500-502.

πατέρες που παρατέθηκε η διδασκαλία τους σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, έτσι και για τον Άγιο Κύριλλο, θα δοθεί ένα ψήγμα της τριαδολογικής του διδασκαλίας. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας σε χωρίο έργου του, που υπομνηματίζει το Ευαγγέλιο του Ιωάννη, αναφέρεται στην ορθή αντίληψη περί Θεού. Ξεκινά τη διδασκαλία του, λέγοντας ότι ο Θεός είναι οι τρεις υποστάσεις, ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα, οι οποίες είναι διακεκριμένες. Οι τρεις υποστάσεις έχουν μία κοινή φύση. Ο Θεός είναι ένας και το όνομα κάθε προσώπου της Αγίας Τριάδος ξεχωριστά από τα άλλα δύο δεν φανερώνει τον ένα εν Τριάδι Θεό, αλλά τον ‘ιδιούστατο’ τρόπο ύπαρξής Του. Όσον αφορά τον ‘ιδιούστατο’ τρόπο ύπαρξης των προσώπων της Αγίας Τριάδος, πιο επεξηγηματικός γίνεται ο Άγιος Κύριλλος όταν αναφέρει ότι από την ουσία του Πατρός προέρχεται με άρρητο τρόπο ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα, διατηρούμενης παράλληλα της υποστατικής ετερότητας και της αλληλοδιαμονής κάθε μίας των υποστάσεων στις άλλες δύο⁵⁹. Επίσης, η έκφραση ότι ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα προέρχονται από την ουσία του Πατρός θέλει να δηλώσει την ‘κατά φύση γέννηση’, η οποία διακρίνεται από την ‘κατά βούληση δημιουργία’⁶⁰.

Σχετικά με την αντίληψη του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος είναι πολύ κατατοπιστική η ερμηνεία που δίνει σε ένα χωρίο του βιβλίου του προφήτη Ησαΐα. Στο χωρίο φέρεται να μιλά ο ‘Υψιστος Κύριος’ και να λέει ότι ‘το πνεύμα εξέρχεται από εμένα και εγώ δημιούργησα κάθε πνοή’⁶¹. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας ασχολείται με τη δημιουργία των πνευμάτων, αναφέροντας ότι υπάρχει ο Πατήρ των πνευμάτων, ο Οποίος δεν τα γέννησε λόγω της ίδιας φύσης, όπως συμβαίνει με τον Υιό. Ούτε όμως τα πνεύματα είναι ίσα, δηλαδή ομοούσια με το Άγιο Πνεύμα, το Οποίο προάγεται από την ουσία, δηλαδή εκπορεύεται. Άρα τα πνεύματα έλαβαν το ‘είναι’ τους

---

⁵⁹ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Υπόμνημα εις τὸ κατὰ Ἰωάννην*, 9, 14, PG 74, 216^B: «Ἰδιαζόντως μὲν γὰρ Πατὴρ ἔστιν ὁ Πατήρ, καὶ οὐχ Υἱός· καὶ πάλιν ὁμοίως Υἱός ὁ ἐξ αὐτοῦ, καὶ οὐ Πατήρ, καὶ Πνεῦμα τὸ Πνεῦμα ἰδίως. Ἄλλ’ εἰς μίαν θεότητος φύσιν συνιούσης τε καὶ συνειλεγμένης τῆς ἁγίας Τριάδος, εἰς Θεὸς ἐν ἡμῖν, καὶ οὐχ ὀλόκληρον ἐκάστω τῶν σημειομένων δοίη τις ἂν τὴν ἐκ τοῦ ἑτέρου τυχὸν ἀποφοίτησιν, οὐδ’ ἀναχωρήσει παντελῶς εἰς τὸ εἶναι μεμερισμένως· ἀλλ’ εἶναι μὲν ἕκαστον τοῦθ’ ὅπερ ἐστὶ καὶ κατονώμασται παρ’ ἡμῖν ἰδιοουστάτως πιστεύομεν. Ἐκ δὲ τοῦ Πατρός ὄντα τὸν Υἱόν, τουτέστιν, ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἐξ αὐτοῦ τε προελθεῖν ἀρρήτως, ἐν αὐτῷ τε μένειν ἐννοοῦμεν. Τὸν δὲ αὐτὸν τρόπον καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Βλ. καὶ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ ἁγίας τε καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*, Ζ’, PG 75, 1092^{CD}: «Ἀπλὴ τοιγαροῦν καὶ ἀσύνθετος ἢ παντός ἐστιν ἐπέκεινα φύσις, ὑποστάσεων μὲν ἰδιότησι, προσώπων δὲ καὶ ὀνομάτων διαφοραῖς ἐξευρνομένη, καὶ εἰς ἁγίαν ἰούσα Τριάδα, πλὴν ἐνόητι φυσικῇ καὶ τῇ κατὰ πᾶν ὀτιοῦν ἀπαρράλλακτῳ ταυτότητι πρὸς ἓν τι συντρέχουσα, τὸ Θεὸς ὄνομά τε καὶ χρῆμα, ὥστε καὶ ἐν ἐκάστω τὴν ὅλην νοεῖσθαι φύσιν, μετὰ τοῦ προσεῖναι καὶ τὸ ἴδιον αὐτοῦ, δηλὸν δὲ ὅτι τὸ καθ’ ὑπόστασιν. Μένει γὰρ ἕκαστον τοῦθ’ ὅπερ ἐστίν, ἐνώσει τῇ πρὸς τὰ ἕτερα φυσικῇ κάκεινα πλουτοῦν ἐν ἰδίᾳ φύσει. Ἔστι γὰρ ὁ Πατήρ ἓν τε τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἓν τε τῷ Πατρὶ καὶ ἐν ἀλλήλοις».

⁶⁰ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ Θεολογία Β*, σελ. 96. Αυτὴ ἡ διδασκαλία θέλει νὰ τονίσει ὄχι τὴν ετερότητα μεταξύ Θεοῦ καὶ κτίσης, ἀλλὰ τὴν ετερουσιότητα. Δηλαδή ἡ κτίσις δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐνέργειά Του καὶ επομένως ὁ κόσμος δὲν εἶναι ὁμοούσιος με τὸ Θεό, ἀλλὰ ετερούσιος. Βλ. σχετικὰ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ*, σελ. 54.

⁶¹ Ησ. 57, 15-16: «Τάδε λέγει Κύριος ὁ Ὑψιστος, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν τὸν αἰῶνα, ἅγιος ἐν ἁγίοις ὄνομα αὐτῷ, Κύριος Ὑψιστος ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος καὶ ὀλιγοψύχοις διδοὺς μακροθυμίαν καὶ διδοὺς ζωὴν τοῖς συντετριμμένοις τὴν καρδίαν· οὐκ εἰς τὸν αἰῶνα ἐκδικήσω ὑμᾶς, οὐδὲ διαπαντός ὀργισθήσομαι ὑμῖν· πνεῦμα γὰρ παρ’ ἐμοῦ ἐξελεύσεται καὶ πνοὴν πᾶσαν ἐγὼ ἐποίησα».

από τη δημιουργική ενέργεια του Θεού⁶². Το χωρίο αυτό του Κυρίλλου Αλεξανδρείας κρίνεται πολύ σημαντικό για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι διακρίνει το Πνεύμα από τα πνεύματα. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι διακρίνει την 'πρόοδο από την ουσία' από τη δημιουργία των όντων.

Ο Άγιος Κύριλλος, επιπλέον, έχει ερμηνεύσει σε σύγγραμμά του το κλασσικό χωρίο από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη, όπου αναφέρεται ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα (Ιω. 15, 26). Αναφέρεται από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας, ότι, αφού ο Πατήρ είναι αγέννητος και άκτιστος και το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από Αυτόν, δηλαδή αποτελεί καρπό ή ποιότητα της ουσίας του, τότε το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, που προχέεται από τον Πατέρα, δε θα μπορούσε να είναι γενητό και κτιστό⁶³. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι όροι 'αγέννητος', 'αγέννητος' και 'γενητός', 'γεννητός' δεν έχουν την ίδια σημασία. 'Αγέννητος' είναι μόνο ο Πατήρ, ενώ 'αγέννητα' είναι και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Έτσι, ο όρος με δύο 'ν' δηλώνει το υποστατικό ιδίωμα του Πατρός και με ένα 'ν' ότι τα τρία πρόσωπα είναι αΐδια. Παρομοίως και για το δεύτερο ζευγάρι όρων κατανοούμε ότι 'γεννητός' είναι μόνο ο Υιός, ενώ γενητό δεν είναι κανένα από τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Έτσι, ο όρος όταν γράφεται με δύο 'ν' δηλώνει το υποστατικό ιδίωμα του Υιού, ενώ με ένα 'ν' το κτιστό, το δημιουργημένο⁶⁴.

Από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας, επιπλέον, εκφράζεται ότι το Άγιο Πνεύμα χορηγείται στην κτίση μέσω του Υιού. Συγκεκριμένα, ο Άγιος Κύριλλος αναφέρεται στην αγιαστική ενέργεια του Αγίου Πνεύματος. Από την ενέργειά Του, ο Αλεξανδρείας Κύριλλος αναφέρει ότι πρέπει να οδηγηθούμε στην ομολογία ότι το Άγιο Πνεύμα δεν είναι ξένο προς τον Υιό, αλλά ομοούσιό Του και δι' Αυτού προχέεται εκ του Πατρός⁶⁵. Αυτή η αναφορά του Αγίου Κυρίλλου δεν πρέπει να παρεξηγείται, διότι ο λόγος του αφορά την οικονομία και όχι την αΐδια κατάσταση της Αγίας Τριάδος. Στην οικονομική του έκφραση γνωρίζουμε ότι το Άγιο Πνεύμα αποστέλλεται στον κόσμο διά του Υιού. Η αποστολή, ή πέμψη του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο εντάσσεται στις ενέργειες του Θεού. Κατά συνέπεια συμμετέχουν και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, λόγω της ταυτότητας της ενέργειας. Αυτό το οποίο πρέπει να υπενθυμίσουμε είναι ότι δεν αφήνουν κανένα περιθώριο σύγχυσης οι διακρίσεις

---

⁶² ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εξηγήσεις εις τὸν κατὰ Ἡσαΐαν*, 5, 3, PG 70, 1276^B: «Πνεῦμα γὰρ, φησὶ, παρ' ἐμοῦ ἐξελεύσεται. Ἐξελεύσεται δὲ τίνα τρόπον, διεσάφησεν εἰπὼν· Πνοὴν πᾶσαν ἐποίησα ἐγώ. Ἔστι μὲν γὰρ πνευμάτων Πατήρ. Νοεῖται γέ μὴν οὐχ ὡς ἐξ ἰδίας φύσεως τετοκῶς αὐτὰ, καθὰ καὶ τὸν ἴδιον Υἱὸν, ἀλλ' οὐδὲ ἐν ἴσῳ τῷ ἀγίῳ Πνεύματι τὴν ἐκ τῆς οὐσίας πρόοδον, ἦγουν ἐκπόρευσιν, ἐσχηκέναι φαμὲν αὐτὰ· δημιουργικῶς δὲ μᾶλλον ἐκ Θεοῦ προελθεῖν εἰς τὸ εἶναι διαβεβαιούμεθα, φρονούντες ὀρθῶς· αὐτὸς γὰρ πᾶσαν ἐποίησε πνοήν. Ὅπου δὲ ποιήσῃς ὄλωσ ὠνόμασται, ἐκεῖ που πάντως εἴη ἂν ἡ ἐξέλευσις, ἦγουν ἡ ἐξοδος, οὐκ οὐσιωδῶς μᾶλλον, ἀλλ' ὡς ἐν λέξει καταχρηστικῇ τὸ περιποιεῖσθαι σημαίνουσα».

⁶³ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν*, ΛΔ', PG 75, 617^B: «Εἰ παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ὡσπερ τις καρπὸς ἢ ποιότης ἐστὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἀγέννητος δὲ καὶ ἄκτιστος ὁ Πατήρ, πῶς ἂν εἴη γενητὸν τὸ ἐξ αὐτοῦ προχέομενον Πνεῦμα;».

⁶⁴ Μ. ΟΡΦΑΝΟΣ, *Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα*, σελ. 97-98.

⁶⁵ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, 12, 30, PG 74, 709^D: «Λαμπροῦς ἀποφίνας τῷ μεγάλῳ τῆς ἀποστολῆς ἀξιώματι, καὶ τῶν θείων θυσιαστηρίων, καθάπερ ἔφην ἄρτίως, οἰκονόμους τε καὶ ἱερουργοὺς ἀναδείξας, ἀγιάζει παραχρῆμα τὸ ἴδιον αὐτοῖς Πνεῦμα διδοὺς δι' ἐμφανοῦς ἐμφυσήματος, ἵνα καὶ ἡμεῖς ἀραρότως πιστεύωμεν ὡς οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ τὸ ἅγιον Πνεῦμά ἐστιν, ἀλλ' ὁμοούσιον αὐτῷ, καὶ δι' αὐτοῦ προῖον τὸ ἐκ τοῦ Πατρός».

Θεολογίας-οικονομίας, ουσίας-ενέργειας στο Θεό και κοινών-ιδιαίτερων ιδιωμάτων στα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος.

Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι η έκφραση ‘διά του Υιού’ αναφορικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος προκρίθηκε ως φόρμουλα αποδοχής του *Filioque* με τη συστηματική δράση των ενωτικών του ΙΓ΄ αιώνα και κυρίως του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Βέκκου, ο οποίος αρχικά ήταν ο ηγέτης των ανθενωτικών⁶⁶, αλλά μετετράπη σε ηγέτη των ενωτικών μετά από φυλάκιση ενός μήνα από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και μελέτη των έργων του Νικηφόρου Βλεμμύδη⁶⁷. Έτσι, στη σύνοδο της Λυών του 1274 (ΙΔ΄ Οικουμενική Σύνοδος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας)⁶⁸, μετά τις συζητήσεις σχετικά με την ένωση των Εκκλησιών, (ένωση, η οποία ουσιαστικά ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε, όπως ακριβώς συνέβη και στη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας το 1438-1439⁶⁹) πραγματοποιήθηκε Θεία Λειτουργία, στην οποία οι αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι «χρησιμοποίησαν δημόσια το *Filioque* διαβάζοντας το Πιστεύω όχι μία αλλά τρεις φορές, για να βεβαιωθούν ότι τους άκουσαν»⁷⁰. Λιγότερο από έναν αιώνα αργότερα, ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, αντικρούοντας τα ενωτικά επιχειρήματα του Καλαβρού μοναχού Βαρλαάμ⁷¹, επικαλούμενος χωρίο του έργου του Αγίου Ιωάννου Δαμασκηνού,

---

⁶⁶ Σχετικά με τη στάση και την αντιμετώπιση του παπικού θρόνου από τον Ιωάννη Βέκκο στη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, πριν από τη φυλάκισή του και τη μετέπειτα θέση του ως ηγέτη των ενωτικών και οικουμενικού πατριάρχη βλ. Χ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, *Η Σύνοδος της Λυών*, σελ. 155-163.

⁶⁷ Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης ήταν μετριοπαθής και υποστήριξε την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός, δι’ Υιού. Η διά του Υιού, ή και εκ του Υιού εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος δεν αφορά την αΐδια κατάσταση, δηλαδή τη Θεολογία, αλλά την οικονομία. Επιπλέον, δε δέχεται δύο αρχές στην Αγία Τριάδα, αλλά μία, τον Πατέρα, ο οποίος είναι η αρχή του Αγίου Πνεύματος. Σχετικά με τη διδασκαλία του Νικηφόρου Βλεμμύδη βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Βλεμμύδης Νικηφόρος», *ΘΗΕ* 3, στ. 943.

⁶⁸ Σχετικά με τη σύνοδο της Λυών του 1204 βλ. Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 595-602.

⁶⁹ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανατολή και Δύση στην τελευταία τους συνάντηση*, σελ. 338: «Η σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας, όπως προσδιορίζεται χρονικά από την 9^η Απριλίου 1438, ημέρα της επίσημης έναρξης του «ζητήματος των Γραικών», έως τον Ιούνιο του 1439, δεν θεωρείται από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ως αυτοτελής σύνοδος. Τη χαρακτηρίζουν ως το δεύτερο μέρος της μεγάλης λατινικής συνόδου, η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της στη Βασιλεία, μεταφέρθηκε στη Φερράρα-Φλωρεντία και κατέληξε στη Ρώμη. Η μεγάλη αυτή και πολυετής λατινική Σύνοδος καταγράφεται ως η δέκατη έβδομη Οικουμενική Σύνοδος της Δυτικής Εκκλησίας». Οι αποφάσεις της συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, παρότι δεν αναγνωρίστηκαν από το ορθόδοξο πλήρωμα, αναίρεθηκαν επίσημα α) στη Ρωσία το 1443, β) στα Ιεροσόλυμα το 1443 από τους πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων και γ) από την Πανορθόδοξη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1483/84. Βλ. σχετικά: Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 623-626 και ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ, *Η Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας*, σελ. 771.

⁷⁰ Τ. ΧΑΡΡΙΣ, *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, σελ. 373.

⁷¹ Σχετικά με τη διδασκαλία του Βαρλαάμ Καλαβρού περί του *Filioque* βλ. Ι. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΗΣ, *Οι προϋποθέσεις της πνευματολογίας Βαρλαάμ του Καλαβρού*, σελ. 39. «[Ο Βαρλαάμ] υιοθετεί την ενιαία μέθοδο των δυτικών (του Θωμά Ακινάτη ειδικότερα) και ταυτίζει τη θεία ουσία και τη θεία ενέργεια, διδάσκοντας ότι ο Τριαδικός Θεός είναι *actus purus*, δηλαδή, καθαρή ενέργεια ... Απορρίπτει με πείσμα τον «αποδεικτικό συλλογισμό», διδάσκοντας, ιδίως έναντι της κακοδοξίας του *Filioque*, ότι το *θεῖον* είναι υπερβατικό και, επομένως, ο άνθρωπος δεν δύναται να αντιληφθεί οτιδήποτε σχετικά με τον Τριαδικό Θεό. Με αυτό τον τρόπο, υπερτονίζει την *αποφατική θεολογία* και οδηγεί σε ένα «δογματικό σχετικισμό», ή αλλιώς θεολογικό *αγνωστικισμό*, που όμως είναι τελείως αντίθετος προς την ορθόδοξη πατερική παράδοση». Αφ’ ης στιγμής έγινε λόγος για τον αποδεικτικό και το διαλεκτικό συλλογισμό, αξίζει να παρατεθεί η περιεκτική περιγραφή τους από τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά. Βλ. σχετικά ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Α΄ πρὸς Ἀκίνδυνον*, 13, *ΓΠΣ Α΄*, σελ. 217¹⁶⁻²⁰: «Ὁ μὲν οὖν περὶ τὸ ἀναγκαῖον καὶ αἰεὶ ὄν καὶ ἀληθὲς ὄν καὶ αἰεὶ ὡσαύτως ἔχον, ὁ δὲ

αποσαφηνίζει την έννοια της ‘διά του Υιού’ εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, αναφέροντας ότι η πρόθεση ‘διά’ δεν πρέπει να κατανοείται ως συνώνυμη με την πρόθεση ‘εκ’, αλλά με το χρονικό επίρρημα ‘μετά’⁷².

Επιστρέφοντας στον Άγιο Κύριλλο, πρέπει να σημειωθεί ότι στο πολυσχιδές έργο του έχει και κάποιες διατυπώσεις οι οποίες φαίνεται αρχικά ότι συνηγορούν υπέρ του Filioque⁷³. Για παράδειγμα, στο έργο του που ερμηνεύει το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας αναφέρεται σε χωρίο από τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου⁷⁴ για να υποστηρίξει το λόγο του. Ο Απόστολος των εθνών Παύλος σε αυτό το σημείο αναφέρεται στην αποστολή του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο. Ο Αλεξανδρείας Κύριλλος στο συγκεκριμένο σημείο του έργου του κάνει λόγο σχετικά με το Πνεύμα του Χριστού. Επιπλέον, αναφέρει ότι ο Χριστός έχει απαράλλακτη ομοιότητα με τον Υιό, από τον Οποίο προχέεται κατά τη φύση το Άγιο Πνεύμα⁷⁵. Σε αυτό το χωρίο ο πατριάρχης Αλεξανδρείας αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα προχέεται από τον Υιό. Μπορεί να θεωρηθεί προβληματικό συνδυαστικά με άλλα σημεία των έργων του που αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα προχέεται από τον Πατέρα. Ωστόσο, οι αμφιβολίες σχετικά με την έκφραση του Αγίου αμβλύνονται, συνειδητοποιώντας ότι γίνεται λόγος για την οικονομική πέμψη του Αγίου Πνεύματος στην κτίση.

Κατατοπιστικό σχετικά με την έννοια της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος είναι ένα σημείο έργου, το οποίο αποδίδεται εσφαλμένα⁷⁶ στον Άγιο Κύριλλο. Σε αυτό λοιπόν το χωρίο αναφέρεται ότι η εκπόρευση εκ του Πατρός είναι ο τρόπος ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι το Άγιο Πνεύμα δε γεννάται από τον Πατέρα,

---

διαλεκτικός περί τὸ ἔνδοξον καὶ πιθανὸν καὶ πεφυκὸς ἄλλοτε ἄλλως ἔχειν καὶ νῦν μὲν ὄν, νῦν δ’ οὐκ ὄν, καὶ ποτὲ μὲν ἀληθές, ποτὲ δὲ μῆ».

⁷² ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Λόγος Αποδεικτικός Α’*, 25, *ΓΠΣ Α’*, σελ. 52²¹-53⁶: «Οὐκοῦν ὅταν ἀκούσης διὰ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, ὡς συμπαρομαρτοῦν τῷ λόγῳ νόησον. Οὕτω γὰρ καὶ τὴν ‘διά’ οὐκ εἰς τὴν ‘ἐκ’ κακῶς, ἀλλ’ εἰς τὴν ‘μετά’, τῷ τῆς θεολογίας ἐπωνύμῳ συνάδων μεταλήψη. «Πνεῦμα γάρ, φησί, μεμαθήκαμεν, Δαμασκηνὸς ὁ θεῖος, τὸ συμπαρομαρτοῦν τῷ λόγῳ καὶ φανεροῦν αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν». Συμπαρομαρτεῖν δέ ἐστι τὸ συνακολουθεῖν, ὡς ὁ αὐτὸς ἐκεῖ φησιν· ὥστε οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἀλλὰ σὺν τῷ υἱῷ τὸ πνεῦμα ἐκ πατρός, συνακολουθούσης ἀδιαστάτως τε καὶ ἀχρόνως τῇ γεννήσει τῆς ἐκπορεύσεως. Μεμαθήκαμεν δὲ εἶπεν, ὡς τῶν πρὸ αὐτοῦ θεοφόρων οὕτω διδασκόντων, παρ’ ὧν μυηθεὶς οὕτω νοεῖν τὸ πνεῦμα δι’ υἱοῦ, τὸ ἐκ τοῦ υἱοῦ τοῦτο λέγειν παντάπασιν ἀπηγόρευσεν». Βλ. **ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ**, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Ζ’, *PG* 94, 805^{AB} καὶ **N. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ**, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ Θεολογία Β*, σελ. 139.

⁷³ Πλήθος χωρίων που αρχικά φαίνεται ότι ευνοούν το Filioque και την ανάλυσή τους βλ. **A. ΘΕΟΔΩΡΟΥ**, «Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου (Γ’)», *Θεολογία* 45.2, σελ. 285-298.

⁷⁴ Γαλ. 4, 6: «Ὅτι δέ ἐστε υἱοί, ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν, κρᾶζον· ἄββᾶ ὁ πατήρ».

⁷⁵ **ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ**, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατά Ιωάννην*, 2, *PG* 73, 212^B: «Πνεῦμα Χριστοῦ τὸ κατοικοῦν ἐν ἡμῖν ὀνομάσας, ἐπήγαγεν εὐθύς· Εἰ δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, ἀπαράλλακτον εισφέρων τὴν ὁμοιότητα τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ καὶ παρ’ αὐτοῦ κατὰ φύσιν προχέομενον Πνεῦμα».

⁷⁶ Ο συγγραφέας του εν λόγω έργου (*De Sacrosancta Trinitate liber*) ἐζήσε αρκετούς αἰῶνες αργότερα από τον Άγιο Κύριλλο. Αυτή η διαπίστωση προκύπτει από τη χρήση της διδασκαλίας του Αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού στο μόλις αναφερθέν σύγγραμμα. Σχετικά με αυτό το ζήτημα βλ. **A. ΘΕΟΔΩΡΟΥ**, «Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου (Γ’)», *Θεολογία* 45.2, σελ. 299.

αλλά εκπορεύεται. Οι δύο τρόποι ύπαρξης δεν είναι ίδιοι μεταξύ τους, αλλά δεν γνωρίζουμε ποια είναι η διαφορά τους⁷⁷.

Σχετικά με την ιστορία και θεολογία του Filioque πολύ ενδιαφέρουσα κρίνεται μία πληροφορία που μας παρέχει ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής. Σε επιστολή του προς τον Μαρίνο, πρεσβύτερο της Κύπρου, ο Όσιος Μάξιμος αναφέρει ότι στη βασιλεύουσα των πόλεων ασχολήθηκαν με δύο θέματα από τα συνοδικά⁷⁸ του τότε πάπα. Το δεύτερο θέμα σχετίζεται με την οντολογική αναμαρτησία του Χριστού και αναφέρει ότι ο Χριστός δεν φέρει το προπατορικό αμάρτημα. Το πρώτο θέμα αφορά το 'είναι' της Αγίας Τριάδος, τη καθ' αυτή Θεολογία, και αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό⁷⁹. Προς υποστήριξη αυτού του ζητήματος προσκομίσθηκαν χρήσεις Ρωμαίων πατέρων, καθώς και του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας από την πραγματεία του στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο. Από αυτές τις χρήσεις, όπως αναφέρει ο Ομολογητής Άγιος, φανερώθηκε ότι δεν θεωρείται ο Υιός ως αίτιος του Αγίου Πνεύματος, διότι ο αίτιος του Υιού και του Αγίου Πνεύματος είναι ο Πατήρ. Είναι αίτιος του Υιού κατά τη γέννηση και του Αγίου Πνεύματος κατά την εκπόρευση⁸⁰. Σύμφωνα με τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, οι χρήσεις θέλουν να αναπαραστήσουν το συναφές και απαράλλακτο της ουσίας, όπως και να εκφράσουν «τὸ δι' αὐτοῦ προϊέναι»⁸¹. Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής με το 'προϊέναι' δεν αναφέρεται στην αἶδια εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, βεβαίως, αλλά στην οικονομική του πέμψη στον κόσμο.

Η εν λόγω επιστολή του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητή γράφτηκε το 645, ή το 646. Εκείνη την περίοδο πάπας Ρώμης ήταν ο Θεόδωρος Α' (642-649). Ο Θεόδωρος, ελληνικής καταγωγής από τα Ιεροσόλυμα, δεν ήταν αρεστός στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Ο λόγος είναι ότι αναθεμάτισε τον πατριάρχη Πύρρο, με μία παράδοση μάλιστα να αναφέρει ότι η πένα με την οποία υπέγραψε τον αναθεματισμό, ήταν εμβαπτισμένη στο Άγιο Δισκοπότηρο. Επιστρέφοντας στην επιστολή προς τον Μαρίνο, αυτό το οποίο πρέπει να αναφερθεί είναι ότι η αυθεντικότητα της αναφοράς περί του ζητήματος της και εκ του Υιού εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, ανά περιόδους έχει αμφισβητηθεί. Οι κύριοι λόγοι

---

⁷⁷ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *De Sacrosancta Trinitate liber*, Η' PG 77, 1136^{CD}: «καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ἀλλ' οὐ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς. Ἄλλος τρόπος ὑπάρξεως οὗτος, ἀληπτός τε καὶ ἄγνωστος, ὡσπερ καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ γέννησις».

⁷⁸ Ο όσιος Μάξιμος ο Ομολογητής αναφέρεται στα συνοδικά γράμματα. Συνοδικά, ή εντολικά, ή ενταλτήρια γράμματα, ή επιστολές ονομάζονται οι επιστολές που αποστέλλονται από συνόδους. Οι συνοδικές επιστολές δύνανται να φέρουν την υπογραφή μόνο του προέδρου της συνόδου και όχι απαραίτητα όλων όσους έλαβαν μέρος σε αυτήν. Ανάλογα με το σκοπό για τον οποίο συντάσσονται, προκύπτουν διάφορες επιμέρους κατηγορίες συνοδικών επιστολών. Σχετικά με τα συνοδικά γράμματα, ή επιστολές βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΚΟΤΣΩΝΗΣ, «Γράμμα», *ΘΗΕ* 4, στ. 640.

⁷⁹ ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Ἰσον ἐπιστολῆς πρὸς τὸν κύριον Μαρίνον*, PG 91, 133^D-136^A: «Ἀμέλει τοι γοῦν τῶν τοῦ νῦν ἀγιωτάτου Πάπα συνοδικῶν, ἐν τοσοῦτοις, ὅσοις γεγράφατε, κεφαλαίοις, οἱ τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἐπελάβοντο· δυσὶ δὲ μόνοις, ὧν, τὸ μὲν ὑπάρχει περὶ θεολογίας, ὅτι τε φησὶν εἶπεν, 'Ἐκπορεύσθαι κάκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον·' τὸ δὲ ἄλλο, περὶ τῆς θείας σαρκώσεως· ὅτιπερ γέγραφε· 'Δίχα τὸν Κύριον εἶναι τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας ὡς ἄνθρωπον.'».

⁸⁰ ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Ἰσον ἐπιστολῆς πρὸς τὸν κύριον Μαρίνον*, PG 91, 136^A: «ἐξ ὧν, οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦντας τοῦ Πνεύματος, σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν· μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν· τοῦ μὲν κατὰ τὴν γέννησιν· τοῦ δὲ, κατὰ τὴν ἐκπόρευσιν».

⁸¹ ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Ἰσον ἐπιστολῆς πρὸς τὸν κύριον Μαρίνον*, PG 91, 136^{AB}.

είναι δύο. Πρώτον, εκείνη η περίοδος θεωρείται πολύ πρώιμη σχετικά με το ζήτημα του Filioque. Δεύτερον, προκαλεί αμηχανία η σκέψη ότι ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα τέτοιου είδους ζήτημα και δεν ασχολήθηκε περαιτέρω, αλλά αρκέστηκε να το εξηγήσει σε λίγες μόλις λέξεις. Ο αντίλογος όμως θέλει τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, λόγω της παραμονής του στην Αφρική, να είναι γνώστης της λατινικής γλώσσας, σε σημείο που, τουλάχιστον, να μπορεί να κατανοήσει κάποιες χρήσεις Λατίνων πατέρων. Όσον αφορά τη γνώση του έργου του Αγίου Κυρίλλου, είναι ευνόητο ότι δεν έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες σχετικά με το αν ο ομολογητής Άγιος το γνωρίζει. Ένα επιπλέον επιχείρημα είναι ότι λόγω της καταδίκης του Πύρρου, στη βασιλεύουσα έγινε προσπάθεια εφεύρεσης κάποιου αιρετικού στοιχείου στη διδασκαλία του. Επομένως, τα τρία τελευταία επιχειρήματα συνδυαστικά μπορούν να συνηγορήσουν υπέρ της αυθεντικότητας της αναφοράς του Αγίου Μαξίμου⁸².

Ασχέτως με το γεγονός ότι εκείνη την περίοδο, επί πάπα Θεοδώρου Α΄, η Ρώμη δεν είχε δεχθεί ότι το Filioque εφαρμόζεται και στη Θεολογία, δηλαδή στο αΐδιο ‘είναι’ της Αγίας Τριάδος, πληροφορούμαστε ότι αυτό το θέμα εξετάστηκε από την (αιρετική εκείνη την περίοδο) ηγεσία της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Επομένως είναι αναγκαίο να αναζητήσουμε τη ρίζα του προβλήματος του εισηγητή του Filioque και της επικράτησής του στη Δύση.

Θεμελιώδες ζήτημα όσον αφορά τη γένεση του Filioque είναι η μη διάκριση Θεολογίας και οικονομίας στη Δύση. Αποτέλεσμα αυτού του προβλήματος είναι να υπάρχει σύγχυση στην κατανόηση των ενδοτριαδικών σχέσεων των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος κατά πρώτον και της επικοινωνίας των θείων προσώπων με τον κόσμο μέσω της άκτιστης ενέργειάς Τους κατά δεύτερον. Επομένως, προκύπτει το πρόβλημα της ερμηνείας της θεολογίας, με βάση την οικονομία. Βέβαια, δεν αμφισβητείται ότι οι Λατίνοι πατέρες είχαν αγαθή θέληση, δηλαδή ήθελαν να απορρίψουν την κτιστότητα του Υιού και του Αγίου Πνεύματος και να αποδείξουν το συναΐδιο του δευτέρου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος με τον Πατέρα, εκκινώντας όμως από το έργο τους στον κόσμο⁸³. Το ζήτημα όμως είναι και γλωσσικό, καθότι το ρήμα ‘procedere’ στη λατινική είναι αμφίσημο και δηλώνει το ‘έκπορεύεσθαι’, αλλά και το ‘εξέρχεσθαι’. Με το ‘έκπορεύεσθαι’ στην ελληνική δηλώνεται η αΐδια εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος μόνο εκ του Πατρός, ενώ με το ‘εξέρχεσθαι’ αναφέρεται η οικονομική αποστολή του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος στον κόσμο⁸⁴. Από αυτό το γλωσσικό ζήτημα η σύγχυση Θεολογίας και οικονομίας που μπορεί να προκύψει είναι προφανής. Έτσι δικαιολογείται ότι στη Δύση πριν από τη διδασκαλία του Ι. Αυγουστίνου, προηγήθηκαν πατέρες, όπως ο Ιάριος Πικταβίου και ο

---

⁸² Α. Ε. SIECIENSKI, «The Authenticity of Maximus the Confessor’s *Letter to Marinus*», VC 61, σελ. 203-204.

⁸³ Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός Α΄*, σελ. 101-105.

⁸⁴ Π. ΜΠΟΥΜΗΣ, «Τό Πνεῦμα Τοῦ Πατρός Γ΄», *Ἐκκλησία* 89.6, 373-375. Επιπλέον, βλ. Χ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα Θεολογίας*, σελ.145-155.

Αμβρόσιος Μεδιολάνων που παρουσιάζουν παρόμοια διδασκαλία σχετικά με αυτό το θέμα, χωρίς όμως να θεωρούνται εισηγητές του *Filioque*⁸⁵.

Ο πατέρας της ενιαίας Εκκλησίας που είναι ουσιαστικά ο εισηγητής του *Filioque* είναι ο Ι. Αυγουστίνος. Ο επίσκοπος Ιπώνος μέσα από τα συγγράμματά του επιχειρεί να υπερτονίσει την ομοουσιότητα των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος. Σε αυτή του την προσπάθεια αποδίδει ονόματα στο Άγιο Πνεύμα, τα οποία όμως αφορούν το έργο και των τριών θείων προσώπων, άρα ουσιαστικά γίνεται λόγος για τις ενέργειες του Θεού στην κτίση. Επομένως, δεν είναι σφάλμα να πούμε ότι ο Ι. Αυγουστίνος αναφέρεται στην οικονομία, αναφερόμενος στο έργο, τις ενυπόστατες ενέργειες του Αγίου Πνεύματος, οι οποίες βέβαια είναι κοινές με τις ενυπόστατες ενέργειες των άλλων δύο προσώπων της Αγίας Τριάδος. Πρόβλημα, ωστόσο, αποτελεί ότι ο Αυγουστίνος Ιπώνος συνδέει το έργο του Αγίου Πνεύματος με το 'είναι' Του.

Σχετικά με την αγάπη, ιδιαίτερος, αναφέρεται ο Ι. Αυγουστίνος, η οποία από την Αγία Γραφή αποδίδεται γενικά στο Θεό⁸⁶, ενώ κατά τον ίδιο θα έπρεπε να αποδίδεται κυρίως στο Άγιο Πνεύμα. Δηλαδή, σύμφωνα με τον επίσκοπο Ιπώνος, το Άγιο Πνεύμα είναι η κοινή αγάπη του Πατρός και του Υιού. Βέβαια, ο Ι. Αυγουστίνος με τη διδασκαλία περί αγάπης όσον αφορά το Άγιο Πνεύμα προσπαθεί να εκφράσει το αΐδιο 'είναι' του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος⁸⁷ και όχι μόνο την ενότητα της θείας ουσίας. Επομένως, από τον Ι. Αυγουστίνο, λόγω της λανθασμένης ερμηνευτικής προσέγγισης της Αγίας Γραφής, εκφράζεται η εξάρτηση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα και τον Υιό στην αΐδια κατάσταση⁸⁸, άρα έχουμε μία σχέση όχι αιτίου-αιτιατού, αλλά αιτίων-αιτιατού. Επιπλέον, κατά τον Ι. Αυγουστίνο το Άγιο Πνεύμα μπορεί να χαρακτηριστεί και ως 'δώρο Θεού', διότι αποστέλλεται από τον Πατέρα και τον Υιό ως αγάπη προς τους πιστούς. Αυτός είναι ο λόγος που το Άγιο Πνεύμα είναι και του Πατρός και του Υιού (αμφοτέρων), επειδή προέρχεται και από τους δύο. Πιο συγκεκριμένα, επηρεασμένος από τη Νεοπλατωνική φιλοσοφία και προσπαθώντας να αντικρούσει τον Αρειανισμό⁸⁹, ο Ι. Αυγουστίνος διδάσκει ότι το Άγιο

---

⁸⁵ Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Όρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α'*, σελ. 105-113. Σχετικά με την άμεση εξάρτηση από το Σύμβολο της Νικαίας και τη συνακόλουθη απουσία της διδασκαλίας του *Filioque* στο corpus των έργων και ιδιαίτερα σε λειτουργικούς ύμνους, που αποδίδονται στον Άγιο Αμβρόσιο Μεδιολάνων και που έχουν μεταφραστεί στην ελληνική αποτυπωμένοι στα φραγκοχιώτικα βλ. Α. ΓΛΑΡΟΣ, *Hymnale Ambrosianum*, σελ. 58-59.

⁸⁶ Α' Ιω. 4, 7.

⁸⁷ AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *In Evangelium Joannis tractatus CXXIV*, 6, PL 35, 1888: «Huc aliquis forsitan quaerat utrum et a Filio procedat Spiritus sanctus. Filius enim solius Patris est Filius, et Patris solius Filii est Pater: Spiritus autem sanctus non est unius eorum Spiritus, sed amborum». Βλ. και τη μετάφραση στην ελληνική από τον Μάξιμο Πλανούδη: ΜΑΞΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Interpretatio nonnullorum capitum S. Augustini*, PG 147, 1151^D: «Ο γὰρ Υἱὸς μόνου τοῦ Πατρὸς ἐστὶν Υἱὸς, καὶ ὁ Πατὴρ μόνου τοῦ Υἱοῦ Πατὴρ ἐστὶ· τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐ θατέρου τούτων μόνον ἐστὶ Πνεῦμα, ἀλλ' ἀμφοτέρων».

⁸⁸ Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Όρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α'*, σελ. 113-115. Βλ. και Η. PIL-SOO, «A focused response to Augustine's *Filioque*», *KPJT* 45.3, σελ. 66-67.

⁸⁹ Σχετικά με το Νεοπλατωνικό υπόβαθρο του *Filioque* στον Ι. Αυγουστίνο βλ. PHILIP ZYMARIS, «Neoplatonism, the *Filioque* and Photios' Mystagogy», *GOTR* 46.3-4, σελ. 349: «Augustine, in an attempt to defend the dogma of the divine consubstantiality of the Son against the Arian view that the Son is a creature, could claim that both the Father and the Son cause the Holy Spirit. This in fact fit in perfectly with the Neoplatonic scheme for, as the One causes the *Nous* and the *Nous* causes the World-soul along with the One, so the Father (here identified with the essence because of the asstance's simplicity as stated above) causes the

Πνεύμα εκπορεύεται και από το πρώτο και από το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Αρχικά, εκπορεύεται από τον Πατέρα. Ο Υιός όμως, κατά τη γέννησή Του έλαβε από τον Πατέρα την ιδιότητα να εκπορεύει και αυτός το Άγιο Πνεύμα⁹⁰. Καθίσταται σαφές από τα χωρία του Ι. Αυγουστίνου που παρατέθηκαν, ότι ο επίσκοπος Ιπώνος συγγέει το αΐδιο 'είναι' της Αγίας Τριάδος και την οικονομική φανέρωση του τρίτου προσώπου Της στον κόσμο.

Όσον αφορά την επικράτηση του Filioque στον δυτικό κόσμο καταλυτική είναι η σημασία των συνόδων στο χώρο της Ευρώπης. Το Filioque πήρε συγκεκριμένη μορφή στην Ισπανία, καθώς επικράτησε εκεί, με σκοπό να αποκρουστεί ο αρειανισμός. Προφανώς το επιχείρημα ήταν ότι ο Υιός με αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται ομότιμος με τον Πατέρα, επομένως συναΐδιος Του και όχι κατώτερος. Έτσι, στο σύμβολο της συνόδου του Τολέδο της Ισπανίας το 547 χρησιμοποιείται η φράση 'και εκ του Υιού', δηλαδή το Filioque, σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Λίγα χρόνια αργότερα, στη (τρίτη) σύνοδο του Τολέδο του 589, για τον ίδιο λόγο (δηλαδή την απόκρουση του αρειανισμού), η ίδια προσθήκη παρεμβάλλεται στο σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως⁹¹.

Πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι έχει αμφισβητηθεί ότι η προσθήκη του Filioque που παρεμβάλλεται στο Σύμβολο της Πίστεως συνέβη πρώτη φορά στο Τολέδο. Υποστηρίζεται μάλιστα, ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο κείμενο των πρακτικών της τρίτης συνόδου του Τολέδο. Μία άλλη άποψη δε δέχεται ότι τα πρακτικά της συνόδου έχουν υποστεί νοθεία, αλλά εκθέτει την αντίφαση στην έκφρασή της. Συγκεκριμένα, η σύνοδος του Τολέδο αποφάσισε την ανάγνωση του Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως σε ολόκληρη την εκκλησιαστική επικράτεια της Ισπανίας και αναθεματίζει όσους πιστεύουν κάτι διαφορετικό από τις τέσσερις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους. Παράλληλα όμως, μέσω του τρίτου αναθεματισμού της, διδάσκεται ότι το Άγιο

Son and then the Son together with the Father in turn both cause the Spirit. Thus the Holy Spirit proceeds from an uncaused cause and a caused cause exactly as does the World-soul in the Neoplatonic model».

⁹⁰ AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *De Trinitate*, XV, 17, 29, PL 42, 1081: «nec de quo gentium est Verbum et de quo procedit principaliter Spiritus sanctus nisi Deus Pater. Ideo autem addidi, Principaliter, quia et de Filio Spiritus sanctus procedere reperitur. Sed hoc quoque illi Pater dedit, non jam existenti et nondum habenti: sed quidquid unigenito Verbo dedit, gignendo dedit. Sic ergo eum genuit, ut etiam de illo Donum commune procederet, et Spiritus sanctus spiritus esset amborum». Βλ. και ΜΑΞΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Interpretatio nonnullorum capitum S. Augustini*, PG 147, 1116^c: «Οὐδὲ ἐξ οὗ ἐγεννήθη ὁ λόγος, καὶ ἐξ οὗ ἐκπορεύεται ἀρχοειδῶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ μὴ ὁ Πατήρ· διὰ τοῦτο δὲ προσέθηκα τὸ ἀρχοειδῶς, ἐπειδὴ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εὐρίσκεται ἐκπορευόμενον, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τοῦτο αὐτῷ ὁ Πατήρ ἔδωκεν, οὐκ ἤδη ὑφ' ἐστῆκότι, καὶ μήπω ἔχοντι, ἀλλ' ὅ,τι ποτὲ τῷ μονογενεῖ Λόγῳ δέδωκεν, ἐν τῷ γεννᾶν δέδωκεν, οὕτως ἄρα αὐτὸν ἐγέννησεν, ὡς καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ δῶρον κοινὸν προέρχεσθαι, καὶ Πνεῦμα ἅγιον εἶναι ἀμφοῖν». Σχετικά με τη διδασκαλία περί διπλῆς εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος βλ. και Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμὸς Α'*, σελ. 115-117· Σ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΣ, *Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Αγίου Πνεύματος σύμφωνα με τὸν Ἱερόν Αυγουστίνον*, σελ. 63-77· L. AYRES, *Augustine and the Trinity*, σελ. 263-272.

⁹¹ P. PHAN, «Systematic issues in trinitarian theology», σελ. 21: «The Nicene-Constantinopolitan creed does not mention any role of the Son in the procession of the Spirit. Later, in the West, at the third Council of Toledo (589), the expression *filioque* (and from the Son) was added to “from the Father” to ward off Arianizing and modalizing tendencies».

Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός και του Υιού⁹². Έναν αιώνα αργότερα, στην Αγγλία και συγκεκριμένα από τη σύνοδο του Hatfield του 680 φαίνεται ότι η πίστη περί της διπλής εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος έχει αρχίσει να επικρατεί στο δυτικό κόσμο. Η εν λόγω σύνοδος, συγκληθείσα με σκοπό την καταδίκη της αιρέσεως του Μονοθελητισμού-Μονοενεργητισμού συνέγραψε το κείμενο του Όρου της με το Filioque⁹³.

Εξαιρετικά σημαντική κρίνεται επίσης η συμβολή του ηγέτη του Φραγκικού κράτους Καρλομάγνου στην καθιέρωση της προσθήκης του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως στις περιοχές της δικαιοδοσίας του. Ήδη από την εποχή που κυβερνούσε το Φραγκικό κράτος ο πατέρας του Καρλομάγνου, Πιπίνος ο Βραχύς είχε θεσπιστεί από τη σύνοδο του Gentilly η προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως⁹⁴. Στη σύνοδο της ίδιας πόλης το 787 έγινε σαφές ότι το Filioque αποτελούσε προσωπική πεποίθηση και του διαδόχου του Πιπίνου, Καρλομάγνου όπως και των θεολόγων που τον πλαισίωναν, διότι σε διαφορετική περίπτωση δεν θα υπήρχε διαφωνία μεταξύ του ηγέτη του Φραγκικού κράτους και του πάπα Ρώμης Αδριανού Α' σχετικά με το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος⁹⁵.

Ο Καρλομάγνος, ως ηγέτης του Φραγκικού κράτους συνετέλεσε τα μέγιστα στη διάδοση και τον ασπασμό του Χριστιανισμού στη Δύση. Ωστόσο, έφερε αντιρρήσεις όσον αφορά την αποδοχή των αποφάσεων της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. Στα Καρολίνα Βιβλία καταδικάζεται η δεύτερη εν Νικαία Σύνοδος ολιστικά. Η Ανατολή κρίνεται ότι είναι αιρετική, διότι έχει εκπέσει στην αίρεση της λατρείας των εικόνων, ενώ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιος κατηγορείται ότι δέχεται την αιρετική, κατά τη φραγκική Θεολογία, διδασκαλία της εκ μόνου του Πατρός εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Επομένως, είναι σαφές ότι από τα Καρολίνα Βιβλία, το Filioque δεν αντιμετωπίζεται ως αίρεση για τους Φράγκους. Ο ηγέτης τους άλλωστε, Καρλομάγνος, επηρεασμένος από τον δάσκαλό του Αλκουίνου⁹⁶, είναι υπέρμαχος της αντίληψης της εκ του Πατρός και του Υιού

---

⁹² ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΠΙΛΛΑΛΗΣ, *Η αίρεσις τοῦ FILIOQUE* Α', σελ. 64-68· Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Δογματική τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* Α', σελ. 280· ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία* Α', σελ. 326· Α. Ε. SIECIENSKI, *The Filioque*, σελ. 69.

⁹³ M. PLESTED, «Filioque», *EEAD* I, σελ. 251.

⁹⁴ P. MITROY, *La Romanie Refleurira*, σελ. 58.

⁹⁵ C. PRICE, «Some Notes on Filioque», σελ. 154.

⁹⁶ Ο Αλκουίνος της Υόρκης είναι υπέρμαχος της διπλής εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος και οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί συνηγορούν στη θεώρηση ότι και ο Υιός αποτελεί αιτία της υπάρξεως του Αγίου Πνεύματος. Την άποψη του Αλκουίνου περί της διπλής εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός και του Υιού, αλλά και τη θεώρηση ότι εκτός από τον Πατέρα, είναι και ο Υιός αίτιος του Αγίου Πνεύματος ακολούθησαν επιφανείς εκκλησιαστικοί άνδρες του Φραγκικού κράτους, όπως ο Ράτραμνος και ο Hincmar αρχιεπίσκοπος Reims. Βλ. σχετικά Α. Ε. SIECIENSKI, *The Filioque*, σελ. 95-96, 106-107 και Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Εκκλησιαστική γραμματολογία* Α, σελ. 401-403. Πρβλ. και ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, *Η εκκλησιαστική αντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων*, σελ. 165: «πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι ὑπῆρξαν πάπες πὸν ἀντέδρασαν στὴν ἐπιβολὴ τῆς προσθήκης αὐτῆς [τοῦ Filioque] στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως κι ἀκόμη καὶ μερικοὶ, πὸν δέχτηκαν μὲν τὴν προσθήκη, δὲν ἐπραξαν ὁμως τοῦτο μὲ τὴ θέλησί τους. Ἐπὶ πλεόν, μὲ τὸ νὰ δεχθῆ ἢ Δυτικὴ Ἐκκλησία τὴν προσθήκη δὲν ἰσχυρίζοταν δύο Ἀρχεῖς ἢ Πηγῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὔτε ἤθελε νὰ ἀλλάξῃ τὴν κοινὴ μὲ τὴν Ανατολὴ πίστι στὸ ἀρχικὸ καὶ κοινὸ Σύμβολο. Γι' αὐτὸ ἢ προσθήκη πρέπει νὰ μὴ θεωρηθεῖ ὡς σκόπιμη ἀλλαγὴ τῆς κοινῆς διδασκαλίας Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως». Εἶναι κατανοητὸ τὸ πνεῦμα μίας τέτοιας ἐπισήμανσης, ἀλλὰ παραμένει ἀναντίρρητο γεγονός ὅτι ἡ φραγκικὴ καὶ μετέπειτα σχολαστικὴ διδασκαλία ἐπικράτησε καὶ ἐπιβλήθηκε στους πάπες Ρώμης καὶ σύμπασα τὴ Δυτικὴ Χριστιανοσύνη.

εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Μάλιστα, επέβαλλε την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως⁹⁷.

Επιπλέον, η προσθήκη του Filioque έγινε δεκτή στη σύνοδο της Φρανκφούρτης το 794, παρουσία του Καρλομάγνου και στη σύνοδο του Cividade το 797 υπό τον Παυλίνο Ακυλίας. Αντίδραση κατά της προσθήκης του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως έχουμε αρχικά στο χώρο της Ανατολής, στην Παλαιστίνη. Εκεί, το 808 επιχειρήθηκε να εισαχθεί ως έθιμο σε μοναστήρι των Φράγκων να απαγγέλλεται το Σύμβολο της Πίστεως με την προσθήκη του Filioque. Τότε, εντόπιοι μοναχοί της περιοχής σε θεολογική συζήτηση με Φράγκους μοναχούς καταδίκασαν τη σχετική προσθήκη ως αιρετική. Για να διευθετηθεί το ζήτημα, οι Φράγκοι μοναχοί απευθύνθηκαν στον πάπα Ρώμης Λέοντα Γ΄ και τον Καρλομάγνο. Έτσι, ο ηγέτης του Φραγκικού κράτους συγκάλεσε σύνοδο στο Άαχεν το 809, όπου αποφάσισε να αναχθεί σε δόγμα η προσθήκη του Filioque. Μετά το πέρας των εργασιών της συνόδου ο Καρλομάγνος έστειλε πρέσβεις στον πάπα Ρώμης Λέοντα Γ΄, για να τον ενημερώσουν σχετικά με τις αποφάσεις της συνόδου⁹⁸.

Ο προ εννέα ετών (800) εστεμμένος αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Ρώμη Λέοντα Γ΄, Καρλομάγνος άσκησε πιέσεις στον ίδιο πάπα που τον έστειψε, με σκοπό να αποδεχθεί το Filioque. Μετά τη σύνοδο του Άαχεν το 809 ο ηγέτης των Φράγκων έστειλε πρέσβεις στη Ρώμη ώστε να ενημερώσουν τον πάπα σχετικά με τις αποφάσεις της συνόδου, ανάμεσα στους οποίους είναι και ο Σμάραγδος, που διέσωσε τον διάλογο των φράγκων αντιπροσώπων και του πάπα Ρώμης⁹⁹. Εκεί, οι πρέσβεις του Καρλομάγνου εξέθεσαν στον Ρώμη Λέοντα Γ΄ την άποψη ότι δήθεν προέκυψε εκ νέου ζήτημα σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και διευθετήθηκε με επιμέλεια στη σύνοδο του Άαχεν. Οι απεσταλμένοι του ηγέτη των Φράγκων στη συνέχεια της συζήτησης με τον πάπα παραθέτουν αιογραφικές και πατερικές χρήσεις με αναφορά στο Άγιο Πνεύμα. Οι πατερικές χρήσεις είναι από έργα του Μ. Αθανασίου, του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας και των δυτικών Αγίων Γρηγορίου του Διαλόγου, Αμβροσίου Μεδιολάνων, Ιερώνυμου και Αυγουστίνου. Οι περισσότερες πατερικές χρήσεις προήλθαν από έργα του Ι. Αυγουστίνου. Από τα χωρία που παρουσίασαν στον πάπα φαίνεται ότι δεν γίνεται η διάκριση μεταξύ των ενεργειών του Πατρός και του Υιού και του τρόπου υπάρξεως του Αγίου Πνεύματος. Ο Ρώμη Λέων Γ΄ μετά την προσαγωγή των σχετικών χωρίων δήλωσε ότι συμφωνεί με την Αγία Γραφή και του πατέρες. Σε ερώτηση, όμως, των Φράγκων απεσταλμένων σχετικά με την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως ο πάπας απάντησε ότι δεν γνωρίζει αν οι διδάσκαλοί τους (των Φράγκων απεσταλμένων) έπραξαν το σωστό, αλλά προέτρεψε να μη διαδοθεί η σχετική προσθήκη. Επιπλέον, υπενθυμίζει την παλαιά απαγόρευση προσθήκης, ή αφαιρέσης, ή οποιασδήποτε τροποποίησης του Συμβόλου της Πίστεως. Μάλιστα, η θέση που εξέφρασε στους πρέσβεις του Καρλομάγνου

---

⁹⁷ Ε. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος, τὰ Καρολίνοια Βιβλία καὶ ἡ Εὐρώπη», σελ. 120-122.

⁹⁸ Δ. ΚΟΝΤΟΣΤΕΡΓΙΟΥ, «Ἡ περί Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Φωτίου», σελ. 254-255. Βλ. καὶ Μ. GABRIELE, *An empire of memory*, σελ. 39

⁹⁹ Βλ. σχετικά SMARAGDO ABBATE, *Sive ratio habita est de symbolo fidei in secretario sancti Petri apostoli*, PL 102, 971-976.

είναι ότι το δέον είναι να αφαιρεθεί η εν λόγω προσθήκη. Για να γίνει κάτι τέτοιο πρότεινε για κάποιο χρονικό διάστημα να μην άδεται το Σύμβολο της Πίστεως στα παλάτια του Φραγκικού κράτους¹⁰⁰. Ο πάπας Ρώμης Λέων Γ΄, ύστερα από αυτά, αφού δεν δέχθηκε τη σχετική προσθήκη, τοποθέτησε στο ναό του αγίου Πέτρου δύο αργυρές πλάκες με το Σύμβολο της Πίστεως στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα χωρίς την προσθήκη του Filioque¹⁰¹. Αυτή η κίνηση του Ρώμης Λέοντα Γ΄ συνηγορεί στο ότι η Εκκλησία της Ρώμης δεν είχε δεχθεί ποτέ ότι το Σύμβολο της Πίστεως, όπως αυτό θεσπίστηκε και επικυρώθηκε από τις Οικουμενικές Συνόδους, περιείχε εξ αρχής την προσθήκη του Filioque¹⁰².

Σχετικά με την ιστορία του Filioque είναι κατανοητό ότι η προσθήκη στο Σύμβολο της Πίστεως δεν έγινε από το πατριαρχείο της Ρώμης. Μπορεί, επίσης, η γραμματεία της προαυγουστίνειας περιόδου να παρείχε τη δυνατότητα στον Ι. Αυγουστίνο να αναφερθεί στη διπλή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, αλλά οι πατέρες της Δύσης που έλαμψαν πριν τον επίσκοπο Ιπώνος, δεν έκαναν ρητά λόγο περί της διπλής εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Ο Ι. Αυγουστίνος ανέπτυξε σαφώς αυτή τη διδασκαλία, χωρίς να την ανάγει σε δόγμα. Μάλιστα, πρέπει να του πιστωθεί ότι είναι από τις μοναδικές περιπτώσεις πατέρων, οι οποίοι υπέβαλλαν το έργο τους σε αυτοκριτική. Αυτό επιβεβαιώνεται από ένα από τα τελευταία συγγράμματά του, τις *Αναθεωρήσεις*, όπου αναφέρει ότι πλέον δε συμμερίζεται κάποιες από τις απόψεις που είχε¹⁰³. Συν τοις άλλοις, στο χώρο της Γαλλίας, όπως ήδη σημειώθηκε αναπτύχθηκε το Αθανασιανό σύμβολο, το οποίο μπορούμε να πούμε ότι είναι προάγγελος του Filioque. Η μόνη διαφορά είναι ότι υπήρχε σε περιφραστική μορφή. Η διδασκαλία του Ι. Αυγουστίνου εκτιμήθηκε δεόντως και από τους Φράγκους. Αυτό θεωρούμε ότι είναι το ‘κλειδί’ στο ζήτημα του Filioque, ότι δηλαδή κατά την αποτίμηση των Φράγκων η διδασκαλία του Ι. Αυγουστίνου υπερτέρησε της συμφωνίας των πατέρων (consensus partum) και της συνοδικής κατοχύρωσής της από τη Β΄ και τις μετέπειτα Οικουμενικές Συνόδους. Δεν πρέπει, όμως, να παραθεωρείται το γεγονός ότι αν η διδασκαλία του Ι. Αυγουστίνου παρουσιάζει παρεκκλίσεις από την ορθόδοξη διδασκαλία, η αντίστοιχη των φράγκων διδασκάλων (Αλκούίνος, Ράτραμνος, Hincmar Reims κλπ¹⁰⁴) δεν θα μπορούσε να απηχεί κάτι διαφορετικό από μία αιρετική διδασκαλία, κάνοντας σαφώς λόγο περί δύο αιτίων ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος. Οι Φράγκοι, έντονα, ενδεχομένως και αμιγώς επηρεασμένοι από τη διδασκαλία του επισκόπου Ιπώνος, υιοθέτησαν την προσθήκη στο Σύμβολο της Πίστεως και προσπάθησαν να την επιβάλλουν και στη Ρώμη. Μάλιστα, δεν κατανοούσαν ότι πρόκειται για αίρεση και κατηγορούσαν τους πατέρες της ενιαίας Εκκλησίας και τους Έλληνες ότι περιέπεσαν σε αίρεση. Η πρώτη αντίδραση της Ρώμης επί πάπα Λέοντα Γ΄ φανερώνει ότι οι Λατίνοι Ρωμαίοι γνώριζαν ότι στο όγδοο άρθρο του Συμβόλου της Πίστεως γίνεται αναφορά στην εκπόρευση, ως ύπαρξη

---

¹⁰⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄*, σελ. 321-325.

¹⁰¹ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 97. Βλ. και ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σελ. 344.

¹⁰² ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, *Η εκκλησιαστική αντιπαράθεση Έλλήνων και Λατίνων*, σελ. 165.

¹⁰³ Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Αύγουστίνος Ιπώνος», *Θεολογία* 79.2, σελ. 468.

¹⁰⁴ Βλ. υποσημείωση 96, σελ. 28.

του Αγίου Πνεύματος και όχι στην ενέργεια του Θεού, ή την αποστολή του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος στον κόσμο¹⁰⁵.

Επόμενος καθοριστικός σταθμός στην ιστορία του Filioque είναι τα μέσα του Θ' αιώνα. Τότε, κατά το 867 ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος στην *Έγκύκλιο έπιστολή* του προς τα υπόλοιπα πατριαρχεία της Ανατολής, εκτός των άλλων, ανέλυσε επαρκώς τους λόγους για τους οποίους δεν είναι αποδεκτή η αίδια εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα και τον Υιό¹⁰⁶. Ο Ι. Φώτιος γεννήθηκε περί το 810¹⁰⁷. Η καταγωγή του ήταν αριστοκρατική. Οι γονείς του ήταν ο Σέργιος και η Ειρήνη. Οι σύνδεσμοι του Φωτίου με την Εκκλησία και την πολιτεία ήταν εξίσου ισχυροί. Ο αδελφός της μητέρας του ήταν συνεζυγμένος με την αδελφή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας και ο αδελφός του πατέρα του¹⁰⁸ ήταν ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιος (784-806). Ο Ι. Φώτιος σε νεαρή ηλικία βαπτίστηκε από τον Άγιο Ιάκωβο τον Ομολογητή¹⁰⁹. Η οικογένειά του είχε ταχθεί με το μέρος των εικονόφιλων και είχε δεχθεί διώξεις για αυτόν το λόγο¹¹⁰. Ο Φώτιος είχε αναθεματισθεί, ενώ οι γονείς του βρήκαν μαρτυρικό θάνατο από το εικονομαχικό καθεστώς¹¹¹. Είχε τέσσερα αδέρφια, τον Ταράσιο, που ήταν πατρίκιος, τον Σέργιο και τον Κωνσταντίνο, που αμφότεροι έλαβαν το αξίωμα του σπαθάριου και τον Θεόδωρο¹¹².

Ο Ι. Φώτιος έλαβε τεράστια μόρφωση. Παραμένει υπόθεση ότι είχε ως δάσκαλό του τον Λέοντα τον Φιλόσοφο και Μαθηματικό¹¹³, τον Κωνσταντίνο (μετέπειτα Κύριλλο, τον οποίο έστειλε, μαζί με τον αδελφό του Μεθόδιο, ως ιεραπόστολο στη Βουλγαρία), τον Άγιο Μεθόδιο Κωνσταντινουπόλεως, ή ότι ήταν αυτοδίδακτος¹¹⁴. Οι γνώσεις του εκτείνονταν στα πεδία της φιλολογίας, φιλοσοφίας, νομικής, μαθηματικών και ιατρικής. Στο ανασυσταθέν από τον Καίσαρα Βάρδα Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας δίδαξε φιλοσοφία, θεολογία, λογική και μαθηματικά¹¹⁵. Επιπλέον, πέραν του Πανεπιστημίου της Μαγναύρας δίδασκε στην οικία του. Το εύρος των γνώσεών του και η ευγένεια της καταγωγής του δεν

---

¹⁰⁵ JOHN ROMANIDES, «The Filioque», *Κληρονομία* 7.2, σελ. 291-292.

¹⁰⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος έπιστολή*, η-κβ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 43¹⁰¹-46¹⁹⁹ (PG 102, 725^C-732^B).

¹⁰⁷ O. P. DOMINGUEZ, «Deconstructing Photios», *REB* 71, σελ. 106· Ι. ΠΛΕΞΙΔΑΣ, «Εισαγωγή», σελ. 15. Παλαιότερα η χρονολογία γέννησης του Ι. Φωτίου είχε τοποθετηθεί περί το 820. Βλ. σχετικά: Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Φώτιος, Ό Α΄.» *ΘΗΕ* 12, στ. 21.

¹⁰⁸ Η Δ. ΛΙΑΛΙΟΥ, «Σχόλια επί της Έγκυκλίου έπιστολής», *Έκκλησία και Θεολογία* Ι΄, σελ. 285, επισημαίνει ότι: «ό Ταράσιος Κωνσταντινουπόλεως, πρόεδρος της Ζ΄ Οικ. Συνόδου, ήταν θεϊος τοῦ πατέρα του «πατροθεϊος» ... και ὄχι ἀδελφός τοῦ πατέρα του».

¹⁰⁹ Σχετικά με τον Άγιο Ιάκωβο τον Ομολογητή βλ. O. P. DOMINGUEZ, «Saint Iakobos, the Confessor, the baptistry of the patriarch Photios», *JÖB* 66, σελ. 179-186.

¹¹⁰ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Φώτιος, Ό Α΄.» *ΘΗΕ* 12, στ. 22.

¹¹¹ Γ. ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, *Ό Μέγας Φώτιος ὡς έρμηνευτής της Αγίας Γραφής*, σελ. 18.

¹¹² Β. ΝΑΤΣΙΟΣ, *Ό Μέγας Φώτιος με βάση τις έπιστολές του*, σελ. 25

¹¹³ Ι. ΠΛΕΞΙΔΑΣ, «Εισαγωγή», σελ. 16.

¹¹⁴ ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Εισαγωγή εις τόν Μέγαν Φώτιον», *Έκκλησία και Θεολογία* Ι΄, σελ. 15.

¹¹⁵ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 122.

είχαν αμφισβητηθεί ούτε από τους αντιπάλους του, κάτι που επιβεβαιώνεται από το βιογράφο του Αγίου Ιγνατίου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹¹⁶.

Στην περίπτωση του Ι. Φωτίου η ευγένεια της καταγωγής συνδυάστηκε με τον χρηματικό πλούτο. Αυτός ο πλούτος χρησίμευσε, ώστε να συγκεντρώσει πλήθος βιβλίων. Ο Ι. Φώτιος σε νεαρή ηλικία ήταν ήδη καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας. Περί το 838, ήταν συγκλητικός¹¹⁷. Προτού ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο υπηρέτησε ως πρωτοασηκρίτης, θέση την οποία κατείχε ο πρώτος τη τάξει γραμματέας του αυτοκράτορα¹¹⁸ και πρωτοσπαθάριος, που είναι η πιο μεγαλειώδης θέση της αυτοκρατορικής ιεραρχίας και συνήθως προϋποθέτει τη συμμετοχή στη Σύγκλητο¹¹⁹. Ο Ι. Φώτιος την περίοδο που κατείχε τη θέση του πρωτοασηκρίτη, ανέλαβε διπλωματική αποστολή στον Άραβα Χαλίφη¹²⁰. Είναι αξιοσημείωτο, επίσης, ότι στην περίπτωση του Ι. Φωτίου αμφισβητείται η θέση του ως καθηγητή, διότι σταδιοδρόμησε στο ύψιστο επίπεδο ως κρατικός αξιωματούχος. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι μετά την πρεσβεία του στον Άραβα Χαλίφη και τη συγγραφή του μνημειώδους έργου της *Βιβλιοθήκης* απέκτησε μεγάλη φήμη. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, δημιουργήθηκε στο σπίτι του ένας κύκλος, που φέρει τα χαρακτηριστικά κάποιου σύγχρονου πνευματικού, ή φιλολογικού συλλόγου και στον οποίο ο Ι. Φώτιος κατέχει φυσικά πρωταρχική θέση¹²¹.

Αναφερόμενοι στον Ι. Φώτιο δεν γίνεται να παραλείψουμε το σπουδαίο συγγραφικό του έργο. Εξέχουσα θέση ανάμεσα στα έργα του κατέχουν το *Λεξικό* και η *Μυριόβιβλος*. Το λεξικό είναι συναγωγή λέξεων, η *Μυριόβιβλος* ή *Βιβλιοθήκη* περιέχει πλήθος τίτλων έργων, εκ των οποίων διασώζεται μόνο ο σχολιασμός κάποιων μέσω του έργου του Ι. Φωτίου και ανέρχονται στα 279. Αυτά τα δύο έργα τα συνέθεσε πριν την αναρρίχηση του στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Σε πρότερο χρόνο συνέταξε το *Λεξικό* και σε ύστερο τη *Μυριόβιβλο*¹²². Η βιβλιοθήκη του Φωτίου συνδέεται με την αποστολή του στη Βαγδάτη και έχει θεωρηθεί ότι είναι γραμμένη από μνήμης. Κατ' άλλους η σύνδεση με αυτή την αποστολή αποσκοπεί στη θεωρία περί ανεύρεσης έργων, τα οποία αδυνατούσε να βρει στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης, μία ομάδα ερευνητών θεωρεί ότι η *Μυριόβιβλος* συντάχθηκε, ή ολοκληρώθηκε κατά τη δεύτερη περίοδο της πατριαρχείας του¹²³. Μετά την

---

¹¹⁶ ΔΑΥΙΔ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος Ιγνατίου*, PG 105, 509^{AB}: «Ἦν δὲ οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν ἀγενῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ περιφανῶν σοφία τε κοσμικῆ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο. Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως ῥητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας ναὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιὸν ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεᾶν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι».

¹¹⁷ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία Α*, σελ. 332.

¹¹⁸ Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, «Asekretis», *ODB 1*, σελ. 204.

¹¹⁹ Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, «Protospatharios», *ODB 3*, σελ. 1748.

¹²⁰ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 122. Σχετικά με το βίο του Ι. Φωτίου, πριν ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως βλ. W. TREADGOLD, «Photius before his patriarchate», *JEH 53.1*, σελ. 1-17.

¹²¹ P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σελ. 160-161.

¹²² ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Ι'*, σελ. 18-20.

¹²³ Σχετικά με το ζήτημα του χρόνου συγγραφῆς της *Μυριόβιβλου* βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Νέα στοιχεία γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Φωτίου», *Σύμμεικτα 7*, σελ. 165-178.

άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο συνέγραψε έργο που αποτελείται από δέκα ερωταποκρίσεις¹²⁴, το οποίο παρέχει εμμέσως απαντήσεις προς τις επικρίσεις που δέχθηκε από τη Ρώμη σχετικά με την ‘αθρόον’ χειροτονία του¹²⁵.

Εξέχουσα θέση ανάμεσα στα έργα του Φωτίου κατέχουν οι επιστολές του. Οι εκδεδομένες σωζόμενες επιστολές του ανέρχονται στις 299 και έχουν διάφορους παραλήπτες από τον πολιτικό και εκκλησιαστικό χώρο. Και άλλα έργα του, όμως, τα έστειλε ως επιστολές. Αυτά τα έργα είναι η *Μυριόβιβλος*, τα *Άμφιλόγια* και το *Περί τῆς τῶν Μανιχαϊῶν ἀναβλαστήσεως*¹²⁶. Τα δύο τελευταία μάλιστα γράφτηκαν μετά την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο.

Άλλα σημαντικά έργα, που αποδίδονται στον Ι. Φώτιο είναι ο *Νομοκάνων* και η *Έπαναγωγή*. Ο *Νομοκάνων* και η *Έπαναγωγή* είναι έργα, τα οποία αφορούν το σύστημα δικαίου της Εκκλησίας και της Πολιτείας. Ο *Νομοκάνων*, συνετέθη εν πρώτοις σε 50 τίτλους στα τέλη του ΣΤ΄ ή τις αρχές του Ζ΄ αιώνα. Το έργο, όπως δηλώνει και ο τίτλος του άλλωστε, περιέχει συλλογή νόμων και κανόνων. Ο *Νομοκάνων* σε 14 τίτλους αποτελεί μεταγενέστερο έργο, του οποίου η σύνθεση και ολοκλήρωση τοποθετείται πριν από το θάνατο του αυτοκράτορα Ηράκλειτου το 641. Ο Ι. Φώτιος, ωστόσο, σχετίζεται με αυτό το έργο, διότι συνέγραψε τον πρόλογο της δεύτερης έκδοσής του αλλά και το διέυρνε, συμπεριλαμβάνοντας διατάξεις που θεσπίστηκαν σε ύστερο χρόνο από την πρώτη έκδοση αυτής της συλλογής¹²⁷. Αντίθετα με τον *Νομοκάνωνα*, η *Έπαναγωγή* είναι έργο με το οποίο ο Κωνσταντινούπολεως Φώτιος σχετίζεται περισσότερο. Το εν λόγω κείμενο αφορά το νομοθετικό έργο της Μακεδονικής δυναστείας. Πιθανότητα η σύνταξή του ολοκληρώθηκε το 886 και πριν από το θάνατο του Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα, ενώ προηγήθηκε η έκδοση του *Πρόχειρου Νόμου* το έτος 879. Η *Έπαναγωγή*, σε αντίθεση με τον *Πρόχειρο Νόμο*, δεν επέχει θέση νόμου, αλλά νομοσχεδίου. Είναι πιθανό, ότι τα δύο κείμενα συντάσσονταν παράλληλα, αλλά τελικά επιλέχθηκε να κυρωθεί ως νόμος το κείμενο του *Πρόχειρου Νόμου*. Επιπλέον, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι ο αρχικός τίτλος του έργου δεν είναι *Έπαναγωγή*, αλλά *Είσαγωγή*. Το έργο μας διασώζεται από έξι χειρόγραφα, από τα οποία μόνο ένα, το οποίο χρονολογείται στον ΙΓ΄ αιώνα, τιτλοφορείται ως *Έπαναγωγή*, ενώ στα υπόλοιπα πέντε, τα οποία είναι προγενέστερα ο τίτλος του έργου είναι *Είσαγωγή*¹²⁸.

Ο Ι. Φώτιος, επιπλέον, έχει συνθέσει ερμηνευτικά έργα. Γνωστές είναι οι ερμηνείες του στα συγγράμματα του Μ. Αθανασίου και στις επιστολές του Απ. Παύλου. Στην κατηγορία των ερμηνευτικών κειμένων εντάσσονται, επιπλέον, τα *Σχόλια* που έχει συνθέσει στα τέσσερα Ευαγγέλια. Ο Ι. Φώτιος, επίσης, συνέθεσε και υμνογραφικά έργα από τα οποία

---

¹²⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ερωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσει*, PG 104, 1219-1232.

¹²⁵ ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Είσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι΄, σελ. 27.

¹²⁶ Β. ΝΑΤΣΙΟΣ, *Ο Μέγας Φώτιος με βάση τις επιστολές του*, σελ. 16-22.

¹²⁷ Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές Βυζαντινῆς δικαίου*, σελ. 197-202.

¹²⁸ Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές Βυζαντινῆς δικαίου*, σελ. 240-241.

τρεις ωδές είναι αφιερωμένες στον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ και ένα στιχηρό ιδιόμελο¹²⁹ στον Άγιο Μεθόδιο, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Επιπλέον, στο όνομά του αποδίδονται παρακλητικοί κανόνες¹³⁰ στην Αγία Τριάδα και την Υπεραγία Θεοτόκο¹³¹.

Εξέχουσα θέση μεταξύ των έργων του Ι. Φωτίου κατέχουν οι Λόγοι και οι Ομιλίες που έχει συνθέσει, των οποίων το περιεχόμενο ποικίλει και συνήθως αναφέρεται στον εορτολογικό κύκλο της Εκκλησίας¹³². Ανάμεσα στους λόγους του Φωτίου υπάρχει και ένας που έχει καθαρώς δογματικό περιεχόμενο. Αυτός δεν είναι άλλος από το λόγο *Περί τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*. Η *Μυσταγωγία* του Ι. Φωτίου είναι έργο πολεμικό¹³³. Αυτό το έργο παρέχει πλήθος επιχειρημάτων, τα οποία απορρίπτουν το Filioque και μερικά από τα οποία παρατέθηκαν εν συντομία στην *Ἐγκύκλιο ἐπιστολή*, διότι ο συγγραφέας της σεβάστηκε το νόμο που τη διέπει¹³⁴.

---

¹²⁹ Γ. ΣΤΑΘΗΣ, *Μορφές και Μορφές τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης*, σελ. 235: «Τὰ Ἰδιόμελα ... εἶναι τροπάρια, πού, ὅπως καί ἡ λέξη φανερώνει, ἔχουν “ἴδιον μέλος”. Τὸ καθένα, δηλαδή, τροπάριο ἀποτελεῖ αὐθόπαρκτη μουσική σύνθεση· δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποιο ἄλλο μουσικὸ πρότυπο».

¹³⁰ Για την απαρχή, την εξέλιξη, την επικράτηση στη λατρεία του μεολοποιητικού και υμνογραφικού είδους του κανόνα, αλλά και τις διαφοροποιήσεις του σε σχέση με το αντίστοιχο είδος του κοντακίου βλ. Α. ΓΛΑΡΟΣ, *Θεία Παιδαγωγία*, σελ. 25-32.

¹³¹ ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι΄, σελ. 26.

¹³² Σχετικά με τα έργα του Ι. Φωτίου βλ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Φώτιος. Ὁ Α΄.» *ΘΗΕ* 12, στ. 27-29· ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι΄, σελ. 13-52· Γ. ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, *Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, σελ. 28-38.

¹³³ ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι΄, σελ. 51-52.

¹³⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, κγ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 47²⁰¹ (PG 102, 732^B).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση Κωνσταντινουπόλεως και Ρώμης κατά τη διάρκεια των ετών 858-893

1) Μέχρι το έτος 867

Επόμενος σημαντικός σταθμός στη ζωή του Ι. Φωτίου είναι η άνοδός του στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Από το 847 έως και το 858 πατριάρχης ήταν ο Άγιος Ιγνάτιος¹³⁵. Ο Ιγνάτιος ανήκε στην ομάδα των Ζηλωτών. Αντίπαλο δέος των ζηλωτών ήταν οι Πολιτικοί. Οι Ζηλωτές¹³⁶ πρέσβευαν ότι η Εκκλησία δεν πρέπει να υποχωρεί και να επηρεάζεται από την κοσμική ζωή, την πολιτεία και τις επιστήμες. Οι Πολιτικοί, ομάδα της οποίας κατέχει ηγετική θέση ο Γρηγόριος Ασβεστάς, μητροπολίτης Συρακουσών, δεν απαγόρευε τις ενασχολήσεις με εγκόσμια έργα, είχε ως στόχο την αγαστή συνεργασία Εκκλησίας και πολιτείας και ήταν θετικά προσκείμενη στην καλλιέργεια των γραμμάτων¹³⁷.

Οι λόγοι που συνετέλεσαν στην απομάκρυνσή του Ιγνατίου από τον πατριαρχικό θρόνο της Βασιλεύουσας ήταν η άρνηση της θείας Ευχαριστίας στον καίσαρα Βάρδα λόγω της σχέσης που διατηρούσε με τη σύζυγο του υιού του και η υπεράσπιση του μοναχού Γήβωνα, ο οποίος προΐστατο σε συνομωσία εναντίον του αυτοκράτορα Μιχαήλ. Μετά από αυτά τα γεγονότα και αφού ανάρτησε έξω από το ναό της Αγίας Σοφίας έγγραφο με τον αφορισμό του Βάρδα, ο Ιγνάτιος περιορίστηκε στα μοναχικά του καθήκοντα. Αργότερα, είναι πολύ

---

¹³⁵ Ο Άγιος Ιγνάτιος ήταν υιός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ραγκαβέ (811-813), ο οποίος μετά το πέρας της περιόδου που ήταν αυτοκράτορας έγινε μοναχός. Ο Ιγνάτιος έγινε μοναχός στο ίδιο μοναστήρι με τον πατέρα του. Δεν ανήκε στους Ζηλωτές της Μονής Στουδίου, παρ' όλ' αυτά όμως η ανάδειξή του σε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως το 847 προκάλεσε αντιδράσεις στον κύκλο των Πολιτικών. Ο Ιγνάτιος δεν αντιμετώπισε μόνο την ομάδα των Πολιτικών, αλλά ήταν αντιμέτωπος και με τη Ρώμη, οι πάπες της οποίας προσπαθούσαν να αναμειχθούν στα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας της Βασιλεύουσας. Ο Ιγνάτιος παρέμεινε στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι το 847. Τότε εξορίστηκε και τον διαδέχθηκε ο Ι. Φώτιος. Το 867 συνέβη το ακριβώς αντίθετο. Εξορίστηκε ο Ι. Φώτιος και τον διαδέχθηκε ο Άγιος Ιγνάτιος. Παρέμεινε πατριάρχης μέχρι το θάνατό του το 877, ενώ προηγουμένως είχε συμφιλιωθεί με τον Ι. Φώτιο. Η μνήμη του επιτελείται στις 23 Οκτωβρίου, ημέρα θανάτου του. Σχετικά με τα βασικά βιογραφικά στοιχεία του Αγίου Ιγνατίου βλ. Θ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιγνάτιος. Ο Α΄. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (847-858, 867-877)», *ΜΟΧΕ* 8, σελ. 431-434.

¹³⁶ Οι Ζηλωτές του Θ' αιώνα δεν παρουσιάζουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τους ζηλωτές του ΙΔ' αιώνα. Αρχικά, διαφέρει ο γεωγραφικός προσδιορισμός, διότι οι ζηλωτές του ΙΔ' αιώνα εντοπίζονται στη Θεσσαλονίκη. Για τους ζηλωτές της Θεσσαλονίκης βλ. Κ. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349)*, σελ. 33-53· Δ. ΜΑΓΡΙΠΑΗ, Πολιτική και θρησκεία στην κοινωνία του Βυζαντίου, σελ. 91-97.

¹³⁷ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Εκκλησιαστική γραμματολογία Α*, σελ. 332.

πιθανό ότι έστειλε από τον τόπο εξορίας του, τη Τηρέβινθο, την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως.

Υπό αυτές τις συνθήκες, νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ανεδείχθη ο Φώτιος, ο οποίος δεν ανήκε στον κλήρο. Έτσι λοιπόν, αφού ορκίστηκε εγγράφως στις 15 Δεκεμβρίου ότι θα σεβαστεί το πρόσωπο του Ιγνατίου, έλαβε και τους τρεις βαθμούς της ιερωσύνης σε διάστημα πέντε ημερών, από τις 20 Δεκεμβρίου του 858 έως και την εορτή των Χριστουγέννων του ιδίου έτους¹³⁸. Αυτού του είδους οι χειροτονίες είναι οι λεγόμενες ‘αθρόον’, διότι ο χειροτονούμενος λαμβάνει και τους τρεις βαθμούς της ιερωσύνης (δηλαδή όλους μαζί, εξ ου και αθρόον) σε σύντομο χρονικό διάστημα. Πρέπει να σημειωθεί ότι με την ‘αθρόον’ χειροτονία δεν γίνεται κάποιος επίσκοπος κατευθείαν από τη τάξη των λαϊκών, αλλά λαμβάνει και τους προηγούμενους του επισκόπου βαθμούς της ιερωσύνης¹³⁹. Έτσι, ο Ι. Φώτιος έλαβε κατά σειρά τους βαθμούς του αναγνώστη, του υποδιακόνου¹⁴⁰, του διακόνου, του πρεσβυτέρου και εν τέλει του αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως¹⁴¹.

Ο Φώτιος ως πατριάρχης δεν σεβάστηκε τον όρκο του και προέβη στην καθαίρεση και τον αφορισμό του Ιγνατίου μόλις στις αρχές του έτους 859. Παράλληλα, οι ιγνατιανοί, όπως και ο ίδιος ο Ιγνάτιος, άρχισαν να αντιμετωπίζουν φυλακίσεις και εξορίες. Την απόφαση κατά του Ιγνατίου επιβεβαίωσε σύνοδος που συνήλθε τον Μάρτιο του 859 και επικύρωσε σύνοδος κατά τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Μετά τη διευθέτηση αυτής της εσωτερικής υπόθεσης ο Ι. Φώτιος έστειλε ενθρονιστήρια επιστολή στους προκαθήμενους των Εκκλησιών της Ρώμης, πάπα Νικόλαο Α΄, Αλεξανδρείας, Ιεροσολύμων και τον οικονόμο και σύγκελλο του πατριαρχείου Αντιοχείας. Και στις δύο επιστολές ο Φώτιος δικαιολογεί την αθρόον χειροτονία του λόγω της πίεσης που δέχθηκε, ώστε να φέρει την ειρήνη στην παθούσα από τις εσωτερικές ταραχές Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως¹⁴². Η απάντηση που έλαβε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από τον πάπα Ρώμης Νικόλαο Α΄ είχε ως χαρακτηριστικό της την επιφύλαξη του δεύτερου ως προς την αναγνώριση του πρώτου, λόγω της αθρόον εκ της τάξεως των λαϊκών προαγωγής του στον πατριαρχικό θώκο της

¹³⁸ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 118-123.

¹³⁹ Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και για τον Άγιο Γρηγόριο Νεοκαισαρείας το Θαυματουργό γνωρίζουμε ότι ο επίσκοπος Αμασείας Φαίδιμος, διακρίνοντας τα εξαιρετικά χαρίσματα του Θαυματουργού Αγίου, τον αφιέρωσε στο Θεό, παρότι η χιλιομετρική απόσταση που τους χώριζε ήταν μεγάλη. Μετά, όμως, από αυτά, όπως σημειώνει ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, τελέστηκαν όλες οι νόμιμες, δηλαδή οι κανονικά ακριβείς πράξεις. Βλ. σχετικά: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ*, PG 46, 909^{BC}: «τούτου χάριν ὁρμῆ τινι θειοτέρᾳ περὶ τὴν προκειμένην σπουδὴν ἐπαρθεὶς ὁ Φαίδιμος, οὐδὲν προσχῶν τῷ μεταξὺ διαστήματι, ὥπερ ἀπὸ τοῦ Γρηγορίου διείργετο (τριῶν ἡμερῶν ὁδὸν ἐκείνου ἀπέχοντος), ἀλλὰ πρὸς τὸν Θεὸν ἀναβλέψας, καὶ εἰπὼν ὁμοίως ἑαυτὸν τε κάκεινον ἐπὶ τῆς ὥρας ἐκείνης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καθορᾶσθαι, ἀντὶ χειρὸς ἐπάγει τῷ Γρηγορίῳ τὸν λόγον, ἀφιερῶσας τῷ Θεῷ τὸν σωματικῶς οὐ παρόντα ... Οὕτω τοίνυν ὑπελθὼν τὸν ζυγὸν κατ' ἀνάγκην, πάντων μετὰ ταῦτα τῶν νομίμων ἐπ' αὐτῷ τελεσθέντων».

¹⁴⁰ Οι βαθμοί των: αναγνώστη, ψάλτη, νεωκόρου, πυλωρού, εξορκιστή, υποδιακόνου και διακόνισσας συνθέτουν τον κατώτερο κλήρο της Εκκλησίας. Βλ. σχετικά: Π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Χειροθεσία», *ΘΗΕ* 12, στ. 113.

¹⁴¹ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΖΥΜΑΡΗΣ, *Η ιστορική, δογματική και κανονική σπουδαιότης τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (879-880)*, σελ. 35.

¹⁴² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή 288, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 116⁴⁶-117⁷⁷ (PG 102, 588^C-589^A). ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή 289, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 123⁷⁰⁻⁸⁷. Η ενθρονιστήρια επιστολή προς τα πατριαρχία της Ανατολής δεν ευρίσκεται στις τρεις κατηγορίες επιστολών που έχουν εκδοθεί στη PG 102.

Βασιλεύουσας. Τα γεγονότα οδήγησαν στη σύγκληση της Πρωτοδευτέρας συνόδου στην Κωνσταντινούπολη το 861. Στη σύνοδο έλαβε μέρος μεγάλος αριθμός επισκόπων, καθώς επίσης οι απεσταλμένοι του πάπα Ρώμης και ο Ιγνάτιος, ο οποίος τελικά αναγκάστηκε πιεζόμενος να ομολογήσει την αντικανονικότητα της εκλογής του. Η σύνοδος, επιπλέον, καταδίκασε εκ νέου την αίρεση της εικονομαχίας και εξέδωσε 17 κανόνες¹⁴³.

Οι αποφάσεις της Πρωτοδευτέρας συνόδου προκάλεσαν τη δυσμένεια του πάπα Ρώμης Νικολάου. Την ίδια αντίδραση είχε ο προκαθήμενος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας όταν έλαβε το δεύτερο γράμμα του Ι. Φωτίου προς το πρόσωπό του, που προηγήθηκε της Πρωτοδευτέρας Συνόδου. Το περιεχόμενο του γράμματος αυτού αφορούσε εν πρώτοις την υπεράσπιση της αθρόας χειροτονίας του πατριάρχη. Όχι ξέχωρα από την αθρόα χειροτονία του, ο Ι. Φώτιος αναφέρει για ποιο λόγο του προκάλεσε λύπη η άνοδος του στον πατριαρχικό θρόνο. Η λύπη εντοπίζεται στον αναγκαίο αποχωρισμό του κύκλου των μαθητών του¹⁴⁴, με τους οποίους μελετούσε τις κοσμικές επιστήμες της εποχής¹⁴⁵. Δεύτερο αξιομνημόνευτο σημείο της επιστολής είναι ότι ο πάπας δεν θα έπρεπε να δέχεται προς κρίση κληρικούς από την Ανατολή. Το τρίτο σημείο αφορά τη διένεξη των δύο Εκκλησιών σχετικά με τη δικαιοδοσία στο Ιλλυρικό και τη Νότια Ιταλία. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι αυτό το ζήτημα είναι στην ευχέρεια και την κρίση του αυτοκράτορα¹⁴⁶. Επίσης, αναφέρεται το έθιμο σύμφωνα με το οποίο τα εκκλησιαστικά πράγματα οφείλουν να ακολουθούν τις πολιτικές διοικητικές αλλαγές¹⁴⁷.

Τη δυσμένειά του ο πάπας Ρώμης Νικόλαος Α΄ εξέφρασε με δύο τρόπους, μέσω επιστολών και διά συνόδου στη βασιλική του Λατερανού στη Ρώμη. Η επιστολή του προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως χαρακτηρίζεται από την προβολή των σχετιζόμενων με το παπικό πρωτείο αξιώσεις του. Προβάλλεται το επιχείρημα ότι ο θρόνος της Κωνσταντινουπόλεως δεν ήταν κενός όταν ανήλθε σε αυτόν ο Φώτιος. Επομένως, είναι

---

¹⁴³ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 126-131. Σχετικά με τις ερμηνείες του ονόματος της συνόδου βλ. ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστορική εισαγωγή*, σελ. 487-488: Υπάρχουν τέσσερις πιθανές εκδοχές σχετικά με την ονομασία αυτής της συνόδου: Η σύνοδος ονομάστηκε Πρωτοδευτέρα α) λόγω του ότι πραγματοποιήθηκαν δύο συνεδρίες. β) λόγω του ότι οι συνεδρίες της πραγματοποιήθηκαν σε δύο περιόδους. Την πρώτη περίοδο η σύνοδος ασχολήθηκε με το ζήτημα του Ιγνατίου και τη δεύτερη με την αίρεση της εικονομαχίας. γ) λόγω του ότι θέλησε να εξομοιωθεί με την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο. δ) διότι αποτελεί συνέχεια της Συνόδου του Μαρτίου του 859, η οποία καταδίκασε τον Ιγνάτιο.

¹⁴⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή 290, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 125⁴⁶-127¹¹² (PG 102, 597^A-600^C).

¹⁴⁵ Πολύ εύστοχη κρίνεται η αξιολόγηση των γεγονότων στην οποία προβαίνει ο P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, σελ. 175-176: «Ἀσφαλῶς δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Φώτιος δέχτηκε παρὰ τὴ θέλησή του τὴν πατριαρχία, ὅπου οἱ ἰκανότητες μεγάλου πολιτικοῦ ποὺ διέθετε ἔβρισκαν μιὰ σταδιοδρομία στὰ μέτρα τους. ... Στὴν ἐπιστολή του αὐτὴ πρὸς ἓναν Λατῖνο, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ τὸν θεωροῦσε πολὺ ἀμαθὴ καὶ τὸν ἤξερε ἀρνητικὰ διατεθειμένο, ὁ Φώτιος δὲν λέει τίποτα περισσότερο: ὑποδηλώνει ὅτι ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ κοσμικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ οἱ ἐκφράσεις *μαθηματικαὶ σχολαὶ* καὶ *λογικαὶ μέθοδοι* εἶναι προσεκτικὰ διατυπωμένες, καὶ σπεύδει νὰ ἀφήσει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἐνασχόληση αὐτὴ ἀποτελοῦσε κυρίως μιὰ προετοιμασία γιὰ τὶς ἱερὲς ἐπιστῆμες». Βλ. επιπλέον ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, «Ὁ ἱερὸς Φώτιος καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης», *Θεολογία ΠΑ.1*, σελ. 11.

¹⁴⁶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 132-134.

¹⁴⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή 290, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 136⁴⁰⁶-408 (PG 102, 613^C): «ἐπεὶ δὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ, καὶ μάλιστα γὰρ τὰ περὶ τῶν ἐνοριῶν δίκαια, ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατεῖαις τε καὶ διοικήσεσιν συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν». Σχετικά με τη σχετική ισχύ αυτής της αρχής βλ. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η κανονική δικαιοδοσία*, σελ. 255-262.

εμφανής η επιφυλακτικότητά του να αναγνωρίσει τον Φώτιο ως κανονικό πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ ο πάπας Ρώμης αναγνώριζε ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον Ιγνάτιο. Σε επιστολή του προς τους πατριάρχες της Ανατολής ο Νικόλαος δυσφημεί τον Φώτιο ως μοιχό και κακούργο. Όσον αφορά τη σύνοδο στη βασιλική του Λατερανού στη Ρώμη, αυτή πραγματοποιήθηκε με την παρουσία του μοναχού Θεογνώστου, ο οποίος εκπροσωπούσε 10 μητροπολίτες και 15 επισκόπους και παρουσίασε στον πάπα Ρώμης έγγραφο, το οποίο εξιστορούσε τη δεινή κατάσταση που επικρατούσε εναντίον του Ιγνατίου και των οπαδών του, λόγω των διώξεων που είχαν υποστεί. Η σύνοδος στη Ρώμη προέβαλε το παπικό πρωτείο, ενώ οι αποφάσεις της έκριναν τον Φώτιο ως λαϊκό, λόγω της αθρόον χειροτονίας του και τη τέλεσή της από τον Γρηγόριο Ασβεστά, Αρχιεπίσκοπο Συρακουσών. Η σύνοδος απειλούσε με αφορισμό τον Ι. Φώτιο, αν δεν αποδεχόταν τις αποφάσεις της, ενώ καθαίρεσε τον Γρηγόριο Ασβεστά. Οι χειροτονίες του Φωτίου θεωρούνταν άκυρες, ενώ ως κανονικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναγνωριζόταν ο Ιγνάτιος, ο οποίος αναγκάστηκε από την πολιτική εξουσία να εγκαταλείψει το θρόνο του. Η σύνοδος επιπλέον επανέφερε στη θέση τους, τους διωχθέντες ιγνατιανούς και καταδίκασε την εικονομαχία¹⁴⁸.

Στις αποφάσεις της Ρώμης δεν αντέδρασε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος, αλλά ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ με επιστολή προς τον πάπα Ρώμης Νικόλαο. Στο γράμμα αυτό καταδικάζεται η ανάμειξη του πάπα στα εσωτερικά ζητήματα διοικητικής υφής της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Κατά τον αυτοκράτορα η Ρώμη είχε κληθεί μόνο να συνδράμει την προσπάθεια της Βασιλεύουσας των πόλεων στον αγώνα της για οριστική καταδίκη όσων εμμένουν στην αίρεση της εικονομαχίας. Όσον αφορά το μοναχό Θεόγνωστο, αυτός έπρεπε να συλληφθεί από τον πάπα Ρώμης και να πεμφθεί στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Στην περίπτωση που ο πάπας δεν εισακούσει τις επιθυμίες του αυτοκράτορα, ο τελευταίος απειλεί με στρατιωτική επιδρομή στη Ρώμη.

Την απάντηση του πάπα Ρώμης Νικολάου έγραψε ο γραμματέας του, Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος¹⁴⁹. Το περιεχόμενο της επιστολής διακατεχόταν από το πνεύμα και τη διαρκή προβολή του παπικού πρωτείου, ενώ αυτοπροσδιοριζόταν ως εμπνευσμένο από την επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος. Στις απαιτήσεις του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ η απάντηση εκ μέρους της Ρώμης είναι αρνητική. Όσον αφορά το μοναχό Θεόγνωστο, ο πάπας Ρώμης δεν ικανοποιεί την απαίτηση του αυτοκράτορα. Κατά τον ίδιο, άλλωστε, ως

---

¹⁴⁸ ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 135-139.

¹⁴⁹ Ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος γεννήθηκε περί το 817 στη Ρώμη, όπου και σπούδασε. Ανάμεσα στις σπουδές του εντοπίζεται η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από μοναχούς που κατέφυγαν στη Ρώμη, ώστε να αποφύγουν το εικονομαχικό καθεστώς. Το 847 ή το 848 χειροτονήθηκε ιερέας από τον πάπα Ρώμης Λέοντα Δ΄. Λίγο καιρό αργότερα ηγήθηκε κινήματος εναντίον του πάπα που τον χειροτόνησε και για αυτό το λόγο αφορίστηκε. Άσκησε μεγάλη επιρροή στους πάπες Ρώμης Νικόλαο Α΄ (858-867), Αδριανό Β΄ (867-872) και Ιωάννη Η΄ (872-882). Ο Νικόλαος Α΄ ήταν ο πάπας που τον ονόμασε Βιβλιοθηκάριο της παπικής έδρας. Το 869 βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη ως μέλος της πρεσβείας του Λουδοβίκου Β΄ (855-875), με σκοπό να συζητήσει σχετικά με το γάμο του υιού του Λουδοβίκου και της κόρης του Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα (867-886). Ούτως εχόντων των πραγμάτων έλαβε μέρος στη φιλοϊγνατιανή σύνοδο του 869/70. Τα πρακτικά αυτής της συνόδου μετέφρασε στα λατινικά. Η θέση του σχετικά με το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός μόνο, ή και εκ του Υιού (Filioque) δεν είναι σταθερή και διαφέρει ανάλογα με τη πολιτική σκοπιμότητα και τα πρόσωπα που υποστήριζε. Ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος απεβίωσε το 879. Βλ. σχετικά Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Αναστάσιος. Ο Βιβλιοθηκάριος», *ΘΗΕ* 2, στ. 582-583.

πάπας Ρώμης είχε το δικαίωμα να καλεί οποιονδήποτε κληρικό επιθυμούσε. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Νικόλαος καλεί τον αυτοκράτορα να αποστείλει στη Ρώμη τον Φώτιο, τον Ιγνάτιο και το Γρηγόριο Ασβεστά για να κριθεί εκ νέου η υπόθεση, ίσως με μεγαλύτερη επιείκεια¹⁵⁰.

Παράλληλα τα πράγματα στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών περιπλέκονται ακόμα περισσότερο λόγω των ιεραποστολών στη Μοραβία (σημερινή Τσεχία και Σλοβακία) και τη Βουλγαρία και της επιθυμίας του Βούλγαρου ηγεμόνα Βόριδος-Μιχαήλ να δημιουργηθεί στη χώρα του αυτοκέφαλη Εκκλησία. Περί το 862/63 ο ηγεμόνας της Μοραβίας Ροστισλάβος, μέσω απεσταλμένων στην Κωνσταντινούπολη ζήτησε την αποστολή ιεραποστόλων. Η κίνηση αυτή είχε και πολιτική χροιά, για να εξισορροπήσει τη συμμαχία μεταξύ Φράγκων και Βουλγάρων. Η επιθυμία του Ροστισλάβου, με σκοπό την ανεξάρτηση από τους Γερμανούς ιεραποστόλους, αφορούσε την απόκτηση Θείας Λειτουργίας και λειτουργικών βιβλίων στη δική του γλώσσα. Έτσι, προτίμησε να ακυρώσει το αίτημα αποστολής ιεραποστόλων από τον πάπα Ρώμης Νικόλαο και στράφηκε στη Βασιλεύουσα.

Ο Ι. Φώτιος, ικανοποιώντας το αίτημα του Μοραβού ηγεμόνα, προχώρησε στην αποστολή δύο αδελφών από τη Θεσσαλονίκη, του Κωνσταντίνου, μετέπειτα Κυρίλλου και του Μεθόδιου¹⁵¹. Ο Κωνσταντίνος (Κύριλλος) και ο Μεθόδιος κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη. Ο Μεθόδιος γεννήθηκε περί το 815 και ο Κωνσταντίνος, μετέπειτα Κύριλλος περί το 827. Ο πατέρας τους απεβίωσε όταν τα δύο αδέλφια ήταν σε νεαρή ηλικία. Ο λογοθέτης Θεόκτιστος ανέλαβε την κηδεμονία του Κωνσταντίνου και μερίμνησε ώστε να συνεχίσει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Μεθόδιος προτίμησε να συνδράμει στη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος ήταν πιθανότατα μαθητής του Φωτίου¹⁵² και τον διαδέχθηκε όταν ο Φώτιος έλαβε τη θέση του πρωτοσπαθάρου. Ακολούθησε τον Φώτιο στη διπλωματική αποστολή στον Άραβα Χαλίφη. Με τη δολοφονία του Θεοκτίστου από τον Βάρδα το 856, ο Κωνσταντίνος κατέφυγε στη Μονή του Ολύμπου στη Βιθυνία, όπου βρισκόταν ήδη ο αδελφός του Μεθόδιος. Ο Φώτιος το 860, ως οικουμενικός πατριάρχης πλέον, ανέθεσε στους δύο αδελφούς αποστολή στους Χαζάρους, με σκοπό την ενδυνάμωση του τοπικού χριστιανικού στοιχείου. Με την επιστροφή τους από αυτή την αποστολή ο Μεθόδιος έγινε ηγούμενος της Μονής Πολυχρονίου, ενώ ο Κωνσταντίνος διορίστηκε καθηγητής φιλοσοφίας στην πατριαρχική σχολή των Αγίων Αποστόλων. Οι Κύριλλος και Μεθόδιος απεστάλησαν στη Μοραβία, ως γνώστες της σλαβικής γλώσσας. Ο Κύριλλος, μάλιστα, εφηύρε και αλφάβητο στο οποίο αποτύπωσε τις μεταφράσεις της Αγίας Γραφής και των λειτουργικών βιβλίων. Το 864 ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Βόρις και ολόκληρος ο λαός του, παρά τη συμμαχία του με τον ηγεμόνα των Φράγκων Λουδοβίκο, γνώρισε τον Χριστιανισμό από την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Πρωτοστάτες κι αυτής της επιτυχημένης προσπάθειας ήταν οι

---

¹⁵⁰ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 141-150.

¹⁵¹ Σχετικά με την ιεραποστολική δράση στη Μοραβία εκ μέρους του οικουμενικού πατριαρχείου βλ. F. DVORNIK, *Byzantine Missions among the Slavs*, σελ. 105-130.

¹⁵² Έχει διατυπωθεί και το ακριβώς αντίθετο ως υπόθεση, ότι δηλαδή ενδεχομένως ο Κωνσταντίνος ήταν ο δάσκαλος του Φωτίου. Βλ. ανωτέρω σελ. 31, υποσημείωση 114.

Θεσσαλονικείς αδελφοί, παρά τις αντίθετες προσπάθειες των Φράγκων επισκόπων Resenburg και Passau¹⁵³.

Παράλληλα, το ιεραποστολικό ενδιαφέρον του Βόριδος στρέφεται από τους Φράγκους στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή η στροφή οφείλεται σε στρατιωτική επιχείρηση της Αυτοκρατορίας εναντίον των Βουλγάρων, ο στρατός των οποίων ήταν στραμμένος εναντίον του Μοραβού ηγεμόνα Ροστισλάβου. Ο Βόρις τελικά βαπτίστηκε και έλαβε το όνομα Μιχαήλ. Η επιθυμία του ηγεμόνα των Βουλγάρων ήταν το κράτος του να έχει αυτοκέφαλη Εκκλησία, με δικό της προκαθήμενο, κάτι το οποίο αιτήθηκε από τον Ι. Φώτιο περί το τέλος του 865, ή τις αρχές του 866.

Ο Ι. Φώτιος στην επιστολή του προς τον Βόριδα-Μιχαήλ¹⁵⁴ απαρίθμησε τα αιρετικά συστήματα που έχουν δημιουργηθεί μέχρι εκείνη την εποχή. Για το Filioque δεν γίνεται καμία σχετική αναφορά. Ο οικουμενικός πατριάρχης, επιπλέον, ανέφερε συνοπτικά τη διδασκαλία των επτά Οικουμενικών Συνόδων και παρέθεσε το Σύμβολο της Πίστεως. Χαρακτηριστικό της επιστολής είναι οι παραινέσεις με σκοπό τη νουθεσία, αναφορικά με τα καθήκοντα ενός γνήσιου άρχοντα, ο οποίος σέβεται το λαό του. Δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη σημασία της υπομονής, ως γνήσιο χαρακτηριστικό ενός σώφρονος άρχοντα. Παράλληλα, όμως, ο Φώτιος παραινεί τον Βόριδα-Μιχαήλ να σέβεται τους ιερείς, να προσεύχεται και να παραμένει ταπεινός. Αυτού του είδους οι νουθεσίες αποτελούν τα χαρακτηριστικά, τα οποία διαφοροποιούν έναν ηγεμόνα από έναν τύραννο¹⁵⁵. Παρ' όλ' αυτά ο Ι. Φώτιος στην επιστολή του δεν ικανοποίησε το αίτημα του Βόριδος-Μιχαήλ για δημιουργία αυτοκέφαλης Εκκλησίας στη Βουλγαρία όχι μόνο για εκκλησιαστικούς λόγους, αλλά και πολιτικούς¹⁵⁶.

Ύστερα από αυτά, τον Αύγουστο του 866 ο Βόρις-Μιχαήλ έστρεψε την προσοχή του στον Λουδοβίκο και τον πάπα Ρώμης Νικόλαο, στον οποίο απεύθυνε 106 ερωτήσεις. Το αίτημα του Βόριδος προς τα δύο πρόσωπα αφορούσε την αποστολή ιεραποστόλων¹⁵⁷. Ο πάπας Ρώμης διείδε σε αυτό το αίτημα την πιθανότητα επιστροφής στη Ρώμη ενός σημαντικού μέρους του Ανατολικού Ιλλυρικού, της Βουλγαρίας. Το Ανατολικό Ιλλυρικό¹⁵⁸

¹⁵³ Β. ΦΕΙΔΑΣ, «Κύριλλος. Καὶ Μεθόδιος», *ΘΗΕ* 7, στ. 1176-1178.

¹⁵⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολή 1, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 2¹-39¹²⁰⁸ (PG 102, 627^A-696^D).

¹⁵⁵ Ι. ΠΛΕΞΙΔΑΣ, «Εἰσαγωγή», σελ. 18-20. Σχετικά με μία συγκριτική θεώρηση της έννοιας του ηγεμόνα κατά τον Ι. Φώτιο και τον Νικολό Μακιαβέλι βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἠθική της πολιτικής εξουσίας*, σελ. 63-73.

¹⁵⁶ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 152.

¹⁵⁷ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 152-153.

¹⁵⁸ Η υπαρχία του Ιλλυρικού είχε τρεις διοικήσεις: την Πανονία, τη Δακία και τη Μακεδονία. Οι θέσεις Εξάρχου ήταν το Σίρμιο, η Σαρδική και η Θεσσαλονίκη αντίστοιχα. Αυτές οι τρεις διοικήσεις ανήκαν στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, παρ' όλ' αυτά οι διοικήσεις της Δακίας και της Μακεδονίας παραχωρήθηκαν στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και ήταν το Ανατολικό Ιλλυρικό. Το Ανατολικό Ιλλυρικό ωστόσο επέστρεψε στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Δύσης. Κατά το 395 όμως παραχωρήθηκε η διοίκηση του εκ νέου στην Ανατολή. Την περίοδο που αυτοκράτορας ήταν ο Ιουστινιανός το Ανατολικό Ιλλυρικό πέρασε στη δικαιοδοσία της Ρώμης, για να επιστρέψει οριστικά στην Κωνσταντινούπολη επί Κωνσταντίνου Ε΄ Κοπρωνύμου μέχρι και το 775. Σχετικά με το ζήτημα του Ανατολικού Ιλλυρικού βλ. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 77-85· ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ κανονικὴ δικαιοδοσία*, σελ. 110-112.

ανήκε στη δικαιοδοσία της επισκοπής της Ρώμης, όμως προσαρτίστηκε στη δικαιοδοσία του οικουμενικού θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως. Ειρήσθω εν παρόδω, ο λόγος για τον οποίο το Ανατολικό Ιλλυρικό επέστρεψε στη διοίκηση του οικουμενικού θρόνου από τον εικονομάχο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ε΄ τον Κοπρώνυμο, ήταν η επιμονή στην ορθοδοξία που επεδείκνυαν οι πάπες Ρώμης και η μη αποδοχή της εικονομαχίας. Ο πάπας Ρώμης απέστειλε στη Βουλγαρία τους επισκόπους Πόρτο και Παπουλονίας, Φορμόζο και Παύλο αντίστοιχα, ως επικεφαλής ιεραποστολικού κλιμακίου για να επιτελέσουν το αντίστοιχο έργο. Κατά την παραμονή τους στη Βουλγαρία οι Λατίνοι ιεραπόστολοι έδωξαν τους απεσταλμένους από τον Ι. Φώτιο ιεραποστόλους. Παράλληλα έφεραν και την απαντητική επιστολή του πάπα Νικόλαου προς τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας Βόρι. Η επιστολή περιείχε απαντήσεις στις 106 ερωτήσεις του Βόριδος και παρουσίαζε τις διαφορές στα έθιμα μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ενώ πρέπει να θεωρείται αναμενόμενο ότι το δίκαιο βρισκόταν σε κάθε έθιμο της Δύσης. Παράλληλα με αυτά, επιχειρείται να υποβαθμιστεί η θέση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Όσον αφορά το ζήτημα της αυτοκεφαλίας της βουλγαρικής Εκκλησίας ο πάπας Ρώμης τηρούσε στάση αναμονής. Το ιεραποστολικό έργο του επισκόπου του Πόρτο Φορμόζου κρίνεται επιτυχημένο ύστερα από την εκδίωξη των ιεραποστόλων της αυτοκρατορίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Βόρις αιτήθηκε στα μέσα του 867 από τον Ρώμη Νικόλαο, ο Φορμόζος να γίνει αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας. Ο Νικόλαος δεν ικανοποίησε ούτε αυτό το αίτημα του Βόριδος¹⁵⁹.

Ένα έτος πριν, στα τέλη του 866 ο πάπας Ρώμης απέστειλε στην Κωνσταντινούπολη γράμματα με αποδέκτες τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄, τον οικουμενικό πατριάρχη Φώτιο, τον Ιγνάτιο, τη μητέρα του αυτοκράτορα Θεοδώρα, τη σύζυγο του αυτοκράτορα Ευδοξία, τους συγκλητικούς, τον κλήρο της Κωνσταντινουπόλεως και μη γνωρίζοντας το θάνατό του από τα μέσα του 866, τον Βάρδα. Το περιεχόμενο των γραμμάτων αφορά την αντικανονικότητα της χειροτονίας του Φωτίου για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι προερχόταν από τη τάξη των λαϊκών και ο δεύτερος ότι η χειροτονία του τελέστηκε από, τον θεωρούμενο σχισματικό και καθαιρεμένο στη Ρώμη, Γρηγόριο Ασβεστά.

Όπως είναι φυσικό, αυτά τα γράμματα του πάπα Ρώμης και η εκδίωξη των ιεραποστόλων του οικουμενικού πατριαρχείου, έπεισαν τον διστακτικό εκείνη την περίοδο Φώτιο να αντιδράσει και να αντιπαρατεθεί ευθέως με τον πάπα Ρώμης Νικόλαο. Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε να γίνει αυτή η αντιπαραθέση αφορά πρώτον τη σύγκληση ενδημούσας συνόδου στην Κωνσταντινούπολη και δεύτερον την αποστολή απεσταλμένων στον ηγεμόνα των Φράγκων, Λουδοβίκο Β΄¹⁶⁰. Οι απεσταλμένοι του Φωτίου έπρεπε να πείσουν τον Λουδοβίκο να εκδιώξει από το θρόνο του τον Νικόλαο. Ως αντάλλαγμα, ο Λουδοβίκος θα αναγνωριζόταν από την Κωνσταντινούπολη με τον τίτλο του βασιλέως, με την πλευρά Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορία σε αυτή την περίπτωση να φαίνεται ότι γνωρίζει, ότι ο Λουδοβίκος Β΄ και ο Ρώμη Νικόλαος Α΄ δεν διατηρούσαν πάντοτε τις καλύτερες σχέσεις¹⁶¹. Ως αντίποινα στην αποκλίνουσα συμπεριφορά του πάπα Ρώμης Νικολάου Α΄, ο

¹⁵⁹ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 153-155.

¹⁶⁰ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 155-162.

¹⁶¹ Ιδιαίτερα αξιόλογη κρίνεται η αξιολόγηση από τον Francis Dvornik της πρότασης του Ι. Φωτίου προς τον Λουδοβίκο Β΄: F. DVORNIK, *Byzantium and the Roman Primacy*, σελ. 116: «It is most important here

πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος συγκάλεσε ενδημούσα σύνοδο στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, όπου καταδικάζονται τα λάθη των Λατίνων ιεραποστόλων στη Βουλγαρία, δηλαδή τα λατινικά έθιμα και για πρώτη φορά καταδικάζεται συνοδικά το Filioque¹⁶².

2) Η Εγκύκλιος Επιστολή

ι) Εισαγωγή-Συγγραφική αφορμή

Η *Εγκύκλιος Επιστολή* του Ι. Φωτίου μας προσφέρει αρκετές αξιόλογες πληροφορίες σχετικά με την Εκκλησία την περίοδο του Θ' αιώνα. Η επιστολή παλαιότερα είχε χρονολογηθεί ότι είναι γραμμένη το 866, όμως η νεότερη έρευνα θεωρεί ότι είναι γραμμένη το έτος 867¹⁶³. Η *Εγκύκλιος Επιστολή*, γενικά, αντιμετωπίζεται ως ενιαίο σώμα κειμένου, το οποίο είναι γραμμένο από τον ίδιο συγγραφέα. Ωστόσο, έχουν διατυπωθεί κάποιες αμφιβολίες, που αφορούν το συγγραφέα της επιστολής, χωρίς να αποκλείουν τον Ι. Φώτιο από τη συγγραφή της επιστολής. Ιδιαίτερα, γίνεται λόγος για το κομμάτι της *Εγκυκλίου Επιστολής* που αφορά το Filioque και την προσθήκη του στο Σύμβολο της Πίστεως. Σχετικά με αυτό το σημείο της επιστολής έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες, που αφορούν τη συγγραφή του από τον Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο, διότι, θεωρητικά, ως τότε δεν είχε πλήρη γνώση του ζητήματος¹⁶⁴. Το κείμενο της *Εγκυκλίου* επιστολής παρατίθεται με τη μορφή που μας παραδίδεται στην κριτική έκδοση του πρώτου τόμου των Laourdas-Westerink, αλλά έχει διατηρηθεί η αρίθμηση του κειμένου, όπως μας παραδίδεται από τον 102^ο τόμο της *PG* του Migne. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι η *Εγκύκλιος Επιστολή* του Ι. Φωτίου γνώρισε και προγενέστερες εκδοτικές, από τις αναφερθείσες. Συγκεκριμένα, προηγήθηκε η έκδοση του *Τόμου Χαράς*, όπου περιέχεται η *Εγκύκλιος Επιστολή* από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου το έτος 1705¹⁶⁵. Έπειτα, ακολούθησε το έτος 1864 η έκδοση των επιστολών του Ι. Φωτίου, από τον Ιωάννη Βαλέττα. Φυσικά, η *Εγκύκλιος Επιστολή* δε θα μπορούσε να απουσιάζει από μία τέτοια εκδοτική παραγωγή¹⁶⁶.

Η *Εγκύκλιος Επιστολή* απευθύνεται στους πατριάρχες των τριών πρεσβυγενών πατριαρχείων της Ανατολής: Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων. Ο Ι. Φώτιος αρχίζει την επιστολή του με μία αναδρομή σε κάποια από τα πρώτα αιρετικά συστήματα που είχαν προκύψει κατά το παρελθόν. Η διδασκαλία των αιρέσεων είναι αποτέλεσμα της

---

to keep in mind that the idea of the unity of the Roman Empire was still very much alive in Byzantium in 867. The offer made to Louis II to recognize officially his imperial title was a new step which was intended to make clear and to confirm this unity. We have good reason to think that Photius himself propagated this idea. ... In fact, this would have been the worst possible method for gaining the sympathy of Louis II or trying to persuade him to depose Pope Nicholas I, with whom, incidentally-and Byzantium was quite well aware of this-he had not always been on the best of terms».

¹⁶² V. GRUMEL, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 119, Nr. 496.

¹⁶³ T. KOLBABA, *Inventing Latin heretics*, σελ. 64-65· V. GRUMEL, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 119-121, Nr. 497.

¹⁶⁴ T. KOLBABA, *Inventing Latin heretics*, σελ. 65.

¹⁶⁵ ΔΟΣΙΘΕΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Τόμος Χαράς*, σελ. 222-241.

¹⁶⁶ Ι. ΒΑΛΕΤΤΑΣ, *Φωτίου Έπιστολαί*, σελ. 165-181.

ενέργειας του πονηρού, δηλαδή του διαβόλου¹⁶⁷. Αντίδοτο στη διαστρεβλωμένη διδασκαλία των αιρέσεων αποτελούν οι επτά Οικουμενικές Σύνοδοι, οι πατέρες των οποίων αναιρούν τα αιρετικά συστήματα που κάθε φορά αντιμετωπίζουν, καθοδηγούμενοι από το Άγιο Πνεύμα¹⁶⁸.

Στη συνέχεια της επιστολής αναφέρονται οι αγώνες της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας υπέρ της κοινής πίστεως¹⁶⁹. Ειδική αναφορά γίνεται στην Εκκλησία της Αρμενίας. Με τη μέριμνα της Βασιλεύουσας η Αρμενική Εκκλησία ασπάστηκε την ορθή πίστη και ενώθηκε με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτή η ένωση συνέβη το 862 (311 με τη χρονολογία των Αρμενίων) μέσω της συνόδου του Σιρακαβάν¹⁷⁰. Οι κάτοικοι της Αρμενίας ήταν επηρεασμένοι από τη διδασκαλία των Ιακωβιτών¹⁷¹ και δεν αναγνώριζαν τις αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας. Έτσι, οι Αρμένιοι για να προσχωρήσουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, προχώρησαν στον αναθεματισμό των μονοφυσιτών αιρεσιάρχων¹⁷². Πράγματι, στη σύνοδο του 862 στο Σιρακαβάν οι Αρμένιοι καταδίκασαν τους μέχρι πρότινος πνευματικούς τους ηγέτες με 15 αναθεματισμούς¹⁷³.

Η αναφορά στους πρώτους αιρεσιάρχες και ο ασπασμός της ορθοδοξίας από τους Αρμένιους αποτελεί την εισαγωγή του Ι. Φωτίου για το θέμα το οποίο πραγματικά τον ενδιαφέρει, το οποίο είναι η μεταστροφή των Βουλγάρων. Οι Βούλγαροι χαρακτηρίζονται από τον Ι. Φώτιο ως βαρβαρικό και μισόχριστο έθνος, το οποίο, όμως, μεταστράφηκε, με αξιόλογη ημερότητα στη Θεογονασία. Έτσι, το έθνος των Βουλγάρων εγκατέλειψε την πλάνη της ειδωλολατρίας και παραδόξως, σύμφωνα με τον οικουμενικό πατριάρχη Φώτιο,

---

¹⁶⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επίστολή, α, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 40⁵⁻¹⁵ (PG 102, 721^{AB}): « Οὐκ ἦν ἄρα, ὡς ἔοικεν, κόρος τῶ πονηρῶ τῶν κακῶν, οὐδέ τι τῶν ἐφευρημάτων καὶ μηχανημάτων πέρας ἅ κατὰ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐξ ἀρχῆς ἀνακινεῖν ἐμελέτησεν· ... ἐντεῦθεν Σίμωνες καὶ Μαρκίωνες Μοντανοὶ τε καὶ Μάνητες καὶ ἡ ποικίλη καὶ πολύτροπος τῶν αἱρέσεων θεομαχία ἐπλήθυνεν· ἐντεῦθεν Ἄρειος καὶ Μακεδόνιος καὶ Νεστόριος Εὐτυχῆς τε καὶ Διόσκορος καὶ τὸ λοιπὸν τῆς ἀσεβείας σύνταγμα».

¹⁶⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επίστολή, α, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 40¹⁵⁻¹⁹ (PG 102, 721^B).

¹⁶⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επίστολή, β, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 41²⁷⁻³⁰ (PG 102, 721^{CD}): «μάλιστα δὲ κατὰ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, ἐν ἧ πολλὰ θεοῦ συνεργία τῶν ἀνεπίστων κατάρθωται, πολλαὶ δὲ γλῶσσαι τὴν προτέραν διαπτυσάμεναι μυσαρότητα τὸν κοινὸν ἀπάντων πλάστην καὶ δημιουργὸν μεθ' ἡμῶν ὑμεῖν ἐδιδάχθησαν».

¹⁷⁰ Σχετικά με τη σύνοδο του Σιρακαβάν του 862 βλ. G. KAZARYAN, *Ο ι. Φώτιος και η Αρμενική Εκκλησία*, σελ. 61-64. Τα αποτελέσματα της ένωσης των Αρμενίων με την Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν προφανώς πρόσκαιρα.

¹⁷¹ Κατά τον Άγιο Ιωάννη Δαμασκηνό οι Ιακωβίτες είναι σχισματικοί Μονοφυσίτες. Οι Μονοφυσίτες ονομάζονται Αιγύπτιοι ή Αιγυπτιακοί, διότι από τους Αιγύπτιους άρχισε το σχίσμα όταν ήταν αυτοκράτορες οι Μαρκιανός και Ουαλεντινιανός, ενώ σε όλα τα άλλα ήταν ορθόδοξοι. Οι Αιγύπτιοι ή Αιγυπτιακοί ήταν θετικά προσκείμενοι στον Διόσκορο Αλεξανδρείας, ο οποίος καταδικάστηκε από τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, ως συνήγορος των δογμάτων του Ευτυχούς. Αρχηγοί των Αιγυπτίων Μονοφυσιτών είναι ο Θεοδοσίος Αλεξανδρείας, από τον οποίο προήλθαν οι Θεοδοσιανοί και ο Ιάκωβος ο Σύρος, από τον οποίο προήλθαν οι Ιακωβίτες. Βλ. σχετικά ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Περί αιρέσεων*, πγ, PG 94, 741^A-744^A.

¹⁷² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επίστολή, β, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 41³⁰⁻⁴⁷ (PG 102, 724^A): «καὶ λατρεύει σήμερον καθαρῶς καὶ ὀρθοδόξως ἡ τῶν Ἀρμενίων λῆξις τὴν Χριστιανῶν λατρείαν, Εὐτυχή καὶ Σεβήρον καὶ Διόσκορον καὶ τοὺς κατὰ τῆς εὐσεβείας πετροβόλους Πέτρους καὶ τὸν Ἀλικαρνασέα Ἰουλιανὸν καὶ πᾶσαν αὐτῶν τὴν πολύσπορον διασποράν, ὡς ἡ καθολικὴ ἐκκλησία, μυσσάτομένη καὶ δεσμοῖς ἀλύτοις τοῦ ἀναθήματος ὑποβάλλουσα».

¹⁷³ G. KAZARYAN, *Ο ι. Φώτιος και η Αρμενική Εκκλησία*, σελ. 64-66.

ασπάστηκε την ορθή πίστη¹⁷⁴. Η χαρά όμως της μεταστροφής ενός έθνους στην Ορθοδοξία δεν είχε μεγάλη διάρκεια. Ο λόγος είναι ότι ενώ δεν είχαν συμπληρωθεί ούτε δύο έτη από το φωτισμό των Βουλγάρων, οι δυτικοί ιεραπόστολοι¹⁷⁵ με όλες τις πανουργίες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν, διέβαλλαν την ορθή πίστη, διαφθείροντας το νεοφώτιστο λαό¹⁷⁶.

Αφ' ης στιγμής έγινε λόγος για δυτικούς ιεραποστόλους, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι το αίτημα του ηγεμόνα των Βουλγάρων Βόριδος-Μιχαήλ το καλοκαίρι του 866 για αποστολή ιεραποστόλων είχε δύο αποδέκτες: τον πάπα Ρώμης Νικόλαο και τον ηγεμόνα των Φράγκων Λουδοβίκο. Έτσι, οι δυτικοί ιεραπόστολοι προσδιορίζεται ότι προέρχονται από την περιοχή της Ρώμης και το κράτος των Φράγκων. Σε έργο, το οποίο αποδίδεται στον Ι. Φώτιο αναφέρεται ότι τα φύλα που βρίσκονται έξω από το Ιόνιο πέλαγος έχουν αποκοπεί από την Καθολική Εκκλησία λόγω καινοτομιών, δηλαδή της εισαγωγής νέων, 'παράνομων και βαρβαρικών' εθίμων¹⁷⁷. Αυτό το οποίο πρέπει να είναι σαφές είναι ότι όταν γίνεται λόγος για δυτικούς ιεραποστόλους, πρέπει να κατανοούμε αυτούς που αναφέρονται στις πηγές ως 'Λατίνοι'. Οι Λατίνοι είναι τα φύλα τα οποία εντοπίζονται στη δυτική Ευρώπη. Το ενοποιητικό στοιχείο της γενικής ονομασίας 'Λατίνοι' δεν είναι άλλο από την κοινή χρήση στη λατρεία της λατινικής γλώσσας¹⁷⁸.

ii) Τα λατινικά έθιμα

Η δράση των δυτικών ιεραποστόλων και η εισαγωγή των λατινικών εθίμων αφορά εν πρώτοις την εισαγωγή της νηστείας την ημέρα του Σαββάτου¹⁷⁹. Η μόνη περίπτωση νηστείας Σαββάτου στην Ανατολή αφορά το Μ. Σάββατο¹⁸⁰. Το δεύτερο λατινικό έθιμο αφορά επίσης το θέμα της νηστείας. Η πρώτη εβδομάδα των νηστειών αποκόπηκε από το σώμα των εβδομάδων νηστειών της Μ. Τεσσαρακοστής και φάνηκε ότι επιτρέπεται από την πράξη των Λατίνων η τυροφαγία, η κατανάλωση γάλακτος και η «τῶν ὁμοίων

¹⁷⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, γ, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 41⁴⁷⁻⁵¹ (PG 102, 724^{AB}).

¹⁷⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, δ, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁵⁷⁻⁵⁸ (PG 102, 724^{BC}): «ἄνδρες ἐκ σκότους ἀναδύντες-τῆς γὰρ ἑσπερίου μοίρας ὑπῆρχον γεννήματα».

¹⁷⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, δ, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁶⁵⁻⁶⁷ (PG 102, 724^{BC}): «Ἀπὸ γὰρ τῶν ὀρθῶν καὶ καθαρῶν δογμάτων καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν ἀμωμῆτου πίστεως παραφθείρειν τούτους καὶ ὑποσπᾶν κατεπανουργέυσαντο».

¹⁷⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων, Monumenta Graeca*, σελ. 62-63: «Ὁ Πάπας Ῥώμης καὶ ὅσοι τοῦ μέρους τῆς δύσεως χριστιανοὶ ἔξωθεν τοῦ ἰωνίου κόλπου, Ἰταλοὶ, Λογγίβαρδοι, Φράγγοι, οἱ καὶ Γερμανοὶ, Μολφινοὶ, Βενετικοὶ καὶ οἱ λοιποὶ ἄνευ τοῦ τῶν Καλαβρῶν γένους καὶ τοῦ ἔθνους τῶν Ἀλαμάνων ... ἅπαντες σὺν τῷ Πάπα πρὸ πολλῶν χρόνων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἐκτὸς εἰσὶ καὶ τῶν εὐαγγελικῶν καὶ ἀποστολικῶν καὶ πατρικῶν παραδόσεων ἀλλότριοι δι' ἃ ἔχουσι παράνομα καὶ βαρβαρικά ἔθη».

¹⁷⁸ Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, «Latins», *ODB* 2, σελ. 1187-1188.

¹⁷⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, ε, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁶⁶⁻⁶⁷ (PG 102, 724^{CD}). Βλ. καὶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων*, 4, *Monumenta Graeca*, σελ. 64, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου δὲν καταλύεται οὔτε ὅταν τύχει αὐτὴ τὴν ἡμέρα νὰ ἐπιτελεῖται ἡ μνήμη κάποιας δεσποτικῆς εορτῆς.

¹⁸⁰ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 162.

ἀδηφαγίαν»¹⁸¹. Αυτή είναι η εβδομάδα της Τυροφάγου, κατά την οποία το Θ΄ αιώνα δεν επιτρεπόταν η κατάλυση προϊόντων γάλακτος¹⁸². Επιπλέον, ο Ι. Φώτιος σε άλλο έργο του μας πληροφορεί ότι οι δυτικοί δεν νηστεύουν καθ' όλη τη διάρκεια της Μ. Τεσσαρακοστής, αφού την Μ. Πέμπτη επιτρέπουν την κατανάλωση αυγών, γάλακτος και προϊόντων αυτού, ενώ όλες τις Κυριακές τις Μ. Τεσσαρακοστής επιτρέπουν την κατανάλωση γάλακτος και αυγών¹⁸³. Αξίζει να σημειωθεί ότι το όλο θέμα της νηστείας και ειδικά η αναφορά για την κατανάλωση γάλακτος από τα παιδιά μοιάζει να αντιμετωπίζεται αυστηρά. Ωστόσο, το θέμα είναι βαθύτερο και αφορά την οριοθέτηση της κανονικής οικονομίας, πρακτική η οποία δεν εφαρμόζεται στην Ορθόδοξη Ανατολή, αφού συγκεκριμενοποιείται η κανονική ακρίβεια.

Επιπλέον, οι δυτικοί ιεραπόστολοι διέφθειραν τις ψυχές των νεοφώτιστων, σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο και τους δημιούργησαν το αίσθημα του μίσους στους ιερείς. Ο λόγος είναι ότι απομάκρυναν τους νόμιμα έγγαμους ιερείς από τις οικογένειές τους, λόγω της αντίληψης περί αγαμίας του κλήρου. Με τον τρόπο αυτό οδηγούσαν τους ιερείς να έχουν νόθα τέκνα με την ανοχή της Εκκλησίας. Αποτέλεσμα αυτής της ανοχής είναι το μίσος και η αποστροφή που δημιουργήθηκαν έναντι των ιερέων¹⁸⁴. Η αποχή από το γάμο είναι μανιχαϊκή επιρροή, την οποία οι δυτικοί διέδιδαν στους Βούλγαρους¹⁸⁵. Στο σύστημα του Μάνη προτείνεται η αποφυγή του γάμου, επειδή όμως η αίρεση του μανιχαϊσμού κινδύνευσε γρήγορα με αφανισμό, άλλαξε η προσέγγιση στο συγκεκριμένο ζήτημα. Τελικά όσοι ακολούθησαν το μανιχαϊσμό χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες: τους τέλειους και τους κατηχούμενους. Οι πρώτοι συνέχιζαν να αποφεύγουν το γάμο και οι δεύτεροι είχαν τη δυνατότητα σύναψης γάμου¹⁸⁶.

Ένα επιπλέον λατινικό έθιμο που εισάγεται στη Βουλγαρία είναι ότι το μυστήριο του Χρίσματος πρέπει να τελείται μόνο από επισκόπους και όχι από πρεσβυτέρους¹⁸⁷. Ο Ι. Φώτιος αναρωτιέται ποιος είναι αυτός ο κανόνας, ποιος νομοθέτησε κάτι τέτοιο από τους

---

¹⁸¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος έπιστολή*, ε, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁷¹ (PG 102, 724^D). Πρβλ. και ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων*, 5-6, *Monumenta Graeca*, σελ. 64: «Τὴν μεγάλην τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τῆς τετράδος τῆς πρώτης ἑβδομάδος ἄρχονται νηστεύειν. Τὴν ἑβδομάδα τῆς τυροφάγου οὔτε κρέων ἀπέχονται οὔτε γνωρίζουσι τυροφαγίαν».

¹⁸² ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 163.

¹⁸³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων*, 7, *Monumenta Graeca*, σελ. 64.

¹⁸⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος έπιστολή*, ε, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁷³⁻⁷⁶ (PG 102, 724^D-725^A): «καὶ δὴ καὶ τοὺς ἐνθέσμῳ γάμῳ πρεσβυτέρους διαπρέποντας οἱ πολλὰς κόρας χωρὶς ἀνδρὸς γυναικας δεικνύοντες καὶ γυναικας παῖδας ἐκτρεφούσας ὧν οὐκ ἔστιν πατέρας θεάσασθαι, οὗτοι τοὺς ὡς ἀληθῶς θεοῦ ἱερεῖς μυσάττεσθαι τε καὶ ἀποστρέφεσθαι παρεσκεύασαν». Βλ. και ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 163.

¹⁸⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος έπιστολή*, ε, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁷⁷ (PG 102, 725^A): «τῆς Μανοῦ γεωργίας ἐν αὐτοῖς τὰ σπέρματα κατασπείροντες».

¹⁸⁶ Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, σ. 95-96. Βλ. και Δ. ΛΙΑΛΙΟΥ, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Έγκυκλίου έπιστολῆς», *Έκκλησία καὶ Θεολογία* Ι΄, σελ. 291.

¹⁸⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος έπιστολή*, ζ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 43⁸⁷⁻⁸⁸ (PG 102, 725^B): «οὐ γὰρ ἔξεστιν, φασίν, ἱερεῦσιν τοὺς τελουμένους μύρω ἀγιάζειν, ἀρχιερεῦσιν γὰρ μόνοις ἐνομίσθη».

Αποστόλους ή τους Πατέρες της Εκκλησίας, ποια σύνοδος δέχθηκε αυτόν τον κανόνα, πού και πότε συγκροτήθηκε αυτή. Το επιχείρημα του Ι. Φωτίου για την αναίρεση αυτού του εθίμου είναι διττό. Πρώτον, αφού οι πρεσβύτεροι τελούν το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, έχουν τη δυνατότητα να τελούν και το μυστήριο του Χρίσματος. Δεύτερον, από τη στιγμή που ο ιερέας τελεί το βάπτισμα, δεν γίνεται να του αφαιρέσει κάποιος τη δυνατότητα τέλεσης του Χρίσματος¹⁸⁸. Αφορμή για να αναπτύξει ο Ι. Φώτιος αυτό το ζήτημα, αποτέλεσε το γεγονός της εκ νέου μυρώσεως των Βουλγάρων πιστών από τους δυτικούς ιεραποστόλους¹⁸⁹.

iii) Το Filioque στη Βουλγαρία

A) Εισαγωγή στη προβληματική του θέματος

Ο Ι. Φώτιος έχοντας αναπτύξει το περιεχόμενο των λατινικών εθίμων που εισήχθησαν στη Βουλγαρία, συνεχίζει με την, κατά τον ίδιο, κορωνίδα των κακών. Αυτή η τόσο βαρύγδουπη έκφραση βρίσκει ανταπόκριση στην παραχάραξη, μέσω προσθήκης, του Συμβόλου της Πίστεως από τους δυτικούς ιεραπόστολους. Η παραχάραξη στο Σύμβολο της Πίστεως αφορά τη διάδοση από τους δυτικούς ιεραποστόλους της καινοτομίας, σύμφωνα με την οποία «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον, ἀλλὰ γε καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι»¹⁹⁰.

Ο Ι. Φώτιος χωρίς περιστροφές εκφράζει το άμεσο αποτέλεσμα αυτής της προσθήκης. Αυτό το αποτέλεσμα εντοπίζεται στην εισαγωγή δύο αιτίων στην Αγία Τριάδα. Αίτιο του Υιού και του Αγίου Πνεύματος είναι ο Πατήρ, ενώ αίτιο του Αγίου Πνεύματος αναδεικνύεται και ο Υιός. Με τη διδασκαλία της συγκεκριμένης προσθήκης καταλύεται η

---

¹⁸⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, ζ, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 43⁸⁸⁻¹⁰⁰ (PG 102, 725^{BC}).

¹⁸⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, ζ, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 42⁸⁰⁻⁴³⁸³ (PG 102, 725^A). Βλ. και ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων*, 1, 4, 8-28, *Monumenta Graeca*, σελ. 64-71, όπου αναφέρονται κι άλλες καινοτομίες που εντοπίζονται στη Δύση. Συγκεκριμένα σημειώνεται η προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως, η προσφορά αζύμων αντί του ἔνζυμου ἄρτου, η διαφορετική αμφίεση των ιερέων και αρχιερέων, η εισαγωγή γλυπτών στους Ι. Ναούς, η αναφορά στη Θεοτόκο μόνο ως Αγία Μαρία, η είσοδος οποιουδήποτε αδιακρίτως στο ιερό θυσιαστήριο, η διαφορετική πρακτική στο μυστήριο του βαπτίσματος, η θεωρία περί των τριῶν ιερῶν γλωσσῶν: εβραϊκής, ελληνικής και λατινικής, η χειροτονία των ιερέων και αρχιερέων τετράκις ανά έτος, η ταφή των επισκόπων μετά το πέρας οκτώ ημερῶν, ο διαφορετικός τρόπος λήψης της Θείας Κοινωνίας, η διαδικασία συνοικεσιῶν μεταξύ των συγγενῶν των ιερέων και τέλος κατά την περίοδο της Μ. Τεσσαρακοστής αποκρύπτεται σε αφανή χώρο εντός του Ναοῦ ο Σταυρός του Κυρίου και παύει το ψάλσιμο του 'Αλληλούια', μέχρι το Μ. Σάββατο, όταν και φανερώνεται ο Σταυρός, ὁπότε ψάλλεται πολλές φορές το 'Αλληλούια', ὁπως ψάλλεται το 'Χριστός ανέστη' αντιφωνικῶς πολλές φορές στην Ορθόδοξη Εκκλησία την Κυριακή της Αναστάσεως. Σχετικῶς με τις 'ανορθογραφίες' της Δυτικῆς Εκκλησίας που σημειώνονται σε αυτό το έργο του Ι. Φωτίου και οι οποίες, μαζί με το παπικό πρωτείο και την υιοθέτηση του Filioque από την Εκκλησία της Ρώμης στα μέσα του ΙΑ' αἰῶνα αποτέλεσαν τα αίτια του Μεγάλου Σχίσματος των Εκκλησιῶν βλ. Τ. ΚΟΛΒΑΒΑ, *The Byzantine Lists*, σελ. 34-48 και L. SILVANO, «How, why and when the Italians separated from the Orthodox Christians», σελ. 116-120.

¹⁹⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, η, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 43¹⁰⁶⁻¹⁰⁷ (PG 102, 725^D). Ο καθηγητής Βλ. Φειδᾶς σημειώνει ότι η εισαγωγή στη Βουλγαρία της προσθήκης στο Σύμβολο της Πίστεως έγινε από τους Φράγγους ιεραποστόλους με την ανοχή των Λατίνων. Βλ. σχετικῶς Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Β'*, σελ. 113.

μοναρχία του Πατρός και εισάγεται η διθεΐα στην Αγία Τριάδα¹⁹¹. Έτσι, η προσθήκη του Filioque βλάπτει τη θεολογία των Χριστιανών και εξυβρίζει την υπερούσια και μοναρχική Τριάδα, όπως ακριβώς η ελληνική μυθολογία. Επιπλέον, αναρωτιέται ο Ι. Φώτιος, αφού η εκπόρευση από τον Πατέρα είναι τέλεια, διότι ο τέλειος Θεός λαμβάνει το 'είναι' Του από τέλειο Θεό, για ποιο λόγο να εκπορεύεται το Άγιο Πνεύμα από τον Υιό. Με το σκεπτικό που ακολουθεί η προσθήκη του Filioque, θα μπορούσε, κάλλιστα, να γεννάται ο Υιός και από το Άγιο Πνεύμα, όπως ακριβώς γεννάται από τον Πατέρα¹⁹².

B) Τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει την Εγκύκλιο επιστολή του προς τους πατριάρχες της Ανατολής ασχολούμενος με τα ιδιώματα, που αφορούν μόνο ένα πρόσωπο της Αγίας Τριάδος ξεχωριστά και τα ονόματα, που χαρακτηρίζουν και τα τρία πρόσωπα. Αρχικά, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει τα υποστατικά ιδιώματα του δεύτερου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος. Το υποστατικό ιδίωμα του Υιού είναι ότι γεννάται από τον Πατέρα και του Αγίου Πνεύματος ότι εκπορεύεται από τον Πατέρα. Σύμφωνα, όμως, με τους δυτικούς ιεραποστόλους το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό. Έτσι, το Άγιο Πνεύμα διαφοροποιείται σε σχέση με τον αριθμό των ιδιοτήτων από τον Πατέρα, περισσότερο από τον Υιό. Κάτι τέτοιο γίνεται σαφές, αν αναλογιστούμε ότι από το Filioque προκύπτει ότι η πρόοδος του Αγίου Πνεύματος αποτελεί κοινό ιδίωμα του Πατρός και του Υιού. Οπότε, το ιδίωμα του Αγίου Πνεύματος είναι η εκπόρευση του από τον Πατέρα και η εκπόρευση του από τον Υιό. Αφού βέβαια το Άγιο Πνεύμα έχει περισσότερες διαφορές από τον Υιό, τότε το Filioque οδηγεί στη διαφοροποίηση του δεύτερου από το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Όπως αναφέρει ο ιερός πατήρ, αυτό το οποίο προκύπτει είναι ότι ο Υιός βρίσκεται πιο κοντά στην πατρική ουσία σε σχέση με το Άγιο Πνεύμα. Αυτή τη διδασκαλία την είχε εκφράσει η, ήδη καταδικασθείσα, αίρεση του Μακεδονίου¹⁹³. Επομένως, θεολογικά είναι άτοπη.

---

¹⁹¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή*, θ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 44¹¹⁰⁻¹¹² (PG 102, 725^D). «ἐπὶ τῆς ἁγίας τριάδος δύο εἰσάγειν αἷτια, υἱοῦ μὲν καὶ πνεύματος τὸν πατέρα, τοῦ πνεύματος δὲ πάλιν τὸν υἱόν, καὶ εἰς διθεΐαν τὴν μοναρχίαν λύειν». Βλ. και Β. ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ, *Θεολογία και διαπροσωπικαὶ σχέσεις*, σελ. 22: «Τὸ γεννητὸν τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ ἐκπορευτὸν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑποδεικνύουν μὲν τὴν «πηγαίαν θεότητα», τὸν Πατέρα, ἀλλ' ἀποκαλύπτουν καὶ τὸν ἰδιάζοντα ὑποστατικὸν χαρακτήρα τῶν δύο τούτων ἐν κοινωνίᾳ προσώπων τῆς Θεότητος, καθὼς συνδέονται καὶ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρός. Δεχθεῖσα ἡ ἀνατολικὴ παράδοσις τὴν μοναρχίαν ταύτην ὡς μοναδικὴν πηγὴν καὶ αἰτίαν τῶν προσώπων, ἀντέκρουσε τὴν δυτικὴν περὶ Filioque διδασκαλίαν, ὡς εἰσάγουσαν δυαρχίαν ἐν τῇ Τριάδι».

¹⁹² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή*, θ-ι, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 44¹¹⁵⁻¹²¹ (PG 102, 728^A).

¹⁹³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή*, ια, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 44¹²⁶⁻¹³¹ (PG 102, 728^B): «κοινὸν μὲν γὰρ πατρὶ καὶ υἱῷ ἢ ἐξ αὐτῶν τοῦ πνεύματος πρόοδος, ἴδια δὲ τοῦ πνεύματος ἢ τε ἐκ τοῦ πατρός ἐκπόρευσις καὶ μὴν καὶ ἢ ἐκ τοῦ υἱοῦ. εἰ δὲ πλείοσιν διαφοραῖς διαστέλλεται τὸ πνεῦμα ἢ περὶ ὁ υἱός, ἐγγυτέρω ἂν εἴη τῆς πατρικῆς οὐσίας ὁ υἱός ἢ περὶ τὸ πνεῦμα· καὶ οὕτως ἡ Μακεδονίου πάλιν κατὰ τοῦ πνεύματος παρακύψει τόλμα, τὸ ἐκείνων ὑποδυομένη δρᾶμα καὶ τὴν σκηνήν». Βλ. και Γ. ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ, «Πνευματομάχου», *ΘΗΕ* 10, στ. 480. Μεταξύ των Πνευματομάχων συγκαταλέγεται, με ρόλο πρωταρχικό και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μακεδόσιος κατατάσσοντας το Άγιο Πνεύμα στη τάξη των κτιστών.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει την αναίρεση της καινοτομίας των δυτικών ιεραποστόλων αναγόμενος στα κοινά χαρακτηριστικά των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Σχετικά με αυτό το ζήτημα τονίζει ότι όλα όσα είναι κοινά στον Πατέρα και τον Υιό, είναι κοινά και στο Άγιο Πνεύμα¹⁹⁴. Τέτοιου είδους παραδείγματα είναι τα ονόματα Θεός, Βασιλεύς, Κύριος, Δημιουργός, Παντοκράτωρ, Υπερούσιος, Απλός, Ασχημάτιστος, Ασώματος, Αόρατος. Αν όμως σε όλα τα κοινά χαρακτηριστικά του Πατρός και του Υιού προστεθεί η πρόοδος του Αγίου Πνεύματος, τότε το Άγιο Πνεύμα θα εκπορευέται και από τον εαυτό Του. Αυτή η διδασκαλία δημιουργεί το παράδοξο ότι το Άγιο Πνεύμα δυνητικά είναι αρχή του εαυτού Του, καθώς και αίτιο και αιτιατό ταυτόχρονα, κάτι το οποίο δεν συναντάται ούτε στην ελληνική μυθολογία¹⁹⁵.

Το επόμενο επιχείρημα του Ι. Φωτίου αφορά το υποστατικό ιδίωμα του Αγίου Πνεύματος. Αν, λοιπόν, μόνο το Άγιο Πνεύμα έχει διάφορες αρχές, αναρωτιέται ο ιερός πατήρ, πώς δεν αποτελεί ιδιότητα του Αγίου Πνεύματος να έχει πολύαρχη αρχή. Επιπλέον, η καινοτομία του Filioque αποτειχίζει το Άγιο Πνεύμα από την κοινωνία του Πατρός με τον Υιό. Αυτή η διδασκαλία αποκλείει το Άγιο Πνεύμα από τη συγγένεια κατά την ουσία με τα άλλα δύο πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Αυτή η αναγωγή γίνεται σαφής, αν κατανοήσουμε, ότι ο Πατήρ και ο Υιός είναι σε κοινωνία κατά την ουσία, αλλά όχι αναφορικά με κάποιο από τα ιδιώματα. Σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ακόμα και το όνομα των Χριστιανών το χρησιμοποιούν οι δυτικοί ιεραπόστολοι, που εισήγαγαν αυτή την καινοτομία, με σκοπό να προσελκύσουν πολλούς ανθρώπους¹⁹⁶. Αυτή η άποψη του ιερού πατρός αποτελεί το πενταπόσταγμα της ιστορίας του Filioque, αναλογιζόμενοι ότι στη Βουλγαρία εισήχθη από Φράγκους ιεραπόστολους με την ανοχή των παπικών. Με αυτά τα δεδομένα και όντας γνωστό ότι η προσθήκη του Filioque, ως προσωπική πεποίθηση του Καρλομάγνου επιβλήθηκε στο Φραγκικό κράτος, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αυτή η προσθήκη είχε και πολιτική χροιά. Συγκεκριμένα, σε μία περίοδο κατά την οποία ο αυτοκράτορας θεωρείται προστάτης του Χριστιανισμού, το Filioque εξυπηρετούσε για να υποστηριχθεί, μεταξύ των Φράγκων αρχικά, ότι οι Έλληνες (δηλαδή οι κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας) είναι αιρετικοί.

Εν συνεχεία, ο Ι. Φώτιος αναρωτιέται πού στηρίζεται η διδασκαλία περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος από τον Υιό. Ο ίδιος ο Κύριος ανέφερε ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορευέται από τον Πατέρα¹⁹⁷. Αντίθετα με τα Κυριακά λόγια, οι πατέρες αυτής της ασέβειας λένε ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορευέται από τον Υιό. Η βλάβση, σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, αυτή διδασκαλία αντιβαίνει κατά των Ευαγγελίων, κατά των αγίων Συνόδων και παραγράφει τη διδασκαλία των μακαρίων πατέρων της Εκκλησίας,

---

¹⁹⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, ιβ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 44¹³²⁻¹³³ (PG 102, 728^B): «Ἄλλως τε δέ, εἰ πάντα τὰ κοινὰ πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος πάντως ὑπάρχει κοινά».

¹⁹⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, ιβ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 44¹³⁵⁻¹³⁸ (PG 102, 728^C): «κοινὸν δὲ πατρὸς καὶ υἱοῦ ἢ τοῦ πνεύματος ἐξ αὐτῶν πρόοδος, καὶ ἐξ εαυτοῦ ἄρα ἐκπορευθήσεται τὸ πνεῦμα, καὶ ἀρχὴ ἔσται αὐτὸ εαυτοῦ καὶ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν· ὅπερ οὐδ' οἱ τῶν Ἑλλήνων μῦθοι ἀνεπλάσαντο».

¹⁹⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, ιγ-ιε, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 45¹³⁹⁻¹⁴⁷ (PG 102, 728^{CD}).

¹⁹⁷ Ιω. 15, 26.

από τη χορεία των οποίων ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στον Μ. Αθανάσιο, τον Γρηγόριο Θεολόγο, τον Μ. Βασίλειο και τον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο. Αυτή η καινοτομία, σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο, αντίκειται στη σύνολη γραπτή ιερά παράδοση της Εκκλησίας, δηλαδή, κατά ίσο τρόπο εναντιώνεται με τη διδασκαλία των Αγίων, των Προφητών, των Αποστόλων, των Μαρτύρων, των Ιεραρχών και, όπως ήδη εκτυλίχθηκε, των λόγων του Κυρίου¹⁹⁸.

Επίσης, αν το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό, ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος αναρωτιέται, αν αυτή η εκπόρευση είναι αντίθετη από την πατρική. Αν η εκπόρευση είναι η ίδια, τότε κοινοποιούνται οι ιδιότητες, οι οποίες χαρακτηρίζουν την Αγία Τριάδα. Αν, όμως, η εκπόρευση είναι αντίθετη, τότε αναβιώνει το σύστημα του Μάνη και του Μαρκίωνα. Επιπλέον, αφού ο Υιός γεννάται από τον Πατέρα και το Άγιο Πνεύμα αναφέρεται σε δύο αρχές, διότι εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιό, τότε αναπόφευκτα το Άγιο Πνεύμα είναι σύνθετο. Από το Filioque βέβαια μπορεί να προκύψει και πολυθεΐα, αφού, σύμφωνα με αυτή τη Λατινική δοξασία, υποστατικό ιδίωμα του Υιού είναι η εκ του Πατρός γέννηση, ενώ του Αγίου Πνεύματος η εκ του Πατρός και του Υιού εκπόρευση, τότε η καινοτομία του Αγίου Πνεύματος έγκειται στο ότι κάτι άλλο εκπορεύεται από Αυτό. Με αυτή τη λογική όμως οι θείες υποστάσεις δεν είναι τρεις, αλλά τέσσερις. Βέβαια, κατά τον Ι. Φώτιο, μπορεί να είναι άπειρες οι υποστάσεις ως αποτέλεσμα του Filioque, διότι η τέταρτη μπορεί να προβάλλει κάποια άλλη και να οδηγηθούμε σε ένα φαύλο κύκλο, αντίστοιχο της ελληνικής πολυθεΐας¹⁹⁹.

Στη συνέχεια, ο οικουμενικός πατριάρχης, διερωτάται, πού ωφελεί η διδασκαλία περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος από τον Υιό. Άλλωστε, αν η πρόοδος του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα, είναι αρκετή για να λάβει το 'είναι' Του το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, πού αποσκοπεί η εκ του Υιού εκπόρευση. Η θέση του Ι. Φωτίου είναι ότι μπορεί να συντελεί μόνο σε αυτά που είναι σχετικά με τη θεία ουσία, η οποία όμως δεν χαρακτηρίζεται καθόλου από οτιδήποτε είναι διπλό και σύνθετο²⁰⁰. Επομένως, η αποσαφήνιση της σχέσεως του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, ειδικότερα δε η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Υιού, στην οποία αναφέρεται ο ιερός πατήρ, μπορεί να προσαχθεί μόνο στη συζήτηση περί της κοινής φύσεως, δηλαδή του ομοουσίου των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος. Φυσικά, μία τέτοια διδασκαλία δεν έχει αναφορά στις αΐδιες σχέσεις των προσώπων της Αγίας Τριάδος και επ' ουδενί λόγω δεν θα μπορούσε να διεκδικεί θέση δόγματος στην Εκκλησία.

Σε αυτό το σημείο της Εγκυκλίου επιστολής ο Ι. Φώτιος παρουσιάζει το πιο σημαντικό επιχείρημα. Οτιδήποτε αναφέρεται στην Αγία Τριάδα και δεν είναι κοινό στα τρία πρόσωπα Της ανήκει σε ένα μόνο από τα τρία πρόσωπά Της. Η προβολή του Αγίου Πνεύματος δεν

---

¹⁹⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή*, ις, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 45¹⁵⁷⁻¹⁵⁹ (PG 102, 729^A): «κατὰ πάντων ὁμοῦ τῶν ἁγίων, προφητῶν, ἀποστόλων, ἱεραρχῶν, μαρτύρων, καὶ αὐτῶν τῶν δεσποτικῶν φωνῶν ἢ βλάσφημος αὕτη καὶ θεομάχος φωνὴ ἐξοπλίζεται».

¹⁹⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή*, ις-ιθ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 45¹⁶⁰⁻⁴⁶¹⁷⁴ (PG 102, 729^{ABC}).

²⁰⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή*, κ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 46¹⁷⁵⁻¹⁸⁰ (PG 102, 729^C).

είναι κοινή και στα τρία πρόσωπα, άρα αναφέρεται μόνο σε ένα από τα τρία²⁰¹. Επομένως, η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος ανήκει ως ιδίωμα είτε στην υπόσταση του Πατρός, είτε στην υπόσταση του Υιού. Η εκ του Υιού εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, αποτελεί κοινή και αγαπητή στους δυτικούς μυσταγωγία²⁰².

Συνεχίζοντας ο Ι. Φώτιος με τις συνέπειες της θεώρησης περί της του Υιού εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, αναφέρει ότι ουσιαστικά ο Υιός καθίσταται στη θέση του Πατρός. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι εγκαθίσταται ο Υιός στην προβολή του Αγίου Πνεύματος και αφαιρείται ο Πατήρ από αυτήν. Επόμενο είναι μαζί με τη γέννηση να μετατίθεται η προβολή και να ομολογείται ότι δεν γεννήθηκε ο Υιός από τον Πατέρα, αλλά ο Πατήρ από τον Υιό, κάτι το οποίο είναι εντελώς ανυπόστατο²⁰³.

Ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνοντας το επιχειρήμα του σχετικά με τα κοινά και τα ιδιαίτερα ονόματα και ιδιώματα της Αγίας Τριάδος αναφέρει, ότι ό,τι θεωρείται και λέγεται σχετικά με την Αγία Τριάδα είναι είτε κοινό όλων των προσώπων Της, είτε ενός μόνο από τα τρία πρόσωπα. Η προβολή όμως του Αγίου Πνεύματος δεν είναι ούτε κοινό, ούτε, όπως διδάσκουν οι δυτικοί ιεραπόστολοι, ενός μόνο από τα τρία πρόσωπα. Αυτός ο συλλογισμός οδηγεί τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στο συμπέρασμα του σχετικά με το ζήτημα της προσθήκης του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από δύο δεδομένα. Πρώτον, οτιδήποτε αναφέρεται στην Αγία Τριάδα είναι κοινό, ή ιδιαίτερο ενός προσώπου. Δεύτερον, η δυτική καινοτομία του Filioque αναφέρει το ίδιο ιδίωμα σε δύο από τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, άρα δεν είναι ούτε κοινό, ούτε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Επομένως, η προβολή, δηλαδή η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος δεν υπάρχει καθόλου στην Αγία Τριάδα²⁰⁴.

Ολοκληρώνοντας το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος ο Ι. Φώτιος αναφέρει ότι θα μπορούσε κάποιος να αναιρέσει αυτή την καινοτομία με μύρια επιχειρήματα. Δεν τα εντάσσει μαζί με όσα ήδη παρέθεσε, διότι δεν το επιτρέπει ο νόμος

---

²⁰¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, κα, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 46¹⁸¹⁻¹⁸⁴ (PG 102, 729^{CD}): «εἰ πᾶν ὄπερ μὴ ἔστι κοινὸν τῆς παντοκρατορικῆς καὶ ὁμοουσίου καὶ ὑπερφουῶς τριάδος ἑνὸς ἔστι μόνου τῶν τριῶν, οὐκ ἔστι δὲ ἢ τοῦ πνεύματος προβολὴ κοινὸν τῶν τριῶν, ἑνὸς ἄρα ἔστιν μόνου τῶν τριῶν».

²⁰² Επειδή η λέξη μυσταγωγία αποτελεί μέρος του τίτλου του μεγαλύτερου σε αξία έργου του Ι. Φωτίου σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος κρίνεται σκόπιμο να παρατεθεί η σημασία της από τον ίδιο. Επομένως, βλ. ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λέξεων συναγωγή*, σελ. 434: «μυσταγωγεῖ· μυστήρια ἐπιτελεῖ, εἰς μυστήρια ἄγει· ἢ ἐκδιδάσκει». Είναι φανερό ότι η λέξη μυσταγωγία έχει την έννοια της επιτέλεσης κάποιου μυστηρίου, της εισαγωγής σε αυτό, ή της εξήγησής του. Εν προκειμένω η λέξη χρησιμοποιείται ως εξήγηση κάποιου μυστηρίου και συγκεκριμένα του μυστηρίου της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος.

²⁰³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, κα, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 46¹⁸⁷⁻¹⁹² (PG 102, 729^D-732^A): «ὡς οὐ μόνον τὸν υἱὸν εἰς τὴν τοῦ πνεύματος προβολὴν ἐγκαθιστῶσιν, ἀλλὰ καὶ τοῦ πατρὸς ταύτην ἀφαιροῦνται· οἷς ἀκόλουθον δῆπου καὶ τὴν γέννησιν τῆ προβολῆ συμμετατιθέντας μηδὲ τὸν υἱὸν ἐκ τοῦ πατρὸς, ἀλλὰ τὸν πατέρα τερατολογεῖν ἐκ τοῦ υἱοῦ γεγεννησθαι· ἵνα μὴ τῶν δυσσεβούντων μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν μαινομένων ὧσιν πρωτοστᾶται».

²⁰⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, κβ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 46¹⁹⁴⁻¹⁹⁹ (PG 102, 732^{AB}): «ἐπεὶ γὰρ ἅπαν ὃ θεωρεῖται καὶ λέγεται ἐν τῇ παναγίᾳ καὶ ὁμοφυεῖ καὶ ὑπερουσίῳ τριάδι ἢ κοινόν ἐστι πάντως ἢ ἑνὸς καὶ μόνου τῶν τριῶν, ἢ δὲ τοῦ πνεύματος προβολῆ οὔτε κοινόν ἐστιν, ἀλλ' οὐδ' ὡς οὗτοι φασιν ἑνὸς καὶ μόνου τινός (ἴλεως δὲ ἡμῖν εἶη, καὶ εἰς τὰς ἐκείνων τρέποιτο τὸ βλάσφημον κεφαλᾶς), οὐκ ἄρα ὄλως ἐστὶν ἐν τῇ ζωαρχικῇ καὶ παντελείῳ τριάδι ἢ τοῦ πνεύματος προβολή».

της επιστολής. Όσα ανέφερε ο ιερός πατήρ είναι στοιχειώδη όσον αφορά τον έλεγχο αυτής της διδασκαλίας, η οποία με τη θέληση του Θεού πρόκειται να εξεταστεί σε κοινή σύνοδο²⁰⁵.

iv) Η θέση του Ι. Φωτίου σχετικά με τους εισηγητές και τους αποδέκτες των λατινικών εθίμων και του Filioque

Συνεχίζοντας την Εγκύκλιο επιστολή του, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει, ότι οι δυτικοί επίσκοποι στη Βουλγαρία εισήγαγαν τα λατινικά έθιμα και το Filioque. Ο Ι. Φώτιος σε αυτό το σημείο γίνεται αρκετά γλαφυρός. Με το άκουσμα της δράσης των εισηγητών αυτών των καινοτομιών αισθάνθηκε πλήγμα αντίστοιχο με κάποιον που βλέπει να τον εαυτό του να διασπάται και να καταναλώνεται από ερπετά και θηρία το εσωτερικό της κοιλιάς του. Ο λόγος αυτής της περιγραφικότητας έγκειται στο γεγονός ότι οι κόποι που κατέβαλαν οι απεσταλμένοι του ιεραπόστολοι όχι μόνο δεν ευοδώθηκαν, αλλά περιφρονήθηκαν. Αντίστοιχα παραστατικός είναι ο ιερός πατήρ, όταν αναφέρει ότι ο θρήνος του για την εκδίωξη των ιεραποστόλων της Αυτοκρατορίας είναι αντιστρόφως ανάλογος με τη χαρά που τον πλημύρισε, όταν έμαθε ότι οι Βούλγαροι είχαν απαλλαχθεί από την παλαιά πλάνη τους²⁰⁶.

Όσον αφορά τους τελευταίους, ο Ι. Φώτιος αναφέρει ότι σκοπός του είναι να επανέλθουν στην ορθή πίστη. Όσον αφορά, όμως, τους εισηγητές αυτών των καινοτομιών η αντιμετώπιση είναι διαφορετική. Ως πρόδρομοι της νέας αποστασίας, υπηρέτες του εναντίου, ένοχοι μυρίων θανάτων, αυτοί που έβλαψαν το νεοφώτιστο έθνος των Βουλγάρων, είναι ήδη καταδικασμένοι με συνοδική απόφαση²⁰⁷. Η καταδίκη τους δεν ορίστηκε αποκλειστικά για την περίπτωση τους, αλλά ακολουθεί τις αποφάσεις των αποστολικών κανόνων και των μέχρι εκείνη την εποχή συνόδων.

v) Η καταδίκη των λατινικών εθίμων

Ο Ι. Φώτιος ξεκινά να αναιρεί τα λατινικά έθιμα με εισαγωγική αναφορά σχετικά με το χαρακτήρα της επανακύρωσης προγενεστέρων ποινών. Όσοι λοιπόν επιμένουν σε παλαιές πλάνες, τους αποβάλλει από κάθε αγέλη Χριστιανών. Η αναίρεση των λατινικών εθίμων αρχίζει με τη νηστεία των Σαββάτων. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει ότι όσοι νηστεύουν τα Σάββατα είναι ήδη καταδικασμένοι από τον εξηκοστό τέταρτο κανόνα των Αγίων Αποστόλων²⁰⁸, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για τον εξηκοστό έκτο. Ο

---

²⁰⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επιστολή*, κγ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 47²⁰⁰⁻²⁰⁴ (PG 102, 732^B).

²⁰⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επιστολή*, κδ-κε, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 47²⁰⁵⁻²¹⁵ (PG 102, 732^{BC}).

²⁰⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επιστολή*, κζ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 47²¹⁹⁻²²⁴ (PG 102, 732^D): «τοὺς δὲ νέους τῆς ἀποστασίας προδρόμους, τοὺς θεραπευτὰς τοῦ ἀντικειμένου, τοὺς μυρίων ἐνόχους θανάτων, τοὺς κοινούς λυμεῶνας, τοὺς τὸ ἀπαλὸν ἐκεῖνο καὶ νεοσύστατον εἰς τὴν εὐσέβειαν ἔθνος τοσοῦτοις καὶ τηλικούτοις σπαραγμοῖς διασπαράξαντας, τούτους τοὺς ἀπατεῶνας καὶ θεομάχους συνοδικῇ καὶ θεῖα κατεκρίναμεν ψήφῳ».

²⁰⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Έγκύκλιος επιστολή*, κη, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 47²³¹ (PG 102, 733^A).

κανόνας προβλέπει την καθαίρεση αν πρόκειται για κληρικό και τον αφορισμό αν πρόκειται για λαϊκό, αυτού που νηστεύει την Κυριακή, ή το Σάββατο, εκτός από το ένα και μόνο, δηλαδή το Μ. Σάββατο²⁰⁹. Τον ίδιο κανόνα επαναλαμβάνει και ο πεντηκοστός πέμπτος κανόνας της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Είναι γνωστό ωστόσο ότι η ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδος δεν επιτέλεσε κανονικό έργο, οπότε πρέπει να κατανοήσουμε την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο (ή ΣΤ΄ β, ή εν Τρούλλω) των ετών 691/92. Ο λόγος που επαναλαμβάνεται ο ίδιος κανόνας είναι ότι έγινε γνωστό, ότι στη Ρώμη κατά τη νηστεία της Μ. Τεσσαρακοστής τηρείται νηστεία την ημέρα του Σαββάτου, αντίθετα με τα παραδεδομένα. Έτσι, η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος αποφάσισε να τηρείται με ακρίβεια και στην Εκκλησία της Ρώμης ο εξηκοστός έκτος αποστολικός κανόνας²¹⁰.

Σχετικά με το έγγαμο ή άγαμο των ιερέων ο Ι. Φώτιος παραθέτει κανόνες από τη σύνοδο της Γάγγρας και τη ΣΤ΄ Οικουμενική, όπως αναφέρει ο ίδιος. Ο τέταρτος κανόνας της Γάγγρας αναθεματίζει οποιονδήποτε θα διέκρινε τον έγγαμο πρεσβύτερο, με τρόπο που να θεωρεί ότι δεν πρέπει να μεταλαμβάνει από αυτόν τα άχραντα δώρα της Θείας Ευχαριστίας²¹¹. Εν συνεχεία, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει ότι ομόφωνη εναντίον τους είναι και η απόφαση της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Έτσι, χωρίς να κάνει τη σχετική μνεία²¹², παραθέτει τον δέκατο τρίτο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου. Ο κανόνας αφορά την Εκκλησία της Ρώμης, όπου έγινε γνωστό ότι επέχει θέση κανόνα μία διάταξη, η οποία αναφέρει ότι όσοι πρόκειται να χειροτονηθούν διάκονοι ή πρεσβύτεροι, πρέπει να ομολογήσουν ότι δεν θα συνάπτουν τη γενετήσια πράξη με τις συζύγους τους στο εξής.

Ο κανόνας αναφέρει ότι πρέπει να είναι προτιμητέο να ακολουθείται ο αρχαίος κανόνας της αποστολικής ακρίβειας και τάξης²¹³ και να διατηρούνται στο εξής οι γάμοι των ιερέων. Δεν είναι επιθυμητό να διαλύεται η συζυγική σχέση των ιερέων με τις συζύγους τους. Επομένως, αν κάποιος είναι άξιος να χειροτονηθεί διάκονος, να μην αντιμετωπίζει ως κώλυμα ιερωσύνης τη νόμιμη συζυγική σχέση, ούτε όμως να του ζητείται να ομολογήσει ότι θα αποστραφηθεί στο μέλλον τη σύναψη της γενετήσιας πράξης με τη σύζυγό του. Κάτι διαφορετικό θα αποτελούσε ύβρη εναντίον του γάμου, τον οποίο νομοθέτησε και ευλόγησε με την παρουσία του ο Θεός. Στο σημείο αυτό ο δέκατος τρίτος κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου ανάγεται σε αγιογραφικά χωρία²¹⁴.

²⁰⁹ Βλ. Ρ-Π, Β, σελ. 84: «Εἴ τις κληρικὸς εὗρεθῆ τὴν Κυριακὴν ἡμέραν νηστεύων, ἢ τὸ σάββατον, (πλὴν τοῦ ἑνὸς μόνου), καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφοριζέσθω».

²¹⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, κθ-λ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 48²³⁵⁻²⁴² (PG 102, 733^B). Βλ. και Ρ-Π, Β, σελ. 434· ACO II, 2, 4, σελ. 46⁹⁻¹⁴.

²¹¹ Βλ. Ρ-Π, Γ, σελ. 104: «Εἴ τις διακρίνοιο παρὰ πρεσβυτέρου γεγαμηκότος, ὡς μὴ χρῆναι, λειτουργήσαντος αὐτοῦ προσφορᾶς μεταλαμβάνειν, ἀνάθεμα ἔστω»

²¹² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, λα, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 48²⁴⁶⁻²⁴⁷ (PG 102, 733^C): «ὡσαύτως δὲ ψήφον ὁμόφωνον φέρει κατ' αὐτῶν καὶ ἡ ἕκτη σύνοδος, τοῦτον ἀναγράφουσα τὸν τρόπον».

²¹³ Ο δέκατος τρίτος κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου αναφέρεται στον πέμπτο αποστολικό κανόνα. Βλ. Ρ-Π, Β, σελ. 7: «Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα μὴ ἐκβαλλέτω προφάσει εὐλαβείας· ἐὰν δὲ ἐκβάλῃ, ἀφοριζέσθω· ἐπιμένων δὲ, καθαιρείσθω».

²¹⁴ Ματθ. 19, 6· Εβρ. 13, 4· Α. Κορ. 7, 27.

Ο κανόνας κλείνει με τις σχετικές ποινές. Αν κάποιος, αντίθετα προς τους αποστολικούς κανόνες, στερήσει από κάποιον διάκονο ή πρεσβύτερο τη συζυγική σχέση και τη γενετήσια πράξη με τη νόμιμη σύζυγό του πρέπει να καθαιρείται. Ο κανόνας τελειώνει με την επαναδιατύπωση του πέμπτου αποστολικού κανόνα, χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνεται πλέον στον κανόνα ο βαθμός των επισκόπων²¹⁵.

Συνεχίζοντας με την αναίρεση των λατινικών εθίμων, ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στην κατάλυση της πρώτης εβδομάδας των νηστειών και το εκ νέου μύρωμα όσων είναι ήδη βαπτισμένοι και μυρωμένοι. Σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, αυτά τα δύο έθιμα αναιρούνται μόνα τους χωρίς να είναι αναγκαία η αναγωγή σε κάποιον κανόνα. Παρόμοια συμβαίνει με τη βλασφημία κατά του Αγίου Πνεύματος, ή καλύτερα κατά της Αγίας Τριάδος, σύμφωνα με τον οικουμενικό πατριάρχη. Ακόμα κι αν δεν είχε προβεί σε μία πρώτη αναίρεση του Filioque, η συγκεκριμένη διδασκαλία από μόνη της επαρκεί, ώστε να θέσει τους εισηγητές της σε μύρια αναθέματα²¹⁶.

vi) Σύγκληση Συνόδου

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει την Εγκύκλιο επιστολή του προς τους αρχιερατικούς θρόνους της Ανατολής, καλώντας τους να συνδράμουν τον αγώνα του για καταδίκη των λατινικών εθίμων και του Filioque, με την αποστολή τοποτηρητών. Οι τοποτηρητές που πρόκειται να εκπροσωπήσουν τους πατριάρχες της Ανατολής ορίζεται από τον ιερό πατέρα ότι πρέπει να πληρούν κάποιες προϋποθέσεις λόγω της ύψιστης σημασίας του έργου που πρόκειται να επιτελέσουν. Πρέπει να είναι ευσεβείς ως προς την πίστη και ιερωμένοι, να μην έχουν κάτι μεμπτό στο βίο τους και να έχουν αξιωθεί με το τάλαντο του λόγου. Ο σκοπός είναι «τήν ἀρτιφανή τῆς ἀσεβείας ταύτης ἐφερπύσασαν γάγγραιναν ἐκ μέσου τῆς ἐκκλησίας ποιησώμεθα καὶ τοὺς ἐκμανέντας τοσαύτην ἐπισπορὰν πονηρίας εἰς τὸ νεοπαγῆς καὶ νεοσύστατον ἔθνος εἰσενεγκεῖν αὐταῖς ἀνασπάσαι ρίζαις καὶ τῷ πυρὶ παραδοῦναι διὰ τῆς κοινῆς ἀποφάσεως»²¹⁷.

Ο λόγος, για τον οποίο επιθυμεί ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τη σύγκληση συνόδου είναι για να επιστρέψει στην ορθή πίστη το νεοφώτιστο έθνος των Βουλγάρων. Η μέριμνα του Ι. Φωτίου, όμως δεν βρίσκεται μόνο στο έθνος των Βουλγάρων, αλλά και στο έθνος των Ρως. Αυτό το έθνος χαρακτηρίζεται από τον οικουμενικό πατριάρχη, ως το έθνος που έγινε θύλος λόγω της ωμότητας και της αγριότητας που είχε επιδείξει, ως το έθνος που ανέπτυξε τόσο μεγάλο φρόνημα από την υποδούλωση των πέριξ του περιοχών, ώστε

---

²¹⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, λα, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 48²⁴⁷-49²⁶⁸ (PG 102, 733^{CD}-736^A). Σχετικά με το πλήρες κείμενο του κανόνα βλ. Ρ-Π, Β, σελ. 333-334· ΑCO Π, 2, 4, σελ. 30⁵-31².

²¹⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, λγ, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 49²⁷³⁻²⁷⁶ (PG 102, 736^B): «Ὁὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τοῦ πνεύματος, μᾶλλον δὲ καθ' ὅλης τῆς ἁγίας τριάδος, ὑπερβολὴν οὐ λείπουσα βλασφημία, κἂν μὴδὲν ἕτερον εἴη τῶν προειρημένων τετολμημένον, ἐξαρκεῖ καὶ μόνον μυρίοις αὐτοὺς ὑπαγαγεῖν ἀναθέμασιν». Βλ. καὶ Τ. ΚΟΛΒΑΒΑ, *The Byzantine Lists*, σελ. 91.

²¹⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή, λδ, Epistulae et Amphilochia 1*, σελ. 49²⁷³⁻²⁷⁶ (PG 102, 736^C).

να στραφεί ακόμα και εναντίον της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας²¹⁸. Σε αυτό το σημείο ο Ι. Φώτιος ενθυμείται τη στρατιωτική επιδρομή των Ρως εναντίον της Κωνσταντινούπολεως το 860²¹⁹. Εν τέλει οι Ρώσοι έδειξαν αποστροφή στην ειδωλολατρία και ασπάστηκαν τον Χριστιανισμό. Κάτι τέτοιο συνηγόρησε, ώστε μετά την λεηλασία των Ρώσων του Κιέβου²²⁰ εναντίον της αυτοκρατορίας να γίνουν αγαπητοί σε αυτήν²²¹. Το έθνος των Ρως τελικά δέχθηκε επίσκοπο από την αυτοκρατορία και ασπάστηκε με επιμέλεια τα θρησκευόμενα των Χριστιανών²²².

Σε αυτό το σημείο της επιστολής ο Ι. Φώτιος καλεί τους πατριάρχες της Ανατολής να συνεργασθούν μαζί του, έχοντας σκοπό να καταδικάσει τις νεοφανείς κακοδοξίες και να εργασθεί, ώστε να αυξηθεί το ποίμνιο του Κυρίου Ιησού Χριστού²²³. Εκτός από τα θέματα που ήδη εκτυλίχθηκαν από τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως, ανεφύη ένα επιπλέον ζήτημα, το οποίο χρήζει της αποστολής τοποτηρητών από τους ανατολικούς πατριάρχες. Αυτό το ζήτημα αφορά κατηγορίες από περιοχές της Ιταλίας που καταγγέλθηκαν στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, μέσω συνοδικής επιστολής, η οποία ψέγει τον επίσκοπό τους και την οποία έστειλαν κάτοικοι της Ιταλίας²²⁴. Ο Ι. Φώτιος προτρέπει τους πατριάρχες της Ανατολής να μεριμνήσουν για αυτούς που χάνονται από το ποίμνιο της Εκκλησίας, λόγω της τυραννικής διακυβέρνησής της, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η καταπάτηση των ιερατικών νόμων και η ανατροπή όλων των θεσμών της Εκκλησίας. Οι ίδιες κατηγορίες έχουν καταγγελθεί και παλαιότερα από μοναχούς πρεσβυτέρους, οι οποίοι παλιννόστησαν από εκείνο τον τόπο. Καταγγέλλοντες είναι οι Βασίλειος, Ζωσιμάς και Μητροφάνης και άλλοι μαζί με αυτούς, οι οποίοι αγανάκτησαν από την προαναφερθείσα τυραννική συμπεριφορά και ζητούν την απονομή δικαιοσύνης. Επιπλέον, όπως είναι ήδη γνωστό, οι ίδιες κατηγορίες απαγγέλλονται τώρα και από άλλους, μέσω διαφόρων γραμμμάτων, τα οποία παρουσιάζουν την ίδια κατάσταση και έχουν την ίδια αξίωση²²⁵. Αυτά τα θέματα ο Ι.

---

²¹⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή, λε, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 50²⁹⁴⁻²⁹⁸ (PG 102, 736^D): «ἀλλά γε δὴ καὶ τὸ παρὰ πολλοῖς πολλὰκις θρυλούμενον καὶ εἰς ὠμότητα καὶ μαιφονίαν πάντας δευτέρους ταπτόμενον, τοῦτο δὴ τὸ καλούμενον Ῥῶς, οἱ δὴ καὶ κατὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς, τοὺς περὶξ αὐτῶν δουλωσάμενοι κάκειθεν ὑπέρογκα φρονηματισθέντες, χεῖρας ἀντήραν».

²¹⁹ Σχετικά με την πολιορκία της Κωνσταντινούπολεως από τους Ρώσους κατά το 860 βλ. R.-J. LILIE, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία*, σελ. 370. G. OSTROGORSKY, *Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους* Β, σελ. 102.

²²⁰ Σχετικά με την πολιορκία των Ρώσων στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας ο Ι. Φώτιος έχει συνθέσει δύο ομιλίες: ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ῥῶς Α΄*, α-ζ, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίας* Β, σελ. 5-27· *Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ῥῶς Β΄*, α-ζ, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίας* Β, σελ. 30-57.

²²¹ Για την συνεισφορά του Ι. Φωτίου στο φωτισμό των Ρώσων, καθώς και τις σχέσεις του με την Εκκλησία της Ρωσσίας βλ. Β. ΦΕΙΔΑΣ, «Ο ἱερός Φώτιος καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσσίας», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι΄, σελ. 345-354.

²²² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή, λε, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 50²⁹⁹⁻³⁰⁵ (PG 102, 737^A).

²²³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή, λς, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 50³⁰⁶⁻³¹³ (PG 102, 737^{AB}).

²²⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή, λς, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 51³²¹⁻³²⁵ (PG 102, 737^C): «καὶ γὰρ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν τῆς Ἰταλίας μερῶν συνοδικὴ τις ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς ἀναπεφοίτηκεν ἀρρήτων ἐγκλημάτων γέμουσα, ἅτινα κατὰ τοῦ οἰκείου αὐτῶν ἐπισκόπου οἱ τὴν Ἰταλίαν οἰκοῦντες μετὰ πολλῆς κατακρίσεως καὶ ὄρκων μυρίων διεπέμψαντο».

²²⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εγκύκλιος επιστολή, λς, Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 51³²⁸⁻³³⁴ (PG 102, 737^{CD}): «ἂ καὶ πάλαι μὲν διὰ μοναχῶν καὶ πρεσβυτέρων ἐκεῖθεν ἀναδραμόντων εἰς πάντων

Φώτιος τα ενέταξε στην Εγκύκλιο επιστολή, ώστε να διευθετηθούν μέσω της «άγιας και οικουμενικής ἐν κυρίῳ συνόδου»²²⁶, της οποίας η απόφαση θα είναι κοινή με το αρεστό στο Θεό και τους προγενέστερους συνοδικούς κανόνες, για να επικρατήσει ειρήνη στην Εκκλησία.

Αφού έχει αναφερθεί σε αυτά τα ζητήματα, ο Ι. Φώτιος καλεί τους πατριάρχες της Ανατολής να αποστείλουν τους τοποτηρητές τους, από τους οποίους κάποιοι βρίσκονται ήδη στην Κωνσταντινούπολη. Όσοι δεν βρίσκονται στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, αναμένεται να παρίστανται σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος καλεί τους πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων να μην είναι αναβλητικοί σε αυτό το θέμα, παρατείνοντας το χρόνο αποστολής των τοποτηρητών τους²²⁷. Πρέπει να σημειωθεί ότι «ὁ ἅγ. Φώτιος ἔλαβε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ σύγκληση Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὄχι στὰ πλαίσια διαμάχης τοῦ πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ πλευρᾶς δυτικῶν ἱστορικῶν, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐπεβάλλετο ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς του, ἀπὸ τὴ θέση του ὡς πατριάρχου τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν ἄλλων πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ὅποια πολιτικὰ δὲν ἀνῆκαν πλέον στὴν αὐτοκρατορία»²²⁸.

ἀκοὰς διεφέροντο (Βασίλειος δ' ἄρα ἦν καὶ Ζωσιμᾶς Μητροφάνης τε καὶ σὺν αὐτοῖς ἕτεροι, οἱ τὴν τοιαύτην τυραννίδα ἀπωδύροντο καὶ πρὸς ἐκδίκησιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐξεκαλοῦντο δακρύνοντες)· νῦν δέ, ὡς ἔφθην εἰπὼν, καὶ γράμματα διάφορα καὶ ἐκ διαφόρων ἐκεῖθεν ἀναπεφοίτηκεν τραγωδίας ἀπάσης καὶ μυρίων θρήνων γέμοντα. ὧν τὰ ἴσα κατὰ τὴν ἐκείνων ἀξίωσιν τε καὶ ἐξαιτήσιν».

²²⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, λζ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 51³³⁸ (PG 102, 737^D-740^A).

²²⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, λη-λθ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 51³⁴²-52³⁴⁸ (PG 102, 740^A).

²²⁸ Δ. ΛΙΑΛΙΟΥ, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι', σελ. 278-279. Πρβλ. καὶ J. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, σελ. 78-79. Πρέπει, ἐπιπλέον, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συγγραφεὺς αναφερόμενη στὴ θέση τοῦ πατριάρχου τῆς πρωτεύουσας καὶ στα ἄλλα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, ἀνάγεται στὸν ΚΗ' κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν σχέσει με τὸ πρωτεῖο τιμῆς (καὶ ὄχι ἐξουσίας) τοῦ πάπα Ρώμης. Ἡ θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου στηρίζεται ἀγιογραφικὰ στα χωρία: Ματθ. 16, 13-19, Λουκ. 22, 31-32 καὶ Ἰω. 21, 15-17. Βέβαια, κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες δὲν εἶχε ἐκφραστεῖ αὐτὴ ἡ θεωρία ἀπὸ κάποιον πατέρα. ΓΙΑ ΝΑ ΣΤΗΡΙΞΟΥΝ ΤΟ ΠΑΠΙΚΟ ΠΡΩΤΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΑΤΕΡΙΚὴ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΟΙ ΔΥΤΙΚΟὶ ΚΑΙ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΟὶ ΘΕΟΛΟΓΟὶ ΑΝΑΓΟΝΤΑΙ ΣΤΟ: ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΛΟΥΓΔΟΥΝΟΥ, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδοδόξου γνώσεως*, 3, PG 7/1, 849^{AB}-851^{AB}, ὅπου γίνεται λόγος ἀόριστα γιὰ τὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας με ἀναφορὰ στους πρώτους ἐπισκόπους Ρώμης. Τὸ πρόβλημα με τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Ἁγίου Εἰρηναίου Λυώνος εἶναι ὅτι σώζεται ἀποσπασματικὰ καὶ προηγουμένως ὁ λόγος θὰ μπορούσε νὰ ἀφορᾶ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Σχετικὰ με αὐτὴ τὴν προβληματικὴ βλ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Διαδοχὴ Ἀποστόλων», *ΘΗΕ* 4, στ. 1112-1113. Ἡ σωστὴ ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐπίσης, δὲν μας οδηγεῖ σὲ κάποιο πρωτεῖο ἐξουσίας. Βλ. σχετικὰ: Α. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Αἱ ἐκκλησιολογικὰ θέσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας*, σελ. 50-60 καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 37-42. Ὁ ΚΗ' κανόνας τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀναγόμενος στὸ Γ' κανόνα τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, δίνει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ ἴσα πρεσβεία τιμῆς με αὐτὸν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, κατατάσσοντάς τὸν δεύτερο μεταξύ ἴσων στὴ τάξη προκαθηδρίας. Οἱ πατέρες τῆς Χαλκηδόνος ἐξισώνουν τὸ σκοπὸ ποὺ δόθηκαν στὴ παλαιὰ Ρώμη τὰ πρεσβεία με τὸ σκοπὸ ποὺ δίνονται τὰ ἴσα πρεσβεία στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ὅτι τὴν περίοδο τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἡ Νέα Ρώμη εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ πολιτικὴ ἀκτινοβολία τῆς ἐξισώνεται με αὐτὴ, ποὺ εἶχε παλαιότερα ἀναγνωριστεῖ στὴ παλαιὰ Ρώμη. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ μητροπόλεις τῶν διοικήσεων Πόντου, Ἀσίας καὶ Θράκης, ἐνῶ ἕκαστος τῶν μητροπολιτῶν τῶν προαναφερθεισῶν περιοχῶν διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ χειροτονεῖ τοὺς ἐπισκόπους ποὺ ὑπάρχουν στὴ μητρόπολὴ του. Βλ. σχετικὰ ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ὁ Θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, σελ. 40.

vii) Η αναγνώριση της οικουμενικότητας της Συνόδου της Νικαίας (787)

Το τελευταίο θέμα που εκτυλίσσεται από τον Ι. Φώτιο αφορά την αναγνώριση της οικουμενικότητας της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Αναφέρει λοιπόν ο ιερός πατήρ, ότι κάποιες Εκκλησίες των πατριαρχείων της Ανατολής αριθμούν τις Οικουμενικές Συνόδους μέχρι και τη ΣΤ΄, αλλά δεν γνωρίζουν τη Ζ΄. Βέβαια, τιμούν όσα επικύρωσε, αλλά δεν την αναγνωρίζουν ισάξια με τις προηγούμενες από αυτήν Οικουμενικές Συνόδους²²⁹. Σε αυτό το σημείο, ο Ι. Φώτιος αναπτύσσει τους λόγους για τους οποίους πρέπει να θεωρείται η Σύνοδος της Νικαίας ως η Ζ΄ Οικουμενική, παραθέτοντας κάποια από τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν την οικουμενικότητα μίας συνόδου²³⁰. Αρχικά, ο οικουμενικός πατριάρχης αναφέρεται στη μεγάλη ασέβεια που καταδίκασε η Σύνοδος. Εν συνεχεία, αναφέρεται στους συμμετέχοντες στη Σύνοδο, που εκπροσωπούσαν τα πρεσβυγενή πατριαρχεία της Ρώμης, της Αλεξανδρείας, της Αντιοχείας και των Ιεροσολύμων. Το πατριαρχείο Αλεξανδρείας εκπροσώπησε ομάδα με επικεφαλής τον μοναχό πρεσβύτερο Θωμά. Τα πατριαρχεία Αντιοχείας και Ιεροσολύμων εκπροσώπησε ομάδα με επικεφαλής τον Ιωάννη. Την Εκκλησία της Ρώμης εκπροσώπησε ο πρωτοπρεσβύτερος Πέτρος και ο πρεσβύτερος, μοναχός και ηγούμενος της Μονής του Αγίου Σάββα στη Ρώμη, Πέτρος²³¹. Όλοι οι εκπρόσωποι των πρεσβυγενών πατριαρχείων, συγκρότησαν τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο μαζί με τον αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως «πατροθείω»²³² του Ι. Φωτίου, Ταράσιο.

Έργο της Συνόδου ήταν η καταδίκη των εικονομάχων, ή καλύτερα, σύμφωνα με τον ιερό πατέρα, Χριστομάχων. Τα πρακτικά της Συνόδου ήταν δύσκολο να σταλούν στα ανατολικά πατριαρχεία, λόγω του αλλόφυλου έθνους των Αράβων. Παρότι οι αποφάσεις αυτής της Συνόδου τιμώνται, κάποιοι αναφέρουν ότι δεν γνωρίζουν ότι προέρχονται από αυτήν²³³.

Επιπλέον, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο Λέων Α΄ Ρώμης αποδέχθηκε το σύνολο των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, με μόνη εξαίρεση τον ΚΗ΄ κανόνα της, διότι υποστήριζε ότι είναι αντίθετος με το ΣΤ΄ κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου. Βλ. σχετικά: Μ. ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Παράδοση της Εκκλησίας στις Οικουμενικές Συνόδους* Α, σελ. 193-194. Σχετικά με το κείμενο του ΚΗ΄ κανόνα της Χαλκηδόνας βλ. Ρ-Π, Β, σελ. 280-281· ΑCO 2, 1, 3, σελ. 88²⁸-89¹⁷. Βλ. επίσης το ΣΤ΄ κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου: Ρ-Π, Β, σελ. 128 που απονέμει πρεσβεία τιμής στις Εκκλησίες της Ρώμης, της Αλεξανδρείας και της Αντιόχειας και το Γ΄ κανόνα της πρώτης Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως. Ρ-Π, Β, σελ. 173: «Τὸν μὲν τοι Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην».

²²⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, μ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 52³⁴⁹⁻³⁵⁸ (PG 102, 740^B). Επιπλέον, η Δ. ΛΙΑΛΙΟΥ, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Γ, σελ. 297, σημειώνει ότι: «Ὁ ἅγ. Φώτιος καταβάλλει προσπάθεια νὰ ἐξουδετερώσῃ τὸ ἐπιχειρήμα τῶν εἰκονομάχων ὅτι καταδικάσθησαν ἀπὸ μία τοπικὴ ἐκκλησία καὶ ὄχι ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο· ἡ πολεμικὴ δηλ. κατὰ τῆς συνόδου τοῦ 787 καὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῆς σὲ τοπικὴ μὲ ὑπαινιγμοὺς κατὰ τοῦ κύρους τῆς προήρχετο ἀπὸ εἰκονομαχικοὺς κύκλους, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴν συγκαταρτίθμισή τῶν μεταξὺ τῶν καταδικασθέντων ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο αἰρετικῶν».

²³⁰ Σχετικά με τα χαρακτηριστικά μίας Οικουμενικής Συνόδου βλ. Π. ΜΠΟΥΜΗΣ, *Κανονικὸν Δίκαιον*, σελ. 179-183· Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, σελ. 665-679.

²³¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, μα, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 52³⁵⁸⁻³⁶⁵ (PG 102, 740^C).

²³² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, μβ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 52³⁶⁷ (PG 102, 740^C).

²³³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, μβ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 52³⁶⁸⁻³⁷³ (PG 102, 740^D): «τὴν τῶν εἰκονομάχων ἢ Χριστομάχων θριαμβεύσασα καὶ καθελοῦσα δυσσεβείαν».

Όσον αφορά την αναγνώριση της οικουμενικότητας της συνόδου, ο Ι. Φώτιος παρουσιάζει δύο επιχειρήματα. Το πρώτο είναι ότι αδικούν την Εκκλησία του Χριστού, με το να παραβλέπουν αυτή τη Σύνοδο και με το να διασπών και να διαλύουν το σύνδεσμο και τη συνάφειά της από τόσο μεγάλο μέρος. Το δεύτερο επιχείρημα αφορά αυτά που δύνανται να ειπωθούν από τους εικονομάχους. Ένας ισχυρισμός τους θα μπορούσε να είναι ότι η κακοδοξία τους δεν έχει καταδικαστεί από Οικουμενική Σύνοδο, αλλά η καταδίκη τους αποτελεί κρίση ενός μόνο θρόνου²³⁴.

Μετά την παράθεση των επιχειρημάτων υπέρ της οικουμενικότητας και της καχυποψίας που προκύπτει από τη μη αναγνώριση της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, ο Ι. Φώτιος προτρέπει μία ακόμα φορά για το ίδιο θέμα τους πατριάρχες της Ανατολής. Η Σύνοδος της Νικαίας του 787, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται και να αριθμείται αμέσως μετά τις έξι πρώτες Οικουμενικές Συνόδους, στα συνοδικά γράμματα των πατριαρχών της Ανατολής, καθώς και σε όλες τις άλλες «ἐκκλησιαστικαῖς ἱστορίαις καὶ συζητήσεσιν»²³⁵.

viii) Η κατακλείδα της επιστολής

Ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνει την επιστολή του προς τους πατριάρχες της Ανατολής ευχόμενος υπέρ αυτών. Συγκεκριμένα, οι ευχές του είναι τρεις και εύχεται να τις πραγματοποιήσει ο Ιησούς Χριστός. Πρώτον, ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος εύχεται η αρχιερατική και τίμια κεφαλή²³⁶ των πατριαρχών της Ανατολής, να αναδειχθεί ανώτερη από τα βαρβαρικά έθνη που έχουν εγκατασταθεί περίξ των περιοχών που βρίσκονται²³⁷. Δεύτερον, ο οικουμενικός πατριάρχης εύχεται να διάγουν με γαλήνη και ηρεμία τη ζωή τους. Και τρίτον, εύχεται υπέρ της σωτηρίας τους. Ο Ι. Φώτιος, τέλος, παρακαλεί τους ανατολικούς πατριάρχες να μη λησμονούν να μνημονεύουν το όνομά του, κάτι το οποίο οφείλουν να κάνουν, λόγω της θέσης που κατέχουν, και που κάνει αντίστοιχα και ο ίδιος²³⁸.

ἢς ἴσως, τοῦ βαρβαρικοῦ καὶ ἀλλοφύλου τῶν Ἀράβων κατασχόντος τὰς χώρας ἔθνους, οὐκ ἐγένετο ῥᾶστον τὰ πρακτικὰ πρὸς ὑμᾶς διακομισθῆναι. δι' ἣν αἰτίαν παρὰ πολλοῖς τῶν αὐτόθι ταύτης αἱ τάξεις, εἰ καὶ τιμῶνται καὶ περιέπονται, ἀλλ' οὖν ὅτι ταύτης εἰσὶν, ὡς φασιν, οὐκ εἰσὶν ἐν γνώσει».

²³⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, μγ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 52³⁷⁵-53³⁸² (PG 102, 741^A): «δεύτερον δὲ καὶ τῶν εἰκονομαχούντων, ... , πλατύνειν ἐστὶ τὰ στόματα, οὐχὶ οἰκουμενικῆ συνόδῳ τὴν αὐτῶν καθαιρεθῆναι δυσσέβειαν, ἀλλ' ἐνὸς θρόνου κρίσει τὴν δίκην ὑπέχειν πρόφασιν ἐχόντων εἰς τὸ τερατεύεσθαι».

²³⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, μδ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 53³⁸⁴ (PG 102, 741^A).

²³⁶ Πρόκειται για μία κλασική ευχή που ανάγεται στον Όμηρο, χρησιμοποιείται στην κλασική ελληνική γραμματεία και από εκεί τη λαμβάνουν οι πατέρες της Εκκλησίας. Βλ. ενδεικτικά χαρακτηριστικά της χρησιμοποίησης αυτής της κλασικής ευχής στις ακόλουθες περιπτώσεις: ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάς*, 8, στ. 281: «Τεῦκρε, φίλη κεφαλή»· ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Ἐπιστολή ΛΒ΄*, 72^C: «Ταῦτά μοι δοκεῖς κατεπάδειν σεαυτοῦ, ὃ θεῖα καὶ ἱερὰ κεφαλή»· ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ εἰμαρμένης*, PG 45, 148^A: «ὃ τίμια μοι καὶ ἱερὰ κεφαλή».

²³⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, με, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 53³⁸⁸⁻³⁹¹ (PG 102, 741^B): «Χριστὸς δὲ ὁ ἀληθινὸς θεὸς ἡμῶν, ὁ πρῶτος καὶ μέγας ἀρχιερεὺς, ὁ ἐκούσιον ὑπὲρ ἡμῶν ἑαυτὸν καλλιερησάμενος σφάγιον καὶ τὸ οἰκεῖον αἷμα λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν καταθέμενος, δοίη μὲν τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν καὶ τιμίαν κεφαλὴν κρείττω τῶν κύκλῳ καθισταμένων βαρβαρικῶν ἐθνῶν ὀφθῆναι».

²³⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, με, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 53³⁹⁸⁻³⁹⁹ (PG 102, 741^C).

3) Η εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση μέχρι το 880

A) Μέχρι το 869

Οι απεσταλμένοι των πατριαρχείων της Ανατολής βρέθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη. Η Σύνοδος πραγματοποιήθηκε κατά τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Στη Σύνοδο, εκτός φυσικά από τους τοποτηρητές των θρόνων της Ανατολής, συμμετείχαν ο «αυτοκράτορας αυτοπροσώπως, ή σύγκλητος και όλοι σχεδόν οι επίσκοποι της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού θρόνου»²³⁹. Στη Σύνοδο συζητήθηκε η δράση του πάπα Ρώμης Νικολάου Α΄, η αιρετική προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως και η διάδοση των λατινικών εθίμων στη Βουλγαρία. Απόφαση της συνόδου είναι η καθαίρεση και ο αφορισμός του πάπα Ρώμης Νικολάου Α΄²⁴⁰, καθώς και η καταδίκη του Filioque και των λατινικών εθίμων²⁴¹. Η στάση που κράτησε στη Βουλγαρία ο πάπας Ρώμης έφερνε σε δύσκολη θέση την αυτοκρατορία τόσο εκκλησιαστικά, όσο και πολιτικά. Το έργο της συνόδου όμως δεν περιορίστηκε μόνο εναντίον του προσώπου του πάπα, αλλά αποτέλεσε εορταστική επιβεβαίωση εναντίον όλων των αιρέσεων²⁴². Πρέπει να σημειωθεί ότι με τη συνοδική καταδίκη του πάπα Νικολάου Α΄ στην Κωνσταντινούπολη και την προγενέστερη καταδίκη του Ι. Φωτίου στη Ρώμη, οι Εκκλησίες Ανατολής και Δύσεως είναι σε σχίσμα²⁴³.

Ο Ι. Φώτιος απέστειλε στον ηγεμόνα των Φράγκων Λουδοβίκο Β΄ τους Ζαχαρία Χαλκηδόνος και Θεόδωρο Καρίας. Οι δύο απεσταλμένοι έφεραν μαζί τους πολλά δώρα και ευφημίες προς τους βασιλείς του Φραγκικού κράτους, μαζί με δύο χειρόγραφα με τα πρακτικά της συνόδου που καταδίκασε τον Νικόλαο. Άλλα δύο αντίγραφα των πρακτικών, τα κράτησε ο Ι. Φώτιος. Το αίτημα των αντιπροσώπων του οικουμενικού πατριάρχη προς τον Λουδοβίκο είναι η εκθρόνιση του προσφάτως καταδικασθέντος από Οικουμενική Σύνοδο (σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο), Νικολάου Ρώμης²⁴⁴. Το αίτημα προς τη σύζυγο του

²³⁹ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 111.

²⁴⁰ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 164· V. GRUMEL, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 121, Nr 498· ΔΑΥΙΔ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος Ίγνατίου*, PG 105, 541C: «Και ταῦτα μὲν ἢ μία τοῦ διαβόλου περιεῖχε βίβλος· ἢ ἑτέρα δὲ συνοδικὴ κατὰ Νικολάου τοῦ πάπα Ρώμης κατεσκευάστο πᾶσαν συκοφαντίαν καὶ βλασφημίαν ἄτοπον εἰς καθαίρεσιν ἀνδρῶν ἁγίου καὶ ἀναθεματισμὸν ἀθέως καὶ πονηρῶς δραματουργοῦσα, ἀξία καὶ αὐτὴ τῆς τε τοῦ πονηροῦ δαίμονος ὑπαγορίας καὶ τῆς τοῦ Φωτίου ὑπουργίας». Πρβλ. και J. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, σελ. 78, όπου η συγγραφέας θεωρεί την καταδίκη του Ρώμης Νικολάου Α΄ από τον Ι. Φώτιο ως μία ανόητη κίνηση και μία από τις πολλές λανθασμένες κρίσεις του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

²⁴¹ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 111.

²⁴² J. MEIJER, *A successful Council of Union*, σελ. 30: «we should not forget that that Synod was not only aimed against Pope Nicholas. Photius' zeal for orthodoxy also played a role: perhaps even the prime role. The Synod of 867 is the celebration of the victory over all heresies».

²⁴³ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Α΄*, σελ. 262.

²⁴⁴ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 164· V. GRUMEL, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 121, Nr 499· ΔΑΥΙΔ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος Ίγνατίου*, PG 105, 541C: «Ἀπαρλλάκτως δὲ ταύτας ὁ τολμητίας δις ἀναγραφάμενος τὰς δύο μὲν Ζαχαρία παρέσχετο καὶ Θεοδώρω τοῖς προειρημένους μετὰ εὐφημιῶν καὶ δώρων πολλῶν καὶ λαμπρῶν πρὸς τοὺς τῆς Φραγγίας βασιλεῖς ἀπενεγκεῖν, τοῦ τὸν πάπαν Νικόλαον ὡς καθηρημένον ἐξώσασθαι τοῦ θρόνου· τὰς δύο δὲ παρ' αὐτῶ κατεῖχεν».

Λουδοβίκου, Ingelberga είναι να ασκήσει όλη της την επίδραση, ώστε να τον πείσει να εκθρονίσει τον πάπα Ρώμης Νικόλαο²⁴⁵.

Λίγο αργότερα, τον Οκτώβριο του 867, ο πάπας Ρώμης Νικόλαος χωρίς να είναι ενήμερος ακόμα σχετικά με την καθαίρεση και τον αφορισμό του, έστειλε γράμμα στον Hincmar, αρχιεπίσκοπο Reims, ο οποίος ήταν υπεύθυνος των πιστών του Φραγκικού κράτους. Ο πάπας Ρώμης, απευθυνόμενος στον Hincmar, ανέπτυξε την υπόθεση του Φωτίου και του Ιγνατίου και πήρε θέση υπέρ της αντικανονικότητας της χειροτονίας του πρώτου. Υπεραμύνεται της νηστείας των Σαββάτων, ενώ σχετικά με την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως αποδεικνύεται αποκαλυπτικός με το να την υπερασπίζεται²⁴⁶.

Σχετικά με το θέμα της διοίκησης της αυτοκρατορίας η άποψη του Νικολάου προκαλεί εντύπωση. Σύμφωνα με τον πάπα Ρώμης, με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη, η διοίκηση όλου του δυτικού τμήματος της, ενιαίας τότε, Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δόθηκε στην Εκκλησία της Ρώμης. Αυτή η άποψη βέβαια αποτελεί σαφή επίκληση στο χαλκευμένο κείμενο της Ψευδοκωνσταντινείου δωρεάς²⁴⁷. Εξίσου εντυπωσιακή είναι η άποψη του πάπα Ρώμης σχετικά με το πρωτείο. Σύμφωνα με τον Νικόλαο οι ηγέτες των Ελλήνων είναι υπέρμαχοι της άποψης ότι με τη μεταφορά της πρωτεύουσας, δόθηκε στη νέα πρωτεύουσα το πρωτείο. Επιπλέον, ο πάπας Ρώμης δεν υπερασπίζεται μόνο το Filioque, αλλά και τα λατινικά έθιμα²⁴⁸. Αξιοσημείωτη είναι και η επιστολή του Νικολάου στον Κάρολο το Φαλακρό, με σκοπό τη σύγκληση συνόδου μεταξύ των φράγκων επισκόπων, ώστε να συζητηθούν τα θέματα Δύσης και Ανατολής²⁴⁹.

Παράλληλα, στην Κωνσταντινούπολη αλλάζει ριζικά η πολιτική κατάσταση. Αυτό συμβαίνει, διότι δολοφονείται τον Σεπτέμβριο του 867 ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ', ο επονομαζόμενος Μέθυσος. Τη διοίκηση της αυτοκρατορίας αναλαμβάνει ο δολοφόνος του Μιχαήλ Γ', Βασίλειος Α' Μακεδόνας. Ο Βασίλειος ήταν προσωπικός φίλος του προηγούμενου αυτοκράτορα. Ο Βασίλειος είχε δολοφονήσει τον Βάρδα, τον Απρίλιο του 866, γεγονός το οποίο παρακίνησε τον Μιχαήλ Γ' να τον χρίσει συμβασιλέα του. Έτσι, αφού ο Βασίλειος Α' Μακεδόνας δολοφόνησε τον Μιχαήλ Γ', έμεινε μόνος του αυτοκράτορας.

---

²⁴⁵ V. GRUMEL, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 122, Nr 500.

²⁴⁶ NICOLAI ROMAE, *Ad Hincmarum et caeteros episcopos*, PL 119, 1155^C: «quod Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere dicamus cum ipsi hunc tantum ex Patre procedere fateantur». Ο π. ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α'*, σελ. 329, αναφέρει επί του θέματος σχετικά με τον πάπα Νικόλαο Α', τον Αναστάσιο Βιβλιοθηκάριο και τον μετέπειτα πάπα Ρώμης Φορμόζο, ότι: «είχον έσφαμένως κατανοήσει τό FILIOQUE τών Φράγκων, νομίζοντες ότι είναι ταυτὸν μέ αυτό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ὡς τό ἡμῆνευσεν ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής». Πρβλ. και Τ. KOLBABA, *Inventing Latin heretics*, σελ. 133.

²⁴⁷ Ένας περιεκτικός ορισμός της Ψευδοκωνσταντινείου δωρεάς είναι ο εξής: Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Τὸ ἄλφαβητάρι τῆς πίστεως*, σελ. 160: «ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος παραχώρησε στὸν Πάπα τὴ διοίκηση τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μεῦ αυτοκρατορικὰ δικαιώματα («ψευδοκωνσταντῖνιος δωρεὰ»)). Πρβλ. και F. DVORNIK, *The Photian Schism*, σελ. 162· Τ. KOLBABA, *Inventing Latin heretics*, σελ. 134.

²⁴⁸ NICOLAI ROMAE, *Ad Hincmarum et caeteros episcopos*, PL 119, 1156^D-1157^A.

²⁴⁹ NICOLAI ROMAE, *Ad Carolum calvum regem*, PL 119, 1161^{BC}. Βλ. και ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 165-166.

Με την άνοδο του Βασιλείου στο θρόνο, ανακλήθηκε ο Ιγνάτιος από την εξορία. Ο Ι. Φώτιος ακολούθησε τον ακριβώς αντίθετο δρόμο και βρέθηκε εκθρονισμένος²⁵⁰ στη Μονή της Σκέπης στον Βόσπορο.

Από τις πρώτες ενέργειες του νέου αυτοκράτορα ήταν η κατάσχεση των πρακτικών της συνόδου του 867²⁵¹. Μία άλλη ενέργεια αφορά την εντολή επιστροφής από το Φραγκικό κράτος και την Ιταλία των απεσταλμένων του Ι. Φωτίου και την αφαίρεση κάθε επίσημου εγγράφου που διέθεταν. Είναι σαφές ότι η προσέγγιση του νέου αυτοκράτορα με τη Ρώμη ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη σε σχέση με τα τελευταία έτη κυβέρνησης του προκατόχου του²⁵². Η επέμβαση του νέου αυτοκράτορα, όσον αφορά την κένωση και την πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου δεν ήταν επηρεασμένη από κάποια ενδεχόμενη προσωπική διένεξη με τον Ι. Φώτιο. Όμως, ο Βασίλειος Α΄ διέβλεπε ότι η συγκεντρωτική πολιτική που ακολουθούσε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, επηρέαζε τις σχέσεις της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με τη Δύση, όπως και συνέχιζε να υποβαθμίζει, κατά το πρότυπο του καίσαρα Βάρδα, το θεσμό του αυτοκράτορα²⁵³.

Πρωταρχικό μέλημα του Βασιλείου Α΄ Μακεδόνας είναι η αλλαγή πλεύσης στις σχέσεις με τη Ρώμη. Έτσι, πριν συμπληρωθεί ένας μήνας από την άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο, στέλνει επιστολή στον πάπα Ρώμης Νικόλαο, με τον απεσταλμένο του σπαθάριο Ευθύμιο. Στην επιστολή αναφέρεται η εκκλησιαστική πολιτική που σκόπευε να ακολουθήσει ο Βασίλειος, όπως και ότι η άνοδος του στον αυτοκρατορικό θρόνο είναι προϊόν των προσευχών του προκαθημένου της Ρώμης. Όσον αφορά τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο Βασίλειος όφειλε να απαλλάξει την Εκκλησία από τη διοίκηση του Φωτίου, ο οποίος παράλληλα ήταν εχθρός της παποσύνης. Έτσι, επανέφερε τον Ιγνάτιο. Με την επαναφορά του Ιγνατίου στον πατριαρχικό θώκο, η επίλυση των υπόδικων υποθέσεων, ανήκει στον πάπα Ρώμης, σύμφωνα με το νέο αυτοκράτορα. Ο Ιγνάτιος αποκαταστάθηκε επίσημα στις 23 Νοεμβρίου 867. Δέκα ημέρες νωρίτερα είχε πεθάνει ο πάπας Ρώμης Νικόλαος. Νέο γράμμα του αυτοκράτορα προς τον πάπα Νικόλαο, του οποίου ο θάνατος δεν ήταν γνωστός ακόμα στην Κωνσταντινούπολη, επανέλαβε εκ νέου τις βασικές θέσεις της εκκλησιαστικής πολιτικής του Βασιλείου Α΄. Ωστόσο, είναι σημαντικό

---

²⁵⁰ Ο Γερμανός Ρωμαιοκαθολικός ερευνητής Joseph Hergenrother εντοπίζει ως πιθανή αιτία της έξωσης του Ι. Φωτίου από τον πατριαρχικό θρόνο από τον αυτοκράτορα Βασίλειο την πιθανή άρνηση της Θείας Κοινωνίας στον αυτοκράτορα από τον πατριάρχη, χαρακτηρίζοντάς τον παράλληλα ως ‘δολοφόνο’ και ‘ανάξιο να γίνει κοινωνός των αγράντων μυστηρίων’. Βλ. σχετικά J. HERGENRÖTHER, *Photius Patriarch von Constantinopel*, σελ. 13.

²⁵¹ ΔΑΥΙΔ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος Ιγνατίου*, PG 105, 541^{CD}: «Τούτων τῶν τεσσάρων βιβλίων δραξάμενος ὁ βασιλεὺς καὶ τῆ συγκλήτῳ πρότερον καὶ τῆ Ἐκκλησίᾳ ποιήσας καταφανεῖς τὴν ὄλην οὕτω Φωτίου σκευωρίαν καὶ κακίστην συνείδησιν ὑπ’ ὧσιν ἀπάσῃ τῇ πολιτείᾳ κατεστήσατο». .. Ἐξέστη πᾶς ἄνθρωπος ὁρῶν καὶ ἀκούων ταῦτα οὐ μόνον ἐπὶ τῇ κακονοίᾳ καὶ παντορρημοσύνῃ τοῦ σοφιστοῦ, ἀλλὰ καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῆς μακροθυμίας καὶ ἀνοχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ ταῦτας μὲν τὰς βίβλους ὑστερον ἐνεγκόντες ἐπὶ τῆς συνόδου καὶ κατὰ πρόσωπον τῷ αὐτουργῷ αὐτῶν παραστήσαντες καὶ παραδειγματίσαντες οὕτω παρέδωσαν τῷ πυρί.

²⁵² ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρῶτεϊο*, σελ. 167-168. Πρβλ. καὶ Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Α΄», *Σύμμεικτα* 4, σελ. 303-308.

²⁵³ Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκρατορικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρώτη ἐκθρόνισις τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου», *Σύμμεικτα* 7, σελ. 38-39.

ότι ζητά τοποτηρητές του πάπα Ρώμης, για να πληροφορηθούν σχετικά με την εκκλησιαστική κατάσταση. Το ίδιο αίτημα επαναλαμβάνει, επίσης, ο αποκατασταθείς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, όχι μόνο στον πάπα Ρώμης Νικόλαο, χωρίς να γνωρίζει το θάνατό του, αλλά και στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Θεοδόσιο. Ο Ιγνάτιος επιθυμούσε την εξέταση της υπόθεσης του ίδιου και του Ι. Φωτίου στην Κωνσταντινούπολη²⁵⁴.

Μετά το θάνατο του Νικολάου, πάπας Ρώμης αναδείχθηκε ο Αδριανός Β΄²⁵⁵. Ο Αδριανός πριν γίνει ιερέας ήταν συνευγμένος και είχε μία κόρη. Έγινε πάπας στην ηλικία των 75 ετών και ήταν υποψήφιος για την ίδια θέση δύο ακόμα φορές, το 855 και το 858. Την ίδια περίπου περίοδο ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος έλαβαν πρόσκληση επιστροφής στην Κωνσταντινούπολη, αλλά όσο ανέμεναν μεταφορικό μέσο στη Βενετία έλαβαν πρόσκληση από τον πάπα Ρώμης Νικόλαο. Κατά τη μετάβασή τους στη Ρώμη, ο Νικόλαος είχε αποβιώσει και πάπας ήταν ο Αδριανός Β΄. Ο νέος πάπας επικύρωσε το έργο των δύο αδελφών και δέχθηκε η Θεία Λειτουργία να επιτελείται στη γλώσσα των Σλαύων²⁵⁶. Παράλληλα, έγινε γνωστό στη Ρώμη, ότι ο Ιγνάτιος διήγε τη δεύτερη θητεία του ως πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Σχετικά με την εκκλησιαστική πολιτική, επιθυμία του νέου πάπα ήταν να συνεχίσει το έργο του προκατόχου του²⁵⁷.

Λίγους μήνες αργότερα, ο Ι. Φώτιος επικοινωνεί με τον Βασίλειο Α΄. Κύριο ζήτημα της επιστολής του προς τον αυτοκράτορα είναι η στέρηση των βιβλίων του²⁵⁸. Από την εξορία επικοινωνεί επίσης με τους επισκόπους, στους οποίους αναφέρει τα δεινά που βίωσε²⁵⁹. Επιπλέον, από την εξορία στέλνει επιστολή στους επισκόπους, οι οποίοι έχουν διωχθεί, όπως και ο ίδιος. Την επιστολή διακρίνει παραμυθητική διάθεση, ενώ προσπαθεί μέσω αυτής να ανυψώσει το ηθικό των διωχθέντων επισκόπων. Χρησιμοποιεί για αυτό τον σκοπό

---

²⁵⁴ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 168-173.

²⁵⁵ Σχετικά με τα βιογραφικά στοιχεία του πάπα Ρώμης Αδριανού Β΄ Ρώμης βλ. Β. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, «Αδριανός, Ο Β΄ Πάπας Ρώμης», *ΘΗΕ* 1, στ. 450.

²⁵⁶ Β. ΦΕΙΔΑΣ, «Κύριλλος. Και Μεθόδιος», *ΘΗΕ* 7, στ. 1178-1179: Κατά το 869 ο Κωνσταντίνος απεβίωσε στη Ρώμη, αφού πρώτα εκάρη μοναχός και έχοντας λάβει το όνομα Κύριλλος. Ο Μεθόδιος τελικά επέστρεψε στην Μοραβία, όπου ηγεμόνας πλέον ήταν ο Σβατοπλόκος, ο οποίος ήταν υποτελής στους Φράγκους. Έτσι, ο Μεθόδιος συνελήφθη και καταδικάστηκε από σύνοδο. Αφού βασανίστηκε, κλείστηκε σε μοναστήρι της Βαυαρίας για τρία χρόνια, μέχρι που μεσολάβησε απεσταλμένος του πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄ στον Λουδοβίκο. Ο Μεθόδιος συνέχισε το ιεραποστολικό του έργο στη Μοραβία, αλλά οι δυσκολίες που συνάντησε ήταν αρκετές, λόγω της χρήσης της σλαβικής γλώσσας στις εκκλησιαστικές ακολουθίες. Ως εκ τούτου μετέβη εκ νέου στη Ρώμη για να λάβει ξανά την επικύρωση του πάπα. Κάποιος ιερέας του Φραγκικού κράτους ονόματι Wiching κατηγορούσε τον Μεθόδιο ότι ήταν αιρετικός. Αυτόν τον ιερέα, ο Μεθόδιος αναγκάστηκε, λόγω πιέσεων από τον Σβατοπλόκο, να τον χειροτονήσει επίσκοπο. Τελικά ο Μεθόδιος έλαβε πρόσκληση από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ Μακεδόνα για να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μεθόδιος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 882. Επιθυμία του Μεθοδίου ήταν διάδοχος του να γίνει ο Μοραβός μαθητής του Μοράζοος. Το ιεραποστολικό του έργο στη Μοραβία προσεταιρίστηκε ο Wiching, διότι κατάφερε, μέσω πλαστών εγγράφων να θεωρηθεί διάδοχος του Μεθοδίου. Την έκτη Απριλίου του 884 ο Μεθόδιος απεβίωσε στην Κωνσταντινούπολη.

²⁵⁷ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 173-175.

²⁵⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή* 98, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 133¹⁷⁻¹⁹ (PG 102, 765^D): «έστερήθημεν καὶ βιβλίων, καινὸν τοῦτο καὶ παράδοξον καὶ νέα καθ' ἡμῶν ἐπινενομημένη τιμωρία».

²⁵⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή* 174, *Epistulae et Amphilochia* 2, σελ. 50⁴⁴⁻⁵¹ (PG 102, 744^{BC})

αγιογραφικά χωρία με χαρακτηριστικότερο τον όγδοο μακαρισμό του Κυρίου στην επί του όρους ομιλία Του²⁶⁰.

Παράλληλα στη Ρώμη, τον Μάρτιο του 868, η σύζυγος (μέχρι την ένταξή του στον κλήρο) και η κόρη του πάπα Ρώμης Αδριανού Β΄ απήχθησαν. Το τέλος της υπόθεσης ήταν οδυνηρό. Οι δύο γυναίκες βρέθηκαν δολοφονημένες πέντε περίπου μήνες αργότερα. Τα αίτια αυτού του εγκλήματος δεν είναι εξακριβωμένα. Δολοφόνος της συζύγου και της κόρης του Αδριανού Β΄ ήταν ο εξάδελφος του Αναστασίου Βιβλιοθηκαρίου, Ελευθέριος.

Μετά από αυτή την τραγική εξέλιξη, ο πάπας Ρώμης Αδριανός, τον Αύγουστο του 868, απάντησε στις επιστολές του πατριάρχη Ιγνατίου και του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄, του οποίου την πολιτική επικροτεί. Πριν το τέλος του ίδιου μήνα έφτασε στη Ρώμη και άλλη αντιπροσωπεία από την Κωνσταντινούπολη. Η αντιπροσωπεία χωρίστηκε σε δύο πλοία, το ένα μετέφερε οπαδούς του Ι. Φωτίου και το άλλο του Αγίου Ιγνατίου. Το πλοίο που μετέφερε τους οπαδούς του Ι. Φωτίου, βυθίστηκε καθ' οδόν προς τη Ρώμη. Η αντιπροσωπεία που μετέβη στη Ρώμη μετέφερε στον Αδριανό Β΄ δύο γράμματα, από τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα, όπως και τα πρακτικά της Συνόδου του Αυγούστου-Σεπτεμβρίου του 867 στην Κωνσταντινούπολη²⁶¹.

Μετά τη μελέτη των πρακτικών της καταδικαστικής για τον πάπα Ρώμης Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως τα γεγονότα τελικά οδηγούν σε σύνοδο τον Ιούνιο του 869 στη Ρώμη. Οι αποφάσεις αυτής της συνόδου είναι σχετικά αναμενόμενες. Η σύνοδος του 869 στη Ρώμη αποφάσισε τα πρακτικά της Συνόδου του 867 στην Κωνσταντινούπολη να εξαφανιστούν, να αναθεματισθούν και να παραδοθούν στη πυρά. Όποιος έχει στη κατοχή του τα πρακτικά αυτής της Συνόδου και δεν τα παραδώσει, αναθεματίζεται. Η ίδια συνθήκη ισχύει και με όσα έχουν γραφεί κατά του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιγνατίου από τον προηγούμενο αυτοκράτορα Μιχαήλ και τον Ι. Φώτιο. Δεν προκαλεί εντύπωση η απόφαση για τον αναθεματισμό του Ι. Φωτίου, ο οποίος σε περίπτωση που μετανοήσει, δύναται να προσέλθει στη Θεία Ευχαριστία ως λαϊκός. Οι συνεργάτες του προηγούμενου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, εφόσον είναι σε κοινωνία με τον Άγιο Ιγνάτιο, δεν αποκλείονται από τη Θεία Κοινωνία. Μετά τη σύνταξη και την υπογραφή των πρακτικών, ακολούθησε η παράδοση στη φλόγα των πρακτικών της Συνόδου του 867, που πρωτοστάτησε ο Ι. Φώτιος και μάλιστα υπό συνθήκες βροχής.

Της συνόδου έπεται η σύνταξη δύο γραμμάτων από τον πάπα Ρώμης προς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Τα γράμματα μετέφερε αντιπροσωπεία από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Την αντιπροσωπεία του πάπα απαρτίζουν οι επίσκοποι Όστιας και Νεπίου, Δονάτος και Στέφανος αντίστοιχα και ο διάκονος Μαρίνος, ο οποίος, μετά από 13 χρόνια έγινε πάπας Ρώμης. Στον Ιγνάτιο εκφράζεται η χαρά για τη θέση που ανακατέλαβε. Στο γράμμα επίσης αναφέρεται ότι ο Γρηγόριος Ασβεστάς, ο Ι. Φώτιος και όσοι

---

²⁶⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή* 188, *Epistulae et Amphilochia* 2, σελ. 87²⁻⁵ (PG 102, 764^D-765^A): «Ὁ διωγμὸς βαρὺς, ἀλλ' ὁ τοῦ δεσπότη μακαρισμὸς ἠδύς· ἡ ὑπεροχὴ χαλεπὴ, ἀλλ' ἡ τῶν οὐρανῶν βασιλεία τερπνὴ· μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἔνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.»· Ματθ. 5, 10.

²⁶¹ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 175-180.

χειροτονήθηκαν από αυτόν θεωρούνται καθηρημένοι. Όσοι χειροτονήθηκαν από τον Ιγνάτιο, αλλά βρέθηκαν στο πλευρό του Ι. Φωτίου, μετά όμως μετανόησαν, θα ήταν δεκτοί στη Θεία Κοινωνία μόνο μετά την υπογραφή του *Libellus Satisfactionis*²⁶², κείμενο το οποίο μετέφεραν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας οι παπικοί απεσταλμένοι. Όσοι υπέγραψαν τα πρακτικά της Συνόδου του 867, χωρίς να δεχθούν κάποια σχετική πίεση, θα μπορούσαν να λάβουν συγχώρηση μόνο από τον πάπα Ρώμης. Αξιομνημόνευτο είναι ότι ο Αδριανός Β΄ εντέλλεται την απροϋπόθετη αποδοχή των αποφάσεων της πρόσφατης συνόδου στη Ρώμη και στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Ο τρόπος με τον οποίο θα γινόντουσαν δεκτές αυτές οι αποφάσεις είναι μέσω συνόδου που θα πραγματοποιηθεί στην Κωνσταντινούπολη και απλά θα υπογραφούν τα πρακτικά της συνόδου της Ρώμης²⁶³.

Β) Η σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 869/70

Οι απεσταλμένοι του πάπα Ρώμης έφτασαν στη Βασιλεύουσα το φθινόπωρο του 869 και άρχισαν οι εργασίες της παπόφιλης συνόδου του 869/70. Προϋπόθεση συμμετοχής στη σύνοδο ήταν η υπογραφή του *Libellus Satisfactionis*. Η σύνοδος αυτή είχε μικρό αριθμό συμμετεχόντων ιεραρχών. Στη δέκατη και τελευταία συνεδρία ο αριθμός αυτός έφτασε τους 103 επισκόπους. Αυξημένο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρώτη, πέμπτη, έκτη και έβδομη συνεδρίες της φιλοϊγνατιανής συνόδου.

Κατά την πρώτη συνεδρία οι τοποτηρητές του πάπα Ρώμης εξέφρασαν την επιθυμία να αναλάβουν την προεδρεία της συνόδου, κάτι το οποίο πέτυχαν. Ωστόσο στη διαδικασία της συνόδου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος των αυτοκρατορικών απεσταλμένων. Στην πρώτη συνεδρία εξακριβώθηκε, ότι πράγματι οι τοποτηρητές του πάπα Ρώμης και των ανατολικών πατριαρχικών θρόνων που παρουσιάστηκαν στη σύνοδο ήταν νόμιμοι αντιπρόσωποι των θρόνων που εκπροσωπούσαν και ως εκ τούτου είχαν τη δυνατότητα να λάβουν μέρος στη σύνοδο. Αμέσως μετά αναγνώστηκε μεγαλόφωνα ο *Libellus Satisfactionis*. Το περιεχόμενο αυτού του κειμένου δημιούργησε κάποια δυσφορία σε όσους λάμβαναν μέρος στη σύνοδο, αλλά τελικά τόσο οι αυτοκρατορικοί, όσο και οι εκπρόσωποι των πατριαρχείων το αποδέχθηκαν²⁶⁴.

Στην πέμπτη συνεδρία προσήχθη ο Ι. Φώτιος, πιεζόμενος από τον αυτοκράτορα Βασίλειο. Με τον Ι. Φώτιο παρόντα, οι τοποτηρητές του θρόνου της Ρώμης υποστήριζαν ότι ο προηγούμενος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως είναι ήδη καταδικασμένος, αφού ο

---

²⁶² ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 190-193, 203-204: Όλο το κείμενο του *Libellus Satisfactionis* αποτελεί ύμνο προς το παπικό πρωτείο, ενώ δεν λείπουν οι αναφορές στο αλάθητο του πάπα. Σύμφωνα με αυτό το κείμενο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ήταν ο Ιγνάτιος. Όσοι είχαν καθαιρεθεί από τον Ι. Φώτιο, έπρεπε να αποκατασταθούν. Όσοι είχαν χειροτονηθεί από τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Μεθόδιο και Ιγνάτιο, αλλά συντάχθηκαν με τον Φώτιο, γίνονται δεκτοί στην Εκκλησία, αφού επιδείξουν μετάνοια και ακολουθήσουν τα επιτίμια που θα τους επιβληθούν. Για όσους είχαν χειροτονηθεί από τον Ι. Φώτιο και τον Γρηγόριο Ασβεστά δεν προβλεπόταν επιείκεια. Ο Ι. Φώτιος θεωρείται ότι είναι ήδη καθηρημένος και θα αφοριστεί στη περίπτωση που δεν αποδεχθεί τις αποφάσεις του πάπα Ρώμης Νικολάου. Ακριβώς τα ίδια ισχύουν και για την περίπτωση του Γρηγορίου Ασβεστά. Όσοι δεν συντάσσονταν με τα κελεύσματα της Ρώμης, θεωρούνται αφορισμένοι. Η υπογραφή αυτού του κειμένου συνεπάγεται τη ταυτόχρονη αποδοχή των αποφάσεων του πατριαρχείου Ρώμης σχετικά με τον Άγιο Ιγνάτιο.

²⁶³ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 181-190.

²⁶⁴ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 195-209.

Άγιος Ιγνάτιος διώχθηκε αθέσμως από το θρόνο του. Οι παπικοί απεσταλμένοι δεν προβαίνουν σε κάποια νέα κρίση, αλλά, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, ακολουθούν την κρίση των παπών Ρώμης Νικολάου και Αδριανού²⁶⁵. Με τη θέση αυτή συντάχθηκαν όλα τα μέλη της συνόδου²⁶⁶. Οι τοποτηρητές του πάπα Ρώμης σε αυτό το σημείο της συνόδου είπαν ότι ο Ι. Φώτιος μπορεί να γίνει δεκτός στη κοινωνία των Χριστιανών ως ένας πιστός λαϊκός μόνο μετά «του προσπεσεῖν τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ συνόδῳ, καὶ ὑποκλῖναι τὸν ἀρχένα τῷ ἁγιωτάτῳ πατριάρχῃ Ἰγνατίῳ»²⁶⁷. Ο αντιπρόσωπος του αυτοκράτορα στη σύνοδο, συγκλητικός Βαάνης παρότρυνε τον Ι. Φώτιο να απαντήσει για ποιο λόγο έχει δίκαιο, με τον πρώην πατριάρχη να δηλώνει ότι δεν περιμένει να δικαιωθεί σε αυτό τον κόσμο. Πολύ σημαντική κρίνεται η παρέμβαση του Βαάνη, πριν κλείσει η πέμπτη συνεδρία, όταν αναφέρει ότι η κρίση του δεν κινείται από εχθρικά κίνητρα προς το πρόσωπο του Ι. Φωτίου²⁶⁸, διότι δεν αποτελεί προϊόν ενός μόνο θρόνου, αλλά η καταδίκη του έγινε από τέσσερα πατριαρχεία²⁶⁹.

Με αυτή την παρέμβαση του Βαάνη ουσιαστικά φαίνεται ότι η καταδίκη του Ι. Φωτίου έγινε ξανά και όχι μόνο από τον πάπα Ρώμης. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται στην επόμενη, έκτη πράξη της συνόδου, στην οποία καταδικάζεται ο Ι. Φώτιος από τους πέντε πατριαρχικούς θρόνους και οι τοποτηρητές των τριών πατριαρχικών θρόνων της Ανατολής προβαίνουν σε αντίστοιχες επί του θέματος εισηγήσεις²⁷⁰. Το αποκορύφωμα της εναντίον του Ι. Φωτίου εχθρικής συμπεριφοράς της συνόδου συμβαίνει στην έβδομη συνεδρία. Πριν τη λήξη της, ο προηγούμενος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αφορίζεται εγγράφως από τη σύνοδο. Τον αφορισμό του συνοδεύουν βαρύτατα υποτιμητικοί και υβριστικοί χαρακτηρισμοί. Εκτός από τον Ι. Φώτιο, η σύνοδος καταδικάζει τους οπαδούς του, τον Γρηγόριο Ασβεστά και κάποιον ονόματι Ευλάμπιο²⁷¹.

²⁶⁵ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 341^E: «καὶ ἐφάνη πᾶσιν ὑμῖν, ὅτι ἀπαράδεκτος ἡ προβολὴ τούτου τοῦ ἀνδρός, καὶ ἡ κατένεξις Ἰγνατίου ἐκ τοῦ θρόνου ἄθεσμος. καὶ ἡμεῖς οὐ κρίσιν πρόσφατον κρίνομεν, ἀλλὰ τὴν πάλαι κριθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἁγιωτάτου πάπα Νικολάου, καὶ τοῦ μετ’ αὐτὸν Αἰδριανοῦ, καὶ οὐ δυνάμεθα παρασαλεύειν ταύτην».

²⁶⁶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 228-229.

²⁶⁷ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 344^A.

²⁶⁸ Ο Ι. Φώτιος κατά την εξορία του είχε επικοινωνία με τον Βαάνη. Του έστειλε δύο επιστολές. Με την πρώτη επιστολή τον παροτρύνει να ακολουθήσει το παράδειγμα του Ιωσήφ από την Αριμαθαία. Βλ. ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολὴ* 92, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 129²⁻¹² (PG 102, 949^{AB}). Με τη δεύτερη επιστολή ο Ι. Φώτιος διαμαρτύρεται για τη μη παροχή ιατρικής βοήθειας στην εξορία. Μάλιστα, αναφέρει ότι αυτές οι πράξεις δεν χαρακτηρίζουν τους Χριστιανούς. Βλ. ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολὴ* 115, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 153¹¹⁻¹⁶ (PG 102, 953^{AB}).

²⁶⁹ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 344^B: «Βαάνης ὁ πραιπόσιτος εἶπε· λάλησον Κύριε Φώτιε, τί ἔχεις δίκαιον;

Φώτιος εἶπε· τὰ ἐμὰ δικαιώματα οὐκ εἰσὶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

Βαάνης εἶπε· ἀνοηταίνεις Φώτιε νῦν ἀπὸ αἰσχύνῃς. διὸ παρέχει σοὶ ἡ ἁγία σύνοδος εὐδόσιμον τοῦ μελετήσαι τὴν σωτηρίαν σου. ἄελθε οὖν, καὶ σκεψάμενος τὸ συμφέρον ἐλθέ· ἀπροσωπόλυπτος γὰρ ἡ κρίσις, ὡς οὐκ ἐξ ἑνὸς μόνου θρόνου, ἀλλὰ ἤδη τεσσάρων πατριαρχικῶν γινομένη. καὶ μετανόησον, ἵνα λυθῇ ἡ κατὰ σοῦ ἐνεχθεῖσα τοῦ ἀναθέματος ἀπόφασις».

²⁷⁰ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 344^C-358^B. Βλ. καὶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 229-240.

²⁷¹ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 381^{CD}: «Φωτίῳ τῷ βουλευτικῷ ἀνάθεμα.

Φωτίῳ τῷ κοσμικῷ καὶ ἀγοραϊῷ ἀνάθεμα.

Φωτίῳ τῷ νεοφύτῳ καὶ τυράννῳ ἀνάθεμα.

Φωτίῳ τῷ σχισματικῷ καὶ κατακεκριμένῳ ἀνάθεμα.

Φωτίῳ τῷ τέκτονι τῶν ψευσμάτων ἀνάθεμα.

Ενδιαφέρουσες κρίνονται επίσης η όγδοη²⁷² και η δέκατη²⁷³ συνεδρία της συνόδου. Στην όγδοη συνεδρία κρίθηκαν άξια από τον αυτοκράτορα, διά στόματος Βαάνη, να παραδοθούν στην πυρά όλα τα γραφθέντα υπό του Ι. Φωτίου εναντίον της Ρώμης και του προκαθημένου της Νικολάου. Αυτά τα κείμενα είναι τα πρακτικά των συνόδων των ετών 861 και 867²⁷⁴. Με την απόφαση του αυτοκράτορα συντάχθηκαν φυσικά και όλα τα μέλη της συνόδου. Στην ίδια συνεδρία καταδικάστηκε μία ακόμα φορά η εικονομαχία²⁷⁵.

Στη δέκατη συνεδρία συμμετείχαν 103 επίσκοποι, όπως και αντιπροσωπείες των Βουλγάρων και των Φράγκων, οι οποίες είχαν πρόσφατα φτάσει στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Σκοπός της επίσκεψης αντιπροσωπείας των Φράγκων είναι η συζήτηση του γάμου του Κωνσταντίνου, υιού του αυτοκράτορα Βασιλείου, με την κόρη του Λουδοβίκου Β΄, όπως και η στρατιωτική συμμαχία εναντίον των Αράβων. Μέλος της φραγκικής αντιπροσωπείας ήταν και ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος. Η δεκαμελής αντιπροσωπεία των Βουλγάρων είχε σκοπό την αναθέρμανση των σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη. Στη δέκατη συνεδρία εκδόθηκαν οι κανόνες και ο όρος της συνόδου. Οι κανόνες ανέρχονται σε 21, αφορούν την καταδίκη του Ι. Φωτίου, την απαγόρευση της αθρόον εκ της τάξεως των λαϊκών χειροτονία σε επίσκοπο, μέσω του καθορισμού ελάχιστου χρόνου παραμονής στον κάθε βαθμό ιερωσύνης, την καταδίκη της εικονομαχίας, της νεοπλατωνικής θεωρίας σχετικά με την ύπαρξη δύο ψυχών, την πενταρχία των πατριαρχών και την εν γένει διοίκηση της Εκκλησίας. Ο όρος της συνόδου αποδοκιμάζει παλαιότερες αιρέσεις με τελευταία την εικονομαχία. Ειδική αναφορά γίνεται φυσικά στο πρόσωπο του Ι. Φωτίου, ο οποίος, κατά τη σύνοδο, διατάραξε την ειρήνη της Εκκλησίας. Δεν προκαλεί κάποια εντύπωση ότι επαναλαμβάνεται ο αφορισμός στο πρόσωπό του²⁷⁶. Με το πέρας του χρόνου η σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 869/70 συγκαταλέχθηκε από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μεταξύ των Οικουμενικών, όντας η Η΄²⁷⁷.

Φωτίω τῷ μοιχῷ καὶ πατροκτόνῳ ἀνάθεμα.

Τῷ νέῳ Διοσκόρῳ ἀνάθεμα.

Τῷ νέῳ Ἰούδα ἀνάθεμα.

Πᾶσι τοῖς ὁπαδοῖς αὐτοῦ καὶ ὑπασπισταῖς, καὶ Γρηγορίῳ τῷ ποτε ἀρχιεπισκόπῳ Συρακουσῶν, καὶ Εὐλαμπίῳ τῷ καθηρημένῳ καὶ ἀποσχιστῇ ἀνάθεμα». Βλ. καὶ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 240-244.

²⁷² «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 381^E-389^D.

²⁷³ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 397^D-409^B.

²⁷⁴ «Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 384^{BC}. ΔΑΥΙΔ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος Ἰγνατίου*, *PG* 105, 541^D: «Ἐξέστη πᾶς ἄνθρωπος ὁρῶν καὶ ἀκούων ταῦτα οὐ μόνον ἐπὶ τῇ κακονοίᾳ καὶ παντορρημοσύνῃ τοῦ σοφιστοῦ, ἀλλὰ καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῆς μακροθυμίας καὶ ἀνοχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τὰς βίβλους ὕστερον ἐνεγκόντες ἐπὶ τῆς συνόδου καὶ κατὰ πρόσωπον τῷ αὐτουργῷ αὐτῶν παραστήσαντες καὶ παραδειγματίσαντες οὕτω παρέδωσαν τῷ πυρὶ». Βλ. καὶ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 245-246.

²⁷⁵ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 247-249.

²⁷⁶ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 259-299.

²⁷⁷ Σχετικά με την αξιολόγηση της συνόδου των ετών 869/70 από τη δυτική γραμματεία βλ. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 371-380.

Γ) Το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο συνόδων της Κωνσταντινουπόλεως (869-879)

Τρεις μέρες μετά τη λήξη της συνόδου συναντήθηκαν στο παλάτι του αυτοκράτορα, ο Βασίλειος Α΄ Μακεδόνας, ο Ιγνάτιος Κωνσταντινουπόλεως, οι απεσταλμένοι του πάπα, οι απεσταλμένοι των τριών ανατολικών πατριαρχείων και η αντιπροσωπεία από τη Βουλγαρία, αρχηγός της οποίας ήταν ο συγγενής του Βόριδος-Μιχαήλ, Πέτρος. Σκοπός της συνάντησης ήταν η επιστροφή της Βουλγαρίας στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Κωνσταντινουπόλεως, διότι υπήρξε δυσαρέσκεια από την αυταρχική αντιμετώπιση της Ρώμης. Οι παπικοί απεσταλμένοι επιχείρησαν να πείσουν την αντιπροσωπεία των Βουλγάρων, ότι πρέπει να παραμείνουν στη δικαιοδοσία της Ρώμης. Η θέση των αντιπροσώπων των πατριαρχών της Ανατολής ήταν ότι η εκκλησιαστική δικαιοδοσία στη Βουλγαρία έπρεπε να περάσει ξανά στα χέρια του οικουμενικού πατριαρχείου. Ο Ιγνάτιος προτίμησε να μην λάβει θέση στο ζήτημα, διότι είχε λάβει βοήθεια από τη Ρώμη. Το ζήτημα τελικά δεν πήρε μεγάλες διαστάσεις. Λίγες ημέρες μετά τη συνάντηση στο αυτοκρατορικό παλάτι, η αντιπροσωπεία των Βουλγάρων παρέλαβε κείμενο από τους απεσταλμένους των ανατολικών πατριαρχείων, το οποίο έκανε ξεκάθαρο ότι η Βουλγαρία ανήκει στη δικαιοδοσία του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως. Ο αυτοκράτορας και ο οικουμενικός πατριάρχης προφανώς ικανοποιούνται από αυτή την εξέλιξη²⁷⁸. Υπό αυτές τις συνθήκες, «από τό 870 καί μετά οί Γερμανοί ιεραπόστολοι απελάθησαν καί δέν ξανακούστηκε πλέον στά όρια τής Βουλγαρίας τό Filioque»²⁷⁹.

Μετά τη φιλοϊγνατιανή σύνοδο που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη, οι σχέσεις της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως με τη Ρώμη θα περίμενε κανείς να βρίσκονται στο καλύτερο επίπεδο, λόγω της αποκατάστασης του Αγίου Ιγνατίου στο θρόνο του, αλλά και της προβολής του παπικού πρωτείου στην Ανατολή. Υπάρχουν όμως αγκάθια στις σχέσεις Παλαιάς και Νέας Ρώμης αυτή την περίοδο. Η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως διαμαρτύρεται για τις πρακτικές της ανάγκες. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, λόγω της θέσπισης κανόνα (21^{ος}) στη σύνοδο του 869/70, ο οποίος συγκεκριμενοποιεί τον ελάχιστο χρόνο παραμονής στον κάθε βαθμό ιερωσύνης. Προφανώς το πρόβλημα στην πρωτεύουσα είναι αριθμητικό και κάλυψης αναγκών. Η Εκκλησία της Ρώμης από την άλλη πλευρά διαμαρτύρεται για το βουλγαρικό ζήτημα. Το θέμα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας στη Βουλγαρία απασχολεί και τον επόμενο πάπα Ρώμης, Ιωάννη Η΄²⁸⁰.

Την οδύνη που αυτή τη φορά γευόταν ο Ι. Φώτιος στην εξορία, συμμεριζόταν μεγάλο μέρος του κλήρου και του λαού της Βασιλεύουσας. Μάλιστα, μέσω του Γρηγορίου Ασβεστά ο προηγούμενος οικουμενικός πατριάρχης επηρέαζε τα εκκλησιαστικά πράγματα στην πρωτεύουσα. Αυτή η συνθήκη δικαιολογεί την αμηχανία στην οποία βρέθηκε ο Βασίλειος Α΄, σε συνδυασμό με το ότι η ρωμαϊκή Εκκλησία δεν επέδειξε καμία συμβιβαστική διάθεση²⁸¹. Τον αυτοκράτορα βέβαια δυσαρέστησε και η στάση που τήρησε η Ρώμη στο βουλγαρικό ζήτημα. Αναμενόμενα, αυτή η συγκυρία είχε συνέπειες στο

²⁷⁸ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 300-304.

²⁷⁹ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ WARE, *Η Ορθόδοξη Έκκλησία*, σελ. 96-97.

²⁸⁰ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και το παπικό πρωτείο*, σελ. 305-310.

²⁸¹ F. DVORNIK, *The Photian Schism*, σελ. 162.

πρόσωπο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο αυτοκράτορας, βλέποντας το θρόνο της Ρώμης να εναντιώνεται στον Άγιο Ιγνάτιο, δεν έβρισκε κάποια αφορμή για να συνεχίσει να τον στηρίζει.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Ι. Φώτιος ανακλήθηκε από την εξορία το 873 από τον αυτοκράτορα και ανέλαβε τη μόρφωση των τέκνων του. Την ίδια περίοδο συνέχισε το έργο του ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως. Η συμφιλίωση του με τον Άγιο Ιγνάτιο δεν έγινε αμέσως μετά την επιστροφή του, αλλά το 876²⁸².

Με τον αυτοκράτορα να επιθυμεί την αλλαγή των δύο ιεραρχών, ο Ι. Φώτιος δέχθηκε πιέσεις, ώστε να ανέλθει εκ νέου στον πατριαρχικό θρόνο. Αυτές οι πιέσεις δεν καρποφόρησαν, διότι ο ιερός πατήρ δεν ήθελε να εκδιωχθεί από τον πατριαρχικό θρόνο ο νυν οικουμενικός πατριάρχης. Επιθυμία του Ι. Φωτίου δεν ήταν η άνοδος του στο θρόνο, όσο βρίσκεται σε αυτόν ο Ιγνάτιος, αλλά η αποκατάσταση των οπαδών του κληρικών. Βέβαια, ο Άγιος Ιγνάτιος είχε ήδη αποκαταστήσει ένα μέρος των προσκείμενων στον Ι. Φώτιο επισκόπων. Επιπλέον, ο Άγιος Ιγνάτιος ήταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία, κάτι το οποίο έδωσε την ευκαιρία στον Βασίλειο Α΄ να επικοινωνήσει με τη Ρώμη, με σκοπό την άρση του αφορισμού του Ι. Φωτίου και την ακύρωση των αποφάσεων της συνόδου του 869/70²⁸³.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Άγιος Ιγνάτιος με γράμμα του προς τον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄, στο οποίο ζητά την άρση του αφορισμού του Ι. Φωτίου²⁸⁴. Τελικά, οι δύο ιεράρχες συμφιλιώθηκαν λίγες ημέρες πριν το θάνατο του Αγίου Ιγνατίου, ο οποίος συνέβη στις 23 Οκτωβρίου 877. Ο Ι. Φώτιος ανήλθε εκ νέου στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως τρεις ημέρες μετά το θάνατο του προκατόχου του, αφού προηγουμένως οι δύο ιεράρχες είχαν αλληλοσυγχωρεθεί²⁸⁵.

---

²⁸² F. DVORNIK, *The Photian Schism*, σελ. 170.

²⁸³ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 314-316. Βλ. καὶ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄*, σελ. 125.

²⁸⁴ V. GRUMEL, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 135-136, Nr. 536.

²⁸⁵ Την άρνηση αποδοχής της θέσης του πατριάρχη μέχρι το θάνατο, αλλά και τη συμφιλίωση με τον προκατόχου του περιγράφει ο Ι. Φώτιος στη δεύτερη πράξη της Συνόδου του 879/80. Είναι φανερό επίσης η μέριμνα του ιερού πατρός για τους εξόριστους αδελφούς και συλλειτουργούς του, όπως και η πληροφορία ότι ο ίδιος ο Άγιος Ιγνάτιος εμπιστεύθηκε στον Ι. Φώτιο τους πιο κοντινούς οπαδούς του. Ο τρόπος που, μέχρι πρόσφατα, αντιμετωπιζόταν η φωτιανή σύνοδος στη Δύση είναι εμφανής και μόνο από τον τίτλο που της επιδόθηκε στη συλλογή του Mansi: «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocctavum», *Mansi* 17, 424^{BCD}: «ἕως μὲν οὖν περιῆν τῷ βίῳ ὁ μακαρίτης Ἰγνάτιος· καὶ γὰρ μακαρίζομεν αὐτὸν, ὅτι φιλίαν πρὸς αὐτὸν ἔτι περιόντα τῷ βίῳ ἐσπείσάμεθα· καὶ οὐκ ἂν ἐξαρνηθῆίμεν ταύτην ποτέ, μὴ δὲ γένοιτο. ἀλλ' ἕως μὲν, ὡς ἔφην, περιῆν τῷ βίῳ, οὐκ ἠνεχόμεθα τὸν ἄκοον θρόνον ἀπολαβεῖν, καίτοι πολλῶν ὄντων τῶν εἰς τοῦτο οὐ μόνον προτρεπομένων, ἀλλὰ καὶ ἀνάγκη ἐπαγόντων· καὶ τὸ μείζον πάντων, ἡ αἰχμαλωσία, καὶ ὁ διαγμός, καὶ ἡ ὑπερορία τῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν ἡμῶν. πλὴν τοῦτο οὐχ εἰλόμεθα καταδέξασθαι, ὡς πάντες οἱ συμπαρόντες συνεπίστανται. ... τούναντιον δὲ τὴν πρὸς αὐτὸν εἰρήνην πᾶσι τρόποις συσφίγγειν καὶ κρατύνειν διεμχανώμεθα, ἥτις γέγονεν ἐν τῷ παλατίῳ πρὸς ἡμᾶς παραγεγονότας· ἀλλήλων μὲν τοῖς ποσὶν ἀμφοῖν προσπεσόντων· καὶ εἰ τι ἑκατέρῳ πρὸς τὸν ἕτερον διημάρτηται, τῆς συγγνώμης τούτων ἀφ' ἑκατέρου ἀφελομένης. μετὰ τοῦτο νόσφω κατακλιθέντος, καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιζητήσαντος παρουσίαν, οὐχ ἅπαξ καὶ δις, ἀλλὰ πολλάκις ἐπισκεψόμενος αὐτὸν παρεγενόμενον· καὶ ὅσα μὲν ἦν ἐμοὶ δυνατόν, ἐκείνου τοῦτο ἀξιοῦντος, καταστορέζω τὴν νόσον συνεβαλόμην· εἰ τι δὲ καὶ λόγος παραμυθίας ἐπάγειν ἰσχὺν ἔχει, καὶ τὴν ἀπὸ τούτου προσήγον αὐτῷ θεραπείαν· ὥστε καὶ πολλὴν αὐτὸν τὰ τελευταῖα τὴν πρὸς ἡμᾶς πληροφορίαν δεξάμενον, τοὺς

Το θέρος του επόμενου έτους μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη παπικοί απεσταλμένοι, οι οποίοι αντί για τον Ιγνάτιο είδαν τον Φώτιο στον πατριαρχικό θώκο. Δεν άργησαν να κατανοήσουν ότι ο ιερός πατήρ στηρίζεται από τον Βασίλειο Α΄ και το μεγαλύτερο μέρος του κλήρου και του λαού της Βασιλεύουσας. Αυτή η συνθήκη τους δημιούργησε αμηχανία ως προς τη στάση που έπρεπε να επιδείξουν. Παράλληλα, ο διάδοχος του Αδριανού Β΄ από το 872, πάπας Ρώμης Ιωάννης Η΄ είχε μεταβεί στη Γαλλία, με σκοπό να λάβει βοήθεια εναντίων των Σαρακηνών. Στη Ρώμη επέστρεψε στις αρχές του 879.

Τον Μάιο του ίδιου έτους αντιπροσωπεία του Ι. Φωτίου επισκέφθηκε τον Ρώμης Ιωάννη Η΄. Οι απεσταλμένοι του οικουμενικού πατριάρχη έφεραν μαζί τους επιστολές από τον Ι. Φώτιο, τον κλήρο της Κωνσταντινουπόλεως, τους πατριάρχες της Ανατολής και τον αυτοκράτορα Βασίλειο. Στην επιστολή του προς τον Ιωάννη Η΄ ο Ι. Φώτιος αναφέρει ότι και η δεύτερη άνοδος του στον πατριαρχικό θρόνο δεν είναι προϊόν της θελήσεώς του, αλλά αποτελεί παράγωγο της πίεσης του αυτοκράτορα. Ένα μικρό μέρος επισκόπων του οικουμενικού θρόνου δεν τον αναγνώρισαν. Την επιστολή του Ι. Φωτίου υπέγραψαν, εκτός από τον ίδιο, οι επίσκοποι που τον υποστήριζαν²⁸⁶. Το περιεχόμενο των επιστολών των ανατολικών πατριαρχών και του κλήρου της πρωτεύουσας αφορά την αναγνώριση του Ι. Φωτίου ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Η επιστολή του αυτοκράτορα προς τον πάπα αφορά την αναγνώριση του Ι. Φωτίου και τη σύγκληση Συνόδου που θα αναγνωρίσει τη διαμορφωθείσα κατάσταση.

Η απόφαση του πάπα Ρώμης ελήφθη ύστερα από σύνοδο με τους συνεργάτες του²⁸⁷. Τελικά, ο Ιωάννης Η΄ ακολούθησε γραμμή καταλλαγής με το οικουμενικό πατριαρχείο. Αντίθετος με αυτή την απόφαση ήταν ο Μαρίνος, ένας από τους τρεις αντιπροσώπους της συνόδου του 869/70, ο οποίος για αυτό το λόγο φυλακίστηκε για ένα μήνα. Ο πάπας Ρώμης τελικά συνέταξε επιστολές προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο, τον Ι. Φώτιο, τους ανατολικούς πατριάρχες, τους αντιπάλους του Ι. Φωτίου και προς τους παπικούς απεσταλμένους, που ήταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη έστειλε το *Communitorium* (Μνημόνιο), στο οποίο διατυπωνόταν η στάση που όφειλαν να τηρήσουν οι παπικοί απεσταλμένοι²⁸⁸.

Μέσα από την επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄, ο Ιωάννης Η΄ προβάλλει το παπικό πρωτείο και την επιθυμία του πάπα, ώστε να επέλθει η ενότητα στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Δεν παραλείπεται όμως να εκφραστεί η δυσαρέσκεια

οίκειότερους αυτῶ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς ἡμετέρας χεῖρας παραθέσθαι· ὡς δὴ μετὰ τὴν ἐκδημίαν ἐκείνου προνοητὰς τε καὶ σωτήρας γενέσθαι, ὃ καὶ θεῖα γέγονε χάριτι».

²⁸⁶ Ο Δαυίδ Νικήτας Παφλαγών εικάζει ότι ο Ι. Φώτιος υπέκλεψε τις υπογραφές των επισκόπων που υπέγραψαν την επιστολή. Βλ. σχετικά: V. GRUMEL, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 143, Νρ. 546.

²⁸⁷ Η J. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, σελ. 83 παραθέτει με ακρίβεια τα γεγονότα της εποχής, ενώ η θέση του σχετικά με τη στάση που τήρησε ο πάπας Ιωάννης Η΄ θεωρείται ότι προσεγγίζει την πραγματικότητα: «The Pope was asked to recognize Photius and to take part in a new council to annul anti-Photian measures. If only for political reasons, the Pope did not wish to antagonize the Byzantine Emperor and he wisely recognize Photius among the clergy. He discussed the problem with a small committee and then dispatched the cardinal-priest Peter to Constantinople with his terms».

²⁸⁸ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 319-322.

του πάπα Ρώμης για την αποκατάσταση του Ι. Φωτίου πριν τη μετάβαση των παπικών απεσταλμένων. Ο Ι. Φώτιος αναγνωρίζεται ως πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και η Ρώμη βρίσκεται σε κοινωνία μαζί του. Αποδοκιμάζεται η μορφή της ‘αθρόον’ χειροτονίας, ενώ αναφέρεται ότι πρέπει να αποφεύγονται αυτού του είδους οι χειροτονίες στο μέλλον. Ο πάπας Ρώμης Ιωάννης Η΄ ζητά από τον αυτοκράτορα να αναγνωριστεί η δικαιοδοσία του παπικού θρόνου στη Βουλγαρία. Η σύνοδος των ετών 869/70 δεν ακυρώνεται, αλλά αναστέλλονται κάποιες αποφάσεις της²⁸⁹.

Η επιστολή του πάπα προς τον πατριάρχη Φώτιο, αναφέρει ότι γίνεται δεκτή η αποκατάστασή του στον πατριαρχικό θρόνο και εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για τη στάση αναμονής που τήρησαν οι παπικοί απεσταλμένοι στην πρωτεύουσα. Η αναγνώριση του Ι. Φωτίου από τον πάπα Ρώμης γίνεται εφόσον ο πρώτος δεν αμφισβητεί την αυθεντία του δεύτερου. Ο Ιωάννης Η΄ ζητά συγγνώμη από τον Φώτιο, ενώ αξιώνει ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως να ζητήσει συγγνώμη από τη Σύνοδο που έμελλε να συγκληθεί. Προϋπόθεση αναγνώρισης του Ι. Φωτίου είναι και η στάση που οφείλει να τηρήσει σχετικά με το ζήτημα της Βουλγαρίας. Σε αυτή την περιοχή, σύμφωνα με τον πάπα Ρώμης, ο Φώτιος έπρεπε να αναγνωρίσει την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του παπικού θρόνου. Ο πάπας πρότεινε στον πατριάρχη να είναι επιεικής με τους προσκείμενους στον Άγιο Ιγνάτιο επισκόπους, που δεν τον αναγνώριζαν. Προς τον Ι. Φώτιο, ο Ιωάννης Η΄ εμφανίζεται κατηγορηματικός όσον αφορά τις ‘αθρόον’ χειροτονίες, οι οποίες πρέπει να απαγορευτούν στο μέλλον. Στην επιστολή προς τον Ι. Φώτιο φαίνεται, επιπλέον, ότι ο πάπας Ρώμης θεωρεί άκυρη τη σύνοδο του 869/70, διότι ο προηγούμενος πάπας Ρώμης Αδριανός Β΄ δεν είχε υπογράψει τα πρακτικά της²⁹⁰. Έντονο ενδιαφέρον προκαλεί η αντιμετώπιση του πάπα έναντι της προσθήκης του Filioque, όπως μάλιστα παρουσιάζεται από τους παπικούς απεσταλμένους στα πρακτικά της Συνόδου. Μετά τη σύνταξη και αποδοχή του Όρου της Συνόδου διαβάστηκε γράμμα του Ρώμης Ιωάννη Η΄ όπου φανερώνεται η μέριμνά του για την αντιμετώπιση του προκύψαντος ζητήματος του Filioque. Μάλιστα, θεωρεί αποστάτες όσους προχώρησαν στην προσθήκη του Filioque²⁹¹. Εν συνεχεία, πληροφορεί τον Ι. Φώτιο και τους περί αυτόν επισκόπους ότι του προκαλεί δυσμένεια η κατάσταση με την αναγγελία του Συμβόλου της Πίστεως. Επιπλέον, αναφέρει ότι θα ήταν καλύτερο, παρότι υπάρχουν δυσκολίες, το θέμα να διευθετηθεί την τρέχουσα περίοδο, διότι δεν είναι χρονίζον, αφού δεν έχει παγιωθεί επί πολλούς ενιαυτούς²⁹². Ο πάπας Ιωάννης αναφέρει τα παρόντα για να

²⁸⁹ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 126.

²⁹⁰ ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 322-326. Βλ. και Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 126.

²⁹¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΗΣ, *Φωτίῳ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως*, *Mansi* 17, 525^B: «τοὺς πρῶτον θαρρήσαντες τῇ ἑαυτῶν ἀπονοίᾳ τοῦτο ποιῆσαι, παραβάτας τῶν θείων λόγων κρίνομεν». Αυτή την επισήμανση του Ιωάννη Ρώμης επαναλαμβάνει κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας Β΄ Τρανός στην αλληλογραφία του με τους Λουθηρανούς θεολόγους της Τυβίγγης. Βλ. σχετικά Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Β΄*, σελ. 523. Σχετικά με την αφορμή της έναρξης του θεολογικού διαλόγου του ΙΣΤ΄ αιώνα μεταξύ του οικουμενικού πατριαρχείου και των Λουθηρανών θεολόγων της Τυβίγγης και τη διάθεση προσεταιρισμού της Ορθοδόξου Εκκλησίας από τους Διαμαρτυρόμενους βλ. Μ. ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Από Τυβίγγης, ἕτη σωτηρίας αφογ΄ Α*, σελ. 36-42.

²⁹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΗΣ, *Φωτίῳ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως*, *Mansi* 17, 525^C: «οἰόμεθα δὲ μηδὲ τὴν σὴν ἱερότητα ἀγνοεῖν, ὡς οὖσαν νουνεχῆ τε καὶ πλήρη σοφίας, ὅτι τὸ καὶ τοὺς λοιποὺς ὑμῶν ἐπισκόπους καταπεῖσαι οὕτω φρονεῖν, εἰς δυσχέριαν ἡμῶν οὐ μικρὰν ἐμπίπτει. ὅτι πράγματι θεότερον οὕτω ταχέως

μην εξαναγκαστεί κάποιος να δεχθεί την προσθήκη στο Σύμβολο. Ο Ιωάννης Η΄ Ρώμης προτείνει στον Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο να ακολουθήσει την αρχή της επιείκειας και της οικονομίας, με σκοπό να αφαιρεθεί η βλασφημία από το Σύμβολο της Πίστεως²⁹³.

Το *Communitorium* που αποστέλλει ο Ιωάννης Η΄ προς τους παπικούς απεσταλμένους, στους οποίους προστίθεται ο καρδινάλιος πρεσβύτερος Πέτρος, δεν αναφέρει ότι ο Ι. Φώτιος πρέπει να ζητήσει συγγνώμη ενώπιον της Συνόδου. Ο πάπας Ρώμης χαράζει τη στάση που οφείλουν να τηρήσουν οι παπικοί απεσταλμένοι σε ορισμένα φλέγοντα ζητήματα. Όσοι δεν αναγνωρίζουν τον Ι. Φώτιο ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως θεωρούνται αφορισμένοι, μέχρις ότου ενωθούν μαζί του. Μετά το θάνατο του Ι. Φωτίου δεν πρέπει να ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως κανείς, ο οποίος προηγουμένως κατείχε κάποιο κοσμικό αξίωμα. Σχετικά με το ζήτημα της Βουλγαρίας, ο Ι. Φώτιος δεν πρέπει να χειροτονήσει κάποιον επίσκοπο στη Βουλγαρία. Σε αντίθετη περίπτωση, οι παπικοί απεσταλμένοι οφείλουν να ελέγξουν τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με βάση τους ιερούς κανόνες. Όσον αφορά τη σύνοδο των ετών 869/70, αυτή πρέπει να θεωρείται άκυρη²⁹⁴.

Δ) Η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 879/80

Η Σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη συνεκλήθη τον Νοέμβριο του 879 και ολοκληρώθηκε στις 13 Μαρτίου του 880. Η Σύνοδος περατώθηκε σε επτά συνεδρίες. Η συμμετοχή σε αυτήν υπήρξε εντυπωσιακή, διότι παραβρέθηκαν περίπου 400 επίσκοποι. Κατά την πρώτη πράξη της Συνόδου ο πρεσβύτερος Πέτρος, εκ των παπικών τοποτηρητών, εξήρε το πρόσωπο του Ρώμης Ιωάννη και το έργο του για την επικράτηση της ειρήνης στην Εκκλησία. Μετά την εισήγηση του μητροπολίτη Ηρακλείας Ιωάννη, ακολούθησε αυτή του Ζαχαρία Χαλκηδόνος. Ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος στην ομιλία του θεωρεί αίτια της διασπάσεως της Εκκλησίας, την Εκκλησία της Ρώμης. Η Σύνοδος, κατά τον Ζαχαρία, συνεκλήθη για να περισώσει τη τιμή της ρωμαϊκής Εκκλησίας, ώστε να μην αναδειχθεί αυτή ως αρχηγός σχίσματος²⁹⁵.

Με πιο ήπιο τόνο από τον Ζαχαρία Χαλκηδόνος εξέφρασε τη θέση της η Σύνοδος, τα μέλη της οποίας ήταν εξ αρχής ενωμένα με τον Ι. Φώτιο και πρόθυμα να ομολογήσουν την εμπιστοσύνη στον ποιμένα τους με κάθε κόστος²⁹⁶. Ο λόγος για τον οποίο

μεταλαβείν ούδεις άν εύκόλως δυνηθεί, και βραχεϊ χρόνω τήν έναρξιν εΐληφε, και ούκ ἔστι παγιωθέντα πολλών ένιαυτών».

²⁹³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΗΣ, *Φωτίω πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως*, *Mansi* 17, 525^{CD}: «και διά ταύτα καλῶς ἔχειν ἔδοξεν ἡμῖν, ἵνα μὴ μετὰ βίας ἀναγκασθῆ τις παρ' ἡμῖν ἔασαι τήν προσθήκην, ἣν ἔφθασεν ἐν τῷ συμβόλῳ προσθεῖναι· ἀλλὰ μάλλον μετὰ ἐπιεικείας καὶ οικονομίας παρασκευάσαι τούτους, κατὰ βραχὺ παροινούνται ἀποστήναι τῆς βλασφημίας· ποιμαίνετε γάρ τὸ ἐν ὑμῖν ποιμνιον, οὐκ ἀναγκαστῶς, ἀλλ' ἐπιεικῶς».

²⁹⁴ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 326-327. Βλ. και Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄*, σελ. 126-127.

²⁹⁵ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudooctavum», *Mansi* 17, 385^C: «ὑπὲρ ὑμῶν ἔστιν ἡ παρούσα σύνοδος· ὑπὲρ ὑμῶν, ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, καὶ τῆς τῶν Ρωμαίων ἀγιωτάτης ἐκκλησίας· ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας τιμῆς· ἵνα μὴ παρὰ τῶν σχισματικῶν λειψάνων διασύρησθε ὡς ἀρχηγοὶ τῶν στάσεων καὶ τῶν ταραχῶν».

²⁹⁶ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudooctavum», *Mansi* 17, 385^D: «Ἡ ἀγία σύνοδος ἐξεβόησεν· ἡμεῖς τῷ ἀγιωτάτῳ ἡμῶν δεσπότη καὶ οἰκουμεικῷ πατριάρχει οἱ μὲν ἀπ' ἀρχῆς ὄντες

πραγματοποιήθηκε η Σύνοδος, φάνηκε ότι εκπληρώθηκε ήδη από την πρώτη συνεδρία της. Κάτι τέτοιο συμβαίνει με την αναγνώριση του Ι. Φωτίου ως κανονικού πατριάρχη, από τα μέλη της Συνόδου, τα οποία ακολουθούν το παράδειγμα του πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄ και των πατριαρχών της Ανατολής²⁹⁷.

Στη δεύτερη συνεδρία της Συνόδου διαβάστηκαν οι επιστολές του πάπα Ιωάννη προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο και τον οικουμενικό πατριάρχη Φώτιο. Το κείμενο των επιστολών αυτών στη λατινική γλώσσα παρουσιάζει κάποιες μικρές διαφορές σε σχέση με τη μετάφραση τους στην ελληνική²⁹⁸. Στην ίδια συνεδρία διαβάζεται επιστολή του Μιχαήλ Β΄, πατριάρχη Αλεξανδρείας, όπου επισημαίνεται ότι ο Ιωσήφ, που συμμετείχε στη σύνοδο των ετών 869/70 ως τοποτηρητής του οικείου θρόνου, δεν είχε καμία σχετική εξουσιοδότηση. Για αυτό το λόγο ήταν ήδη καθηρημένος από τον προκάτοχό του, Μιχαήλ Α΄ Αλεξανδρείας (860-870), όπως και ο Ηλίας ο Σύγκελος, ο οποίος στη σύνοδο των ετών 869/70 εμφανίστηκε ως εκπρόσωπος του πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Ο Μιχαήλ Β΄ Αλεξανδρείας, επίσης, αναγνωρίζει τον Ι. Φώτιο ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Επιπλέον, αναγνώσθηκε η μετάνοια του Θωμά Τύρου, εξαιτίας του παραπτώματος που υπέπεσε, ο οποίος δεν είχε εξουσιοδότηση να εκπροσωπήσει το πατριαρχείο Αλεξανδρείας στη φιλοϊγνατιανή σύνοδο. Τελικά, μετά την αναφορά, μέσω επιστολής, του Θεοδοσίου Αντιοχείας ότι ο Θωμάς ζήτησε συγνώμη από τον ίδιο και τον Μιχαήλ Β΄ Αλεξανδρείας και μετά το αίτημα του πατριάρχη Αντιοχείας ο Ι. Φώτιος να συγχωρήσει τον Θωμά Τύρου, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δέχθηκε το αίτημα²⁹⁹. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι με την αποδοκιμασία της συνόδου των ετών 869/70 και την αναγνώριση από όλη την Εκκλησία του Ι. Φωτίου ως κανονικού οικουμενικού πατριάρχη, αίρεται το σχίσμα Ρώμης-Κωνσταντινουπόλεως που άρχισε το 867³⁰⁰.

Στη τρίτη συνεδρία της Συνόδου διαβάστηκαν η επιστολή του Ιωάννη Η΄ Ρώμης προς τους πατριάρχες της Ανατολής, επιστολή του Θεοδοσίου Ιεροσολύμων προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο και το *Commonitorium* του πάπα προς τους τοποτηρητές του. Η επιστολή του Ρώμης Ιωάννη Η΄ προς τους προκαθήμενους των Εκκλησιών Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων αναφέρει ότι οφείλουν όλοι οι επίσκοποι που ανήκουν στα πατριαρχεία της Ανατολής να αναγνωρίσουν ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον Ι. Φώτιο. Ωστόσο, δεν πρέπει να αναδεικνύονται αρχιερείς άνδρες νεόφυτοι, ή απλώς λαϊκοί. Τα παραδείγματα των οικουμενικών πατριαρχών Ταρασίου³⁰¹ και Φωτίου δεν πρέπει να

ήνωμένοι, οὐδέποτε διέστημεν· ἀλλὰ καὶ τὰ αἵματα ἡμῶν προθύμως ὑπὲρ αὐτοῦ ἐκχέαι τοῖς βουλομένοις ταῦτα ζητεῖν ἐν ἐτοίμῳ γεγόναμεν».

²⁹⁷ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudooctavum», *Mansi* 17, 392^c: «ἡ ἅγια σύνοδος ἔφη: ... πάντες Φώτιον τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην ἀποδεχόμεθα· καὶ τοὺς μὴ ἀποδεχομένους αὐτὸν καθὼς ἀπεδέξαντο οἱ τρεῖς πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς θρόνοι, καὶ πρὸ τούτων καθὼς ἀπεδέξατο αὐτὸν ὁ ἀγιώτατος πάπας Ἰωάννης, ὡς ἐχθροὺς τῆς Ἐκκλησίας· καὶ ἄλλοτρίους τῆς πίστεως ἀποβαλλόμεθα».

²⁹⁸ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 330-335. Βλ. καὶ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄*, σελ. 127.

²⁹⁹ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 335-337.

³⁰⁰ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Α΄*, σελ. 264-265.

³⁰¹ Σχετικά με την περίπτωση της ανάδειξης του Αγίου Ταρασίου σε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Χρονογραφία*, PG 108, 924^A-928^A.

δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις, ώστε επικρατήσει το έθος να ανέρχονται λαϊκοί 'αθρόως' σε επισκοπικές θέσεις³⁰².

Αντίθετη άποψη από τον Ιωάννη Η' Ρώμης όσον αφορά την θεώρηση της 'αθρόον' χειροτονίας έχουν δύο πατέρες της Συνόδου, ο αρχιεπίσκοπος Καισαρείας της Καππαδοκίας Προκόπιος και ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ζαχαρίας. Ο Προκόπιος Καισαρείας αναφέρει ότι στην επιστολή του πάπα Ρώμης απαγορεύεται να ανέλθει κάποιος λαϊκός σε επισκοπικό θρόνο, διότι η Σύνοδος της Σαρδικής απαγορεύει να γίνεται κάτι τέτοιο. Ωστόσο, ο δέκατος κανόνας της Συνόδου της Σαρδικής³⁰³ δεν απαγορεύει αορίστως την άνοδο λαϊκών σε επισκοπικούς θρόνους. Η απαγόρευση του κανόνα αφορά συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων. Ακόμα όμως, σύμφωνα με τον αρχιεπίσκοπο Καισαρείας, κι αν υπήρχε κανόνας, ο οποίος αναφέρει ότι κάθε λαϊκός απαγορεύεται να χειροτονείται σε μικρό χρονικό διάστημα επίσκοπος, θα έπρεπε να έχει θεσπιστεί από Οικουμενική και όχι από τοπική Σύνοδο. Βέβαια, η απόλυτη υπακοή σε ένα τέτοιο κανόνα θα ίσχυε, αν δεν υπήρχε έθιμο, το οποίο αντιμάχεται αυτό τον κανόνα³⁰⁴. Ο Προκόπιος Καισαρείας ουσιαστικά αναφέρει ότι η Εκκλησία δεν έχει θεσπίσει κάποιον κανόνα που να αντιβαίνει την πράξη της και ενδεχομένως δεν θα συντασσόταν κάποιος κανόνας που να είναι αντίθετος με κάποιο έθιμο της.

Ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ζαχαρίας επιχειρεί να υπερασπισθεί τη χειροτονία του Ι. Φωτίου με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι μέσω της ερμηνείας που δίνει στον δέκατο κανόνα της Σαρδικής. Ο δεύτερος είναι με την προσαγωγή παραδειγμάτων ανάλογων με αυτό του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Χαλκηδόνος αν κάποιος λαϊκός μπορεί να αποδείξει με τα έργα του ότι είναι ενάρετος, τότε αυτός είναι ο τρόπος που δοκιμάζεται για να ανέλθει στον επισκοπικό θρόνο, τότε ο κανόνας δεν αποτελεί

---

³⁰² «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudo-octavum», *Mansi* 17, 453^{AB}: «καὶ ὁ προμήθεις ἀγιώτατος Ταράσιος ἀπὸ λαϊκοῦ εἰς ἀρχιερωσύνην ἔλθων, ἐθορύβησε τινάς. ἀλλὰ διὰ τοῦ πιστοτάτου αὐτοῦ δρόμου ... εἰς τὴν αὐτοῦ ἀρχιερωσύνην ὁμονοήσαντες συνευδοκήσαμεν ... ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῆς παρουσίας ὑποθέσεως, λέγομεν δὴ Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου ἀδελφοῦ ἡμῶν καὶ συλλειτουργοῦ. ἀλλ' οὐ χρὴ τὸ σπάνιον, νόμον γίνεσθαι· οὐδὲ, διότι παραδόξως οὗτοι ἐξέλαμψαν, κανόνα τοῦτο ποιεῖσθαι καὶ εἰς τοὺς ἄλλους».

³⁰³ Ρ-Π, Γ, σελ. 256-257: «Ὅσιος ἐπίσκοπος εἶπε· Καὶ τοῦτο ἀναγκαῖον εἶναι νομίζω, ἵνα μετὰ πάσης ἀκριβείας καὶ ἐπιμελείας ἐξετάζοιτο, ὥστε ἐάν τις πλούσιος, ἢ σχολαστικὸς ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ἀξιοῖτο ἐπίσκοπος γίνεσθαι, μὴ πρότερον καθίστασθαι, ἐὰν μὴ καὶ ἀναγνώστου καὶ διακόνου καὶ πρεσβυτέρου ὑπηρεσίαν ἐκτελέσῃ, ἵνα καθ' ἕκαστον βαθμὸν, ἐὰν περ ἄξιος νομισθεῖ, εἰς τὴν ἀψίδα τῆς ἐπισκοπῆς κατὰ προκοπὴν διαβῆναι δυνήθῃ. Ἐξεῖ δὲ ἐκάστου τάγματος ὁ βαθμὸς οὐκ ἐλαχίστου δηλονότι χρόνου μῆκος, δι' οὗ ἢ πίστις αὐτοῦ καὶ ἡ τῶν τρόπων καλοκαγαθία καὶ ἡ στερρότης καὶ ἡ ἐπιείκεια γινώσκονται γενέσθαι δυνήσεται καὶ αὐτός, ἄξιος τῆς θείας ἱερωσύνης νομισθεῖς, τῆς μεγίστης ἀπολαύσει τιμῆς. Οὔτε γὰρ προσῆκόν ἐστιν, οὔτε ἡ ἐπιστήμη, οὔτε ἡ ἀγαθὴ ἀναστροφή ἐπιδέχεται τολμηρῶς καὶ κούφως ἐπὶ τούτῳ ἵεναι, ὥστε ἡ ἐπίσκοπον, ἢ πρεσβύτερον, ἢ διάκονον προχείρως καθίστασθαι· οὕτω γὰρ ἂν εἰκότως νεόφυτος νομισθεῖ. Ἐπειδὴ μάλιστα καὶ ὁ μακαριώτατος ἀπόστολος, ὅς καὶ τῶν ἐθνῶν ἐγένετο διδάσκαλος, φαίνεται κωλύσας ταχέως γίνεσθαι τὰς καταστάσεις· τοῦ γὰρ μηκίστου χρόνου ἢ δοκιμασία, τὴν ἀναστροφήν καὶ τὸν ἐκάστου τρόπον οὐκ ἀπεικότως ἐκτυποῦν δυνήσεται. Ἄπαντες εἶπον ἀρέσκην αὐτοῖς καὶ καθ' ἅπαξ μὴ δεῖν ἀνατρέπειν ταῦτα».

³⁰⁴ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudo-octavum», *Mansi* 17, 456DE: «περιέχεται τῇ ἐπιστολῇ, ὅς τὸ ἀπὸ λαϊκῶν μὴ προάγεσθαι εἰς ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα ... ἡμεῖς μὲν οὖν οὐκ ἀγνοοῦμεν, ὡς ἡ ἐν Σαρδικῇ σύνοδος κωλύει τοῦτω γίνεσθαι. πλὴν οὐδὲ αὐτὴ πάντα λαϊκὸν κωλύει, ἀλλ' ὀρισμένα πρόσωπα. τουτέστι τὸν ἀπὸ ἀγορᾶς πλούσιον, καὶ τὸν ἀπὸ ἀγορᾶς σχολαστικόν. τοιούτους δὲ ἡ ἐκκλησία αὐτῇ χάριτι Χριστοῦ οὐδέποτε ἐδέξατο. πλὴν εἰ καὶ κανὼν μὴ καθάπαξ ἅπαντα λαϊκὸν κωλύων, καὶ τότε οὐχὶ τοπικῆς συνόδου, ἀλλ' οἰκουμενικῆς, εἰ μὲν οὐκ εἶχεν ἀντιμαχόμενον τὸ ἔθος, ἀνάγκη φυλάττεσθαι αὐτὸν».

κόλυμα για αυτόν³⁰⁵. Ο δεύτερος τρόπος, όπως ήδη αναφέρθηκε, αφορά την προσαγωγή παραδειγμάτων παρομοίων με αυτό του Ι. Φωτίου. Επομένως, ο Χαλκηδόνης Ζαχαρίας προσάγει παραδείγματα αρχιερέων που ανήλθαν σε επισκοπικό θρόνο, ενώ προηγουμένως ήταν λαϊκοί. Κάποιοι μάλιστα από αυτούς δεν ήταν ακόμα Χριστιανοί. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν τα πρόσωπα των Νεκταρίου Κωνσταντινουπόλεως, Αμβροσίου Μεδιολάνων, Εφραιμίου Αντιοχείας και Ευσεβίου Καισαρείας³⁰⁶. Ο μητροπολίτης Χαλκηδόνης, ενδεχομένως ανακαλώντας στη μνήμη του τον αναθεματισμό του Ι. Φωτίου της συνόδου των ετών 869/70, στον οποίο ένας από τους χαρακτηρισμούς που του αποδίδεται είναι αυτός του ‘νεοφύτου’, επικαλείται απόσπασμα επιστολής του Μ. Βασιλείου προς τον Αμφιλόγιο Ικονίου, στο οποίο αναφέρεται ότι ακόμα και κάποιος από

---

³⁰⁵ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocctavum», *Mansi* 17, 457^{AB}: «ἐάν τις τῆς οἰκείας ἀρετῆς πείραν παράσχοι, καὶ ὁ τρόπος αὐτοῦ δοκιμασθεῖ. ὡς τε ἐὰν ἢ ἱκανὰ τῆς οἰκείας ἀρετῆς ἔργα παρεσχῆκώς, καὶ τὸν τρόπον ἔχων δοκιμασθέντα, ὁ κανὼν τὸν τοιοῦτον οὐ κωλύει».

³⁰⁶ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocctavum», *Mansi* 17, 457^B. Ενδεικτικά θα αναφερθούν οι περιπτώσεις των αγίων Νεκταρίου Κωνσταντινουπόλεως και Αμβροσίου Μεδιολάνων. Μετά την παραίτηση του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, στη διάρκεια της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, έμεινε κενή η θέση του θρόνου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο αυτοκράτορας απευθύνθηκε σχετικά με την πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου στους επισκόπους-μέλη της Συνόδου. Βέβαια, επειδή οι περισσότεροι των επισκόπων ήθελαν να ανέλθει στο θρόνο πρόσωπο της δικής τους αρεσκείας, το έργο της ανάδειξης νέου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως γινόταν δυσχερές. Όταν ο Διόδωρος Ταρσού προετοίμαζε τις δικές του προτάσεις σχετικά με τον επόμενο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον επισκέφθηκε ο Νεκτάριος, ο οποίος ήταν μέλος του τάγματος της συγκλήτου στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ταρσού Διόδωρος εκείνη την ώρα στοχαζόταν σχετικά με τα καταλληλότερα χαρακτηριστικά του επόμενου πατριάρχη και παρότι ο Νεκτάριος ήταν λαϊκός, φάνηκε στον Ταρσού κατάλληλος για τη θέση. Ο Διόδωρος Ταρσού σύστησε τον Νεκτάριο, χρησιμοποιώντας επαινετικούς χαρακτηρισμούς, στον Μελέτιο Αντιοχείας. Στον Μελέτιο φάνηκε αρχικά αδόκιμη η επιλογή του Διοδώρου. Μετά από λίγο καιρό ο προκαθήμενος της εκκλησίας της Αντιοχείας προσκάλεσε τον Νεκτάριο. Δεν πέρασε αρκετός καιρός όταν ο αυτοκράτορας αιτήθηκε τους καταλόγους με τους υποψηφίους από τους επισκόπους. Τελικά, ο Νεκτάριος ήταν το τελευταίο όνομα στον κατάλογο των υποψηφίων του Μελετίου. Ο αυτοκράτορας αφού έλαβε τους καταλόγους από τους επισκόπους, διάβασε τα ονόματα των υποψηφίων και ενέμεινε στο όνομα του Νεκταρίου. Αφού διάβασε εκ νέου τα ονόματα του καταλόγου από το τέλος προς την αρχή, αποφάσισε ότι πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως θα γίνει ο Νεκτάριος. Οι παρόντες στη Σύνοδο επίσκοποι απόρησαν όχι μόνο διότι ο Νεκτάριος ήταν λαϊκός, αλλά και αβάπτιστος. Όσον αφορά την τελευταία πληροφορία ο Σωζομένος παρουσιάζεται σκεπτικός σχετικά με το αν την γνώριζε ο Διόδωρος. Παρά τις αντιδράσεις που δημιουργήθηκαν, ο αυτοκράτορας, ακόμα κι όταν έμαθε ότι ο Νεκτάριος ήταν αβάπτιστος, διατήρησε την επιλογή του. Ύστερα από τα απρόσμενα αυτά γεγονότα, ο Νεκτάριος, έγινε ο επόμενος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Σχετικά με την περίπτωση του Αγίου Νεκταρίου Κωνσταντινουπόλεως βλ. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, VII, Ζ΄-Η΄, PG 67, 1432^B-1436^A. Βλ. και Ε. ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, «Ἰδιάζουσες αναδείξεις Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (Δ΄-Ι΄ αι.)», *Βυζαντιακά* 28, σελ. 106.

Το φαινόμενο να προάγεται λαϊκός πριν ακόμα βαπτισθεί σε επισκοπική θέση (και μάλιστα σε περιοχή με ιδιαίτερη αίγλη) δεν παρατηρείται μόνο στην Ανατολή. Στη Δύση, αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί η εκλογή και η χειροτονία του Αγίου Αμβροσίου, επισκόπου Μεδιολάνων. Ο Αμβρόσιος περατώνοντας τις σπουδές του ανέλαβε θέση δημόσιας υπηρεσίας στη Ρώμη και κατά το 374 αποστέλλεται στα Μεδιόλανα. Εκεί ανέλαβε τη διοίκηση των επαρχιών Αιμιλίας και Λιγουρίας. Μετά το θάνατο του αρειανού επισκόπου Αυξεντίου, ο Αμβρόσιος, θέλοντας να κατευνάσει τη δυσχερή κατάσταση κατά την εκλογή νέου επισκόπου, επενέβη. Ο διοικητής των Μεδιολάνων ενώ ήταν ακόμα αβάπτιστος, φρόντιζε να απονέμει δικαιοσύνη και όταν κάποιος άρχοντας προέβαινε σε κάποια άδικη πράξη, τον έλεγχε. Ο τοπικός πληθυσμός της πόλης των Μεδιολάνων δέχθηκε τον Αμβρόσιο ως υποψήφιο για τη θέση και ομόφωνα ήθελε να γίνει ο επόμενος επίσκοπος Μεδιολάνων. Ο αυτοκράτορας πληροφορούμενος όσα συνέβησαν, συμφώνησε με το λαό των Μεδιολάνων και διέταξε ο Αμβρόσιος να βαπτισθεί και να χειροτονηθεί. Έτσι, ο Αμβρόσιος βαπτίσθηκε και το ίδιο έτος (374) χειροτονήθηκε επίσκοπος. Σχετικά με την περίπτωση του Αγίου Αμβροσίου βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Χρονογραφία*, PG 108, 184^A. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Αμβρόσιος. Ὁ Μεδιολάνων», *ΘΗΕ* 2, στ. 272. Ε. ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, «Ἰδιάζουσες αναδείξεις Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (Δ΄-Ι΄ αι.)», *Βυζαντιακά* 28, σελ. 106-108.

τους νεοφώτιστους, μπορεί να προβληθεί στη θέση του επισκόπου. Το συμπέρασμα στο οποίο ανάγεται ο Ζαχαρίας Χαλκηδόνος είναι ότι επιτρέπεται η ανάληψη αρχιερατικού αξιώματος στους λαϊκούς, ακόμα κι αν αυτοί είναι νεοφώτιστοι. Κάτι τέτοιο δεν ίσχυε μόνο στην Ανατολή, αλλά είχε παρατηρηθεί και στη Ρώμη³⁰⁷. Αναλογιζόμενοι ότι ο Χαλκηδόνος Ζαχαρίας παρουσίασε επιχειρήματα σχετικά με την ερμηνεία του δέκατου κανόνα της Σαρδικής, όπως και περιπτώσεις ‘αθρόον’ επισκοπικής χειροτονίας λαϊκών, αντιλαμβανόμαστε ότι η θέση του είναι σαφής: «καὶ τὸ ἔθος αὐτὸ ἱκανόν ἐστι νικᾶν τὸν κανόνα»³⁰⁸.

Επιπλέον, αξιομνημόνευτη είναι η επιστολή του Θεοδοσίου Ιεροσολύμων που διαβάστηκε στη τρίτη συνεδρία της Συνόδου. Η θέση του πατριάρχη Θεοδοσίου που εκφράζεται μέσα από την επιστολή είναι ξεκάθαρη. Όποιος δεν αποδέχεται τον Ι. Φώτιο ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι αναθεματισμένος και καθηρημένος³⁰⁹. Αμέσως μετά, τα μέλη της Συνόδου ρώτησαν πότε γράφθηκε, καθώς και πότε και από ποιον στάλθηκε η επιστολή, προφανώς για να αποφύγουν γεγονότα που είχαν συμβεί στη σύνοδο των ετών 869/70, όπου απεσταλμένοι των ανατολικών θρόνων είχαν αποσταλεί στην πρωτεύουσα με σκοπό την απελευθέρωση μουσουλμάνων αιχμαλώτων και χωρίς να έχουν κάποια δικαιοδοσία να λάβουν μέρος σε σύνοδο, εν τούτοις έλαβαν μέρος στη φιλοϊγνατιανή σύνοδο. Η απάντηση του τοποτηρητή του θρόνου των Ιεροσολύμων είναι ότι την επιστολή έστειλε ο Θεοδόσιος Ιεροσολύμων μέσω του μοναχού Ανδρέα και στον πατριάρχη Αντιοχείας. Η επιστολή αποτελεί αποτέλεσμα συνοδικής διαδικασίας, την απόφαση της οποίας αποδέχθηκε και ο πατριάρχης Αντιοχείας³¹⁰.

Κατά τη τέταρτη συνεδρία της Συνόδου, που πραγματοποιήθηκε την παραμονή της εορτής των Χριστουγέννων του 879, διαβάστηκε η επιστολή του πατριάρχη Αντιοχείας Θεοδοσίου. Μέσω αυτής της επιστολής ο Θεοδόσιος γνωστοποιεί ότι εκκλησιαστικά η Αντιόχεια λάμβανε πάντα το μέρος του Ι. Φωτίου. Στην ίδια συνεδρία αναγνώστηκε η επιστολή του διαδόχου του πατριάρχη Ιεροσολύμων Θεοδοσίου, Ηλία. Ο Ηλίας Ιεροσολύμων ενημερώνει ότι ο ίδιος, όπως και ο προηγούμενος πατριάρχης Ιεροσολύμων αναγνωρίζει ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον Ι. Φώτιο³¹¹. Οι τρεις επιστολές των πατριαρχών Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων καταδεικνύουν ότι η ιγνατιανή σύνοδος των ετών 869/70 δεν ακολούθησε τις επιταγές του κανονικού δικαίου της

---

³⁰⁷ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocstavum», *Mansi* 17, 457^{CD}. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Επιστολή ΣΙΖ*, PG 31, 796^A: «Εἰ δέ ἐστὶ τις τῶν νεοφωτιστῶν, κᾶν δοκῆ τῷ Μακεδονίῳ κᾶν μὴ, ἐκεῖνος προβληθήτω. Τυπώσεις δὲ αὐτὸν πρὸς τὸ δέον, τοῦ ἐν πᾶσι συνεργούντός σοι Κυρίου καὶ τὴν εἰς τοῦτο χάριν παρεχομένου».

³⁰⁸ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocstavum», *Mansi* 17, 457^D.

³⁰⁹ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocstavum», *Mansi* 17, 464^A: «εἴ τις οὐκ ἀποδέχεται τὸν ὄσιον καὶ περιβόητον συλλειτουργὸν ἡμῶν ἀδελφὸν κύριον Φώτιον, τὸν τῆς βασιλίδος πατριάρχην, καὶ αὐτῷ οὐ συνιερατεύει, ἦτω ἀνάθεμα, καὶ ἔστω καθηρημένος ἐξ αὐθεντίας τῶν ἁγίων ἀποστολικῶν θρόνων».

³¹⁰ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocstavum», *Mansi* 17, 464^{BC}.

³¹¹ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 339-340.

Εκκλησίας, διότι «οί φερόμενοι ὡς ἐκπρόσωποι τῶν Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς δὲν εἶχαν τὴν ἐξουσιοδότηση νὰ ἐκπροσωπήσουν τὶς Ἐκκλησίες τους»³¹².

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες κρίνονται επίσης στην ίδια συνεδρία οι συζητήσεις για το βουλγαρικό ζήτημα και την ‘αθρόον’ χειροτονία, κυρίως λόγω των αποτελεσμάτων που παρήγαγαν. Αυτά τα θέματα συζητήθηκαν επειδή ήταν μέρος της επιστολής του Ιωάννη Η΄ προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ και η οποία χωρίστηκε σε πέντε κεφάλαια, τα οποία συζητήθηκαν στη Σύνοδο. Το βουλγαρικό ζήτημα και η ‘αθρόον’ χειροτονία είναι τα δύο πρώτα κεφάλαια. Ὅσον αφορά το ζήτημα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας στη Βουλγαρία, οι παπικοί τοποτηρητές εκφράζουν τη θέση ὅτι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δὲν πρέπει να χειροτονεῖ κάποιον ἐπίσκοπο σε αὐτὸν τόπο, οὔτε να ἀποστέλλει ὠμοφόριο. Η ἀπάντηση τῆς Συνόδου εἶναι ὅτι δὲν εἶναι ὁ καταλληλότερος καιρὸς για να ἀναπτυχθεῖ τὸ ζήτημα τῶν ἐνοριῶν. Επίσης, αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν ἀπτεται τοῦ πατριάρχῃ, ἀλλὰ τοῦ αυτοκράτορα³¹³. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ δήλωση τῶν μελῶν τῆς Συνόδου οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ διεκδίκηση τῆς Ρώμης, σχετικά με τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία στη Βουλγαρία, ὥστε να περιέλθει στὴν ἐπισκοπὴ τῆς, δὲν ικανοποιήθηκε.

Σχετικὰ με τὸ ζήτημα τῶν ‘αθρόων’ χειροτονιῶν ἡ Σύνοδος ἀνάγεται καὶ πάλι σε ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα. Ἀρχικὰ προβάλλεται ἡ ἀξίωση να μὴν προάγονται στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως λαϊκοί, διότι αὐτὰ που γίνονται σπάνια, ἀν καὶ διακατέχονται ἀπὸ ἀγαθὲς προθέσεις, δὲν πρέπει να κατέχουν θέση νόμου. Τὸ λόγο πήραν, σε αὐτὸ τὸ σημεῖο, οἱ τοποτηρητὲς τῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς Βασίλειος, Ηλίας καὶ Κοσμάς καὶ εἶπαν ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἐναντιώνεται καθόλου στὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας³¹⁴.

Μετὰ τὴν εἰσήγηση τῶν τοποτηρητῶν τῶν ἀνατολικῶν θρόνων, ἡ Σύνοδος δήλωσε ὅτι ὁ κάθε ἕνας ἀπὸ ὅλους τοὺς θρόνους ἔχει τὸ δικαίωμα να διατηρεῖ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμά του. Οἱ τοπικὲς Ἐκκλησίες δὲν πρέπει να διαφιλονικοῦν σχετικά με τὰ ἔθιμα που ἀκολουθοῦν. Σχετικὰ με τὸ ζήτημα τῆς ‘αθρόον’ χειροτονίας ἡ Σύνοδος εκφράζει τὴ θέση ὅτι ἀν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης δὲν ἐπιθυμεῖ τέτοιου εἶδους χειροτονίες, μπορεῖ να ἐπιμεῖναι στὴ συνήθειά τῆς. Βέβαια, επειδὴ τὸ εἶδος τῆς ‘αθρόον’ χειροτονίας παρατηρεῖται τόσο στὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅσο καὶ στὶς υπόλοιπες τῆς Ἀνατολῆς, ἀποτελεῖ ευχὴ τῶν μελῶν τῆς Συνόδου, οἱ ἀρχιερεῖς να ἀναδεικνύονται ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς μοναχοὺς. Ἀν ὅμως ὑπάρχουν ἰκανότεροι λαϊκοί, ὥστε να ἀναδειχθοῦν ἀρχιερεῖς, δὲν ἀπαγορεύεται να ἀναχθοῦν σε ἐπισκοπικὲς θέσεις. Ἐτσι, ἀπὸ τὴ Σύνοδο, μετὰ ἀπὸ γόνιμο διάλογο σχετικά με τὸ ἔθιμο τῆς αθρόον χειροτονίας, ἀποφασίστηκε ὅτι οἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίες ἔχουν τὴ δυνατότητα να διατηροῦν καὶ να ἀκολουθοῦν τὰ ἀρχαῖα τοὺς ἔθιμα³¹⁵.

---

³¹² ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, «Ὁ ἱερὸς Φώτιος καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης», *Θεολογία* ΠΑ.1, σελ. 26.

³¹³ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoctavum», *Mansi* 17, 488^B: «ὁ περὶ ἐνορίας λόγος τῆς παρουσίας διέστηκεν ὑποθέσεως, καὶ καιρὸν ἴδιον ἐπιζητεῖ. ὁμως οὖν μεθ’ ὑμῶν συμπαρακαλοῦμεν τὸν εὐσεβέστατον ἡμῶν βασιλέα περὶ τούτου».

³¹⁴ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoctavum», *Mansi* 17, 488^E: «τοῦτο κατ’ οὐδὲν ἐναντιοῦται τῷ ἐκκλησιαστικῷ θεσμῷ».

³¹⁵ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoctavum», *Mansi* 17, 489^{BC}: «ἕκαστος θρόνος ἔχειν ἀρχαῖά τινα παραδεδομένα ἔθῃ. Καὶ οὐ γρηὶ περὶ τούτων πρὸς ἀλλήλους διαφιλονικεῖν, καὶ ἐρίζειν. φυλάττει μὲν γὰρ ἢ τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησία τὰ ἔθῃ αὐτῆς, καὶ προσήκόν ἐστι. φυλάττει δὲ καὶ ἡ

Η πέμπτη συνεδρία της Συνόδου, που πραγματοποιήθηκε στις 26 Ιανουαρίου 880, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Σε αυτή την πράξη η Σύνοδος ασχολήθηκε με το θέμα της οικουμενικότητας της Συνόδου της Νικαίας του 787 και θέσπισε τρεις κανόνες. Ο Ι. Φώτιος σχετικά με το ζήτημα της αποδοχής της οικουμενικότητας της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου ανέφερε ότι όλες οι τοπικές Εκκλησίες αποδέχονται τις αποφάσεις της. Ωστόσο, οι Εκκλησίες των Ρωμαίων και της Ανατολής δεν τη συναριθμούν αμέσως μετά την έκτη Οικουμενική Σύνοδο. Επομένως, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως παροτρύνει τα μέλη της Συνόδου που εκπροσωπούν τα πατριαρχεία της Ρώμης και της Ανατολής να αποδίδουν την ίδια αξία στη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο, όπως και στις προηγούμενες έξι. Ο τοποτηρητής του θρόνου της Ρώμης, πρεσβύτερος Πέτρος είπε σχετικά ότι η Εκκλησία της Ρώμης πάντα σεβόταν τις αποφάσεις αυτής της Συνόδου, ενώ πλέον αναγνωρίζει την οικουμενικότητα της ισχύος της και τη τοποθετεί αριθμητικά ως έβδομη. Μετά από αυτή την τοποθέτηση, όλα τα μέλη της Συνόδου, τα οποία είναι απεσταλμένοι των παλαιόφατων πατριαρχείων δηλώνουν την αναγνώριση της οικουμενικότητας της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, ενώ προβαίνουν στον αναθεματισμό οποιουδήποτε δεν αποδέχεται τις αποφάσεις της³¹⁶.

Οι κανόνες και ο Όρος της Συνόδου των ετών 879/80

Κατά τη διάρκεια της ίδιας (πέμπτης) συνεδρίας, μετά την αναγνώριση της οικουμενικής ισχύος της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, η Σύνοδος συνέταξε τους τρεις κανόνες της. Ο πρώτος κανόνας αφορά το πρόσωπο του Μητροφάνη Σμύρνης. Οι παπικοί τοποτηρητές επιθυμούσαν την παρουσία του Μητροφάνη στη Σύνοδο, για να μάθει τις απόψεις του δεύτερου «περί τῆς ἐνώσεως τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας»³¹⁷. Ο μητροπολίτης Σμύρνης επικαλέστηκε σωματική ασθένεια και δεν παρουσιάστηκε ενώπιον της Συνόδου. Μαθαίνοντας όσα συνέβησαν, από τους απεσταλμένους προς τον Μητροφάνη, Βασίλειο Κρήτης, Νικήτα Σμύρνης και Γρηγόριο Σέλγης, οι τοποτηρητές της Ρώμης δεν έμειναν ικανοποιημένοι. Αναφέροντας ότι οι εντολές που έλαβαν από τον πάπα Ιωάννη Η΄ είναι συγκεκριμένες, είπαν ότι στην πρόσκληση της Συνόδου να αποκηρύξει την πλάνη του και να συναθροιστεί με την Εκκλησία του Θεού αυτός απάντησε με φλυαρίες και δεν επιθυμεί την ένωση με την Εκκλησία³¹⁸.

Συνεχίζοντας με την περίπτωση του Μητροφάνη, οι παπικοί τοποτηρητές αναφέρουν ότι θα ακολουθήσουν την εντολή του πάπα Ιωάννη και τους εκκλησιαστικούς θεσμούς, οπότε

Κωνσταντινουπολιτῶν ἐκκλησία, ἴδια τινα ἔθῃ ἄνωθεν παραλαβοῦσα· ὡσαύτως καὶ οἱ τῆς ἀνατολῆς θρόνοι. εἰ μὲν οὖν ἡ τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησία οὐδέποτε ἀπὸ λαϊκῶν παρεδέξατο εἰς ἀρχιερέα, φυλαττέτω ταῦτα. προσῆκον γάρ ἐστιν ὄρια πατέρων μὴ παραλυμαίνεῖν. ἐπεὶ δὲ οὔτε οἱ ἀνατολικοὶ τοῦτο παρεφύλαξαντο, οὔτε ἡ καθ' ἡμᾶς ἁγία Κωνσταντινουπολιτῶν ἐκκλησία, εὐχόμεθα μὲν αἰεὶ ἀπὸ τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν [μοναχῶν] τοιούτους ἀναδεικνύεσθαι, ὥστε τὴν ψῆφον τῆς ἀρχιερωσύνης ἐπ' αὐτοὺς ἔρχεσθαι. ἂν δὲ ἐν αὐτοῖς μὴ ᾧσι τοιοῦτοι, ἐν δὲ τῷ λαϊκῷ ἐπιτηδεῖοι φανῶσιν, οὐδεὶς, τοὺς ἐπιτηδεῖοτερος καταλιμπάνων, οὐδὲ τοὺς ἀξιοτέρους, εἰς τοὺς ἀνεπιτηδεῖους καὶ ἐλάττους κατὰ τὴν ἀξίαν τὴν αὐτοῦ παρελκύσει ψῆφον». Βλ. ἐπίσης ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, «Ὁ ἱερός Φώτιος καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης», *Θεολογία* ΠΑ.1, σελ. 5.

³¹⁶ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocavum», *Mansi* 17, 493^E-496^C.

³¹⁷ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocavum», *Mansi* 17, 496^D.

³¹⁸ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocavum», *Mansi* 17, 497^{AB}: «προφάσεις ἐκεῖνος ἐν ἁμαρτίαις προφασίζεται, καὶ ματαίως μὲν φλυαρίας καὶ ἀποστασίας λόγους δύναται λέγειν, ἐν δὲ ῥῆμα ὀρθὸν καὶ σωτήριον οὐ δύναται εἰπεῖν, τὸ, ἰδοὺ ἐγὼ ἐνοῦμαι τῇ ἐκκλησίᾳ κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ ἀγιωτάτου πάπα Ἰωάννου».

θεωρούν τον Μητροφάνη χωρισμένο από την εκκλησιαστική κοινωνία. Αυτή η κατάσταση ισχύει μέχρι να ενωθεί με τον οικείο ποιμένα του. Σχετικά με την περίπτωση του Μητροφάνη, οι παπικοί τοποτηρητές αναφέρουν ότι η συμπεριφορά τους καθορίζεται από το γεγονός ότι είναι εντεταλμένοι του πάπα Ιωάννη. Συνεχίζοντας, αναφέρουν ότι όσοι είναι καθηρημένοι ή αθωωμένοι από τον πατριάρχη Φώτιο, θεωρούνται στην ίδια κατάσταση και από τους ίδιους. Στο ίδιο πνεύμα αναφέρουν ότι όσους θεωρεί ο Ιωάννης Η΄ καθηρημένους, πρέπει να τους αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο και ο Ι. Φώτιος σε όποιο τόπο κι αν διαμένουν, κάτι το οποίο ισχύει και αντίστροφα. Πρόταση των παπικών απεσταλμένων είναι η προκειμένη υπόθεση να αναχθεί στη τάξη των ιερών κανόνων³¹⁹. Μέσω αυτής της πρότασης μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο παπικός θρόνος εκείνη την περίοδο παραιτήθηκε από τις υπερόριες διεκδικήσεις του³²⁰.

Μετά από αυτά, ο, εκ των τοποτηρητών του Ιωάννη Η΄, διάκονος Πέτρος ανέγνωσε το κείμενο του πρώτου κανόνα. Ο κανόνας ορίζει ότι οι κληρικοί, λαϊκοί, ή επίσκοποι από την Ιταλία, που διαμένουν στην Ασία, την Ευρώπη, ή τη Λιβύη και είναι καθηρημένοι ή αναθεματισμένοι από τον πάπα Ιωάννη, πρέπει να παραμένουν στην ίδια κατάσταση και από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο. Η ίδια συνθήκη ισχύει και αντιστρόφως: όσοι είναι καταδικασμένοι από τον Ι. Φώτιο, παραμένουν καταδικασμένοι και από τον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄, χωρίς να μπορούν τα πρεσβεία τιμής του θρόνου της Ρώμης να αλλάξουν τη συνθήκη, ούτε σε ενεστώτα ούτε σε μέλλοντα χρόνο³²¹. Κατά μία άποψη ο πρώτος κανόνας της Συνόδου των ετών 879/80 αφορά συγκεκριμένες περιπτώσεις ανάλογες με αυτή του Μητροφάνη Σμύρνης³²².

Από τον πρώτο κανόνα της Συνόδου των ετών 889/80, αν αναλογιστεί κάποιος ότι ουσιαστικά πρόκειται για πρόταση των παπικών τοποτηρητών, συνειδητοποιεί ότι ο παπικός θρόνος παραιτείται (τουλάχιστον τη δεδομένη στιγμή) της προσπάθειας επιβολής του παπικού πρωτείου στην Ανατολή. Ενώ, η επισκοπή της Ρώμης εντάσσεται στο θεσμό της πενταρχίας των πατριαρχών και δεν υπέρκειται αυτού, κάτι το οποίο φάνηκε στη φιλοϊγνατιανή σύνοδο των ετών 869/70, αλλά και στην παρούσα³²³. Επιπλέον, τα πρεσβεία τιμής, τα οποία αναφέρονται ως ‘προσόντα πρεσβεία’, δεν πρέπει ποτέ να τροποποιούνται,

³¹⁹ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudooctavum», *Mansi* 17, 497^{BC}.

³²⁰ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 132.

³²¹ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD* IV/1, σελ. 38⁴⁶⁻⁵⁹ (*Mansi* 17, 497^D- P-Π, Β, σελ. 705): «Ἐβρισεν ἡ ἁγία καὶ οἰκουμένη συνόδος, ὥστε, εἰ τινες τῶν ἐξ Ἰταλίας κληρικῶν ἢ λαϊκῶν ἢ ἐπισκόπων, ἐν τῇ Ἀσίᾳ ἢ Εὐρώπῃ ἢ Λιβύῃ διατρίβοντες, ὑπὸ δεσμῶν ἢ καθάρσεων ἢ ἀναθεματισμῶν παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου πάπα Ἰωάννου ἐγένοντο, ἵνα ὅσιν οἱ τοιοῦτοι καὶ παρὰ Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ αὐτῷ τῆς ἐπιτιμίας ὄρω, τουτέστιν ἢ καθηρημένοι ἢ ἀναθεματισμένοι ἢ ἀφωρισμένοι. Οὓς μέντοι Φώτιος, ὁ ἁγιώτατος ἡμῶν πατριάρχης, κληρικούς ἢ λαϊκούς ἢ τοῦ ἀρχιερατικοῦ τάγματος καὶ ἱερατικοῦ, ἐν οἰαδήποτε παροικίᾳ, ὑπὸ ἀφορισμῶν ἢ καθάρσεων ἢ ἀναθεματισμῶν ποιήσει, ἵνα ἔχη αὐτοὺς καὶ ὁ ἁγιώτατος πάπας Ἰωάννης καὶ ἡ κατ' αὐτὸν ἁγία τοῦ Θεοῦ Ῥωμαίων ἐκκλησία ἐν τῷ αὐτῷ τῆς ἐπιτιμίας κρίματι, μηδὲν τῶν προσόντων πρεσβειῶν τῷ ἁγιωτάτῳ θρόνῳ τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας, μηδὲ τῷ ταύτης προέδρῳ τὸ σύνολον καινοτομουμένων, μηδὲ νῦν, μήτε εἰς τὸ μετέπειτα».

³²² ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστορική εισαγωγή*, σελ. 508-509.

³²³ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 132-133.

ενώ βέβαια συνάγεται, ότι απαγορεύεται κάθε «μεταβολή τοῦ πρωτείου τιμῆς εἰς διοικητικὸν πρωτεῖον ἐξουσίας»³²⁴.

Ο δεύτερος κανόνας της Συνόδου αφορά και πάλι την περίπτωση του μητροπολίτη Σμύρνης Μητροφάνη και της ποινῆς που πρόκειται να του επιβληθεῖ³²⁵. Η Σύνοδος ορίζει ότι ὅποιος ἐπίσκοπος γίνεῖ μοναχός, δεν μπορεί να επιστρέψει στα αρχιερατικά του καθήκοντα³²⁶. Ο τρίτος κανόνας ορίζει ότι αν κάποιος λαϊκός τύπτει ἢ φυλακίσει ἐπίσκοπο ἀνάίτια, ἢ δημιουργώντας με κάποιο τρόπο κάποια πλάστη αιτία, αὐτός ἀναθεματίζεται³²⁷.

Στην ἕκτη συνεδρίαση, παρουσία των βασιλέων Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα, Λέοντα και Ἀλεξάνδρου «ἐν τῷ περιωνύμῳ παλατίῳ τοῦ Χρυσοτρικλίνου»³²⁸, ἀναγνώσθηκε ὁ Ὅρος της Συνόδου. Σε αὐτή τη συνεδρίαση συμμετείχαν ὁ Ι. Φώτιος, οἱ τοποτηρητές του Ἰωάννου Η΄ Ρώμης και των τριῶν ἀνατολικῶν πατριαρχῶν, καθὼς και κλιμάκιο της Συνόδου. Τον Ὅρο ἀποδέχθηκε σύσσωμη ἡ Σύνοδος στην ἐπόμενη, ἔβδομη και τελευταία συνεδρία στις 13 Μαρτίου 880. Οἱ πατέρες της Συνόδου που εἶναι παρόντες στο αὐτοκρατορικό παλάτι ἐπιθυμοῦν να μὴ συντάξουν νέο ὄρο, ἀλλὰ να φανερώσουν την ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ Σῦμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως³²⁹.

Ὁ Ὅρος ἀρχίζει με τὴ δήλωση ὅτι οἱ πατέρες της Συνόδου ἀποβάλλουν ὅσους ἔθεσαν εαυτοὺς ἐκτὸς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ και ικανοποιούνται βαθύτατα με ὅσους εἶναι ὁμόδοξοι³³⁰, ἀποδέχονται και εἶναι καθηγητές του κηρύγματος της διδασκαλίας του Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἔχει θεμελιωθεῖ στη σταθερότητα της γνώμης και την καθαρότητα της πίστεως. Την ἴδια ικανοποίηση προκαλεῖ ἡ ἀποδοχή των ἱερῶν διατάξεων και των κανονικῶν τύπων των ἀποστόλων, ὅπως και του κηρύγματος και των κανονικῶν θεσμῶν των ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τα ὁποία (κήρυγμα και κανόνες) «ὡς τοῦ αὐτοῦ και ἐνὸς ἁγίου πνεύματος ταῖς ἐπιπνοίαις ἰθυνομένων τε και ἐνεργουμένων»³³¹.

Αὐτή εἶναι ἡ ἀντίληψη των πατέρων της Συνόδου σχετικά με τὸν Ὅρο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ μέσο με τὸ ὁποῖο ἔφτασε με τὸν πιο ἀνόθευτο τρόπο ἡ πίστη των χριστιανῶν μέχρι τὴν ἐποχὴ των πατέρων της Συνόδου. Ικανοποιούνται βαθύτατα ὄχι μόνο με τα λόγια, ἀλλὰ και με τὴ διάνοια και τὸν διακηρύσσουν με σιγουριά, χωρὶς να προκαλοῦν καμία τροποποίηση στον Ὅρο, δηλαδή καμία προσθήκη, καμία

---

³²⁴ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης*, σελ.192.

³²⁵ ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, σελ. 509.

³²⁶ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 38⁶²-39⁷⁹ (*Mansi 17*, 504^{BC}- P-Π, B, σελ. 707-708).

³²⁷ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 39⁸²⁻⁸⁶ (*Mansi 17*, 497^C- P-Π, B, σελ. 710).

³²⁸ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocavum», *Mansi 17*, 512^C.

³²⁹ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoocavum», *Mansi 17*, 516^A: «πρέπον ἐστὶ μὴ ἕτερον ὄρον καινουρηθῆναι, ἀλλ' αὐτὸν τὸν ἀρχαῖον και ἀνά πᾶσαν τὴν οἰκουμένην κρατούμενόν τε και δοξαζόμενον ἀναγνώσθηναι τε και ἐπιβεβαιωθῆναι».

³³⁰ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37¹⁰⁻¹³ (*Mansi 17*, 497^{BC}): «ἀποβαλλόμεθα μὲν οὐς ἐξεκκλησίασαν, στέργομεν δὲ και και ἀποδοχῆς ἀξίους ἔχομεν οὐς οἶα δι ὁμοδόξους ἢ και τῆς εὐσεβείας καθηγητὰς τιμὴν και σέβας ὅσιον ὀφειλομένους ἀπέφηναν».

³³¹ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37⁷⁻⁸ (*Mansi 17*, 516^B).

αφαίρεση, καμία νόθευση και δεν τον παραλλάσσουν καθόλου³³². Άλλωστε, η αφαίρεση και η πρόσθεση, κατά τη Σύνοδο, δεν διαφέρει καθόλου από τα τεχνάσματα του διαβόλου, που ανακινούν αιρέσεις, οι οποίες θεωρούν ότι φέρουν στο φως της γνώσης, όσα είναι άγνωστα για τον Θεό. Ενώ, η μεταβολή του κειμένου του Όρου με νόθες εκφράσεις, αποτελεί προσβολή στη διδασκαλία των πατέρων³³³. Για αυτό το λόγο, με θείο πόθο η «άγια και οικουμενική αὐτή σύνοδος»³³⁴ ενστερνίζεται και θεμελιώνει το στερέωμα της σωτηρίας στον «ἐξ' ἀρχῆς τῆς πίστεως ὄρον»³³⁵. Σε αυτό το σημείο ο Όρος της Συνόδου των ετών 879/80 παραθέτει το Σύμβολο της Πίστεως, το οποίο θεσπίστηκε στις δύο πρώτες Οικουμενικές Συνόδους, Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Οι πατέρες της Συνόδου δηλώνουν, ότι εμπιστεύονται όσα διδάσκει αυτό το Σύμβολο, το οποίο αποτελεί την ομολογία πίστεως που βαπτίστηκαν, μέσω της οποίας διαλύεται κάθε αίρεση. Όσοι έχουν αυτό το φρόνημα κατατάσσονται ως αδελφοί, πατέρες και συγκληρονόμοι του ουράνιου πολιτεύματος. Αναθεματίζεται, όμως, αν είναι λαϊκός και καθαιρείται, αν είναι κληρικός, οποιοσδήποτε τολμήσει να ονομάσει όρο πίστεως κάποια διαφορετική έκθεση, από αυτό το ιερό Σύμβολο. Διότι, με αυτό τον τρόπο καταλύεται το αξίωμα της ομολογίας της πίστεως των πατέρων που συνέταξαν το Σύμβολο της Πίστεως και περιβάλλεται με καινοφανείς στοχασμούς, ενώ όσοι προβαίνουν σε αυτές τις πράξεις, παραθέτουν το χαλκευμένο Σύμβολο, ως κοινό μάθημα στους πιστούς, αλλά και σε όσους επιστρέφουν από κάποια αίρεση. Με νόθες εκφράσεις, ή προσθήκες, ή αφαιρέσεις αποθρασυνόμενοι επιχειρούν να χαλκεύσουν αυτό τον ιερό Όρο. Η καταδικαστική απόφαση εις βάρος όσων καταφέρονται εναντίον του Συμβόλου της Πίστεως προϋπάρχει από τις Οικουμενικές Συνόδους³³⁶.

Όλη η πολεμική του Όρου εναντίον όσων αλλοιώνουν το Σύμβολο της Πίστεως 'φωτογραφίζει' τον έβδομο κανόνα της Γ' Οικουμενικής Συνόδου³³⁷. Όπως θα γίνει φανερό στις αμέσως επόμενες σελίδες, η πρακτική που ακολουθούν οι πατέρες της Συνόδου είναι εμπνευσμένη από τη Δ' Οικουμενική Σύνοδο.

---

³³² «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37¹⁶⁻¹⁸ (*Mansi 17*, 516^C): «πᾶσι διαπρυσίῳ τῇ φωνῇ περιαγγέλομεν, οὐδὲν ἀφαιροῦντες, οὐδὲν προστίθεντες, οὐδὲν ἀμείβοντες, οὐδὲν κιβδηλεύοντες».

³³³ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37¹⁸⁻²² (*Mansi 17*, 516^C): «Ἡ μὲν γὰρ ἀφαίρεσις καὶ ἡ πρόσθεσις, μηδεμίᾳ ὑπὸ τῶν τοῦ πονηροῦ τεχνασμάτων ἀνακινουμένης αἵρέσεως, κατὰ γνώσιν εἰσάγει τῶν ἀκαταγνώστων καὶ ὕβριν τῶν πατέρων ἀναπολόγητον. Τὸ δὲ κιβδηλοῖς ἀμείβειν ῥήμασιν ὄρους πατέρων πολὺ τοῦ προτέρου χαλεπότερον».

³³⁴ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37²³ (*Mansi 17*, 516^{CD}).

³³⁵ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37²² (*Mansi 17*, 516^C).

³³⁶ «Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, σελ. 37²⁷⁻³⁸⁴¹ (*Mansi 17*, 516^{D-517A}).

³³⁷ *ACO 1, 1, 7*, σελ. 105²⁰⁻¹⁰⁶⁸. P-II, B, σελ. 200-201: «Τούτων τοίνυν ἀναγνωσθέντων, ὥρισεν ἡ ἅγια σύνοδος, ἐτέραν πίστιν μηδενὶ ἐξεῖναι προφέρειν, ἤγουν συγγράφειν, ἢ συντιθέναι, παρὰ τὴν ὀρισθεῖσαν παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων, τῶν ἐν τῇ Νικαέων συναχθέντων πόλει, σὺν ἁγίῳ Πνεύματι. Τοὺς δὲ τολμῶντας ἢ συντιθέναι πίστιν ἐτέραν, ἢ γοῦν προκομίζειν, ἢ προφέρειν τοῖς θέλουσιν ἐπιστρέφειν εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, ἢ ἐξ ἑλληνισμοῦ, ἢ ἐξ ἰουδαϊσμοῦ, ἢ γοῦν ἐξ αἵρέσεως οἰασθησοῦν· τούτους, εἰ μὲν εἶεν ἐπίσκοποι, ἢ κληρικοί, ἀλλοτρίους εἶναι τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ τοὺς κληρικούς τοῦ κλήρου· εἰ δὲ λαϊκοὶ εἶεν ἀναθεματίζεσθαι. Κατὰ τὸν ἴσον δὲ τρόπον, εἰ φοραθεῖεν τινες, εἴτε ἐπίσκοποι, εἴτε κληρικοί, εἴτε λαϊκοὶ ἢ φρονοῦντες, ἢ διδάσκοντες τὰ ἐν τῇ προκομισθείσῃ ἐκθέσει παρὰ Χαρισίου τοῦ πρεσβυτέρου, περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἤγουν τὰ μίαν καὶ διεστραμμένα τοῦ Νεστορίου δόγματα, ἃ καὶ ὑποτέτακται, ὑποκείσθωσαν τῇ ἀποφάσει τῆς ἁγίας ταύτης καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου· ὥστε δηλονότι, τὸν μὲν ἐπίσκοπον, ἀπαλλοτριούσθαι τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ εἶναι καθηρημένον· τὸν δὲ κληρικόν, ὁμοίως ἐκπίπτειν τοῦ κλήρου· εἰ δὲ λαϊκός τις εἴη, καὶ οὗτος ἀναθεματίζεσθω, καθὰ προεῖρηται».

Ο Όρος της Συνόδου των ετών 879/80 είναι φανερό ότι εμμένει στο Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Ασφαλώς, ο λόγος είναι προφανής. Διά της Συνόδου αυτής ο Ι. Φώτιος επιχειρεί να καταδείξει τους κινδύνους που συντρέχουν με την αποδοχή της προσθήκης του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως. Η καταδίκη αυτής της προσθήκης δεν γίνεται αναλυτικά, άμεσα και ονομαστικά, όπως συνέβη το 867. Ο ιερός πατήρ επιχειρεί να αποκρούσει αυτή την καινοτομία ουσιαστικά υπενθυμίζοντας την απαγόρευση αλλοίωσης του περιεχομένου της πίστεως, ήδη από τον έβδομο κανόνα της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου, η οποία πρέπει να αναφερθεί ότι κάνει λόγο μόνο για τους πατέρες της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, ενώ η παρούσα Σύνοδος και φυσικά ο Ι. Φώτιος αναφέρονται στο Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως³³⁸.

Η αντιμετώπιση που επέδειξε στο ζήτημα του Filioque ποικίλλει σε σχέση με την πρώτη φορά που αναφέρθηκε σε αυτό. Άλλωστε, από τα ιστορικά γεγονότα και τις πηγές δεν προκύπτει ότι η Σύνοδος των ετών 879/80 συνεκλήθη για να αποκρούσει αυτή την αιρετική διδασκαλία, αλλά για να επικρατήσει η ενότητα στην Εκκλησία, μέσω της καθολικής αποδοχής του Ι. Φωτίου ως κανονικού οικουμενικού πατριάρχη. Εν ολίγοις η Σύνοδος δεν αποδοκίμασε ουσιαστικά το Filioque θεολογικά, αλλά την προσθήκη του στο Σύμβολο της Πίστεως³³⁹. Είναι σαφές ότι αποτελεί μέριμνα του ιερού πατρός η απόκρουση της προσθήκης του Filioque, την οποία η Σύνοδος, που διεξήχθη για να τον δικαιώσει, ήθελε να καταδικάσει. Ο τρόπος που το διενέργησε, όπως είπαμε, διέφερε, ήταν πιο ήπιος και η απαγόρευση ήταν έμμεση, μέσω της υπενθύμισης της απαγόρευσης οποιασδήποτε αλλοίωσης στο Σύμβολο της Πίστεως.

Ο ίδιος, άλλωστε, ο Ι. Φώτιος, αμέσως αφού συνειδητοποίησε την απόκλιση σε ζήτημα που άπτεται της δογματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, έδρασε εναντίον των αρχηγέτων της, γράφοντας-μεταξύ άλλων-εναντίον του Filioque στην *Εγκύκλιο Επιστολή* του. Αυτή τη μέριμνα διατήρησε και κατά την περίοδο που ανήλθε εκ νέου στον πατριαρχικό θρόνο, γράφοντας επί του θέματος στον αρχιεπίσκοπο Ακυληίας. Θα ακολουθήσει, μετά τη δεύτερη εκθρόνιση-παραίτησή του και η συγγραφή της *Μυσταγωγίας*, όπου θα δώσει πλήθος επιχειρημάτων που καθιστούν αβάσιμη την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως. Όσον αφορά τη Σύνοδο των ετών 879/80, με το πέρασμα του χρόνου, δεν αναγνωρίστηκε επίσημα ως Οικουμενική. Ωστόσο, από εξέχουσες εκκλησιαστικές και θεολογικές προσωπικότητες, αναγνωρίζεται ως η Η΄ Οικουμενική Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις της ενδεχόμενης μελλοντικής αναγνώρισης και συναρίθμησής της μεταξύ των Οικουμενικών Συνόδων³⁴⁰.

³³⁸ «Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudoctavum», *Mansi* 17, 513^D-516^A.

³³⁹ Τα λεγόμενα του J. MEIJER, *A successful Council of Union*, σελ. 136 αποτυπώνουν σε απόλυτο βαθμό τη θέση των πατέρων της Συνόδου έναντι του Filioque: «It is not impossible that they reacted against the doctrine contained in the filioque, but they certainly did react against the actual addition to the creed. They probably would have been more explicit, however, if it had been their intention to condemn the theology behind the filioque. They wanted to guarantee the unity of faith; that was the meaning of the horos, and that was the meaning of their synod».

³⁴⁰ Σχετικά με την οικουμενικότητα της Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 879/80 και τα πρόσωπα που την αναγνώρισαν ως οικουμενική βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα Α΄*, σελ. 261-267· Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Δογματική καὶ συμβολική Θεολογία Β*, σελ. 443-444· Ι. ΦΕΙΔΑΣ, «Die

Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι η αξιολόγηση και αντιμετώπιση της εκκλησιαστικής καταστάσεως από τον Ι. Φώτιο στο τέλος της πρώτης και στην αρχή της δεύτερης πατριαρχείας του δημιούργησε δύο τάσεις εντός της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Η πρώτη τάση είναι εμπνευσμένη από τη στάση του Ι. Φωτίου έναντι των λατινικών καινοτομιών και της προσθήκης του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως το 867, αμφότερα τα οποία καταδίκασε μέσω της *Εγκυκλίου Επιστολής* και της Συνόδου του ίδιου έτους. Η δεύτερη τάση είναι εμπνευσμένη από τη συγκαταβατική στάση που τήρησε έναντι των λατινικών καινοτομιών καταδικάζοντας παράλληλα το Filioque, έστω και χωρίς να αναφέρεται συγκεκριμένα σε αυτό, στη Σύνοδο των ετών 879/80. Τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της εκπροσώπησης αυτών των δύο τάσεων εντοπίζονται κατά την περίοδο του Μεγάλου Σχίσματος της Δυτικής από την Ανατολική Εκκλησία. Τότε, το 1054 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως είναι ο Μιχαήλ Κηρουλάριος και πατριάρχης Αντιοχείας ο Πέτρος Γ΄. Ο οικουμενικός πατριάρχης είναι εκπρόσωπος της πρώτης τάσης και στην αλληλογραφία του μετά την αμοιβαία επίδοση των αναθεμάτων με τον πατριάρχη Αντιοχείας αναφέρεται διεξοδικά στην διαβρωτική δράση του Αργυρού, ο οποίος είχε τοποθετηθεί στη Ν. Ιταλία από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (§§ γ-η). Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στην επιστολή φέρεται να γνωρίζει περί του θανάτου του πάπα Ρώμης Λέοντα Θ΄, ασφαλώς πριν από την επίδοση των αναθεμάτων (§γ), συνθήκη η οποία δεν τον εμποδίζει να απαιτήσει να διαγραφεί το όνομά του από τα δίπτυχα της Εκκλησίας, αναφέροντας μάλιστα ότι το όνομα του πάπα έχει παύσει να μνημονεύεται ήδη από την εποχή της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου επί πάπα Ρώμης Βιγιλίου (§θ), συγχέοντάς την Ε΄ με τη ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Τα αίτια της διακοπής της μνημόνευσης του ονόματος του πάπα και κατ' επέκταση του οριστικού σχίσματος της Δυτικής Εκκλησίας από την Ανατολική, κατά τον Μιχαήλ Κηρουλάριο, εντοπίζονται στα λατινικά έθιμα και την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως (§§ ι-ιδ)³⁴¹.

Στην απάντηση του ο Πέτρος Γ΄ Αντιοχείας προς τον Μιχαήλ Κηρουλάριο είναι σαφές ότι είναι εκπρόσωπος της δεύτερης τάσης που δημιούργησε η εκκλησιαστική πολιτική του Ι. Φωτίου. Αρχικά, ο Αντιοχείας Πέτρος Γ΄ θεωρεί ότι υπαίτιος της κρίσης Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως είναι ο Ιταλός Αργυρός (§ α). Όσον αφορά τη μνημόνευση του ονόματος του πάπα και της διακοπής του ήδη από την περίοδο της αρχιερατείας του Ρώμης Βιγιλίου και εντεύθεν ο πατριάρχης Αντιοχείας παρουσιάζει τη δικαιολογημένη διαφωνία του, διότι η πραγματικότητα απέχει σε σχέση με τον τρόπο που την παρουσιάζει ο Μιχαήλ Κηρουλάριος (§§ β-ε). Όσον αφορά τα λατινικά έθιμα ο Πέτρος Γ΄ Αντιοχείας θεωρεί ότι «τὰ μὲν τούτων ἐδόκει ἀπευκταῖα καὶ φευκτά, τὰ δὲ ἰάσιμα, τὰ δὲ παροράσεως ἄξια»³⁴². Τα έθιμα που είναι ήσσοнос σημασίας είναι η γενειάδα του κλήρου, η βρώση κρέατος από τους μοναχούς και γενικά το ζήτημα της βρώσεως και της νηστείας (§§ ζ-ι). Η προσθήκη, όμως,

---

Ökumenizität des photianischen Konzils des Jahres 879/80 in Konstantinopel aus orthodoxer Sicht», *Θεολογία* 82.1, σελ. 247-258· ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΙΕΒΤΙΤΣ, «Άγιες Οικουμενικές Σύνοδοι Όγδόη (879 – 880) και Ένάτη (1351)», *Θεολογία* 86.1, σελ. 19-35· ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 380-393.

³⁴¹ ΜΙΧΑΗΛ ΚΗΡΟΥΛΑΡΙΟΣ, *Ἐπιστολὴ Γ΄*, PG 120, 781^B-796^A. Βλ. και ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, «Μιχαήλ Κηρουλάριος και Πέτρος Αντιοχείας», *ΕΕΘΣΠΑ ΜΔ*, σελ. 565-572.

³⁴² ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, ζ, PG 120, 799^B.

του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως είναι «Κακὸν δὲ καὶ κακῶν κάκιστον»³⁴³ και αναιρείται ἐπὶ τῆ βᾶσει αἰιογραφικῶν χωρίων (§§ ια-ιβ). Παρά τις επικίνδυνες νέες καινοτομίες που εισήχθησαν στη Δυτική Εκκλησία ο Πέτρος Γ΄ Αντιοχείας φρονεῖ ὅτι ὅταν «μὴ θεὸς ἢ πίστις τὸ κινδυνευόμενον, νεύειν ἀεὶ πρὸς τὸ εἰρηνικόν τε καὶ φιλάδελφον. Ἀδελφοὶ γὰρ καὶ ἡμῶν οὗτοι, κᾶν ἐξ ἀγροικίας ἢ ἀμαθίας συμβαίη τούτοις πολλακίς ἐκπίπτειν τοῦ εἰκότος τῷ ἑαυτῶν στοιχοῦντας θελήματι· καὶ μὴ τοσαύτην ἀκρίβειαν ἐπιζητεῖν ἐν βαρβάρους ἔθνεσιν, ἢν αὐτοὶ περὶ λόγους ἀναστρεφόμενοι ἀπαιτούμεθα. Μέγα γὰρ κᾶν παρ' αὐτοῖς ἀσφαλῶς ἢ ζωαρχικὴ Τριάς ἀνακηρύττειτο καὶ τὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας κατὰ τὴν ἡμετέραν δόξαν ἀνομολογεῖται μυστήριον»³⁴⁴. Ἡ τελευταία πρόταση του ἀποσπάσματος ἐξηγεῖ περίτρανα τὸ λόγο, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο οἱ δύο Εκκλησίες θεωροῦν ἀμφοτέρες τὴν ἄλλη σχισματικὴ καὶ ὄχι αἰρετικὴ³⁴⁵. Σχετικὰ με τὸ ζήτημα τῶν ἀζύμων, ὁ πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος ἀναφέρει, ὅτι θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀνακόλουθο πρὸς τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ἀλλὰ ἀναγόμενος με σαφήνεια στα πρακτικὰ τῆς γενικῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 879/80 σημειώνει ὅτι «Εἰ μὴ τῷ κανονικῷ τούτῳ ῥητῷ ἐπεριεδόμενοι, φάσκοντι· Ἔδοξε πᾶσι τοῖς ἀρχαίοις ἔθεσι χρῆσασθαι· ἀρχαίαν εἶναι καὶ αὐτοὶ παρ' αὐτοῖς ἐροῦσι τὴν τῶν ἀζύμων παράδοσιν»³⁴⁶. Ἡ θέση τοῦ Πέτρου Γ΄ Αντιοχείας σχετικὰ με τὴν κρίση μεταξύ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ σχηματίζεται, ἐνῶ σε μία ἀποστροφή του λόγου του πρὸς τὸν Μιχαὴλ Κηρουλᾶριο διαφαίνεται ἡ προσωπικὴ του πεποίθησι· «Περὶ γὰρ τῆς ἐν τῷ ἀγίῳ συμβόλῳ προσθήκης καὶ τοῦ μὴ κοινώνειν αὐτοὺς τῶν ἀγιασμάτων ἀπὸ χειρὸς γεγαμηκότος ἱερέως καλῶς καὶ θεοφιλῶς ἢ ἀγιωσύνη σου ἐνίσταται καὶ μὴ παύσαιτό ποτε ... μέχρις ἂν αὐτοὺς ἔξεις συντιθεμένους τῇ ἀληθείᾳ καὶ τὰ αὐτὰ ἡμῖν περὶ τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς θείας ἐκπορεύσεως τοῦ ἀγίου Πνεύματος δοξάζοντας. Τὰ δ' ἄλλα περιφρονητέα μοι εἶναι δοκεῖ τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου μηδὲν ἐξ αὐτῶν καταβλαπτομένου»³⁴⁷. Ἄλλωστε, στο ἐπίπεδο τῶν λαῶν, ἀμφοτέρες οἱ ομάδες πιστῶν σέβονται τὰ ἔθιμα τῆς κάθε Εκκλησίας. Ὁ πατριάρχης Αντιοχείας φέρει τὸ παράδειγμα τῶν Φράγκων, οἱ ὁποῖοι εἰσερχόμενοι σε κάποιον ὀρθόδοξο ναὸ ἀποδίδουν

³⁴³ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, ια, PG 120, 804^B.

³⁴⁴ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, ιδ, PG 120, 805^C-808^A.

³⁴⁵ Πλήρως ἀναποκρινόμενη στην πραγματικότητα, ἀναφορικὰ με τὴ θεώρηση τῆς Ἀνατολικῆς Εκκλησίας ἀπὸ τὴ Δυτικὴ καὶ ἀντίστροφα, ἀξιολογεῖται ἡ θέση που ἐκφέρει ὁ Σ. PANSIMAN, *Δύση καὶ Ἀνατολὴ σὲ Σχίσμα*, σελ. 14: «Ἄν θέλομε νὰ ἀκριβολογοῦμε, οἱ μεγάλες Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης, τίς ὁποῖες γιὰ λόγους εὐκολίας ἀποκαλοῦμε συνήθως «Ὄρθόδοξη» καὶ «Καθολικὴ» Ἐκκλησία, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκλαμβάνουν ἢ μία τὴν ἄλλη ὡς αἰρετικὴ. Οἱ Ὄρθόδοξοι θεωροῦν ὅτι οἱ Καθολικοὶ διέβαλαν τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ὅπως αὐτὸ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τίς Ἁγίες Οἰκουμενικὲς Συνόδους ὡς τὸ κοινὸ σύμβολο τῆς Χριστιανοσύνης, ἐνῶ οἱ Καθολικοὶ ἀνύψωσαν τὴν -ἀπορριπτέα ἀπὸ τοὺς Ὄρθόδοξους- θεωρία τους περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας σὲ ἄρθρο πίστεως. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, παρόλο πού οἱ Ὄρθόδοξοι θεολόγοι εἶχαν, στό παρελθόν, τὴ ροπή νὰ ὑπερτονίσουν τίς θεολογικὲς διαφορὲς, οἱ δὲ Καθολικοὶ θεολόγοι ἀδυνατοῦν νὰ ὑποβαθμίσουν κάτι πού γιὰ ἐκείνους ἀποτελεῖ ἀδικαιολόγητη ἄρνησι τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἐδρας τοῦ ἀγίου Πέτρου, ἢ διαίρεσι ἐξᾶκολουθεῖ κυρίως νὰ σχετίζεται περισσότερο με τὸ ζήτημα τῆς ἐξουσίας παρὰ με αὐτὸ τοῦ δόγματος καὶ, ἐπομένως, εἶναι ἐγγύτερη πρὸς τὴ φύσι τῆς ἐννοίας τοῦ σχίσματος». Αὐτὴ ἡ θεώρησι τῆς Δυτικῆς Εκκλησίας ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ ἀποτελεῖ καὶ τὸ 'κλειδί' γιὰ νὰ κατανοήσι κάποιος ὅτι ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Εκκλησία δὲν ἀξιολογεῖται ἀπὸ τὴν Ὄρθόδοξη ὡς αἰρετικὴ, ἀλλὰ ὡς ἐτερόδοξη. Σχετικὰ με αὐτὸ τὸν προβληματισμὸ βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλῃ Σύνοδος τῆς Κρήτης*, σελ. 273-275.

³⁴⁶ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, ιε, PG 120, 808^{AB}.

³⁴⁷ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, ιη, PG 120, 809^{AB}.

τη δέουσα τιμή και προσκύνηση στις ιερές εικόνες³⁴⁸. Υπό αυτό το πρίσμα, ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Αντιοχείας προβάλλει τη θέση, σύμφωνα με την οποία οι ιεράρχες πρέπει να εργάζονται ώστε να θεραπεύεται κάποιο σχίσμα και όχι να διαιωνίζεται³⁴⁹. Λίγο πριν ολοκληρώσει την επιστολή του προς τον Μιχαήλ Κηρουλάριο, ο Πέτρος Γ΄ Αντιοχείας φανερώνει χωρίς περιστροφές την προσωπική του γνώμη επί του θέματος, η οποία είναι σαφές ότι δεν στηρίζεται στην αρχική αξιολόγηση της Δυτικής Εκκλησίας από τον Ι. Φώτιο το 867, αλλά εμπνέεται από τη διαλλακτικότητα που επέδειξε ο ιερός πατήρ στη Σύνοδο των ετών 879/80: «εἰ τὴν ἐν τῷ ἁγίῳ συμβόλῳ προσθήκην διορθώσαιντο, οὐδὲν ἂν ἕτερον ἐπεζήτουν· ἀδιάφορον καταλιπὼν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ περὶ τῶν ἀζύμων ζήτημα ... Ὁ δὲ καὶ τὴν σὴν θεοειδῆ μακαριότητα συναινῶ καταδέξασθαι, ἵνα μὴ τὸ πᾶν ἐκζητήσαντες, τὸ πᾶν ἀπολέσωμεν»³⁵⁰. Από την απαντητική επιστολή του πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρου Γ΄ συνάγεται το συμπέρασμα ότι η μυστηριακή ενότητα μεταξύ των Εκκλησιῶν λαμβάνει αποκλειστικά υπόψη της την κοινή πίστη και όχι τα κοινά ἔθιμα. Αυτή η αντίληψη είναι η λεγόμενη ‘ενότητα εν τη ποικιλία’ και ‘ποικιλία εν τη ενότητι’, η οποία έχει ως βάση της τη φανέρωση της ανά την οικουμένη Εκκλησίας, διὰ των τοπικῶν Εκκλησιῶν³⁵¹.

4) Η εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση μέχρι το τέλος του βίου του Ι. Φωτίου

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιῶν της Συνόδου, τα πρακτικά της στάλθηκαν στον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄, μαζί με επιστολή του Ι. Φωτίου. Τα πρακτικά και την επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἔφεραν στη Ρώμη οι παπικοί απεσταλμένοι κατά την επιστροφή τους από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Ο πάπας Ρώμης στέλνοντας απαντητική επιστολή, την οποία συνέταξε τον Αύγουστο του 880, αναφέρει ότι συγκατατίθεται στις αποφάσεις της Συνόδου. Ἔθεσε ὅμως μία προϋπόθεση. Αποδέχεται ὅλα ὅσα αποφάσισε η Σύνοδος, εφόσον δεν υπήρξε υπέρβαση των εντολῶν που ἔλαβαν οι παπικοί απεσταλμένοι³⁵². Επίσης, πρέπει να ληφθεῖ υπόψη ὅτι νέος Βιβλιοθηκᾶριος στο θρόνο της Ρώμης εἶναι πλέον ο Ζαχαρίας Ανάγνης, ο οποίος εἶχε συμμετάσχει ως τοποτηρητής του Νικολάου Α΄ Ρώμης στην Πρωτοδευτέρα Σύνοδο του 861. Κάτι τέτοιο δημιουργεῖ μια νέα κατάσταση για τον Ι. Φώτιο, αφού οι δύο ἄνδρες συνδέονται με φιλία. Ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά δεν πρέπει να παραθεωρεῖται ὅτι η επιφυλακτικότητα του πάπα

³⁴⁸ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, κ, PG 120, 812^B.

³⁴⁹ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, κα, PG 120, 812^C: «Δέος γὰρ μήποτε ράψαι τὸ διερρώγος βουλομένη, χειρὸν τὸ σχίσμα ποιήσῃ καὶ τὸ καταπεπτωκὸς ἀνορθῶσαι σπουδάζουσα, μείζονα τὴν πᾶσιν ἐργάσηται».

³⁵⁰ ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ Δ΄*, κβ, PG 120, 812^D-813^A. Σχετικά με την απαντητική επιστολή του Πέτρου Γ΄ Αντιοχείας προς τον Μιχαήλ Κηρουλάριο βλ. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, «Μιχαήλ Κηρουλάριος καὶ Πέτρος Ἀντιοχείας», *ΕΕΘΣΠΑ ΜΔ*, σελ. 572-577.

³⁵¹ GEORGE DRAGAS, «The Church and the Churches», *GOTR* 43.1-4, σελ. 586: «Orthodox Ecclesiology operates with a unity in plurality and a plurality in unity, a unity in community and communion. For Orthodoxy there is no “either-or” between the One and the many, because the One is present in and manifested through the many».

³⁵² ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 356.

Ρώμης σχετικά με τη τήρηση των εντολών του από τους τοποτηρητές του συνιστά «μία παλαιά, συνηθισμένη και κατά συνέπειαν αδιάφορη παπική επιφύλαξη»³⁵³.

Ο πάπας Ρώμης Ιωάννης Η΄ απεβίωσε το 882. Διάδοχός του στο θρόνο της Ρώμης γίνεται ο Μαρίνος, ο οποίος ήταν τοποτηρητής του πάπα Αδριανού Β΄ στη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 869/70. Ο νέος πάπας δεν είχε συννεύσει με τον προκάτοχό του κατά το 879 στη σύνοδο της Ρώμης που χάραξε την εκκλησιαστική πολιτική που ακολούθησαν οι παπικοί απεσταλμένοι στη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 879/80. Αυτή η συμπεριφορά του, τον οδήγησε στην ποινή της φυλάκισης για έναν μήνα. Ωστόσο, δεν προκύπτει από τις πηγές, ότι επί των ημερών του μετέβη αντιπροσωπεία του στην Κωνσταντινούπολη, η οποία αναθεμάτισε τον Ι. Φώτιο, δημιουργώντας έτσι δεύτερο σχίσμα. Αντιθέτως, με το να μην στέλνει κάποιο γράμμα στον πατριάρχη, φαίνεται ότι ακολουθεί την πολιτική που χάραξε ο Ιωάννης Η΄³⁵⁴.

Η συμπεριφορά του πάπα Ρώμης Μαρίνου δεν ήταν αρεστή στην αυτοκρατορία. Εκείνη την περίοδο, περί το 883/84, ο Ι. Φώτιος έστειλε επιστολή στον αρχιεπίσκοπο Ακυληίας³⁵⁵, το περιεχόμενο της οποίας αφορά επιχειρήματα που αναιρούν την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός και του Υιού (Filioque) και υποστηρίζουν την εκ μόνου του Πατρός εκπόρευσή Του. Τα επιχειρήματα υπέρ της απόρριψης του Filioque δίνονται σε σαφώς εκτενέστερη μορφή σε σύγκριση με την *Εγκύκλιο Επιστολή*.

Διάδοχος του Μαρίνου στο θρόνο της Ρώμης είναι ο Αδριανός Γ΄. Ο πάπας Ρώμης, με αντιπροσωπεία θα ζητήσει τη βοήθεια της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας, λόγω των απειλών που δέχεται η Ιταλία. Τότε, ο αυτοκράτορας και ο οικουμενικός πατριάρχης έδειξαν την αποστροφή τους στη συμπεριφορά του Μαρίνου. Ο Ι. Φώτιος έστειλε επιστολή στον Αδριανό Γ΄ Ρώμης, με την οποία ζητά την εκ νέου καταδίκη της συνόδου των ετών 869/70. Την επιστολή του Ι. Φωτίου έλαβε ο διάδοχος του Αδριανού στο θρόνο της Ρώμης, Στέφανος Ε΄ (885-891). Στην απάντησή του προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο Στέφανος προβάλλει το παπικό πρωτείο. Όσον αφορά τη σύνοδο των ετών 869/70, θεωρεί ότι η συμπεριφορά αυτή οφείλεται στην αναγνώριση των αποφάσεων της από τον Μαρίνο. Σχετικά με την επικοινωνία του Μαρίνου με το θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, αναφέρει ότι ήταν σωστή η επιλογή του, διότι κατέτασσε τον Ι. Φώτιο στους λαϊκούς. Επομένως, ο Στέφανος Ε΄, υπερασπίζεται όχι μόνο τον Μαρίνο, αλλά και τον προκάτοχό του Νικόλαο Α΄ και κυρίως την εκκλησιαστική πολιτική που αυτός χάραξε.

Λίγους μήνες αργότερα απεβίωσε ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ Μακεδόνας. Το θρόνο της αυτοκρατορίας ανέλαβε ο υιός του, Λέων ΣΤ΄. Ο Λέων ανάγκασε τον Φώτιο το Σεπτέμβριο του 886 να εγκαταλείψει για δεύτερη φορά τον πατριαρχικό θρόνο³⁵⁶. Τυπικά,

³⁵³ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 134.

³⁵⁴ ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 357-358· Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄*, σελ. 134-135· F. DVORNIK, *The Photian Schism*, σελ. 225.

³⁵⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Επιστολή 291, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 139⁵ -152⁴¹² (PG 102, 793^B-821^B). Βλ. και V. GRUMEL, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, I, σελ. 150-151, Nr 560.

³⁵⁶ ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 358-359.

ο Ι. Φώτιος παραιτήθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο. Την παραίτησή του ανέγνωσαν από τον άμβωνα της Αγίας Σοφίας οι μάγιστρος Ανδρέας και λογοθέτης Ιωάννης Αγιοπολίτης. Είναι διττός ο λόγος της δεύτερης αποπομπής του Ι. Φωτίου από τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Αφενός, ο κύριος λόγος εντοπίζεται στα αισθήματα μίσους του νέου αυτοκράτορα προς τον πατέρα του³⁵⁷, αφετέρου συνετέλεσε και η στάση του πάπα Ρώμης Στέφανου Ε'³⁵⁸, η οποία θα μπορούσε να δημιουργήσει νέα κρίση μεταξύ των δύο πρώτων θρόνων της Εκκλησίας.

Μετά τη δεύτερη εκθρόνιση (παραίτηση) του από τον πατριαρχικό θρόνο ο Ι. Φώτιος περιορίστηκε στη Μονή των Αρμενιανών³⁵⁹. Η αυτοκρατορική αντιμετώπιση εναντίον του προσώπου του δεν θα επηρεάσει τη διαβίωσή του και την απρόσκοπτη Θεολογική συγγραφική του παραγωγή. Αυτή είναι η περίοδος που θα συγγράψει τη *Μυσταγωγία*, έργο με την ίδια θεματική με την *Εγκύκλιο Επιστολή* και την *Επιστολή* προς τον αρχιεπίσκοπο Ακυλίας, στο οποίο δίνονται επιχειρήματα επί του ιδίου θέματος, με ακόμα πιο εκτεταμένη μορφή. Ο Ι. Φώτιος λίγα χρόνια μετά τη λήξη της δεύτερης θητείας του στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως θα αποβιώσει. Ο θάνατός του τοποθετείται -συνήθως- στα πρώτα τρία έτη της τελευταίας δεκαετίας του Θ' αιώνα³⁶⁰, χωρίς να υπάρχει συμφωνία σε κάποιο συγκεκριμένο έτος. Η Εκκλησία κατατάσσει τον Φώτιο στη χορεία των Αγίων της. Η μνήμη του Ι. Φωτίου επιτελείται την έκτη Φεβρουαρίου.

---

³⁵⁷ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, σελ. 136.

³⁵⁸ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Ρώμη και τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 359.

³⁵⁹ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Φώτιος, Ὁ Α'.» *ΘΗΕ* 12, στ. 27.

³⁶⁰ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Φώτιος, Ὁ Α'.» *ΘΗΕ* 12, στ. 27· Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, σελ. 138· Ι. ΠΛΕΞΙΔΑΣ, «Εἰσαγωγή», σελ. 15· Ο. Ρ. DOMINGUEZ, «Deconstructing Photios», *REB* 71, σελ. 113.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

1) Βασικές πληροφορίες για τη Μυσταγωγία του Ι. Φωτίου

Η *Μυσταγωγία* του Ι. Φωτίου αποτελεί ένα από τα πιο περισπούδαστα έργα του πατρός του Θ΄ αιώνα. Διαθέτει απύθμενο θεολογικό βάθος. Η σπουδαιότητα του κειμένου αυτού έγκειται φυσικά στο γεγονός ότι δεν αφήνει καμία ακτίδα σχετικά με την αποδοχή του Filioque και δίνει πλήθος επιχειρημάτων για την απόρριψή του. Από τον τίτλο της πραγματείας του, ο Ι. Φώτιος μας δίνει τις ‘συντεταγμένες’, που με βάση αυτές θα πορευτεί: Λόγος σχετικά με την εξήγηση του μυστηρίου (ή εισαγωγή στο μυστήριο) του ‘είναι’ του Αγίου Πνεύματος· όπως ακριβώς αναφέρεται στα ιερά κείμενα ότι ο Υιός γεννάται μόνο από τον Πατέρα, έτσι και το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται μόνο από το ίδιο αίτιο· όμως [το Άγιο Πνεύμα] λέγεται ότι είναι του Υιού, διότι είναι ομοούσιό Του και αποστέλλεται από Αυτόν³⁶¹.

Ο όρος ‘*Μυσταγωγία*’ που χρησιμοποιεί ο ιερός πατήρ δεν είναι πρωτότυπος, ούτε χρησιμοποιείται με κάποιο διαφορετικό τρόπο από την προγενέστερη πατερική γραμματεία. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι πριν από τον Ι. Φώτιο έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο σε τίτλο έργου τους οι Άγιοι Κύριλλος Ιεροσολύμων και Μάξιμος Ομολογητής. Ο Άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων έχει συγγράψει πέντε κατηχητικούς λόγους, προς νεοφώτιστους. Οι κατηχητικοί λόγοι διαφέρουν ανάλογα με το αν απευθύνονται σε κατηχούμενους, οι οποίοι δεν έχουν βαπτισθεί, ή σε βαπτισμένους πιστούς³⁶². Το έργο έχει σκοπό να φανεί χρήσιμο στην ομαλή ένταξη των πιστών στην Εκκλησία. Έτσι, μεταξύ άλλων, ο Άγιος Κύριλλος πραγματεύεται το μυστήριο του Βαπτίσματος, του Χρίσματος και το μυστήριο της μεταβολής του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού³⁶³. Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής έχει συγγράψει ομώνυμο έργο³⁶⁴. Ο Όσιος Μάξιμος σε αυτό το έργο εξηγεί

---

³⁶¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας καὶ ὅτι ὡσπερ ὁ Υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἱερολογεῖται γεννᾶσθαι, οὕτως καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ μόνου καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰτίου θεολογεῖται ἐκπορεύεσθαι· λέγεται δὲ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ὡς ὁμοούσιον καὶ ἀποστελλόμενον δι’ αὐτοῦ*, PG 102, 279-280 (EΠΕ 133, 338). Προτιμάται να χρησιμοποιηθεί η έκδοση της PG για την παράθεση του έργου, διότι αποτελεί πιστή παράθεση του κειμένου (αλλά και της εισαγωγής) της πρώτης έκδοσης του Hergenröther και διότι απουσιάζει κάποια κριτική έκδοση του έργου. Συμπληρωματικά χρησιμοποιείται η έκδοση της σειράς EΠΕ. Οι δύο εκδόσεις παρουσιάζουν διαφορές στα σημεία στίξης και ακολουθούν την ίδια αρίθμηση του κειμένου. Όπου υπάρχουν διαφορές στα σημεία στίξης ακολουθείται η έκδοση του έργου της PG.

³⁶² Γ. ΦΙΛΙΑΣ, *Λειτουργική Α΄*, σελ. 97: «Οἱ κατηχήσεις διακρίνονταν σὲ «κατηχήσεις Φωτιζομένων», δηλαδή αὐτῶν πού ἐπρόκειτο νὰ βαπτιστοῦν, καὶ στίς «Μυσταγωγικές κατηχήσεις», δηλαδή ἐκεῖνες πού ἀπευθύνονταν στοὺς ἤδη βαπτισμένους καὶ τοὺς μουῦσαν στὰ σχετικά μὲ τὴ Λατρεία».

³⁶³ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατηχητικοὶ λόγοι πέντε*, PG 33, 1065^A-1128^A.

³⁶⁴ ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Μυσταγωγία*, PG 91, 657^B-717^D.

όσα, μέχρι την εποχή του Ζ΄ αιώνα, έχει καθιερωθεί να τελούνται στην εκκλησιαστική σύναξη και εκθέτει τον τρόπο ένωσης του ανθρώπου με το Θεό³⁶⁵.

Η *Μυσταγωγία* όπως λέει ο τίτλος του έργου είναι λόγος. Ωστόσο, παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με το φιλολογικό είδος της επιστολής. Αρχικά, το έργο έχει κάποιον αποδέκτη. Ο Ι. Φώτιος δεν κατονομάζει τον αποδέκτη του έργου του. Ο ενωτικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως του ΙΓ΄ αιώνα Ιωάννης ΙΑ΄ Βέκκος, ανασκευάζοντας τη *Μυσταγωγία* του Ι. Φωτίου, παραθέτει την παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο παραλήπτης του έργου είναι κάποιος φιλόσοφος ονόματι Ευσέβιος³⁶⁶. Επίσης, ο Ι. Φώτιος κάνει εκτεταμένη χρήση β΄ ενικού προσώπου, δημιουργώντας καθ' αυτό τον τρόπο την ουσιαστικότερη, ίσως, προϋπόθεση που χαρακτηρίζει τις επιστολές, δηλαδή την απλότητα και την εγγύτητα στην έκφραση, διότι ο επιστολογράφος απευθύνεται προσωπικά στον παραλήπτη³⁶⁷. Επιπλέον, μελετώντας κάποιος το συγκεκριμένο έργο, κατανοεί ότι πρόκειται για απάντηση του ιερού πατρός σε μία σειρά ερωτημάτων που του έχουν τεθεί. Έτσι, ο λόγος της *Μυσταγωγίας* μας οδηγεί στην εξήγηση του μυστηρίου του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος. Παράλληλα, όμως, ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος εξηγεί το κανονικώς εσφαλμένο της προσθήκης του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως και την ανάγκη αφαιρέσεώς του. Ορμώμενοι από τους δύο ανωτέρω λόγους, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αυτή η πραγματεία διατηρεί τον 'κατηχητικό' χαρακτήρα που συνοδεύει τον όρο μυσταγωγία (αφού μας πληροφορεί για το ορθό περιεχόμενο της πίστεως) καθώς και ότι η χρήση αυτού του όρου είναι η πλέον ενδεδειγμένη.

Η *Μυσταγωγία* του Ι. Φωτίου παρουσιάζει εξαιρετική σπουδαιότητα, κάτι το οποίο φανερώνεται από τις διάφορες εκδόσεις του έργου. Ο πρώτος που εξέδωσε τη *Μυσταγωγία* είναι ο Γερμανός ρωμαιοκαθολικός καρδινάλιος και ιστορικός, Joseph Hergenröther το 1857³⁶⁸. Το κείμενο από την έκδοση του Hergenröther αντιγράφηκε απαράλλακτο στον 102^ο τόμο της *PG* του Jacques Paul Migne³⁶⁹, ενώ ως συνήθως στη σειρά της *PG* δίπλα από το κείμενο παρατίθεται η λατινική του μετάφραση. Το κείμενο, επιπλέον, εκδόθηκε μαζί με αγγλική μετάφραση³⁷⁰, ενώ λίγα χρόνια αργότερα εκδόθηκε μόνο αγγλική του μετάφραση³⁷¹. Το έργο του ιερού πατρός γνώρισε κι άλλη μετάφραση λίγα χρόνια αργότερα στη γαλλική γλώσσα³⁷². Στην πρώτη έκδοση της *Μυσταγωγίας* ο Hergenröther παρουσιάζει αρκετούς κώδικες χειρογράφων³⁷³, τους οποίους χρησιμοποιεί συνθετικά. Παρ' όλ' αυτά

---

³⁶⁵ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ, «Εισαγωγή», σελ. 66. Γενικά περί της έννοιας της 'μυσταγωγίας', καθώς και της χρήσης της στην πατερική γραμματεία βλ. Χ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική Μυσταγωγία*, σελ. 28-33.

³⁶⁶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΕΚΚΟΣ, *Αντιρόρητικα*, *PG* 141, 727^A.

³⁶⁷ Η. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία Α΄*, σελ. 304

³⁶⁸ J. HERGENRÖTHER, *Photii Constantinopolitani Liber de Spiritu sancti mystagogia*, σελ. 1-110.

³⁶⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, *PG* 102, 279-392.

³⁷⁰ J. GRAVES, *On the mystagogy of the Holy Spirit*, σελ. 153-191.

³⁷¹ J. FARRELL, *The Mystagogy of the Holy Spirit*.

³⁷² PHILARETE, «La Mystagogie du Saint Esprit», σελ. 75-149.

³⁷³ Για τους κώδικες και την περιγραφή τους βλ. την εισαγωγή της πρώτης έκδοσης της *Μυσταγωγίας*: J. HERGENRÖTHER, *Photii Constantinopolitani Liber de Spiritu sancti mystagogia*, σελ. III-XXX.

δεν υπάρχει κάποια μοντέρνα κριτική έκδοση που να περιλαμβάνει το κείμενο της *Μυσταγωγίας*³⁷⁴.

Το ζήτημα της πατρότητας του έργου δεν είχε ανακινηθεί μέχρι πρόσφατα, επειδή δεν είχε αμφισβητηθεί η συγγραφή του εν λόγω κειμένου από τον Ι. Φώτιο. Πρόσφατα διατυπώθηκαν εκ νέου κάποιες ενστάσεις σχετικά με τη ταυτότητα του συγγραφέα της *Μυσταγωγίας*, ενώ δεν αποκλείεται η πιθανότητα το έργο να αποτελεί σύνθεση περισσοτέρων του ενός συγγραφέων. Λόγω της ομοιότητας μερικών κεφαλαίων της *Μυσταγωγίας* με την *Εγκύκλιο Επιστολή* και την *Επιστολή* προς τον αρχιεπίσκοπο Ακυλίας, δεν γίνεται να αμφισβητηθεί ότι ο ένας εκ των συνθετών του έργου είναι ο ιερός πατήρ του Θ' αιώνα, στην περίπτωση, βέβαια, που αποδειχθεί ότι η *Μυσταγωγία* έχει συντεθεί από δύο ή περισσότερους συγγραφείς. Η τελευταία υπόθεση συγκεντρώνει λίγες πιθανότητες. Παρ' όλ' αυτά, ως συγγραφέας ή συν-συγγραφέας του έργου έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι θα μπορούσε να είναι ο Νικήτας ο Βυζάντιος, λόγω του ότι το εξεταζόμενο κείμενο παρουσιάζει ομοιότητες φιλολογικού, γλωσσικού και μορφολογικού περιεχομένου με άλλα έργα του³⁷⁵. Ο Νικήτας Βυζάντιος³⁷⁶ είναι σύγχρονος του Ι. Φωτίου και συνέθεσε έργο, με το οποίο απορρίπτει την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως, αποδομεί τη λατινική συλλογιστική περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός και του Υιού και υπερασπίζεται την παραδοσιακή άποψη περί αϊδίου εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος εκ μόνου του Πατρός³⁷⁷. Ένα άλλο πρόσωπο στο οποίο έχει αποδοθεί η συγγραφή, ή συμμετοχή στη συγγραφή, ή συμπλήρωση της *Μυσταγωγίας* προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Συγκεκριμένα, κάποιοι ερευνητές έχουν διατυπώσει ως υπόθεση ότι η *Μυσταγωγία* έχει συντεθεί από έναν από τους επιφανέστερους εχθρούς του Ι. Φωτίου, τον μητροπολίτη Σμύρνης Μητροφάνη³⁷⁸.

Αυτό το ζήτημα συνέχισε να απασχολεί μέχρι τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας. Η σύγχυση αυτή προέκυψε λόγω της λανθασμένης απόδοσης του έργου στον Μητροφάνη Σμύρνης σε κάποια χειρόγραφα³⁷⁹. Ακόμα κι έτσι όμως αν το έργο αποδόθηκε σε διαφορετικό του Ι. Φωτίου πρόσωπο, πολύ δύσκολα θα μπορούσε να είχε αποδοθεί στον Μητροφάνη Σμύρνης. Ούτε βέβαια είναι λογικό κάποιοι από όσους συνέλεξαν τα πρωτότυπα χειρόγραφα στα τέλη του Θ' αιώνα να χρησιμοποιήσαν μαζί στη συγγραφική απόδοση του έργου τα ονόματα δύο μεγάλων εχθρών, όπως ο Ι. Φώτιος και ο Μητροφάνης

---

³⁷⁴ Τη σχετική προβληματική αναπτύσσει ο V. POLIDORI, «Towards a critical edition of Photius' Mystagogy of the Holy Spirit», *SOC* 19.1, σελ. 16-18.

³⁷⁵ T. KOLBABA, *Inventing Latin heretics*, σελ. 78-79.

³⁷⁶ Σχετικά με βασικές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Νικήτα του Βυζάντιου βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Νικήτας. Ό Βυζάντιος», *ΘHE* 9, στ. 464-465.

³⁷⁷ ΝΙΚΗΤΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Κεφάλαια συλλογιστικά*, *Monumenta Graeca*, σελ. 84-138.

³⁷⁸ A. E. SIECIENSKI, *The Filioque*, σελ. 102. Βλ. και T. KOLBABA, *Inventing Latin heretics*, σελ. 89-90.

³⁷⁹ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Όρθόδοξος Έλλάς*, σελ. 2.

Σμύρνης³⁸⁰. Εν κατακλείδι, είναι περισσότερο από πιθανό ότι η *Μυσταγωγία* αποτελεί έργο ενός μόνο συγγραφέα, ο οποίος δεν είναι άλλος από τον Ι. Φώτιο³⁸¹.

Προτού εισέλθουμε στο περιεχόμενο του έργου του ιερού πατρός, θα παραθέσουμε μία ενδεικτική διάρθρωση του σε θεματικές ενότητες:

Στις §§ α-β παρουσιάζεται η εισαγωγή και ο λόγος συγγραφής του κειμένου.

Στις §§ γ-ιδ, ιζ-ιθ, λα-με και ξα-ξε γίνεται λόγος σχετικά με τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος.

Οι §§ ιε-ις και μς-μζ είναι συνέχεια της ανωτέρω θεματικής ενότητας, παρουσιάζοντας την έννοια του 'λόγου της φύσεως' και του 'λόγου της υποστάσεως'.

Στις §§ κ-λ, μη-ξ, 4α-4δ ο Ι. Φώτιο αναλύει διάφορα αγιογραφικά χωρία κυρίως από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη και τις επιστολές του Παύλου.

Στις §§ ξς-οζ ο ιερός πατήρ ανασκευάζει το επιχείρημα όσων υποστηρίζουν ότι οι Άγιοι Αμβρόσιος, Αυγουστίνος και Ιερώνυμος διδάσκουν το Filioque, χωρίς ωστόσο να επικαλείται κάποιο σημείο της διδασκαλίας τους.

Στις §§ οη-πθ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως υπερασπίζεται την άποψη ότι μέχρι την περίοδο συγγραφής της *Μυσταγωγίας* οι προκαθήμενοι της Εκκλησίας της Ρώμης δεν είχαν δεχθεί το Filioque. Οι πάπες Ρώμης που μνημονεύονται, με μία μόνο εξαίρεση, είχαν συμμετάσχει σε Οικουμενικές Συνόδους δι' αντιπροσώπων, έτσι ο ιερός πατήρ ανάγεται άμεσα σε πρακτικά Οικουμενικών Συνόδων, τα οποία έγιναν αποδεκτά από τη Ρώμη. Για τους πάπες Ρώμης Νικόλαο Α' και Αδριανό Β' δεν γίνεται κάποια έμμεση αναφορά. Η αναφορά στους αρχιερείς της Ρωμαϊκής Εκκλησίας φθάνει μέχρι και τον Αδριανό Γ'.

Στις §§ 4ε-4ς βρίσκεται η κατακλείδα της *Μυσταγωγίας*.

2) Το περιεχόμενο της *Μυσταγωγίας* του Ι. Φωτίου

i) Εισαγωγή-Συγγραφική αφορμή

Ο Ι. Φώτιος ξεκινά το λόγο του που αφορά την εξήγηση του μυστηρίου της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος³⁸² αναφέροντας ότι οι έλεγχοι όσων υποστηρίζουν αδικώς ότι

---

³⁸⁰ V. POLIDORI, «Photius and Metrophanes of Smyrna», *MEG* 14 σελ. 204.

³⁸¹ Σε σχετικό άρθρο ο V. POLIDORI, «Photius and Metrophanes of Smyrna», *MEG* 14 σελ. 204, δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφισβήτησης σχετικά με την πατρότητα του έργου: «Our examination of the internal and external criteria for the attribution of the various sources that were probably used for the *Mystagogy of the Holy Spirit* clearly leads us to conclude that there was a single author who is to be identified in the person of Patriarch Photius. ... Some fictional elements, such as the heading to a certain "Bishop Bede" at the beginning of the treatise in manuscript A, or the explicit mention of the exile of Photius in the last chapter of the same witness, lead us to suspect that the first and last chapters were added as an editorial frame work at the end of the work of collation of the sources by the Patriarch himself or by one of his collaborators».

³⁸² Βλ. σελ. 50, υποσημείωση 202, όπου παρατίθεται η έννοια της μυσταγωγίας κατά τον Ι. Φώτιο.

κατέχουν την αλήθεια³⁸³ βρίσκονται διάσπαρτοι σε μεγάλα βιβλία³⁸⁴. Συνεχίζοντας, απευθύνεται στον παραλήπτη του έργου-χωρίς να τον ονομάζει-λέγοντάς του ότι επειδή το ενδιαφέρον του σχετικά με την εξήγηση του θείου ζητά μία σύνοψη αυτών των ελέγχων, ο Ι. Φώτιος θα επιχειρήσει να επιτελέσει αυτό το έργο, εφόσον βέβαια «τῆς θείας προνοίας εὐμενές ἡμῖν ὀρώσης»³⁸⁵.

Ο ιερός πατήρ λοιπόν παραθέτει από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο το σημείο εκείνο, το οποίο αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Αυτό το χωρίο αποτελεί «Κυριακή ... φωνή»³⁸⁶, η οποία γίνεται αιχμηρό βέλος σε όποιον διδάσκει κάτι διαφορετικό. Ο Υιός, λοιπόν, εξηγεί σχετικά με το Άγιο Πνεύμα ότι εκπορεύεται εκ του Πατρός. Σε αυτό το σημείο του κειμένου παρατηρείται κάποια ασάφεια διότι γίνεται αναφορά στον παραλήπτη με διαφορετικό υφολογικό περιεχόμενο. Ο ιερός πατήρ αναφέρει ότι ο παραλήπτης επιζητεί άλλο δάσκαλο (πλην του Κυρίου εννοείται), ο οποίος θα διαμορφώσει την ασέβεια, ή καλύτερα θα τη συνδιαμορφώσει. Με αυτή την κίνηση, ο παραλήπτης, κατά τον Ι. Φώτιο, έχει σκοπό να διδάσκει ότι το Άγιο Πνεύμα προέρχεται εκ του Υιού³⁸⁷. Από αυτή την ασέβεια ο ιερός πατήρ επιχειρεί να θεραπεύσει τον παραλήπτη του έργου³⁸⁸.

ii) Επιχειρήματα υπέρ της απόρριψης του Filioque

α) Τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος

Ο Ι. Φώτιος ουσιαστικά σε αυτό το σημείο αρχίζει την πολεμική του σχετικά με την αποδοχή της διδασκαλίας του Filioque. Αρχικά, ο ιερός πατήρ αναφέρει τα υποστατικά ιδιώματα του δευτέρου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος. Το υποστατικό ιδίωμα του Υιού είναι η γέννηση και του Αγίου Πνεύματος η εκπόρευση. Πηγή του 'είναι' του δευτέρου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος, το ένα αίτιο της αΐδιας ύπαρξης Τους είναι ο Πατήρ. Αν όμως και ο Υιός γίνεται αίτιος του Αγίου Πνεύματος, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Filioque, θα μπορούσε με βάση τη λογική ακολουθία να υποστηριχθεί ότι και το Άγιο Πνεύμα αποτελεί αίτιο για τον Υιό³⁸⁹. Κάτι τέτοιο φυσικά καθίσταται

³⁸³ Ρωμ. 1, 18: «Αποκαλύπτεται γὰρ ὀργὴ Θεοῦ ἀπ' οὐρανοῦ ἐπὶ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων τῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων».

³⁸⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, α, PG 102, 280^A (EΠΕ 133, 338¹⁻³).

³⁸⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, α, PG 102, 280^A (EΠΕ 133, 338⁵⁻⁶).

³⁸⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, β, PG 102, 280^A (EΠΕ 133, 338⁹⁻¹⁰). Φυσικά γίνεται λόγος για το χωρίο: Ιω. 15, 26: «ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρὸς, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ». Βλ. και Μ. ΟΡΦΑΝΟΣ, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον*, σελ. 11.

³⁸⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, β, PG 102, 280^A-281^A (EΠΕ 133, 338¹²⁻¹⁵): «Ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, μυσταγωγεῖ· καὶ σὺ τελεστήν ἄλλον ἐπιζητεῖς, δι' οὗ τελεστήσῃ, μᾶλλον δὲ συντελεστήσῃ τὴν ἀσέβειαν καὶ μυθολογεῖς τὸ Πνεῦμα προέρχεσθαι τοῦ Υἱοῦ;».

³⁸⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, β, PG 102, 281^{AB} (EΠΕ 133, 340⁴⁻¹⁶).

³⁸⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, γ, PG 102, 281^{BC} (EΠΕ 133, 340¹⁷⁻²²): «Εἰ γὰρ ἐξ ἑνὸς αἰτίου, τοῦ Πατρὸς, ὃ τε Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα προάγεται, εἰ καὶ τὸ μὲν

αβάσιμο διότι και τα δύο πρόσωπα της Αγίας Τριάδος προήλθαν, κατά τρόπο ομότιμο, από το ίδιο αίτιο, τον Πατέρα. Επομένως, για τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα δεν εντοπίζεται κάποια ανάγκη που να υπαγορεύει την αναπλήρωση του αιτίου³⁹⁰.

Ένα άλλο επιχείρημα κατά του Filioque αφορά την εισαγωγή της σύνθεσης και την κατάργηση της απλότητας στην Αγία Τριάδα. Αυτό συμβαίνει, στην περίπτωση που δεχθούμε ότι ο Υιός δεν εξέρχεται από την υπέρλογο πατρική απλότητα, ενώ το Άγιο Πνεύμα έχει διπλό αίτιο και υφίσταται λόγω διπλής προβολής. Το να είναι, όμως και ο Υιός αίτιο του Αγίου Πνεύματος συνεπάγεται ότι είναι ανώτερός Του και το Άγιο Πνεύμα κατώτερό Του. Φυσικά δεν μπορεί να είναι αποδεκτή αυτή η θεώρηση³⁹¹, όπως θα φανεί καλύτερα κατωτέρω.

Στη συνέχεια του λόγου του, ο Ι. Φώτιος διερωτάται ποιος από τους ιερούς πατέρες είπε ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό. Στο ίδιο πλαίσιο διερωτάται ποια σύνοδος, η οποία ακολουθεί όλα όσα έχουν οικουμενική ισχύ και ποια σύναξη ιερών και αρχιερέων, με το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος, δεν καταδίκασε αυτή τη διδασκαλία. Αυτοί οι πατέρες ακολουθώντας τον Ιησού Χριστό στην εξήγηση του μυστηρίου του τρόπου του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος ανακηρύσσουν μεγαλοφώνως ότι το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος εκπορεύεται από τον Πατέρα. Όσοι όμως δεν φρονούν το ίδιο, δηλαδή ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται μόνο από τον Πατέρα και όχι από τον Υιό, τίθενται στο ανάθεμα ως υβριστές της Εκκλησίας³⁹². Πριν από την εποχή του Ι. Φωτίου αυτή η διδασκαλία έχει καταδικαστεί. Όλες οι Οικουμενικές Σύνοδοι πλην της πρώτης³⁹³ διδάσκουν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός³⁹⁴. Η Β' Οικουμενική Σύνοδος θέλησε να ολοκληρώσει τη

έκπορευτῶς, ὁ δὲ γεννητῶς· γίνεται δὲ προάγεται, εἰ καὶ τὸ μὲν ἐκπορευτῶς, ὁ δὲ γεννητῶς· γίνεται δὲ πάλιν ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος παραγωγός, ὡς ἡ βλασφημία βοᾷ, πῶς ἂν ὁ τῆς ἀκολουθίας ἀνάσχοιτο λόγος μὴ οὐχὶ καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ παρακτικὸν εἶναι συμμυθολογεῖν;».

³⁹⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, γ, PG 102, 281^C-284^A (EΠΕ 133, 340²²⁻²⁵).

³⁹¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, δ, PG 102, 284^A (EΠΕ 133, 340²⁶⁻³²).

³⁹² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ε, PG 102, 285^A (EΠΕ 133, 342⁴⁻⁹): «καὶ γὰρ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν Δεσποτικὴν μυσταγωγίαν τελεσθέντες καὶ αὐτοὶ λαμπρῶς τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ μεγαλοφώνως ἀνεκήρυττον· καὶ δὴ καὶ τοὺς μὴ φρονούντας οὕτως ὡς τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ὑβριστὰς τῷ ἀναθέματι καθυπέβαλον».

³⁹³ Η Α' Οικουμενική Σύνοδος εκφράζει την πίστη της στη θεότητα του Αγίου Πνεύματος, όμως δεν αναφέρεται στον τρόπο που λαμβάνει το 'είναι' Του. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Πίστις τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων θεοφόρων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ*, PG 28, 1637^B-1639^B: «καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζῶσιον ... Περὶ δὲ τοῦ ἁγίου Πνεύματος οὕτω πιστεύομεν· Πνεῦμα θεῖον, πνεῦμα ἅγιον, πνεῦμα τέλειον, παράκλητον· λαλήσαν ἐν νόμῳ καὶ προφήταις, καὶ ἀποστόλοις· καταβάν ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην ... Τὸν Θεὸν ὁμολογοῦμεν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα· Πατέρα ἀκατάληπτον, ἀπερινόητον, ἀόριστον, καὶ ἀνόητον· πνεῦμα γὰρ ὁ Θεός». Βλ. επιπλέον Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης Θεολογίας καὶ πνευματικότητος*, σελ. 20-21 καὶ Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, *Ἱστορία δογμάτων Β'*, σελ. 320-321.

³⁹⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ε, PG 102, 285^A (EΠΕ 133, 342⁴⁻⁹): «Ἐδογματίσεν εὐθὺς τῶν οἰκουμενικῶν καὶ ἁγίων ἐπιτὰ συνόδων ἡ δευτέρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, διεδέξατο ἡ τρίτη, ἐβεβαίωσεν ἡ τετάρτη, σύμφηφος ἡ πέμπτη κατέστη, συνεκήρυξεν ἡ ἕκτη, ἐπεσφράγισε λαμπρῶς ἀγωνίσμασιν ἡ ἑβδόμη· καθ' ἑκάστην αὐτῶν ἔστι περιφανῶς καθορᾶν παρρησιαζομένην τὴν εὐσέβειαν, καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς, ἀλλ' οὐ τοῦ Υἱοῦ θεολογούμενον ἐκπορεύεσθαι».

διδασκαλία σχετικά με το Άγιο Πνεύμα, χωρίς βέβαια να αναιρέσει το Σύμβολο της Νικαίας. Η οικουμενικότητά της δεν έγινε αποδεκτή από τη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου, αλλά από τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας³⁹⁵. Στη Δύση, παρότι οι αποφάσεις της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου είχαν αποσταλεί ήδη από το 382³⁹⁶, η οικουμενικότητα της αναγνωρίστηκε περίπου δύο αιώνες αργότερα, το 591, μέσω συνοδικής επιστολής του πάπα Ρώμης Γρηγορίου του Μεγάλου³⁹⁷.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζοντας το λόγο του αναπτύσσει το επιχείρημα ότι όσα είναι κοινά στην Αγία Τριάδα ανήκουν και στα τρία πρόσωπά Της. Δηλαδή, στη χωρίς διαφορές, αμέριστη, απλή και ενιαία κοινότητα της Αγίας Τριάδος, όλα όσα είναι κοινά, είναι κοινά και στις τρεις υποστάσεις. Οτιδήποτε ανήκει στο Άγιο Πνεύμα και τον Πατέρα, ανήκει και στον Υιό. Παρόμοια, ό,τι ανήκει στον Υιό και το Άγιο Πνεύμα, αποκλείεται να μην ενυπάρχει και στον Πατέρα. Φυσικά οτιδήποτε ανήκει στον Υιό και τον Πατέρα, δεν αποστερείται από το Άγιο Πνεύμα³⁹⁸. Ο Ι. Φώτιος φέρει μερικά συγκεκριμένα παραδείγματα: «έννοει μοι βασιλείαν, αγαθότητα, τὸ τῆς οὐσίας ὑπερούσιον, τὴν ὑπὲρ ἔννοιαν δύναμιν, τὸ αἴδιον, τὸ ἀσώματον, τὰς μυρίας καὶ συστοίχους φωνάς, αἷς ἢ

---

³⁹⁵ Από τα πρακτικά της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου ωστόσο δηλώνεται η πίστη στην εκ του Πατρὸς εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Βλ. σχετικά *ACO* 1, 1, 6, σελ. 134⁹⁻¹³: «ἴδιον δὲ τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ, εἰ μὲν ὡς ὁμοφυῆς καὶ ἐκ πατρὸς ἐκπορευόμενον ἔφη, συνομολογήσομεν καὶ ὡς εὐσεβῆ δεξόμεθα τὴν φωνήν· εἰ δὲ ὡς ἐξ υἱοῦ ἢ δι' υἱοῦ τὴν ὑπαρξίν ἔχον, ὡς βλάσφημον τοῦτο καὶ ὡς δυσσεβὲς ἀπορρίψομεν. πιστεύομεν γὰρ τῷ κυρίῳ λέγοντι τὸ πνεῦμα, ὃ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται» καὶ *ACO* 1, 1, 6, σελ. 135²⁻⁶: «ἐκπορεύεται μὲν γὰρ ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν τοῦ σωτῆρος φωνήν, ἀλλ' οὐκ ἀλλότριον ἐστὶν τοῦ υἱοῦ· πάντα γὰρ ἔχει μετὰ τοῦ πατρὸς, καὶ τοῦτο αὐτὸς ἐδίδαξεν εἰπὼν περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατήρ, ἐμὰ ἐστὶν· διὰ τοῦτο εἶπον ὑμῖν ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήγεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Ωστόσο, ἀπὸ τον πρόεδρο της Συνόδου, ἅγιον Κύριλλο Αλεξανδρείας, ερμηνεύοντας τὸ Ζ΄ κανόνα της Συνόδου σημειώνεται ὅτι δεν ἐπιτρέπεται καμία τροποποίηση τοῦ Συμβόλου της Νικαίας, ἐνὸς καταλήγει στην κατάφαση τοῦ ὁμοουσιῶν τῶν τριῶν προσώπων της Αγίας Τριάδος. Βλ. *ACO* 1, 1, 4, σελ. 19²³: «κατ' οὐδένα δὲ τρόπον σαλεύεσθαι παρὰ τινῶν ἀνεχόμεθα τὴν ὀρισθεῖσαν πίστιν ἣτοι τὸ τῆς πίστεως σύμβολον παρὰ τῶν ἁγίων ἡμῶν πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων κατὰ καιροὺς οὔτε μὴν ἐπιτρέπομεν ἑαυτοῖς ἢ ἑτέροις ἢ λέξιν ἀμείψαι τῶν ἐγκειμένων ἐκεῖσε ἢ μίαν γοῦν παραβῆναι συλλαβὴν, μεμνημένοι τοῦ λέγοντος μὴ μέταιρε ὄρια αἰῶνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου. οὐ γὰρ ἦσαν αὐτοὶ οἱ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς, ὃ ἐκπορεύεται μὲν ἐξ αὐτοῦ, ἐστὶν δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον». Βλ. ἐπίσης JOHN MEYENDORFF, «Continuities and Discontinuities in Byzantine Religious Thought», *DOP* 47, σελ. 69: «At Chalcedon “the faith” included not only the Nicaean statement, but also the creed of Constantinople (381), which, however, had been ignored at Ephesus. There was already a major misunderstanding as to which creed was self-sufficient and could not be added to. The argument, used later against the Latin *filioque* and interpreting the decree of Ephesus as forbidding additions to the creed, had in fact been made irrelevant by the Council of 381, who “added to” the “Nicaean faith”». Επιπλέον, αξιόλογη κρίνεται ἡ θέση που ἐκφέρει ὁ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ Θεολογία Β*, σελ. 134: «Ἀφοῦ ἡ Δ΄ οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀναγνώρισε ἐπίσημα τὸ σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, ὅλα αὐτὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τοῦτο τὸ σύμβολο».

³⁹⁶ Βλ. σχετικά ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 5, Θ', *PG* 82, 1212^B-1218^D. Βλ. καὶ C. BEELEY, *Gregory of Nazianzus*, σελ. 33.

³⁹⁷ Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Ἱστορία της Ὀρθόδοξης Θεολογίας καὶ πνευματικότητας*, σελ. 47-48. Σχετικὰ με τὴν Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, τὸ Σύμβολο καὶ τὴν οικουμενικότητά της βλ. ἐπιπλέον: Ἰ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος. Τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Σημεῖο ἐνότητος καὶ χωρισμοῦ», σελ. 311-330· ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗΣ, «Ἀξιωματικὰ προϋποθέσεις καὶ συνέπειαι ἐνιαίου Συμβόλου τῆς Πίστεως», σελ. 268-273· Ἰ. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Α'*, σελ. 77-95 καὶ 125-133.

³⁹⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ζ, *PG* 102, 288^A (*ΕΠΕ* 133, 342²³⁻³⁰).

ὑπέρθεος θεολογουμένη Θεότης τοῖς εὐσεβέσιν ἄνωθεν παραδέδοται»³⁹⁹. Είναι σαφής η εξάρτηση της θεολογίας του Ι. Φωτίου από τα αρεοπαγίτικα συγγράμματα⁴⁰⁰, χωρίς όμως να κάνει κάποια σχετική μνεία ο ιερός πατήρ, παρά μόνο στο τέλος της φράσης που μνημονεύθηκε ανωτέρω («τὰς μυρίας ... ἄνωθεν παραδέδοται») όπου είναι πολύ πιθανόν να υπονοείται το *Περὶ Θεῶν Ονομάτων*, επιφανές ἔργο του διονυσιακού corpus. Είναι, επίσης, προφανές ὅτι ο ιερός πατήρ αναφέρεται στις θείες ἐνέργειες των προσώπων της Αγίας Τριάδος, οι οποίες είναι κοινές στα τρία πρόσωπα και δεν ταυτίζονται με τα υποστατικά Τους ιδιώματα, τα οποία είναι στο κάθε πρόσωπο ακοινώνητα/ακίνητα/αμετάπτωτα⁴⁰¹. Αν, αναφέρει ο Ι. Φώτιος, αυτά δεν αμφισβητούνται (οι κοινές θείες ἐνέργειες), αλλά, ὡπως αναφέρει η αιρετική διδασκαλία, η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος είναι κοινή στον Πατέρα και τον Υἱό, τότε και το Ἅγιο Πνεῦμα διαμοιράζεται στην εκπόρευσή Του, αφού σύμφωνα με το Filioque η εκπόρευση θα ἔπρεπε να ἀνήκει στα κοινὰ χαρακτηριστικά των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Επομένως, συνάγεται ὅτι το ἕνα μέρος του Αγίου Πνεύματος προάγει τον εαυτό Του, ἐνῶ το ἄλλο προάγεται. Ἄρα, συνδυάζοντας τη διδασκαλία των κοινῶν θείων ἐνεργειῶν και το Filioque, ο Ι. Φώτιος καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι το ἕνα μέρος του Αγίου Πνεύματος είναι αἴτιο της ὑπαρξῆς του και το ἄλλο αιτιατό⁴⁰².

Το ἐπόμενο ἐπιχείρημα του Ι. Φωτίου ἀφορᾶ την ὑπόθεση ὅτι είναι δεκτὴ ἡ εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος ἐκ του Υἱοῦ. Σε αὐτή την περίπτωση, ἀναρωτιέται ο ιερός πατήρ, τί λαμβάνει ἐπιπλέον, το οποίο δεν εἶχε με την εκπόρευση ἀπὸ τον Πατέρα. Διότι, ἀν θεωρητικὰ δεχθούμε ὅτι προσέλαβε κάτι, τότε πῶς δεν θα δεχθούμε ὅτι πρὶν, ἢ και μετὰ την πρόσληψη δεν είναι ἀτελές το Ἅγιο Πνεῦμα. Ὅμως, ἀν δεν ἔλαβε τίποτα ἐπιπλέον, ἀναρωτιέται ο Ι. Φώτιος, ποιος είναι ο λόγος, σύμφωνα με τον οποίο να ὑπάρχει μία εκπόρευση, ἡ οποία δεν ἔχει τη δυνατότητα να προσφέρει κάτι. Ο ἰσχυρισμὸς της ἀναίτιας δεύτερης εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος ἐνισχύεται με την εἰσαγωγή, ὡς λογικὴ

---

³⁹⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ζ, PG 102, 288^A (EPIE 133, 342³⁰⁻³³).

⁴⁰⁰ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περὶ Θεῶν Ὄνομάτων*, 2, 4, PG 3, 641^A: «Οἷον ἐπὶ τῆς ἐνώσεως τῆς θείας ἤτοι τῆς ὑπερουσιότητος ἠνωμένων μὲν ἐστὶ τῆ ἐναρχικῆ τριάδι και κοινὸν ἢ ὑπερούσιος ὑπαρξίς, ἢ ὑπέρθεος θεότης, ἢ ὑπεράγαθος ἀγαθότης, ἢ πάντων ἐπέκεινα τῆς ἐπέκεινα πάντων ὅλης ιδιότητος ταυτότης». Το corpus των αρεοπαγίτικων συγγραμμάτων ὅταν πρωτοεμφανίστηκε, θεωρήθηκε ὅτι είναι ψευδεπίγραφο. Ἐν τούτοις ο ὀσιος Μάξιμος ο Ομολογητὴς το θεωρεῖ προερχόμενο ἀπὸ τον Ἅγιο Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη. Σχετικὰ με αὐτὸ το θέμα βλ. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Πρόλογος*, PG 4, 16-24. Σχετικὰ με μία ἀναβίωση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς, ἀλλὰ και πιθανούς συγγραφείς του διονυσιακού corpus βλ. Δ. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἡ γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη*, σελ. 91–103. Βλ. ἐπίσης Α. ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΗΣ, «Εἰσαγωγή», σελ. 19-25. Πρβλ. ΔΑΝΙΗΛ ΡΥΡΑΖΑ, *Ἡ Θεολογία τοῦ Καλοῦ και τοῦ Ἀγαθοῦ*, σελ. 31-39. Σε αὐτὸ το σημεῖο τῆς μελέτης του ο πατήρ Δανιὴλ ἀναφέρεται σε ἐνδεχόμενες σκοπιμότητες, σχετικὰ με την ἀπόδοση τῆς πατρότητας των αρεοπαγίτικων συγγραμμάτων, ἐκ μέρους των ἐρευνητῶν. Βλ. και ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, *Ὁ γνήσιος συγγραφεὺς*, σελ. 64. Σε αὐτὴ τῆ μελέτη ἐντοπίζεται ἡ βεβαιότητα ὅτι συγγραφεὺς των αρεοπαγίτικων συγγραμμάτων είναι ο Διονύσιος ο Μέγας, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας.

⁴⁰¹ Θ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ ἀμετάπτωτο-ἀκίνητο τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων στὸν Ἰερὸ Φώτιο, στοὺς Καππαδόκες Πατέρες και στὰ Ἀρεοπαγίτικὰ Ἔργα», *Θεολογία* 78.1, σελ. 252-257.

⁴⁰² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ζ, PG 102, 288^{AB} (EPIE 133, 342³³⁻³⁴⁴): «Εἰ οὖν οὕτω ταῦτα θεωρεῖται, ... ἐστὶ δέ, ὡς ὁ αἰρετίζων νεανεύεται λόγος, ἢ τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσις Πατρὸς και Υἱοῦ κοινόν, εἴη ἂν και τὸ Πνεῦμα ... εἰς τὴν τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσιν μεριζόμενον, και τὸ μὲν αὐτοῦ προάγον, τὸ δὲ προαγόμενον, και τὸ μὲν αἴτιον, τὸ δὲ αἰτιατόν».

απορροή του Filioque, του διπλού και του σύνθετου στην Αγία Τριάδα και την κατάργηση της απλής και ασύνθετης φύσεως⁴⁰³.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει το έργο του με ένα επιχείρημα που αφορά τις ενδοτριαδικές σχέσεις των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Αναφέρει ο ιερός πατήρ ότι αν γεννάται ο Υιός εκ του Πατρός και το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Υιού, τότε πρέπει να επινοηθεί μία ακόμα σχέση, όπου το Άγιο Πνεύμα θα διασώσει για τον εαυτό του το προνόμιο της προαγωγής κάποιου άλλου προσώπου⁴⁰⁴. Είναι φανερό ότι σε αυτό το σημείο του λόγου του ο Ι. Φώτιος αναφέρεται μόνο στην, υποθετική, εκ του Υιού εκπόρευση, αλλά όχι στην και εκ του Υιού εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, δηλαδή το Filioque.

Το επιχείρημα με το οποίο συνεχίζει το λόγο του ο ιερός πατήρ αφορά το υποστατικό ιδίωμα του Πατρός. Αναφέρεται λοιπόν ο Ι. Φώτιος στην υπόθεση ότι κατά την εκπόρευση εκ του Πατρός το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό. Τότε, δεν υπάρχει κάποιος λόγος για τον οποίο δεν θα καταλυθεί αναγκαστικά το αμετάπτωτο των ιδιωμάτων. Επομένως, ο Πατήρ θα μείνει ένα απλό όνομα, διότι είναι κοινό και σε άλλο πρόσωπο το υποστατικό ιδίωμα που Τον χαρακτηρίζει. Ενώ βέβαια, προεκτείνοντας τον συλλογισμό του ο Ι. Φώτιος, αναφέρει ότι θα συγκεντρωθούν σε ένα πρόσωπο δύο θείες υποστάσεις. Έτσι, είμαστε αντιμέτωποι εκ νέου με την αίρεση του Σαβελλίου, ή ακόμα καλύτερα με ένα «τέρας ἕτερον ἤμισαβέλλειον»⁴⁰⁵.

Ο ιερός πατήρ, συνεχίζοντας με το ίδιο επιχείρημα, αναφέρει ότι ούτε η γέννηση του Υιού μπορεί να διαφυλάξει από τη δυσφήμιση του ιδιώματος του Πατρός, εκείνο που αφορά τον αίτιο της εκπορεύσεως. Αυτό ακριβώς το ιδίωμα (αίτιος της εκπορεύσεως), αφού διαδοθεί και αναμειχθεί με το ιδίωμα του Υιού, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Filioque, προκύπτει ξανά κατάτμηση, διαίρεση και μερισμός του άτμητου και αμέριστου. Συνεχίζοντας το ίδιο επιχείρημα ο ιερός πατήρ, συμπληρώνει ότι ο Πατήρ δίδει ένα από τα ιδιώματά Του (αίτιος της εκπορεύσεως) και εξέρχεται από την ιδιότητα που τον χαρακτηρίζει αναφορικά με αυτό. Παράλληλα, όμως το άλλο Του ιδίωμα (αίτιος της γέννησης) ο Πατήρ το διατηρεί αναλλοίωτο. Σε αυτό το σημείο ο Ι. Φώτιος διερωτάται, πώς το ένα Του ιδίωμα δεν δίδεται, ενώ το άλλο διαιρείται, σύμφωνα με την καινοτομία του ιδιώματος⁴⁰⁶.

Ο επόμενος συλλογισμός του Ι. Φωτίου αναφέρεται στην κατάλυση της μοναρχίας του Πατρός, διότι είναι δύο τα αίτια στην Αγία Τριάδα. Βέβαια, κάτι τέτοιο εισάγει την

---

⁴⁰³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ζ, PG 102, 288^{BC} (EPE 133, 344⁸⁻¹⁵).

⁴⁰⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, η, PG 102, 289^A (EPE 133, 344¹⁶⁻²⁰).

⁴⁰⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, θ, PG 102, 289^B (EPE 133, 344²⁹⁻³⁰).

⁴⁰⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ι, PG 102, 289^{B-292^A} (EPE 133, 344^{31-346⁹}).

πολυθεΐα. Επομένως, από όσους διαδίδεται αυτή η διδασκαλία, με πρόσχημα τον Χριστιανισμό, διδάσκεται η ειδωλολατρία⁴⁰⁷.

Συνεχίζοντας με το ίδιο θέμα, ο Ι. Φώτιος διερωτάται πώς, αν δεχθούμε ότι είναι δύο τα αίτια στην Αγία Τριάδα, δεν θα δεχθούμε ότι είναι αίτιο και το τρίτο πρόσωπο. Αφού λοιπόν από τους υποστηρικτές του Filioque καταλύεται η άναρχη αρχή, δεν προκύπτει απλά ότι είναι δύο οι αρχές στην Αγία Τριάδα, αλλά θα θεωρηθούν τρεις οι αρχές Της. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι στην ενιαία φύση της θεότητας «τὸ τριαδικὸν μᾶλλον ἢ τὸ δυαδικὸν ἀναφαίνεται, οἷα δὴ καὶ τοῖς ἰδιώμασιν ἀρμοζόμενον»⁴⁰⁸.

Το ίδιο επιχείρημα δεν συνεχίζεται στη ροή του κειμένου της έκδοσης της *PG* και του Hergenröther, αλλά στο τέλος της σελίδας ως υποσημείωση, ενώ δεν υπάρχει σε κάποια νεότερη έκδοση. Κάτι τέτοιο προκαλεί σκεπτικισμό περί του ψευδεπίγραφου ή μη της συνέχειας του επιχειρήματος. Ο Hergenröther στην εν λόγω υποσημείωση αναφέρει ότι το πλήρες κείμενο της § ιβ αναγράφεται σε μόλις ένα χειρόγραφο⁴⁰⁹. Υποστηρικτικό ως προς την αυθεντικότητα της συνέχειας του επιχειρήματος είναι ότι ανασκευάζεται (αφού πρώτα παρατεθεί σχεδόν αυτολεξεί ακριβώς όπως υπάρχει στην υποσημείωση της έκδοσης της *PG* και του Hergenröther) από τον ενωτικό πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκο. Το επιχείρημα λοιπόν συνεχίζεται αναφέροντας ότι η εκπόρευση αποτελεί υποστατικό ιδίωμα του Αγίου Πνεύματος και είναι δηλωτική της προσωπικής Του υπάρξεως. Αν το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός και εκ του Υιού, τότε το ένα (Άγιο Πνεύμα), θα προερχόταν από δύο (Πατήρ και Υιός) και οι δύο θα επείχαν θέση αρχής στο ένα. Όμως το Άγιο Πνεύμα είναι ένα, όπως ο Πατήρ είναι ένας και ο Υιός είναι ένας. Ο Πατήρ και ο Υιός δεν είναι ένα, αλλά δύο, παρότι ως προς τη φύση είναι ένα⁴¹⁰. Είναι άλλος και άλλος, όμως όχι άλλο και άλλο, δηλαδή είναι διαφορετικές υποστάσεις και έχουν την ίδια ουσία⁴¹¹. Το επιχείρημα συνεχίζεται σχετικά με τα όντα. Όλων των όντων οι λόγοι⁴¹² προϋπάρχουν στον Θεό και από Αυτόν διανέμονται στα όντα. Επομένως, σχετικά

⁴⁰⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ια, *PG* 102, 292^{AB} (*EPE* 133, 346¹⁰⁻¹⁵).

⁴⁰⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιβ, *PG* 102, 292^{BC} (*EPE* 133, 346²²⁻²³).

⁴⁰⁹ *PG* 102, 292^D υποσημείωση 89. Βλ. και J. HERGENRÖTHER, *Photii Constantinopolitani Liber de Spiritus sancti mystagogia*, σελ. 16, υποσημείωση 3 (§ ιβ). Ο χειρόγραφος κώδικας είναι ο εξής: Monac. 66 f. 76.

⁴¹⁰ *PG* 102, 292^D: «Ὡμολογησαμένου, τοῦ, ὅτι τὸ ἐκπορεύεσθαι ἰδίωμα τοῦ Πνεύματος ἐστὶ παραστατικὸν, τῆς ὑποστατικῆς ἡγουν προσωπικῆς αὐτοῦ υπάρξεως· εἰ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, εἴη ἂν τὸ ἐν ἐκ τῶν δύο καὶ οἱ δύο ἀρχὴ τοῦ ἐνός. ἐν γὰρ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς καὶ ὁ Πατήρ εἷς, καὶ ὁ Υἱὸς εἷς· Πατήρ δὲ καὶ Υἱὸς οὐχ εἷς, ἀλλὰ δύο, εἰ καὶ τῆ φύσει ἓν». Μέχρι αυτό το σημείο του επιχειρήματος παραθέτει ο Ιωάννης Βέκκος, πριν το ανασκευάσει υπέρ του Filioque. Βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΕΚΚΟΣ, *Περὶ τῆς ἐνόσεως καὶ εἰρήνης τῶν Ἐκκλησιῶν*, ξα, *PG* 141, 137^D. Οι μόνες αλλαγές που υπάρχουν στο κείμενο του Βέκκου είναι ότι αντί του «Ὡμολογησαμένου» αναγράφεται «Ὡμολογημένου» και αντί του «οἱ δύο ἀρχὴ τοῦ ἐνός» αναγράφεται «δύο ἀρχαὶ ἔσονται τοῦ ἐνός».

⁴¹¹ *PG* 102, 292^D: «ἄλλος γὰρ καὶ ἄλλος, εἰ καὶ μὴ ἄλλο καὶ ἄλλο». Σχετικά με την αριθμηση αναφορικά με τα τρία πρόσωπα και τη μία φύση του Θεού βλ. SOPHRONIUS HIEROSOLYMITANI, *Epistula Synodica*, *PG* 87/3, 3152^D-3153^A.

⁴¹² Η διδασκαλία περί των λόγων των όντων είναι άμεσα συνυφασμένη με τη δημιουργία του κόσμου. Η δημιουργία του κόσμου πριν πραγματωθεί προϋπήρχε ως άδεια θέληση στο Θεό και δεν ανεφύει ξαφνικά. Μελετώντας την δημιουργία του κόσμου από τον Θεό γνωρίζουμε ότι η κτίση δημιουργήθηκε σύμφωνα με τους λόγους των όντων. Οι λόγοι των όντων είναι το σχέδιο του Θεού για την δημιουργία του κόσμου. Είναι

με τα όντα η μονάδα δεν προκύπτει από δυάδα, ούτε η δυάδα είναι αρχή της μονάδος, διότι κάτι τέτοιο είναι άτοπο⁴¹³. Ο Ι. Φώτιος αναφέρει ότι όλα όσα έχει ήδη παραθέσει δεν επιτρέπουν στους Χριστιανούς να είναι ανεκτή η διδασκαλία του Filioque. Μεταξύ των άλλων διότι αυτή η διδασκαλία προκαλεί τα ασυνδύαστα πάθη της οργής και του θρήνου. Η οργή προκαλείται από μία τόσο μεγάλου μεγέθους παρεκτροπή από την πίστη, ενώ ο θρήνος προκαλείται με τη συνειδητοποίηση ότι όσοι προχώρησαν στην αποδοχή της προσθήκης στο Σύμβολο της Πίστεως, οδηγούνται αβοήθητοι στον όλεθρο. Οι ευσεβείς, όμως, ακόμα και όταν οργίζονται λόγω της παρεκτροπής σε ζήτημα που άπτεται της πίστεως, διακατέχονται από οίκτο για όσους κινδυνεύουν να χάσουν την πίστη τους⁴¹⁴.

Ο ιερός πατήρ, συνεχίζει το έργο του με μία από τις επιπτώσεις του Filioque. Αν μετά την άναρχη πατρική αρχή, η οποία είναι και το αίτιο του ομοουσίου, γίνεται αρχή και αίτιο ο Υιός, με ποιο τρόπο δεν θα προκύψει ότι πρέπει να λέγονται δύο «έν τῇ Τριάδι παραλλαττούσας ἀρχάς»⁴¹⁵. Η μία αρχή είναι και παραμένει άναρχη, ενώ η δεύτερη άρχεται και ταυτόχρονα γίνεται αρχή. Έτσι, η αρχή μεταφέρεται λόγω της διαφοράς, ή μετάπτωσης των σχέσεων⁴¹⁶, κάτι το οποίο είναι σαφώς απαράδεκτο για την ορθόδοξη Θεολογία, ειδικότερα όταν ο λόγος αφορά τα υποστατικά ιδιώματα των προσώπων της Αγίας Τριάδος, όπου η μόνη ‘αρχή’, ‘πηγή’ και ‘αίτια’ είναι ο Πατήρ.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει το λόγο του αναφέροντας ότι κάθε τι που αποτελεί κύριο ιδίωμα κάποιου προσώπου, αν πραγματικά ληφθεί από αυτό το πρόσωπο και μεριστεί σε δύο υποστάσεις, για τη μία από τις δύο υποστάσεις λέγεται πραγματικά, ενώ για την άλλη όχι,

---

η βούλησή Του να έλθουν στο είναι, την κατάλληλη στιγμή όλα τα κτιστά όντα. Επομένως, οι λόγοι των όντων ενυπάρχουν στην άκτιστη θεία ενέργεια, από την οποία δημιουργείται η κτίση. Από την εκκλησιαστική και πατερική γραμματεία σχετικά με τη διδασκαλία των λόγων των όντων βλ. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Υπομνήματα*, 1, 22, PG 14, 56^{CD}. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Κατὰ Εὐνομίου Α΄*, PG 29, 556^C-557^A. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Απολογητικός περί τῆς Ἐξαημέρου*, PG 44, 72^B. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, 5, 8-9, PG 3, 824^{CD}. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Παράφρασις*, 10, PG 3, 848^D. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Σχόλια*, PG 4, 329^{BCD}. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς Θείας Γραφῆς*, 13, PG 90, 293^D-296^A. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, PG 91, 1080^A. ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ, *Διάλεξις*, PG 85, 1068^B. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας*, 1, 10, PG 94, 1240^C-1241^A. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας*, 3, 19, PG 94, 1340^C. Για την ερμηνεία της πατερικής διδασκαλίας των λόγων των όντων βλ. ενδεικτικά Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, σελ. 193-194. ΙΕΡΟΘΕΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, *Ἐμπειρική δογματική Β΄*, σελ. 121-122. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σελ. 128-129.

⁴¹³ PG 102, 292^D: «Καὶ ἐπεὶ τῶν ὄντων πάντων οἱ λόγοι πρόεισιν ἐν τῷ Θεῷ, κάκειθεν εἰς τὰ ὄντα διανέμονται, εἴη ἂν καὶ πᾶσα ἢ ἐν τοῖς οὐσι θεωρουμένη μονὰς ἐκ δυάδος, καὶ ἡ δυὰς ἀρχὴ τῆς μονάδος, ὅπερ ἄτοπον».

⁴¹⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, γ, PG 102, 292^C-293^A (EΠΕ 133, 346²⁴⁻²⁹).

⁴¹⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιδ, PG 102, 293^A (EΠΕ 133, 346³³⁻³⁴).

⁴¹⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιδ, PG 102, 293^A (EΠΕ 133, 346³⁴⁻³⁴⁸).

τότε αυτά για τα οποία αναφερόμαστε δεν είναι φορείς της ίδιας φύσης⁴¹⁷. Αυτή η συλλογιστική μπορεί να εφαρμοστεί και στα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Επί του προκειμένου η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα δηλώνει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Πατρός. Σύμφωνα όμως με την αίρεση του Filioque εφαρμόζεται και στον Υιό, ενώ στο Άγιο Πνεύμα όχι⁴¹⁸. Προφανώς, σύμφωνα με λογική ακολουθία, υπό το πρίσμα της ανωτέρω συλλογιστικής, το Filioque οδηγεί στην αντίληψη, ότι το Άγιο Πνεύμα είναι ετεροφυές, δηλαδή διαφορετικής φύσης, του Υιού και επομένως κτιστό. Συνεχίζοντας το ίδιο επιχείρημα ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι αν υποστηριχθεί ότι η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της υποστάσεως του Πατρός, τότε δεν μπορεί να είναι ούτε του Υιού. Επειδή όμως δεν είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ούτε του Αγίου Πνεύματος, αναρωτιέται ο ιερός πατήρ, πώς κάτι το οποίο δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό σε κανένα από τα τρία πρόσωπα, ούτε όμως κοινό, με ποιο τρόπο έχει θέση σε κάποια από τις θείες υποστάσεις⁴¹⁹.

Παρόμοιο με το προηγούμενο επιχείρημα είναι και αυτό που ακολουθεί. Αν το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Πατρός μεταβάλλεται σε ιδιότητα του Υιού, τότε και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Υιού μπορεί να μεταβληθεί σε ιδιότητα του Πατρός. Επομένως, αφού, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Filioque, τα υποστατικά ιδιώματα μεταπίπτουν και αντικαθίστανται με άλλα υποστατικά ιδιώματα, τότε προκύπτει ότι ο Πατήρ μπορεί να δεχθεί τη γέννηση, διότι το υποστατικό ιδίωμα του Υιού είναι το γεννητό⁴²⁰.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει το λόγο του αναφέροντας ένα επιπλέον επιχείρημα που αφορά τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των προσώπων της Αγίας Τριάδος και καταλήγει με συμπέρασμα σχετικά με τη φύση και την υπόσταση. Όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τριών υποστάσεων της Αγίας Τριάδος, χαρακτηρίζει πραγματικά κάποια από τις τρεις υποστάσεις. Έστω ότι ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά που χαρακτηρίζουν μία μόνο υπόσταση, ληφθεί από εκείνη που το κατείχε και δοθεί σε κάποια άλλη. Ακόμα κι αν δεν εμπίπτει στην κατηγορία της επιστροφής, το να παρέχει τη δυνατότητα σε κάποια άλλη υπόσταση να μετέχει στο ιδίωμα, ανάγεται στη σχέση της φύσεως⁴²¹. Η συνέχεια του επιχειρήματος αφορά τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος στην περίπτωση του Filioque. Αν

---

⁴¹⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιζ, PG 102, 296^A (EΠΕ 133, 348²⁸⁻³¹): «Καὶ γὰρ ἅπαν κυρίως ἰδίον τινος ἐπὶ δύο τινῶν ἀπ' ἐκείνου πραγματικῶς λαμβανόμενον, καὶ κατὰ θατέρου μὲν ἀληθῶς λεγόμενον, κατὰ δὲ τοῦ ἑτέρου οὐκέτι, ἑτεροφυῆ τὰ προτεθέντα δείκνυσιν».

⁴¹⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιζ, PG 102, 296^B (EΠΕ 133, 350⁷⁻⁹): «Εἰ δὲ τοῦτο πανταχοῦ κρατεῖ καὶ τὴν αὐτὴν ἀποσώζει διάνοιαν, ἐστὶ δὲ τοῦ Πνεύματος ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τὸ πατρικὸν ἀνακηρύττουσα ἴδιον, τοῦτο δὲ κατὰ τὸ φρούγμα τῆς αἰρέσεως ἐφαρμόζεται μὲν τῷ Υἱῷ, κατὰ δὲ τοῦ Πνεύματος οὐδαμῶς».

⁴¹⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιζ, PG 102, 296^{C-297^A} (EΠΕ 133, 350¹²⁻¹⁷).

⁴²⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιη, PG 102, 297^{AB} (EΠΕ 133, 350²¹⁻²⁵): «Ἀπαξ γὰρ ὁδὸν ἀνατεμούσης τῆς δυσσεβοῦς γλωσσαλγίας, δι' ἧς τὰ τῶν ὑποστάσεων χαρακτηριστικὰ ιδιώματα μεταπίπτειν καὶ ἀντιπερίστασθαι βούλεται, καὶ ὁ Πατήρ αὐτοῖς ... ὑπελεύεται τὴν γέννησιν, ὅτε γεγέννηται ὁ Υἱός».

⁴²¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιθ, PG 102, 297^B (EΠΕ 133, 350²⁷⁻³²): «Καθόλου δὲ ἐπὶ πάντων τῶν κυρίως ἰδίον, ἐπειδ' ἂν τι τούτων κατὰ τινος πραγματικῶς ὑποστάσεως ἀπὸ τοῦ πρώτως ἐξιδιωσαμένου μεταλαμβάνομενον ἀληθεύοι, εἰ καὶ μὴ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιστροφῆς αὐτῷ συνεπάγοιτο, ἐκεῖνο δὴ τὸ παρέχον ἑτέρῳ μετέχειν τοῦ ιδιώματος εἰς λόγον ὀρθῶμεν ἀναγόμενον φύσεως».

λοιπόν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Πατρός, κατά το Filioque μετέχεται και από τον Υιό, τότε μεταβάλλεται η υπόσταση του Πατρός σε φύση και αφαιρείται η έννοια του αιτίου από τις θείες υποστάσεις⁴²².

Εν συνεχεία, το επόμενο επιχείρημα του Ι. Φωτίου περιστρέφεται γύρω από την σκοπιμότητα μίας δευτέρας εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο ιερός πατήρ, ότι αν η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα είναι τέλεια, που είναι τέλεια διότι είναι τέλειος Θεός από τέλειο Θεό, τί θα μπορούσε να προσδώσει η εκπόρευση εκ του Υιού. Αν προσδίδει κάτι, αυτό το οποίο προσδίδει, πρέπει να ονομαστεί. Αν όμως εκτός από τη θεία υπόσταση του Αγίου Πνεύματος δεν υπάρχει τίποτα άλλο το οποίο θα μπορούσε να ληφθεί και κατ' επέκταση να ονομαστεί, ο Ι. Φώτιος απευθυνόμενος στον αποδέκτη, αναρωτιέται γιατί καθυβρίζει και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος⁴²³.

Ο Ι. Φώτιος στην πορεία του λόγου του αναφέρει, ότι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Αγίου Πνεύματος εντοπίζεται στην εκπόρευσή Του από τον Πατέρα. Αντίστοιχα, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Υιού εντοπίζεται στη γέννησή Του από τον Πατέρα. Σύμφωνα όμως με τη διδασκαλία του Filioque το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό. Επομένως, απορρέει από αυτή τη διδασκαλία ότι το Άγιο Πνεύμα διαστέλλεται με περισσότερα ιδιώματα από τον Πατέρα, σε σχέση με τον Υιό. Η βάση των υποστατικών ιδιωμάτων του δευτέρου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος είναι η πρόοδος, δηλαδή η λήψη του 'είναι' εκ του Πατρός. Στην περίπτωση του Υιού γίνεται με τη γέννηση και στην περίπτωση του Αγίου Πνεύματος με την εκπόρευση. Η πρόοδος από τον Πατέρα είναι αυτή που διακρίνει τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα από την υπόσταση του Πατρός. Η διπλή εκπόρευση όμως προξενεί και δεύτερη διάκριση μεταξύ του Αγίου Πνεύματος και του Πατρός. Εφόσον βέβαια το Άγιο Πνεύμα διακρίνεται με περισσότερες διαφορές από τον Πατέρα, σε σχέση με τον Υιό, τότε ο Υιός θα βρισκόταν εγγύτερα στην υπόσταση του Πατρός. Επομένως, το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος έχει δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (ιδιώματα), τα οποία τον χωρίζουν με κάθε μία από τις δύο υποστάσεις του Πατρός και του Υιού. Έτσι, υποβιβάζεται η συγγένεια της κοινής φύσης του Αγίου Πνεύματος με τον Πατέρα και τον Υιό και αναδύεται η αίρεση του Μακεδονίου εναντίον του Αγίου Πνεύματος⁴²⁴. Αν όμως μόνο το Άγιο Πνεύμα έχει το ιδίωμα να αναφέρεται σε διάφορες αρχές, τότε, αναρωτιέται ο ιερός πατήρ, πώς δεν προκύπτει ότι μόνο για το Άγιο Πνεύμα μπορεί να λέγεται ότι αναφέρεται σε πολύαρχη αρχή⁴²⁵. Με τη νέα αντίληψη της κοινωνίας του Πατρός και του Υιού που προκύπτει, λόγω του Filioque, το Άγιο Πνεύμα τίθεται εκτός αυτής της κοινωνίας. Ο Πατήρ συνδέεται με τον Υιό κατά την ουσία, αλλά δεν συνάπτεται

---

⁴²² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιθ, PG 102, 297^{BC} (EPIE 133, 350³²⁻³⁵²): «Εἰ οὖν ὅπερ ἦν ἴδιον ἀπ' ἀρχῆς ἐγνωσμένον τοῦ Πατρός, τοῦτο δίδωσιν ἢ τόλμα παρεῖναι καὶ τῷ Υἱῷ, ... τοῦ Πατρός καὶ αὐτὴν γε παντελῶς τὴν ὑπόστασιν εἰς φύσιν ἀναλῦσαι καὶ τὸ αἷτιον ὅλως περιελεῖν τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων».

⁴²³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λα, PG 102, 312^C-313^A (EPIE 133, 364³¹⁻³⁶⁶).

⁴²⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λβ, PG 102, 313^{AB} (EPIE 133, 366⁸⁻²⁴). Βλ. καὶ Μ. PUGLIESE, «How important is the *Filioque* for reformed Orthodoxy?», *WTJ* 66, σελ. 162.

⁴²⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λγ, PG 102, 313^B (EPIE 133, 366²⁵⁻²⁷).

σε κοινωνία λόγω κάποιου από τα ιδιώματα. Επομένως, από το Filioque απορρέει ότι το ομοούσιο Άγιο Πνεύμα εξορίζεται από τη συγγένεια με τον Πατέρα κατά την ουσία⁴²⁶.

Στη συνέχεια, ο Ι. Φώτιος υποθέτει ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό και αναρωτιέται αν αυτή η εκπόρευση είναι ίδιου είδους ή διαφορετικού με την πατρική. Αν είναι ίδιου είδους, τότε αναρωτιέται ο ιερός πατήρ, πώς δεν κοινοποιούνται οι ιδιότητες με τις οποίες η Αγία Τριάδα χαρακτηρίζεται και προσκυνείται ως Αγία Τριάδα. Στην περίπτωση που η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Υιού είναι διαφορετικού είδους από την πατρική, τότε θα βλαστήσει εκ νέου το σύστημα του Μάνη και του Μαρκίωνα⁴²⁷. Είναι σαφές ότι κατά τον Ι. Φώτιο, το Filioque εισάγει τη δυαρχία στην Αγία Τριάδα.

Τα επόμενα επιχειρήματά του, ο Ι. Φώτιος τα έχει χρησιμοποιήσει σχεδόν αυτούσια στην *Εγκύκλιο Επιστολή* του. Το πρώτο είναι, ότι αν οτιδήποτε δεν είναι κοινό στην Αγία Τριάδα, είναι ενός μόνο από τα τρία πρόσωπα. Η προβολή του Αγίου Πνεύματος δεν είναι κοινή στα τρία πρόσωπα, άρα ανήκει μόνο σε ένα από αυτά. Αν όσοι υπερασπίζονται το Filioque πουν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, τότε απαρνούνται την αγαπητή τους νεοφανή εξήγηση του μυστηρίου της Αγίας Τριάδος. Αν όμως πουν ότι εκπορεύεται από τον Υιό, θα έπρεπε να το είχαν ομολογήσει εξ αρχής. Όχι μόνο θα έπρεπε να είχαν ομολογήσει απερίφραστα ότι δογματίζουν, ότι ο Υιός είναι προβολέας του Αγίου Πνεύματος, αλλά και ότι απελαύνουν τον Πατέρα από την προβολή. Σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο, η συνέχεια αυτού του συλλογισμού θέλει μαζί με την προβολή να μετατίθεται και η γέννηση. Επομένως, προκύπτει η τερατολογία, ότι δεν γεννάται ο Υιός από τον Πατέρα, αλλά ο Πατήρ εκ του Υιού, το οποίο αποτελεί ασέβεια και παράνοια εν ταυτώ⁴²⁸. Το επόμενο επιχείρημα που συναντήσαμε αρχικά στην *Εγκύκλιο Επιστολή* αφορά την εισαγωγή της πολυθεΐας, ως φυσικό επακόλουθο του Filioque. Πιο συγκεκριμένα, αν ο Υιός γεννήθηκε από τον Πατέρα, ενώ το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιό, τότε ο λόγος της καινοτομίας οδηγεί να δεχθούμε ότι έχει εκπορευτεί κάτι άλλο από το Άγιο Πνεύμα. Έτσι, δεν είναι τρεις οι υποστάσεις, αλλά τέσσερις, ή ακόμα καλύτερα άπειρες. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι από τη τέταρτη προβάλλεται άλλη υπόσταση και από αυτήν άλλη. Με αυτό τον τρόπο οδηγούμαστε στην ελληνική πολυθεΐα⁴²⁹.

Συνεχίζοντας ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι εφόσον όλα όσα έχει ο Υιός τα έχει λαμβάνοντάς τα από τον Πατέρα⁴³⁰, τότε από Αυτόν θα λάμβανε και το να είναι αίτιος του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, αναρωτιέται ο ιερός πατήρ, για ποιο λόγο φαίνεται, ότι ο Υιός λαμβάνει

---

⁴²⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λδ, PG 102, 313^{BC} (EΠΕ 133, 366²⁸⁻³²): «εἰ ἐν οἷς Πατρὶ καὶ Υἱῷ κοινωνίαν οἱ πάντα θρασεῖς ἐκαινούργησαν, τὸ Πνεῦμα τούτοις ἀποτεριχίζουσι· Πατὴρ δὲ κατ' οὐσίαν Υἱῷ, ἀλλ' οὐ κατὰ τι τῶν ιδιωμάτων εἰς κοινωνίαν συνάπτεται, τῆς κατ' οὐσίαν ἄρα πατρικῆς συγγενείας τὸ ὁμοούσιον Πνεῦμα ὑπερορίζουσι».

⁴²⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λε, PG 102, 316^A (EΠΕ 133, 368¹⁻⁷).

⁴²⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λς, PG 102, 316^{AB}-317^A (EΠΕ 133, 368⁸⁻²⁴). *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, κα, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 46¹⁸¹⁻¹⁹² (PG 102, 729^{CD}-732^A).

⁴²⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λς, PG 102, 317^{AB} (EΠΕ 133, 368²⁵⁻³¹). *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή*, ιθ, *Epistulae et Amphilochia* 1, σελ. 46¹⁶⁹⁻¹⁷⁴ (PG 102, 729^{BC}).

⁴³⁰ Για την ερμηνεία που δίνει ο Ι. Φώτιος στο Ιω. 16, 14 βλ. κατωτέρω, κεφάλαιο γ, 1.

μεγαλύτερη εύνοια, κάτι το οποίο διαπιστώνεται από το ότι θεωρείται αίτιος της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Παράλληλα, όμως, το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος που είναι ισότιμο με τον Πατέρα και τον Υιό και έχει προέλθει από την ίδια ουσία, στερείται των ίσων τιμών⁴³¹.

Επιπλέον, αφού δεχθούμε υποθετικά ότι είναι αίτιος ο Πατήρ, αλλά είναι αίτιος και ο Υιός, πρέπει να διερευνηθεί ποιος από τους δύο κατέχει περισσότερο την αιτία. Αν διαπιστωθεί, ότι αυτό το πρόσωπο είναι του Πατρός, τότε διερωτάται ο ιερός πατήρ, πώς δεν θα γίνει κατανοητό από όσους αποδέχονται το Filioque ότι είναι νόθος και ύβρη η τιμή που επινοήθηκε για τον Υιό, λόγω που ο Πατήρ κατέχει την ύψιστη τιμή. Αν από την άλλη διαπιστωθεί ότι ο Υιός κατέχει περισσότερο τη τιμή του αιτίου, τότε είμαστε αντιμέτωποι με τη διαίρεση της πατρικής αιτίας και της ίσης, ή ακόμα και μεγαλύτερης μετοχής σε αυτήν από τον Υιό. Στη δεύτερη περίπτωση, από τους υπέρμαχους του Filioque, προκύπτει ότι ο Υιός είναι αίτιος του Αγίου Πνεύματος⁴³².

Το επόμενο επιχείρημα του Ι. Φωτίου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, διότι παραθέτει τη διδασκαλία του Ι. Αυγουστίνου⁴³³, χωρίς όμως να τον μνημονεύσει σε αυτό το σημείο. Αναφέρει λοιπόν ο ιερός πατήρ, ότι αποτελεί επιχείρημα όσων ασπάζονται το Filioque ότι ο Υιός κατά τη γέννησή Του έλαβε από τον Πατέρα την ιδιότητα να φέρει στο 'είναι' άλλο πρόσωπο κοινής φύσεως. Αναρωτιέται, λοιπόν, ο Ι. Φώτιος για ποιο λόγο ο Υιός προάγοντας το ομοούσιο Άγιο Πνεύμα δεν του μετέδωσε όμοια δύναμη και τιμή, ώστε να προάγει κάποια άλλη ομοούσια υπόσταση, όπως ακριβώς και ο Ίδιος⁴³⁴. Ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνει το παρόν επιχείρημά του λέγοντας, ότι ο Υιός έπρεπε να διασώσει το όμοιο μιμούμενος στις όμοιες ενέργειες τον Πατέρα⁴³⁵. Το επόμενο επιχείρημα του ιερού πατρός ουσιαστικά μας παρουσιάζει μία από τις συνέπειες της ανωτέρω συλλογιστικής. Είναι άτοπο να λέει κάποιος, ότι είναι ανώτερος, όχι ως προς τη φύση αφού είναι ομοούσια η Αγία Τριάδα, αλλά ως προς το αίτιο. Άλλωστε ο λόγος του Κυρίου μας εισάγει στο μυστήριο της Αγίας Τριάδος, διδάσκοντάς μας, ότι αυτός που γεννά είναι ανώτερος ως προς το αίτιο σε σχέση με αυτόν που γεννάται. Σε αυτή τη διδασκαλία μυσταγωγήθηκε ο χορός των πατέρων και την ασπάστηκε. Ότι ο Υιός όμως είναι ανώτερος από το Άγιο Πνεύμα δεν προκύπτει ούτε από τα λόγια του Ιησού Χριστού, αλλά ούτε «νοῦς εὐσεβῆς μέχρι νῦν ἕαλω διανοηθείς»⁴³⁶. Παρ' ὄλ' αυτά, όσων η διδασκαλία μάχεται εναντίον του Θεού όχι μόνο

---

⁴³¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λη, PG 102, 317^B (EΠΕ 133, 370¹⁻⁷).

⁴³² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λθ, PG 102, 317^{BC-320A} (EΠΕ 133, 370⁸⁻¹⁷).

⁴³³ Στοιχεῖα σχετικὰ μετὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ι. Αυγουστίνου περὶ τοῦ Filioque βλ. στὴν Εἰσαγωγή τῆς παρούσας ἐργασίας. Σε αὐτὸ τὸ σημεῖο γίνεται λόγος γιὰ τὴν υποσημείωση 90, σελ. 27.

⁴³⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μ, PG 102, 320^{AB} (EΠΕ 133, 370¹⁸⁻²²): «Τί λέγεις; Ἐλαβεν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς ἐξ αὐτοῦ διὰ γεννήσεως προελθὼν καὶ προάγειν ἕτερον ὁμοφυῆς; Πῶς οὖν καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς προάγων ὁμοφυῆς τὸ Πνεῦμα οὐ μετέδωκεν, ὡς μετέλαβεν, τῆς ὁμοίας δυνάμεως καὶ τιμῆς, ἵνα κάκεῖνο πάλιν ὁμοφυοῦς ἔχη προόδω καὶ ὑποστάσει ἐναγλαΐζεσθαι;».

⁴³⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μ, PG 102, 320^B (EΠΕ 133, 370²³⁻²⁵).

⁴³⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μα, PG 102, 320^B (EΠΕ 133, 372¹).

υποστηρίζει ότι ο Υιός είναι ανώτερος από το Άγιο Πνεύμα ως προς το αίτιο, αλλά απομακρύνουν το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος ακόμα και από τον Πατέρα⁴³⁷. Συνεχίζοντας, ο Ι. Φώτιος διερωτάται πώς δεν θα μπορούσε να εφευρεθεί δεύτερο υποδεέστερο αίτιο στην αΐδια και υπεράνω της έννοιας της φύσεως αρχή της Αγίας Τριάδος, στην περίπτωση που ο Υιός είναι αίτιος του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, στο αιτιατό των δύο αιτίων συναντάται ταυτόχρονα η ύβρη και η τιμή προς την πρώτη αρχή. Ένας τέτοιος συλλογισμός οδηγεί σε βλασφημία προς το πρόσωπο του Υιού, διότι δεν παρέχει καμία χρησιμότητα ούτε στον εαυτό Του, ούτε σε κάποιον άλλο, ενώ παράλληλα δεν βρίσκει καμία αφορμή, ώστε να οδηγήσει κάποιον πρόσωπο στο 'είναι'. Ο ιερός πατήρ ολοκληρώνει το επιχειρήμα του αναρωτώμενος, αφού το Άγιο Πνεύμα έχει λάβει χωρίς κάποια έλλειψη την εκπόρευση Του αΐδιως από τον Πατέρα, από ποια άλλη προαγωγή, ή ουσίωση θα αναγνωριστεί, ότι είναι αίτιο αυτό το οποίο (Άγιο Πνεύμα) συνυπάρχει μαζί με τα άλλα δύο πρόσωπα⁴³⁸.

Επιπλέον, από το Filioque απορρέει ότι το Άγιο Πνεύμα έχει δύο αίτια. Έτσι, σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο, το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος θα μεριστεί στους δύο αιτίους του. Επομένως, το Άγιο Πνεύμα λαμβάνει το 'είναι' Του από τον Πατέρα, ο Οποίος είναι ο αληθινός και πρώτος αίτιος, διότι είναι αναίτιος ως προς τον τρόπο ύπαρξης. Λαμβάνει όμως το 'είναι' Του και από το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, το Οποίο είναι και αιτιατό, διότι δεν είναι αναίτιο⁴³⁹. Η διδασκαλία αυτής της αιρέσεως οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι η ετερότητα του Αγίου Πνεύματος διασαλεύεται όχι μόνο ως προς τη τάξη, αλλά και ως προς τη σχέση και την αιτία. Βέβαια, οι επιπτώσεις αυτής της διδασκαλίας δεν σταματούν στο πρόσωπο του Αγίου Πνεύματος, διότι η Αγία Τριάδα γίνεται αντιληπτή ως τετράδα. Το συμπέρασμα του ιερού πατρός είναι, ότι από το Filioque καθυβρίζονται και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος⁴⁴⁰.

Στην πορεία του λόγου του ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι αν ο Υιός είναι αίτιος του Αγίου Πνεύματος και ο Πατήρ αίτιος και των δύο προσώπων, τότε θα μπορούσε να εφευρεθεί ένα ακόμα αίτιο στην Αγία Τριάδα. Αυτό το αίτιο θα ήταν διωγμένο από το κύριο και πρώτο αίτιο και δεν θα ήταν τέλειο, διότι θα ήταν ατελές ή μισό ή σύνθετο, του οποίου η σύνθεση αρχικά θα ήταν από το τέλειο και το ατελές. Αναφέροντας αυτά ο ιερός πατήρ, στη συνέχεια

---

⁴³⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μα, PG 102, 320^B (EΠΕ 133, 372¹⁻³): «ἢ δέ γε θεομάχος γλῶσσα οὐ τῶ αἰτίῳ τὸν Υἱὸν μείζονα τοῦ Πνεύματος μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς πατρικῆς ἐγγύτητος πορρωτέρω ποιεῖ».

⁴³⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μβ, PG 102, 321^A (EΠΕ 133, 372¹²⁻¹⁵): «καὶ γὰρ τοῦ Πνεύματος πατρόθεν ἐξ αἰδίου τὴν ἐκπόρευσιν ἀνευδεῖ κεκτημένου, ποίας ἂν ἄλλης προαγωγῆς ἢ οὐσίωσεως τὸ συμπλασθὲν αὐτοῖς αἴτιον ἐπιγνωσθῆσεται χορηγόν;».

⁴³⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μγ, PG 102, 321^{AB} (EΠΕ 133, 372¹⁶⁻¹⁹): «Πῶς δ' οὐκ εἰς δύο αὐτοῖς διαμερισθῆσεται τὸ Πνεῦμα; τὸ μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ὡς ἀληθῶς καὶ πρώτως αἰτίου προῖον (ἀναίτιος γάρ)· τὸ δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου καὶ αιτιατοῦ (οὐκ ἀναίτιον γάρ)».

⁴⁴⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μγ, PG 102, 321^B (EΠΕ 133, 372¹⁹⁻²⁴): «καὶ οὕτως δ' οὐ τάξει μόνῃ καὶ σχέσει καὶ αἰτία τὴν τοῦ Πνεύματος ἐτερότητα καὶ παραλλαγὴν ἢ αἴρεσις δραματουργεῖ, ἀλλὰ καὶ εἰς τετράδα ἀντὶ Τριάδος τὸ σέβας ἡμῶν ἀπωθεῖσθαι τολμᾷ, μᾶλλον δ' οὐδὲν ἀνύβριστον καταλιπεῖν τῶν ἐν τῇ ὑπεραγάθῳ Τριάδι καὶ Δημιουργῷ τοῦ παντὸς οὐδεμίαν παραλείπει σπουδὴν».

δίνει το παράδειγμα των ιπποκενταύρων⁴⁴¹ της ελληνικής μυθολογίας, οι οποίοι είναι όντα που βρίσκονται ανάμεσα στη γέννηση και τη φθορά. Αντίστοιχα, παρατηρεί ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο λόγος της αίρεσης τερατολογεί, εισάγοντας μεταξύ των αιδίων και αναλλοίωτων, το μισό ή το αίτιο που έχει δημιουργηθεί από αίτιο και αιτιατό, χωρίς κάποιο από τα δύο (δηλαδή το μισό ή το σύνθετο αίτιο) να μπορεί να διαπιστωθεί, ότι δεν είναι ατελές. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, σύμφωνα με τον ιερό πατέρα, διότι αν και κάθε ένα από τα δύο προβάλλεται να μάχεται το άλλο και τα δύο όμως δεν μπορεί παρά να διαπιστωθεί, ότι είναι ατελή⁴⁴². Εκτός όμως από το προηγούμενο επιχείρημα, το Άγιο Πνεύμα είναι ένα κατά τρόπο υπερφυή, όπως ακριβώς έκαστος από τον Πατέρα και τον Υιό είναι κατά τρόπο ειλικρινή και υπέρλογο ένας. Έτσι, τα δύο αίτια του ενός Αγίου Πνεύματος αποτελούν κάτι έκθεσμο και ταυτόχρονα αδύνατο⁴⁴³.

Εν συνεχεία, ο Ι. Φώτιος σημειώνει, ότι αν ο Υιός γεννάται από τον Πατέρα, ενώ το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό, τότε το Άγιο Πνεύμα μετατρέπεται σε «υιώνό»⁴⁴⁴, δηλαδή εγγονό. Ο ιερός πατέρας, σε αυτό το σημείο του λόγου του εκθέτει τις βασικές αρχές της ορθόδοξης τριαδολογίας. Ο Πατήρ είναι το εγγύτερο αίτιο του Αγίου Πνεύματος, όπως ακριβώς και του Υιού, διότι η γέννηση και η εκπόρευση ομοιάζουν κατά τρόπο άμεσα όμοιο. Ο Υιός δεν γεννάται μέσω της μεσολάβησης κάποιου άλλου, έτσι και το Άγιο Πνεύμα κατά τρόπο άμεσα όμοιο εκπορεύεται χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου άλλου προσώπου. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, συνεχίζοντας, υπενθυμίζει, ότι το Filioque κάνει λόγο για την εκπόρευση του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος και εκ του Υιού. Ο Ι. Φώτιος, σε αυτό το σημείο, σημειώνει μία επιπλέον επίπτωση αυτής της διδασκαλίας. Το

---

⁴⁴¹ Οι ιπποκένταυροι είναι πλάσματα της ελληνικής μυθολογίας, τα οποία κατά το ήμισυ είναι άνθρωποι και κατά το ήμισυ ίπποι. Τα πόδια και το σώμα τους μέχρι και το στήθος έχουν τη μορφή των ίππων, ενώ τα χέρια, το στήθος και το κεφάλι έχουν τη μορφή των ανθρώπων. Σχετικά με το λόγο σύμφωνα με τον οποίο πλάσθηκαν καθώς και τη θέση τους στην ελληνική μυθολογία βλ. Β. ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ, «Κένταυροι», *ΘΗΕ* 7, στ. 481-482.

⁴⁴² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μδ, *PG* 102, 321^{BC}-324^A (*ΕΠΕ* 133, 372²⁵-374⁵).

⁴⁴³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, με, *PG* 102, 324^A (*ΕΠΕ* 133, 374⁶⁻⁹): «εἰ ἔν ἐστι τὸ Πνεῦμα καὶ ὑπερφυῶς τε καὶ κυρίως ἔν, ὥσπερ καὶ ὁ Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς εἰλικρινῶς τε καὶ ὑπὲρ λόγον ἔν, πῶς αὐτὸ τὸ δυαδικὸν τῶν αἰτίων οὐκ ἔκθεσμον ἅμα καὶ ἀδύνατον ἐπιγράφεσθαι;». Σε αυτό το σημείο του λόγου περί της Μυσταγωγίας του Αγίου Πνεύματος ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος με τρόπο που θυμίζει έντονα τις λεκτικές εκφράσεις του Διονυσίου Αρεοπαγίτη. Το ίδιο παρατηρείται και αλλού στο έργο του ιερού πατρός. Βλ. σχετικά ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Αμφιλόχια* 182, *Epistulae et Amphilochia* 5, σελ. 240²⁷⁻³⁵. Το κείμενο του συγκεκριμένου ζητήματος των Αμφιλοχίων απουσιάζει από την έκδοση της *PG*: «Τοῦτο δὲ ἄρα καὶ πρὸ ἡμῶν ὁ τῶν ἀπορρήτων μύστης ὑπὸ τοῦ τὰ ἀνέκφραστα μυσταγωγούντος ὁ μέγας μνηθεὶς Διονύσιος αἰνιττόμενος ἔλεγεν ὡς ὁ παντὸς νοητοῦ καθ' ὑπεροχὴν αἴτιος 'οὔτε ἔν ἐστιν οὔτε ἐνότης', ὑπερτιθεὶς αὐτὸν τῶν ἐν ἡμῖν ἀπάντων τιμίων, καὶ δὴ καὶ δῆλον ὡς πρὸ τῶν ἄλλων καὶ τῆς συναριθμήσεως· καὶ πάλιν 'ὄρωμεν τὴν θεαρχίαν ἱερῶς ὑμνουμένην, ὡς μονάδα μὲν καὶ ἐνάδα διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ ἐνότητα τῆς ὑπερφυοῦς ἀμερείας ἐξ ἧς ὡς ἐνοποιοῦ δυνάμεως ἐνιζόμεθα καὶ τῶν μεριστῶν ἡμῶν ἑτεροτήτων ὑπερκοσμίως συμπτυσσομένων εἰς θεοειδῆ μονάδα συναπτόμεθα καὶ θεομίμητον ἔνωσιν». Πρβλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περί μυστικῆς Θεολογίας*, 5, *PG* 3, 1048^{AB}: «οὐδὲ ἔν, οὐδὲ ἐνότης, οὐδὲ θεότης, ἢ ἀγαθότης, οὐδὲ πνεῦμα ἐστιν, ὡς ἡμᾶς εἰδέναί· οὔτε υἰότης οὔτε πατρότης οὐδὲ ἄλλο τι τῶν ἡμῖν ἢ ἄλλω τινὶ τῶν ὄντων συνεγνωσμένων· οὐδέ τι τῶν οὐκ ὄντων, οὐδέ τι τῶν ὄντων ἐστίν, οὐδὲ τὰ ὄντα αὐτὴν γινώσκει, ἢ αὐτὴ ἐστιν· οὐδὲ αὐτὴ γινώσκει τὰ ὄντα, ἢ ὄντα ἐστίν».

⁴⁴⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξα, *PG* 102, 340^B (*ΕΠΕ* 133, 390⁸).

ίδιο αίτιο, ο Πατήρ, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι το αίτιο που ταυτόχρονα βρίσκεται εγγύτερα, αλλά και μακρύτερα⁴⁴⁵. Ο Ι. Φώτιος στη συνέχεια αναπτύσσει το επιχείρημα, ότι όσοι θεολογούν και δεν αγνοούν τους νόμους της ασώματης υπερουσίας ουσίας, γνωρίζουν ότι ταυτόχρονα από τον Πατέρα γεννάται ο Υιός και ταυτόχρονα εκπορεύεται το Άγιο Πνεύμα⁴⁴⁶. Επομένως, αφού το Άγιο Πνεύμα ταυτόχρονα εκπορεύεται από τον Πατέρα και ταυτόχρονα εκπορεύεται από τον Υιό (σύμφωνα με το *Filioque*), διότι το «πρότερον και ὕστερον τῆς αἰδίου Τριάδος ἀλλότριον»⁴⁴⁷, τότε από τη διαφορά των αιτίων που δίδουν το 'εἶναι' σε Θεό προκύπτουν διαφορετικές υποστάσεις. Αυτή η θεώρηση όμως είναι σαφές, ότι οδηγεί στη τομή της άτμητης, απλής και ενιαίας υποστάσεως του Αγίου Πνεύματος. Ὑστερα από αυτή τη διαπίστωση ο Ι. Φώτιος σημειώνει ότι είναι εύκολο να βρει κάποιος μαρτυρίες για κάποια υπόσταση, από την οποία προέρχονται διάφορες ενέργειες και δυνάμεις, ειδικότερα αν αναφερόμαστε στα υπερφυή, τα οποία ο λόγος δυσκολεύεται να τα περιγράψει. Για κάποια υπόσταση όμως η οποία αναφέρεται σε διάφορα αίτια και δεν διαφέρει, ούτε διαιρείται λόγω της διαφοράς των αιτίων, αυτός ο οποίος έχει διασώσει πληροφορίες από όλα τα γνωστά έργα της εποχής του στη *Μυριόβιβλο*, αναφέρει ότι δεν θα μπορέσει κάποιος πουθενά να εντοπίσει κάτι αντίστοιχο⁴⁴⁸.

Ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνοντας τα επιχειρήματα του σχετικά με τα κοινά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των θείων προσώπων επαναλαμβάνει ένα επιχείρημα που έχει ήδη αναφέρει τόσο στη *Μυσταγωγία*, όσο και στην *Εγκύκλιο Επιστολή*. Αν ένα από όλα τα χαρακτηριστικά που υπάρχουν στον Θεό, δεν εντοπίζεται στην ενότητα και τη κοινή φύση της Αγίας Τριάδος, τότε αυτό αποτελεί ιδίωμα ενός και μόνο από τα τρία πρόσωπα. Η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος δεν είναι από τα ιδιώματα που παρατηρούνται στην υπερουσία ενότητα της Αγίας Τριάδος, επομένως είναι ενός και μόνο των τριών⁴⁴⁹. Ο ιερός πατήρ εφιστά την προσοχή του αποδέκτη του λόγου στη συνέχεια του συλλογισμού του. Αν

⁴⁴⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξβ, PG 102, 340^{BC} (EΠΕ 133, 390¹⁰⁻¹⁸)

⁴⁴⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξγ, PG 102, 341^A (EΠΕ 133, 390²⁰⁻²²): «Ἄμα μὲν τοῦ Πατρὸς γεννᾶσθαι τὸν Υἱὸν καὶ ἅμα τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, ἀκόλουθόν τε θεολογεῖν καὶ τῆς ἀσωμάτου καὶ ὑπερφυοῦς οὐσίας τοὺς νόμους ἐστὶ μὴ ἀγνοεῖν».

⁴⁴⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξγ, PG 102, 341^A (EΠΕ 133, 390²⁴⁻²⁵). Σε αυτό το σημείο είναι σαφής η εξάρτηση της διδασκαλίας του Ι. Φωτίου από τον Άγιο Γρηγόριο το Θαυματουργό. Βλ. σχετικά ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκθεσις τῆς πίστεως*, PG 10, 988^A: «Οὔτε οὖν κτιστὸν τι, ἢ δοῦλον ἐν τῇ Τριάδι· οὔτε ἐπίσακτον, ὡς πρότερον μὲν οὐκ ὑπάρχον, ὕστερον δὲ ἐπεισελθόν. Οὔτε οὖν ἐνέλιπέ ποτε Υἱὸς Πατρὶ, οὔτε Υἱὸς τὸ Πνεῦμα· ἀλλ' ἄτρεπτος καὶ ἀναλλοίωτος, ἡ αὐτὴ Τριάς αἰεί». Επιπλέον, στην ορθόδοξη Θεολογία γνωρίζουμε ότι το 'αἶδιο' αναφέρεται πριν από τη δημιουργία του κόσμου. Αυτό αντανακλάται πεντακάθαρα και χωρίς δυνατότητα παρερμηνειών στη διδασκαλία του Μεγάλου Αθανασίου. Βλ. σχετικά ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ ὄρων*, 7, PG 28, 536^D: «Αἰδιὸν ἐστὶ τὸ αἰεὶ διάγον. Καὶ τὸ μὲν αἰδιὸν οὐ λέγεται καὶ ἄναρχον· τὸ δὲ ἄναρχον λέγεται καὶ αἰδιὸν. Ἄναρχον δὲ λέγεται τὸ μὴ ἔχον ἀρχὴν· τοῦτο δὲ ἐστὶν ὁ Θεός. Διὸ καὶ ἄναρχος λέγεται καὶ αἰδιός, τουτέστιν ἀτελεύτητος. Οἱ δὲ ἄγγελοι καὶ αἱ ψυχαὶ οὐ λέγονται ἄναρχοι· ἀρχὴν γὰρ ἔλαβον καὶ ἐκτίσθησαν παρὰ Θεοῦ. Λέγονται δὲ αἶδια, ἐπειδὴ μέλλουσιν ἀθάνατα ζῆν».

⁴⁴⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξγ, PG 102, 341^B (EΠΕ 133, 390²⁸⁻³³): «Τῆς μὲν γὰρ αὐτῆς ὑποστάσεως διάφορους προελθεῖν ἐνεργείας τε καὶ δυνάμεις, μάλιστα γὰρ ἐπὶ τῶν ὑπερφυῶν καὶ κρεῖττον ὑφισταμένων λόγου, ῥῥῶν τέ ἐστὶ συνιδεῖν καὶ μυρία λαβεῖν τὰ μαρτύρια· εἰς διάφορα δὲ τὴν ἀναφερομένην ὑπόστασιν αἶτια οὐδαμῶς ἐστὶν εὐρεῖν μὴ τῷ διαφόρῳ τῶν αιτίων καὶ αὐτὴν μὴ συνδιαφέρειν αὐτῆς καὶ συνδιατέμεσθαι».

⁴⁴⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξδ, PG 102, 341^{BC} (EΠΕ 133, 392¹⁻⁶):

το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό ούτε πριν, ούτε μετά, όπως ακριβώς συμβαίνει με τη γέννησή Του από τον Πατέρα, διότι αυτοί οι χρονικοί προσδιορισμοί πόρρω απέχουν από την αΐδια Θεότητα, τότε αμέσως με τη γέννηση του Υιού από τον Πατέρα, αμέσως εκπορεύεται το Άγιο Πνεύμα από τον Υιό⁴⁵⁰. Σαφέστατα ο Ι. Φώτιος στην ως τώρα συνέχεια του συλλογισμού του αναφέρεται υποθετικά στην εκ του Υιού εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και όχι στην και εκ του Υιού εκπόρευση, που συνιστά ακριβώς το Filioque. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συνεχίζει με την υπόθεση, ότι ο Υιός ταυτόχρονα προάγεται μέσω γεννήσεως από τον Πατέρα και ταυτόχρονα προάγει μέσω εκπορεύσεως το Άγιο Πνεύμα. Σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο αυτός είναι ο καρπός της μεγαλύτερης ασέβειας όσων ασπάζονται το Filioque, ότι δηλαδή το Άγιο Πνεύμα υφίσταται ταυτόχρονα από αυτόν που προάγει (Πατήρ) και αυτόν που προάγεται (Υιός). Επομένως, με τη γέννηση του Υιού, το Άγιο Πνεύμα συγχρόνως γεννάται μαζί με τον Υιό και εκπορεύεται από Αυτόν⁴⁵¹. Άρα, το Άγιο Πνεύμα είναι ταυτόχρονα γεννητό και εκπορευτό. Είναι γεννητό, διότι λαμβάνει το 'είναι' Του ταυτόχρονα με τον Υιό, ο Οποίος γεννάται και εκπορευτό, διότι λαμβάνει διπλή εκπόρευση. Για τον Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο αυτός ο συλλογισμός είναι η μέγιστη μανία και ασέβεια⁴⁵².

Ο Ι. Φώτιος στα δύο τελευταία επιχειρήματά του έκανε λόγο για την έννοια του χρόνου, ή ακόμα καλύτερα του μη-χρόνου, δηλαδή την αΐδια κατάσταση του 'είναι' της Αγίας Τριάδος. Από αυτή την επισήμανση πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα, ότι ο Θεός υπάρχει αΐδιως ως μία φύση και τρία πρόσωπα, Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα. Ο Πατήρ είναι η 'πηγή', ή 'ρίζα' του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, μπορεί να γίνει λόγος για 'πρόταξη' του προσώπου του Πατρός. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι προϋπάρχει του δεύτερου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος, αφού αυτό θα συνιστούσε τον Αρειανισμό. Η 'πρόταξη' του προσώπου του Πατρός δεν είναι σημαντική κάποιας προτεραιότητας χρονικής, ή οντολογικής του προσώπου του Πατρός έναντι του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, ή του προσώπου γενικώς έναντι της ουσίας. Αυτό το οποίο αντιλαμβανόμαστε γνωρίζοντας ότι ο Πατήρ είναι άναρχος, ενώ ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα όχι, είναι ότι χωρίς να υπάρχει κάποια διαφορά ως προς την ουσία μεταξύ των τριών προσώπων, εν τούτοις υπάρχει προτεραιότητα μόνο κατά τη φυσική τάξη. Επομένως, το πρόσωπο του Πατρός μπορούμε να πούμε ότι είναι πρώτο, αποκλειστικά όταν αναφερόμαστε στη σχέση των προσώπων της Αγίας Τριάδος κατά τον τρόπο ύπαρξής Του⁴⁵³. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι το πρόσωπο δε συνιστά τον τρόπο ύπαρξης της

---

⁴⁵⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξδ, PG 102, 341^C-344^A (EΠΕ 133, 392⁷⁻¹¹): «εἰ γὰρ ἐκπορεύεται μὲν τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, οὐκ ὕστερον δὲ οὐδὲ πρότερον ἢ περ αὐτὸς γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρός (ὡς πορρωτάτω γὰρ τὰ χρονικὰ ταῦτα προσρήματα τῆς υπεραΐδιου Θεότητος, ἐν τῷ γεννᾶσθαι τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρός, ἐν τούτῳ ἄρα τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται τοῦ Υἱοῦ)».

⁴⁵¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξδ, PG 102, 344^A (EΠΕ 133, 392¹¹⁻¹⁶): «εἰ οὖν ἐν ᾧ διὰ γεννήσεως πρόεισιν ὁ Υἱός, ἐν τούτῳ δι' ἐκπορεύσεως προάγει τὸ Πνεῦμα, καὶ προάγοντί τε καὶ προαγομένῳ συνυφίσταται (τοῦτο γὰρ τῆς ἀσεβοῦς εἰσπορᾶς τὸ γεώργιον)· ἐν ᾧ ἄρα γεννᾶται ὁ Υἱός, ἐπίσης ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα καὶ συγγεννόμενον τῷ Υἱῷ καὶ ἐκπορευόμενον ἐξ αὐτοῦ».

⁴⁵² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξδ, PG 102, 344^A (EΠΕ 133, 392¹⁶⁻²⁰): «ὥστε τὸ Πνεῦμα γεννητὸν τε ἅμα καὶ ἐκπορευτὸν· γεννητὸν μὲν, ὅτι τῷ Υἱῷ γεννωμένῳ συμπρόεισιν, ἐκπορευτὸν δέ, ὅτι διπλὴν ὑπομένει τὴν ἐκπόρευσιν· ὧν τί ἂν φωραθεῖ πρὸς ἀσέβειαν ἢ πρὸς μανίαν χαλεπώτερον;».

⁴⁵³ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, «Ὁ Θεὸς ὡς ἀρχὴ τῶν πάντων», σελ. 81.

ουσίας. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι ο Πατήρ προϋπάρχει των άλλων δύο προσώπων, που είναι άτοπο στην ορθόδοξη Θεολογία. Το κάθε πρόσωπο της Αγίας Τριάδος συγκεντρώνει στον εαυτό Του όλο το 'είναι', όπως μας φανερώνει η περίπτωση της Θεοφάνειας του Λόγου στο Μωυσή⁴⁵⁴, κάτι το οποίο σημειώνουν ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς⁴⁵⁵. Μιλώντας οντολογικά (χωρίς να χρησιμοποιείται η έννοια για να προσδιορίσει κάποιο μεταφυσικό περιεχόμενο, αλλά τον τρόπο του 'είναι') περί του Θεού πρέπει να απομακρύνουμε οποιαδήποτε έννοια προτεραιότητας μεταξύ των προσώπων και της ουσίας της Αγίας Τριάδος. Στην ορθόδοξη Θεολογία δεν προηγείται η ουσία του προσώπου (ουσιοκρατία), αλλά ούτε και το πρόσωπο (το οποίο στο παρελθόν έχει ταυτιστεί με το 'είναι', την ύπαρξη⁴⁵⁶) προηγείται της ουσίας (υπαρξισμός, προσωποκρατία, περσοναλισμός)⁴⁵⁷. Το 'είναι' δεν συνίσταται αποκλειστικά στην ουσία, ή αποκλειστικά στα πρόσωπα, αλλά το κάθε πρόσωπο της Αγίας Τριάδος συγκεντρώνει στον εαυτό του το 'είναι', δηλαδή την άκτιστη ουσία και τις άκτιστες ενέργειες. Οι θείες ενέργειες είναι ουσιώδεις, ενυπόστατες⁴⁵⁸ (προκαταρκτική, δημιουργική, τελειωτική), αλλά όχι υποστατικές⁴⁵⁹ και φυσικά αΐδιες. Τα τρία θεία πρόσωπα συνυπάρχουν αΐδιως με τη θεία ουσία. Η «μία θεία ουσία είναι στά τρία πρόσωπα και είναι τά τρία πρόσωπα»⁴⁶⁰. Φυσικά για να αποφύγουμε τη σύγχυση πρέπει να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας τη διάκριση ουσίας και προσώπων, αλλά και τη διάκριση ουσίας και ενεργειών, ή ενεργειών στο Θεό. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε τη παντελή αδυναμία κατανόησης της ουσίας του Θεού, αλλά

⁴⁵⁴ Εξ. 3, 14.

⁴⁵⁵ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος ΔΗ'*, Ζ, PG 36, 317^B: «Θεὸς ἦν μὲν αἰεὶ, καὶ ἔστι, καὶ ἔσται· μᾶλλον δὲ ἔστιν αἰεὶ. Τὸ γὰρ ἦν, καὶ ἔσται, τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου τμήματα, καὶ τῆς ρευστῆς φύσεως· ὁ δὲ ὢν αἰεὶ, καὶ τοῦτο αὐτὸς ἑαυτὸν ὀνομάζει, τῷ Μωϋσεὶ χρηματίζων ἐπὶ τοῦ ὄρους. Ὅλον γὰρ ἐν ἑαυτῷ συλλαβὼν, ἔχει τὸ εἶναι, μήτε ἀρξάμενον, μήτε παυσόμενον, οἷόν τι πέλαγος οὐσίας ἄπειρον καὶ ἀόριστον, πᾶσαν ὑπερεκπίπτον ἔννοιαν, καὶ χρόνου καὶ φύσεως». ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Λόγος ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζοντων*, 3, 2, 12, ΠΠΣ Α', σελ. 666¹⁵⁻¹⁸: «Καὶ τῷ Μωϋσῆ δὲ χρηματίζων ὁ Θεός, οὐκ εἶπεν «ἐγὼ εἰμι ἡ οὐσία», ἀλλ' «ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν»· οὐ γὰρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ ὢν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία· αὐτὸς γὰρ ὁ ὢν ὅλον ἐν ἑαυτῷ συνείληφε τὸ εἶναι». Από τους δύο πετέρες της Εκκλησίας κατανοούμε ότι ο 'Ὦν' είναι το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, ο Λόγος και ότι όπου αναφέρεται η 'ουσία' πρέπει να αντιλαμβανόμαστε την ουσιοποιό ενέργεια του Θεού και όχι την υπερουσία ουσία. Βλ. σχετικά: ΙΕΡΟΘΕΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, «Ὁ Ὦν καὶ ἡ οὐσία», σελ. 109-110.

⁴⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, «Από τό Προσωπεῖον εἰς τό Πρόσωπον», σελ. 300: «Τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται μὲ τὸ πρόσωπον. ... Τὸ ὅτι ὁ Θεὸς «κρίσεται» ἔνεκα ἐνὸς προσώπου, τοῦ Πατρός-καὶ ὄχι ἔνεκα τῆς μιᾶς «ουσίας»-αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικὸν εἰς τὴν Τριαδικὴν Θεολογίαν. Διότι ἡ σημασία του δὲν εἶναι θεωρητικῆ-ἀκαδημαϊκῆ, ἀλλὰ συγκλονιστικῆ ὑπαρξιακῆ» και Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Τὸ Πρόσωπο καὶ ὁ Ἔρω*, σελ. 438-439. Πρβλ. μία ἀντίστοιχη ἀποψη, με ἀναφορὰ μάλιστα στον Ι. Φῶτιο: Μ. ΜΠΕΓΖΟΣ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὴ φιλοσοφία», σελ. 333.

⁴⁵⁷ ΙΕΡΟΘΕΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, «Ὁ Ὦν καὶ ἡ οὐσία», σελ. 111. Σχετικὰ με τὴν προβληματικὴ τῆς προτεραιότητος τοῦ προσώπου ἢ τῆς οὐσίας καὶ τὶς σχετικὲς θέσεις μεταξύ των ερευνητῶν βλ. Χ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, «Ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν'. Ἡ διαλεκτικὴ φύσεως καὶ προσώπου», *Σύνθεσις* 1, σελ. 104-115.

⁴⁵⁸ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ Θεολογία* Β, σελ. 95: «Στὴν οἰκονομικὴ Τριάδα ἐξάλλου οἱ ἐνέργειες τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, διαμέσου τῆς κοινῆς βούλησης τῶν προσώπων, εἶναι κοινές, ἐνὸς ὑπάρχει ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν ἔργων τοῦ κάθε προσώπου· ὁ Πατέρας εἶναι πάντοτε, καὶ στὴν πραγμάτωσιν τῆς δημιουργικῆς καὶ ἀπολυτρωτικῆς ἐνεργείας, ἡ ἀρχικὴ αἰτία, ὁ Υἱὸς πραγματώνει τὸ ἔργο τῆς φανέρωσης, τῆς ἄσαρκῆς καὶ τῆς ἑνσαρκῆς παρουσίας του στὴ φύσιν καὶ τὴν ἱστορία γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα διενεργεῖ τὴν τελείωσιν τοῦ δημιουργικοῦ καὶ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου».

⁴⁵⁹ ΙΕΡΟΘΕΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, *Τὸ πρόσωπο στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση*, σελ. 140: «Ἡ ἄκτιστη ἐνέργεια καὶ ἡ θέληση ἐνεργοῦν διὰ τῶν ὑποστάσεων, δὲν εἶναι ὁμως ὑποστατικές, ἀλλὰ φυσικές».

⁴⁶⁰ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (649), Β', σελ. 494.

την προσέγγισή Του μόνο μέσα από τις (ουσιώδεις και ενυπόστατες) ενέργειές Του, όπως γίνεται σαφές από τον Μ. Βασίλειο⁴⁶¹. Αυτό το οποίο ομολογούμε είναι, ότι ο ένας Θεός είναι ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα. Ο Θεός είναι ενιαίος και τριαδικός. Με το να υμνούμε διακεκριμένα τα θεία πρόσωπα ακολουθούμε με τρόπο ουσιαστικό τα Κυριακά λόγια⁴⁶². Τα θεία πρόσωπα είναι μεταξύ τους, με τρόπο άρρητο, ενωμένα και διακεκριμένα. Τα υποστατικά τους ιδιώματα δεν κοινοποιούνται. Η θεία ουσία είναι κοινή στα τρία θεία πρόσωπα. Όσα είναι κοινά στα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος ανάγονται στην ουσία. Πρέπει επιπλέον να αποσαφηνιστεί ότι δεν εξετάζεται η πρόθεση όσων διδάσκουν ότι το πρόσωπο προηγείται της ουσίας. Είναι κατανοητό, ότι αυτή η θεώρηση διατυπώνεται ως απάντηση στην ουσιοκρατία της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας και της δυτικής Θεολογίας και φιλοσοφίας. Πρέπει όμως, επί του προκειμένου θέματος να υπενθυμίσουμε, ότι και η αγαθή πρόθεση του Ι. Αυγουστίνου τον οδήγησε τελικά στο Filioque, παρότι, όπως προαναφέρθηκε, ο ίδιος είχε αγαθή πρόθεση και έφθασε μέχρι του σημείου να ασκήσει κριτική στο έργο του.

Επιστρέφοντας στο ζήτημα του Filioque και της απόρριψής του από τον Ι. Φώτιο, είναι αξιομνημόνευτο, ότι ο ιερός πατήρ θεωρεί, ότι αυτή η πλάνη οφείλεται σε σοφίσματα και παρερμηνείες αγιογραφικών χρήσεων. Οι χρήσεις, δηλαδή τα χωρία της Αγίας Γραφής στα οποία αναφέρεται ο ιερός πατήρ είναι το ιωάννειο 'θα λάβει από το δικό μου' και το παύλειο 'έστειλε ο Θεός το Πνεύμα του Υιού Του'. Αυτά τα χωρία, όπως θα φανεί αναλυτικά κατωτέρω, όχι μόνο δεν συνηγορούν υπέρ των οπαδών του Filioque, αλλά αντίθετα, όταν ερμηνεύονται σωστά, ελέγχουν την καινοτομία που επιχειρούν να εισάγουν⁴⁶³.

β) Ο λόγος της φύσεως και ο λόγος της υποστάσεως

Ο Ι. Φώτιος στο *Λόγο περί της του Αγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας* αναφέρεται στο 'λόγο της φύσεως' και το 'το λόγο της υποστάσεως'. Ο τρόπος με τον οποίο εισάγει τις δύο αυτές έννοιες στο έργο του είναι μία προέκταση της σκέψης του επί των κοινών και ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της Αγίας Τριάδος. Η έννοια του λόγου στην πατερική γραμματεία δεν χρησιμοποιείται με συγκεκριμένο τρόπο. Αρχικά, ο Λόγος είναι το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος στην αΐδια κατάσταση. Ο Θεός Λόγος είναι ουσιώδης και ενυπόστατος (ενούσιος σύμφωνα με τον Μ. Αθανάσιο, αφού μέχρι τότε δεν είχαν νοηματοδοτηθεί πλήρως, με τον τρόπο που έγινε ύστερα, οι όροι φύση, ουσία, πρόσωπο και υπόσταση). Η δεύτερη σημασία του λόγου είναι αυτού που απορρέει από το νου. Η τρίτη σημασία είναι

---

⁴⁶¹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Επιστολή ΣΛΔ'*, 1, PG 32, 869^{AB}: «Αί μὲν γὰρ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ ποικίλαι, ἡ δὲ οὐσία ἀπλή. Ἡμεῖς δὲ ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεόν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτοῦ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουνσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος».

⁴⁶² ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Ερμηνεία εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, IB', PG 150, 392^D: «Τί οὖν τὸ τρισσὸν ἐπιφημίζει τοῦ Θεοῦ καὶ οὐ τὸ ἐνιαῖον; Οὐ γὰρ εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἢ εὐλογημένη ἡ βασιλεία, ἀλλὰ τοῖς προσώποις διηρημένως· «Εὐλογημένη, ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος», ὅτι διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου πρῶτον ἐμάνθανον οἱ ἄνθρωποι ὡς εἶη τρία πρόσωπα ὁ Θεός. Ταύτης δὲ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου μυσταγωγία ἐστὶ τὰ τελούμενα· ὅθεν ἐν τοῖς προοιμίοις αὐτῶν ἔδει προλάμπειν καὶ κηρύττεσθαι τὴν Τριάδα».

⁴⁶³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξε, PG 102, 344^B (EΠΕ 133, 392²¹⁻²⁹). Βλ. καὶ κεφάλαια γ.1 καὶ γ.2 ὅπου παρατίθεται ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν χωρίων ἀπὸ τοῦ Ι. Φώτιο.

του ενδιάθετου λόγου, ο οποίος εντοπίζεται στους αγγέλους και στην ανθρώπινη διάνοια. Η τέταρτη σημασία του λόγου αφορά τον προφορικό λόγο⁴⁶⁴.

Την έννοια του ‘λόγου’, ωστόσο, χρησιμοποίησε με διαφορετικό τρόπο ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής. Ο Άγιος Μάξιμος ενέταξε το ‘λόγο’ στη Θεολογική του διδασκαλία, για να περιγράψει τη σχέση μεταξύ ουσίας/φύσεως και υποστάσεως/προσώπου⁴⁶⁵. Ο Όσιος Μάξιμος στη διδασκαλία του για το πρόσωπο του Χριστού διακρίνει μεταξύ του ‘λόγου της φύσεως’ και του ‘τρόπου της φύσεως’. Έτσι, ο Ομολογητής άγιος προβαίνει στη διάκριση «ανάμεσα στο λόγο πού άφορᾷ καί προσδιορίζει τή φύση καί τόν τρόπο, πού άφορᾷ τόν τρόπο ύπάρξεως τοῦ εἶναι, τόν ύποστατικό τρόπο ύπάρξεως»⁴⁶⁶.

Όσον αφορά το ‘λόγο της υποστάσεως’, η έννοια, σχετικά με τη διασάφηση των υποστατικών ιδιωμάτων, χρησιμοποιείται αρχικά από τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης στον *Κατά Ενωμίου* λόγο του, όπου αναφέρεται ότι ο Πατήρ είναι άναρχος και αγέννητος, ενώ ο Υιός είναι άναρχος, δεν είναι όμως και αγέννητος⁴⁶⁷.

Ο Ι. Φώτιος χρησιμοποιεί τις έννοιες του ‘λόγου της φύσεως’ και του ‘λόγου της υποστάσεως’ στο πλαίσιο της διάκρισης των κοινών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Επομένως, δεν θέλει να ορίσει απαραίτητα τη σχέση μεταξύ φύσεως και προσώπου, αλλά θέλει να καταδείξει ποια χαρακτηριστικά αφορούν τη φύση και ποια αποτελούν ιδιώματα μόνο κάποιας από τις τρεις υποστάσεις. Συγκεκριμένα, επειδή ο λόγος του ιερού πατρός αφορά την εξήγηση του μυστηρίου της λήψης του ‘εἶναι’ του Αγίου Πνεύματος, η έννοια του ‘λόγου’ πρέπει να κατανοηθεί στο πλαίσιο της Τριαδολογίας, της καθαρῆς Θεολογίας. Άρα, ο ‘λόγος της φύσεως’, όπως εκτυλίχθηκε ανωτέρω, αφορά και προσδιορίζει τη φύση και ο ‘λόγος της υποστάσεως’ αφορά και προσδιορίζει την υπόσταση. Επιπλέον, η εκπόρευση, το υποστατικό ιδίωμα του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος, αναφέρεται στον αποφαιτικό τρόπο της λήψης του ‘εἶναι’ του Αγίου Πνεύματος από την ‘πηγή’ της Αγίας Τριάδος, τον άναρχο και αγέννητο Θεό Πατέρα. Επομένως, στην παρούσα περίπτωση, ο ‘λόγος’ θα μπορούσε να νοηματοδοτηθεί εξίσου με την έννοια της πρωταρχικής αιτίας. Συνοπτικά, στις εκφράσεις ‘λόγος της φύσεως’ και ‘λόγος της υποστάσεως’, ο ‘λόγος’ δύναται να κατανοηθεί με δύο, τουλάχιστον, τρόπους. Πρώτον, με την έννοια αυτού που περιγράφει τη φύση, ή την υπόσταση και δεύτερον με την έννοια της πρωταρχικής αιτίας.

Ιδιαίτερα για το λόγο της υποστάσεως ο Ι. Φώτιος αναφέρεται και σε άλλο έργο του. Αν κάποιος θέλει να προσδιορίσει το λόγο της υποστάσεως του Υιού, πρέπει να ομολογήσει

---

⁴⁶⁴ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περί όρων*, X, PG 28, 549^c. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Έκδοσις άκριβής τής όρθοδόξου πίστεως*, ΙΓ’, PG 94, 857^A.

⁴⁶⁵ JOHN ZIZIOYLAS, «Person and Nature in the Theology of St Maximus the Confessor», σελ. 91: «The specific contribution of Maximus to ontology lies in his introduction of the concept of λόγος into the theological terminology. This term had been more or less removed from the theological vocabulary after the difficulties it had created in connection with Origenism and the Arian controversy. Maximus rescues this term from oblivion and applies it precisely to the relation between nature and person».

⁴⁶⁶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Η Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (649), Β’, σελ. 469.

⁴⁶⁷ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Πρός Ενόμιον*, Α’, PG 45, 396^{BC}: «ῶστε τόν τῷ λόγῳ τῆς ύποστάσεως μή άναρχον ἐν τοῖς ἄλλοις πᾶσιν όμολογούμενον ἔχειν τὸ άναρχον, καί τόν μὲν πατέρα καί άναρχον καί αγέννητον, τόν δὲ υἱὸν άναρχον μὲν κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπον, οὐ μὴν καί αγέννητον».

ότι είναι Θεός που γεννάται αχρόνως και απαθώς από Θεό. Ομοίως, ο λόγος της υποστάσεως του Αγίου Πνεύματος υποδηλώνει ότι είναι Θεός που εκπορεύεται από Θεό αϊδίως και χωρίς να υπόκειται κάποια τροπή. Ο λόγος της υποστάσεως του Πατρός δηλώνει, ότι από Αυτόν γεννάται αϊδίως ο Λόγος και συναϊδίως εκπορεύεται το Άγιο Πνεύμα⁴⁶⁸. Υπό αυτό το πρίσμα, πρέπει να κατανοήσουμε, ότι ο 'λόγος της υποστάσεως' δηλώνει αυτό που αφορά και προσδιορίζει τον τρόπο ύπαρξης εκάστης υπόστασης.

Το επιχείρημα με το οποίο εντάσσει στη ροή του κειμένου της *Μυσταγωγίας* ο Ι. Φώτιος τις έννοιες του λόγου της φύσεως και του λόγου της υποστάσεως, αφορά την οντολογία, δηλαδή τον τρόπο του 'είναι' της Αγίας Τριάδος. Ο Πατήρ είναι αίτιος όσων προέρχονται από αυτόν, όχι σύμφωνα με το λόγο της φύσεως, αλλά σύμφωνα με το λόγο της υποστάσεως. Ο λόγος της υποστάσεως του Πατρός, δεν ειπώθηκε από κανέναν, ότι περιορίζει την υπόσταση του Υιού, ούτε από τον Σαβέλλιο, που δίδαξε την Υιοπατορία⁴⁶⁹. Επομένως, δεν υπάρχει κανένας τρόπος, σύμφωνα με τον οποίο θα μπορούσε να είναι αίτιος ο Υιός κάποιου προσώπου της Αγίας Τριάδος⁴⁷⁰.

Ο ιερός πατήρ, συνεχίζοντας με τις επιπτώσεις που έχει το Filioque στη θεώρηση των προσώπων της Αγίας Τριάδος παραθέτει ένα επιχείρημα με δύο σκέλη. Από το Filioque προκύπτει ότι διαιρείται σε δύο μέρη η υπόσταση του Πατρός, ή ότι το πρόσωπο του Υιού ανάγεται κατά ένα μέρος στην υπόσταση του Πατρός⁴⁷¹. Βέβαια, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Πατήρ είναι αίτιος όσων προέρχονται από αυτόν σύμφωνα με το λόγο της υποστάσεως και όχι της φύσεως. Αν όμως και ο Υιός είναι αίτιος του Αγίου Πνεύματος, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Filioque, μπορούμε να έχουμε δύο πιθανά συμπεράσματα. Είτε η υπόσταση του Πατρός μερίζεται και στον Υιό, ο Οποίος έλαβε από την πατρική υπόσταση τη δυνατότητα να είναι αίτιος, είτε ο Υιός αναπληρώνει το πρόσωπο του Πατρός. Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να ισχυρισθεί κάποιος, ότι ο Υιός πριν την αναπλήρωση, έχει χρηματίσει κατά ένα μικρό μέρος Πατήρ. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι τέμνεται το μυστήριο της Αγίας Τριάδος σε δυάδα⁴⁷².

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει το λόγο του με τρόπο παραινετικό προς όσους αποδέχονται την προσθήκη του Filioque, συμβουλευοντάς τους να αποστούν από την αίρεση και να ακολουθήσουν τη διδασκαλία της Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας. Η τριαδολογική διδασκαλία της Εκκλησίας ορίζει ότι κάθε ένα από τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος αρρήτως συνάπτεται σε κοινωνία με τρόπο αδιαίρετο κατά το λόγο της φύσεως. Όσον αφορά το λόγο

⁴⁶⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Βιβλιοθήκη, Bibliothèque 5*, σελ. 47, 280b¹⁹⁻³¹.

⁴⁶⁹ Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, «Τό ιστορικοδογματικό πλαίσιο τῆς Α΄ Οικουμενικῆς Συνόδου», σελ. 114-115: «ὁ Τροπικός Μοναρχιανισμός μέ τό νά διδάσκει ὅτι ὁ Θεός ἀλλάζει προσωπεῖα, ἀνάλογα μέ τό ἔργο τό ὁποῖο ἐπιτελεῖ, κατάληγε σ' ἕνα εἶδος «πατροπασχιτισμοῦ», ὅτι δηλαδή στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ στήν πραγματικότητα ἔπασχε ὁ Πατήρ. ... [τοῦ] Χριστοῦ ἡ ὑπόσταση, ἐξέφραζε προσωποποιημένο τόν Πατέρα. Ἦ, ὀρθότερα, ὁ Θεός δέν εἶναι ὁ Πατήρ ἢ ὁ Υἱός, ἀλλά «υἰοπάτωρ»...».

⁴⁷⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ιε, PG 102, 293^{AB} (EΠΕ 133, 348⁴⁻⁹).

⁴⁷¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ις, PG 102, 293^B (EΠΕ 133, 348¹⁰⁻¹³): «αὐτήν τὴν ὑπόστασιν τοῦ Πατρός εἰς δύο τὸ δυσσέβημα διαιρεῖ· ἢ πάντως γε τὸ τοῦ Υἱοῦ πρόσωπον εἰς μέρος ἀνειλήφθαι τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως νομοθετεῖ».

⁴⁷² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ις, PG 102, 293^{BC-296A} (EΠΕ 133, 348¹³⁻²¹).

της υποστάσεως και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος φυλάσσουν αμετάβλητο τον χαρακτήρα των ιδιωμάτων τους⁴⁷³. Η διάκριση κατά τα ιδιώματα δεν επιτρέπει να εισέλθει η σύγχυση. Έτσι, όπως ακριβώς η κοινωνία κατά τη φύση δεν επιδέχεται να εισέλθει κανένας μερισμός ή διαίρεση, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο για όλα όσα χαρακτηρίζουν καθένα από τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος δεν είναι αποδεκτό να εννοηθεί κάποια σύγχυση. Επομένως, όπως ακριβώς ο Υιός γεννάται από τον Πατέρα και διατηρεί αναλλοίωτο για τον εαυτό Του το αξίωμα της υιότητας, έτσι και το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα και διατηρεί αμετάβλητο για τον εαυτό Του το εκπορευτό⁴⁷⁴. Η προέκταση της τριαδολογικής διδασκαλίας της Εκκλησίας από τον Ι. Φώτιο όπως θα φανεί αμέσως θα δώσει μία αυταπόδεικτα αρνητική θέση όσον αφορά την αποδοχή του Filioque. Το Άγιο Πνεύμα, που προέρχεται από τον αναίτιο Πατέρα, δεν είναι αίτιο κάποιου άλλου προσώπου με τον τρόπο της γέννησης ή της εκπορεύσεως, ούτε καινοτομεί μέσω κάποιας μεταβολής. Έτσι και ο Υιός, που γεννάται από τον αναίτιο Πατέρα, ούτε με γέννηση ούτε με εκπόρευση είναι αίτιος κάποιου προσώπου της ίδιας φύσεως, ούτε φυσικά αναγόμενος σε κάποια άλλη σχέση επιχειρεί να νοθεύσει το προνόμιο της υιότητας⁴⁷⁵.

Ο Ι. Φώτιος σε αυτό το σημείο του λόγου του παραθέτει το τελευταίο επιχειρήμα του σχετικά με το λόγο της φύσεως και το λόγο της υποστάσεως. Σημειώνει αναρωτώμενος ο ιερός πατήρ, ότι, αν ο Πατήρ προβάλλει το Άγιο Πνεύμα κατά το λόγο της φύσεως και η Αγία Τριάδα έχει την ίδια φύση, τότε με ποια αφορμή όσοι αποδέχονται το Filioque θα αποφύγουν τη δυσσέβεια. Ο Ι. Φώτιος στη συνέχεια του επιχειρήματος είναι πιο αναλυτικός. Σύμφωνα με το Filioque ο Υιός είναι αίτιος (προβολέας) του Αγίου Πνεύματος, ενώ το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος τέμνεται και μερίζεται στη δική Του προβολή και τη γέννηση του Υιού. Αυτή η ασέβεια προκύπτει αν κάποιος δεχθεί ότι ο Πατήρ προβάλλει το Άγιο Πνεύμα σύμφωνα με το λόγο της φύσεως και όχι σύμφωνα με το λόγο της ιδιαίτερής Του (του Πατρός) υποστάσεως⁴⁷⁶. Επιπλέον, ο Πατήρ ως Πατήρ θεολογείται ότι προβάλλει το Άγιο Πνεύμα, χωρίς να αμφισβητείται από τους ευσεβείς. Ο Υιός όμως για τους λόγους σύμφωνα με τους οποίους θεολογείται ότι είναι Υιός δεν καινοτομεί το αξίωμα της υιότητας μέσω της προβολής του Αγίου Πνεύματος. Επομένως, δεν μεταφέρει στον εαυτό Του την

---

⁴⁷³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μς, PG 102, 324^B (EPIE 133, 374¹⁵⁻¹⁹): «ὡς ἕκαστον μὲν πρόσωπον τῆς ὁμοουσίου καὶ θεαρχικῆς Τριάδος ἀφράστῳ λόγῳ εἰς κοινωνίαν μὲν ἀδιάστατον συνάπτονται τῇ φύσει, κατὰ δὲ τὸν τῆς ὑποστάσεως λόγον ἀμετάβλητον φυλάττουσιν ἀλλήλαις τὸν τῶν ιδιωμάτων χαρακτήρα».

⁴⁷⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μς, PG 102, 324^{BC}-325^A (EPIE 133, 374²³⁻²⁷): «Ὡσπερ δὲ πάλιν ὁ Υἱὸς γεννᾶται μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, διαμένει δ' ἂν ἀναλλοίωτον ἑαυτῷ τὸ τῆς υἰότητος συντηρῶν ἀξίωμα, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ πανάγιον ἐκπορεύεται μὲν τοῦ Πατρός, μένει δ' ἀμετάβλητον ἑαυτῷ συντηροῦν τὸ ἐκπορευτόν».

⁴⁷⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μς, PG 102, 324^{BC}-325^A (EPIE 133, 374²⁸⁻³⁴): «καθ' ὃν λόγον ἐξ ἀναίτιου τοῦ Πατρός τὸ Πνεῦμα προῖον ἑτέρου γέννησιν ἢ ἐκπόρευσιν οὐ θεωρεῖται, οὐδὲ διὰ τινος μεταβολῆς τὴν ἐκπόρευσιν αὐτοῦ καινοτομεῖ· οὕτω δὲ καὶ ὁ Υἱὸς γεννώμενος ἐξ ἀναίτιου τοῦ Πατρός οὔτε διὰ γεννήσεως, οὐ μὴν, ἀλλ' οὐδὲ δι' ἐκπορεύσεως οὐδεμίαν ἂν θεωρησίαν οὐδενὸς ὁμοφυοῦς ἀνάσχοιτο ὑποβαλεῖν οὐδὲ σχέσεως ἑτέρας ἐπεισαγωγῆ τὸ προνόμιον ἐπινοθεύειν τῆς υἰότητος».

⁴⁷⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μς, PG 102, 325^B (EPIE 133, 376⁵⁻¹³): «Ὁὐ γὰρ μόνον εἰς προβολέα τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς ἂν σοι μετεβάλλετο, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα εἰς τὴν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν καὶ τὴν ἰδίαν προβολὴν ἐτέμνετό τε καὶ κατεμερίζετο· ... Ἄλλ' οὕτω μὲν εἰ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως, οὐχὶ δὲ τῷ λόγῳ τῆς ἰδίας ὑποστάσεως ὁ Πατήρ τὸ Πνεῦμα εἰ τις προβάλλεσθαι τερατεύσοιτο».

αιτία του προβλήματος (δηλαδή της εκπορεύσεως), αφαιρώντας την από τον Πατέρα, όπως ακριβώς παραμένει αμετακίνητη η γέννησή Του⁴⁷⁷. Αυτά τα ιδιώματα (αγεννησία, γέννηση, εκπόρευση) δεν ανήκουν στη φύση, από την οποία δοξάζεται η κοινωνία, αλλά είναι υποστατικά ιδιώματα, από τα οποία θεολογούμε τη διάκριση στην Αγία Τριάδα⁴⁷⁸. Εν κατακλείδι, τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος διατηρούν έκαστο των τριών την προσωπική τους ετερότητα των ιδιοτήτων, παραμένοντας ομοούσια. Έτσι, η ετερότητα κατά την υπόσταση δεν προκαλεί σε καμία περίπτωση την ετερότητα κατά την ουσία. Επομένως, από τη στιγμή που τηρούνται αυτές οι αρχές, δεν υπάρχει κάποιος τρόπος σύμφωνα με τον οποίο να μπορεί να ειπωθεί, ότι η ετερότητα των τριών υποστάσεων αποτελεί συνάμα και ετερουσιότητα⁴⁷⁹.

Η διάκριση μεταξύ του 'λόγου της φύσεως' και του 'λόγου της υποστάσεως' διά μέσου του Ι. Φωτίου, πέρασε και στη μεταγενέστερη αυτού πατερική παράδοση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της χρήσης της εν λόγω διάκρισης, όταν ο λόγος αφορά τα υποστατικά ιδιώματα των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος, μεταξύ των οποίων είναι και η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, είναι τα έργα του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1283-1289). Ο ανθωντικός πατριάρχης, αναιρώντας το Filioque και την προσθήκη του στο Σύμβολο της Πίστεως, που επιχειρήθηκε να επιβληθεί από τη σύνοδο της Λυών το 1274, αναπτύσσει τη διδασκαλία, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός όχι σύμφωνα με το 'λόγο της φύσεως', αλλά σύμφωνα με το 'λόγο της υποστάσεως'⁴⁸⁰.

---

⁴⁷⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μς, PG 102, 325^{BC} (EΠΕ 133, 376¹³⁻¹⁹): «Εἰ δὲ καθὸ Πατὴρ ὁ Πατὴρ ἱερολογεῖται προβάλλειν τὸ Πνεῦμα καὶ τοῖς εὐσεβέσιν οὐκ ἐπιδιστάζεται· οὔτε ὁ Υἱός, καθὸ θεολογεῖται ὁ Υἱός, διὰ τῆς τοῦ Πνεύματος προβολῆς τὸ τῆς υἰότητος καινοτομήσει ἀξίωμα, οὐδὲ τῷ Πατρὶ περικόπως εἰς ἑαυτὸν μεταστήσει τὴν αἰτίαν τοῦ προβλήματος, ὥσπερ οὐδὲ τῆς περὶ αὐτὸν ἀστασιάστου τε καὶ ἀρρεύστου γεννήσεως».

⁴⁷⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μς, PG 102, 325^C (EΠΕ 133, 376¹⁹⁻²²): «Οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστι ταῦτα φύσεως, καθ' ἣν ἡ κοινωνία δοξάζεται, ἀλλ' ὑποστάσεως ιδιώματα, δι' ὧν τὴν ἐν τῇ Τριάδι θεολογοῦμεν διάκρισιν».

⁴⁷⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ὁμιλία τρίτη κατὰ τῶν αἰρέσεων*, ιβ, *Λόγοι καὶ Ὁμιλία Α*, σελ. 294-295: «ἀγέννητον τὸν Πατέρα, γεννητὸν τὸν Υἱὸν, ἐκπορευτὸν τὸ ἅγιον Πνεῦμα δοξάζοντες, καὶ κηρύττοντες οὐ συνάναρχα τῷ αἰτίῳ (ἀρχὴ γὰρ ὁ Πατὴρ καὶ αἰτία τοῦ μὲν Υἱοῦ, ὡς γεννήτωρ· μόνος γὰρ οὗτος ἐκ μόνου γεγέννηται· ὡς προβολεὺς δὲ, τοῦ Πνεύματος· καὶ γὰρ καὶ τοῦτο μόνον ἐκ μόνου προβέβληται), συνάναρχα δὲ τῷ χρόνῳ· ὑπὲρ χρόνον γὰρ καὶ ὑπὲρ αἰῶνα καὶ ὑπὲρ ἔννοιαν ὁ μὲν ἐγέννησεν, ὁ δὲ ἐγεννήθη, τὸ δὲ ἐκπεπόρευται, οὔτε τοῦ Πνεύματος τῆ τοῦ Υἱοῦ γεννήσει συνεγγραφομένου, οὔτε τοῦ Υἱοῦ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος συγκληρουμένου, ἀλλ' ἑκατέρου τὴν ιδιότητα καθαρὰν καὶ ἀσύγχυτον διασώζοντος, τῆς ετερότητος τῶν ιδιοτήτων καὶ τῶν κλήσεων οὐχ ἑτερότητα τῆς οὐσίας παρεισαγούσης, τὴν διαφορὰν δὲ τῶν ὑποστάσεων ἐπιδεικνυούσης».

⁴⁸⁰ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΥΠΡΙΟΣ, *Ἐκθεσις τοῦ τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου*, ια, PG 142, 243^{CD}: «Τὴν δὲ πατρικὴν ὑπόστασιν τίς ποτε καὶ ἐν ποίοις αὐτοῦ συντάγμασι τοῦ μὴ μόνην αἰτίαν εἶναι Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἀπηγόρευσε; Τίς καὶ τὸν Πατέρα αἴτιον φρονεῖν τοῦ Πνεύματος, οὐ τῷ λόγῳ τῆς ὑποστάσεως, ἀλλὰ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως ἐδογματίσει;». Βλ. καὶ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΑΒΒΑΤΟΣ, *Ἡ Πνευματολογία Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου*, σελ. 111-112.

γ) Ερμηνεία αγιογραφικών χωρίων

1) Από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο

Σε αυτό το σημείο του λόγου του ο Ι. Φώτιος ασχολείται με επιχείρημα σχετικά με την εξήγηση χωρίου από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο. Συγκεκριμένα, με ένα⁴⁸¹ από τα τρία χωρία⁴⁸² του Ευαγγελίου του Ιωάννη, στα οποία αναγγέλλεται η πέμψη του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο. Στο τρίτο από αυτά τα χωρία (Ιω. 16, 14) ο Ιησούς Χριστός λέει στους μαθητές του για το Άγιο Πνεύμα ότι: «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Ο ιερός πατήρ επισημαίνει στον παραλήπτη του λόγου, ότι εναντιώνεται στον ίδιο τον Κύριο στην προσπάθειά του να θεμελιώσει το Filioque. Επί της ουσίας ο Ι. Φώτιος παραθέτει την υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο Δημιουργός του γένους πρώτα διδάσκει ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα (Ιω. 15, 26), χωρίς να προσθέτει ότι εκπορεύεται και από τον Ίδιο, αλλά διδάσκει ότι μόνο ο Πατήρ είναι αίτιος της εκπορεύσεως του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος. Όπως ακριβώς συμβαίνει στη γέννηση του Υιού, ο Οποῖος λαμβάνει το 'εἶναι' Του μόνο εκ του Πατρός έτσι ακριβώς συμβαίνει και στην εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Έπειτα, όμως, σύμφωνα με τον παραλήπτη του λόγου, ο Ιησούς Χριστός αποσιωπά την πρώτη εξήγηση του μυστηρίου της Αγίας Τριάδος, παρόλο που θα έπρεπε να την υπενθυμίσει για να ενώσει δύο μεταξύ τους αντίθετες έννοιες στη θεωρία και προχωρά σε δεύτερη διδασκαλία (Ιω. 16, 14). Η ερμηνεία που δίνεται από τους οπαδούς του Filioque στο δεύτερο χωρίο που εξετάζει ο Ι. Φώτιος στο παρόν επιχείρημα παρουσιάζεται ως αντίθετη με το πρώτο. Επομένως, οι θιασώτες του Filioque παρουσιάζουν τον Ιησού Χριστό να μεταφέρει την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος στον Εαυτό Του, αντί να ομολογούν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα⁴⁸³.

Συνεχίζοντας με την ερμηνεία του ίδιου χωρίου (Ιω. 16, 14), ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι αν ο Ιησούς Χριστός έλεγε θα λάβεις 'από εμένα', ούτε τότε θα δικαιολογούταν η διδασκαλία του Filioque. Ωστόσο, αυτή η πλάνη-όπως χαρακτηρίζει το Filioque ο ιερός πατήρ-θα είχε κάποια πρόφαση. Ούτε όμως το να λαμβάνει κάποιος από κάποιον έχει την ίδια σημασία με «τὸ πρὸς οὐσίωσιν ἐκπορεύεσθαι»⁴⁸⁴, δηλαδή την εκπόρευση, η οποία είναι σημαντική της λήψης του 'εἶναι'. Ο ιερός πατήρ συνεχίζει με το ίδιο επιχείρημα και εκθέτει τη θέση του, σύμφωνα με την οποία ο Σωτήρας δεν είπε θα λάβεις 'από εμένα', αλλά 'θα λάβεις από αυτό που είναι δικό μου', διότι έχουν διαφορά οι δύο διατυπώσεις. Η πρώτη διατύπωση (από εμένα) φανερώνει αυτόν τον οποίο μιλά, ενώ η δεύτερη (από το δικό μου) δηλώνει κάποιο άλλο πρόσωπο από αυτό που έχει το λόγο. Το πρόσωπο, βέβαια, από το οποίο λαμβάνει το Άγιο Πνεύμα, είναι αυτό του Πατρός. Δεν είναι ούτε κάποιου άλλου Υιού, ούτε φυσικά το Άγιο Πνεύμα λαμβάνει από τον ίδιο του τον εαυτό. Σε αυτό το σημείο ο Ι. Φώτιος επαναλαμβάνει ότι το 'από εμένα' δηλώνει το ίδιο πρόσωπο που είπε τη φράση. Το 'από το δικό μου', όμως, φανερώνει διαφορετικό πρόσωπο, το οποίο διατηρεί ισχυρούς

⁴⁸¹ Ιω, 16, 14.

⁴⁸² Τα άλλα δύο χωρία είναι τα εξής: Ιω. 14, 26 και Ιω. 15, 26.

⁴⁸³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κ, PG 102, 300^{AB} (EΠΕ 133, 352¹²⁻²³).

⁴⁸⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κα, PG 102, 300^C (EΠΕ 133, 354¹). Βλ. και Τ. ALEXOPOULOS, *Der Ausgang des thearchischen Geistes*, σελ. 31.

δεσμούς με αυτόν ο οποίος είπε τη φράση, αλλά, παρ' όλ' αυτά, αναφέρεται σε κάποια διαφορετική υπόσταση⁴⁸⁵.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζοντας με την ερμηνεία του Ιω. 16, 14, αναφέρει ότι ο παραλήπτης του λόγου εναντιώνεται στους λόγους του Κυρίου. Ο τρόπος που το κάνει αφορά, εν πρώτοις, τη μετατροπή του 'από το δικό μου' σε 'από εμένα'. Έτσι, ο παραλήπτης του λόγου παρουσιάζει τον Ιησού Χριστό να διδάσκει αυτό που είναι αρεστό στους οπαδούς του Filioque και ουσιαστικά κατηγορεί τον Κύριο ότι είπε κάτι που δεν είπε και ότι δεν είπε αυτό το οποίο είπε. Επίσης, το νόημα αυτών των διδασκαλιών, ο Θεάνθρωπος όχι απλά δεν το υποστηρίζει, αλλά με την εξήγηση που δίνει σε αυτό το θέμα (της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος) ουσιαστικά μάχεται αυτό που θεωρεί ο αποδέκτης ότι δηλώνει το 'από εμένα'. Φυσική απορροή των ανωτέρω είναι ο παραλήπτης του λόγου να θεωρείται από τον Ι. Φώτιο ότι «άντινομοθετούντα εισάγεις έαυτόν»⁴⁸⁶. Ο τρόπος με τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι ο ακόλουθος: ο Ιησούς χριστός είπε 'θα λάβεις από το δικό μου' και όχι 'από εμένα'. Απευθυνόμενος προσωπικά στον αποδέκτη ο ιερός πατήρ του λέει ότι ισχυρίζεται ότι ο Σωτήρας διδάσκει όσα δηλώνει η φράση 'από εμένα'. Το αβίαστο συμπέρασμα που συνάγεται είναι, ότι κατά τον Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο, ο αποδέκτης του λόγου αναίρει όσα σχετικά με το θέμα είπε ο Χριστός, ενώ θεωρεί ότι είπε κάτι το οποίο δεν είπε. Επομένως, ενώ ο Χριστός είπε, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός, σύμφωνα με τον παραλήπτη του λόγου, αναίρεσε την πρώτη διδασκαλία του και διδάσκει, ότι εκπορεύεται από τον Ίδιο⁴⁸⁷.

Έπειτα, ο Ι. Φώτιος παραθέτει ολόκληρη τη συνάφεια των Κυριακών λόγων, σχετικά με την πέμψη του Παρακλήτου από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο. Ο Κύριος αρχικά είπε 'πηγαίνω προς τον Πατέρα'⁴⁸⁸. Εν συνεχεία λέει προς τους μαθητές Του ότι 'λόγω αυτών που σας είπα, έχει πλημυρίσει την καρδιά σας η λύπη'⁴⁸⁹. 'Αλλά εγώ σας λέω την αλήθεια· σας συμφέρει να φύγω. Διότι, αν δεν φύγω, ο Παράκλητος δεν θα έρθει σε σας'⁴⁹⁰. Ο ιερός πατήρ αμέσως μετά παραθέτει τα εξής λόγια του Κυρίου: 'έχω ακόμα πολλά να σας πω, τα οποία δεν έχετε ακόμα τη δυνατότητα να τα αντέξετε. Όταν όμως έλθει εκείνος, το Πνεύμα της αληθείας θα σας οδηγήσει σε όλη την αλήθεια· δεν θα μιλήσει αφ' εαυτού, αλλά θα πει όσα ακούσει, και θα σας πει όσα πρόκειται να συμβούν. Εκείνος θα με δοξάσει, διότι θα

⁴⁸⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κβ, PG 102, 301^{AB} (EPE 133, 354¹²⁻²⁶).

⁴⁸⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κγ, PG 102, 304^B (EPE 133, 356¹⁰⁻¹¹).

⁴⁸⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κγ, PG 102, 304^B (EPE 133, 356¹⁷⁻²²): «Καὶ ἡ μὲν ἐνυπόστατος σοφία τοῦ Θεοῦ τὸ Πνεῦμα μυσταγωγεῖν ἐκπορεύεσθαι τοῦ Πατρός· σὺ δ' ὡσπερ ἐλέγχειν πᾶσαν σπουδὴν ἐπεληθὼν διαφωνοῦντα πρὸς ἑαυτόν, τὸ Πνεῦμα κράζεις μεταδιδάσκειν ἐκπορεύεσθαι ἐξ αὐτοῦ, καὶ τῆς μὲν προτέρας ἐξίστασθαι θεολογίας».

⁴⁸⁸ Ιω. 14, 28.

⁴⁸⁹ Ιω. 16, 6. Η λύπη των Αποστόλων υπονοείται και στο Ιω. 14, 28: «ἠκούσατε ὅτι ἐγὼ εἶπον ὑμῖν, ὑπάγω καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς· εἰ ἠγαπᾶτέ με, ἐχάρητε ἂν ὅτι εἶπον, πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα· ὅτι ὁ πατήρ μου μείζων μου ἔστι».

⁴⁹⁰ Ιω. 16, 7. Ερμηνεύοντας το ίδιο χωρίο, πέντε αιώνες αργότερα από τον Ι. Φώτιο, ο Άγιος Άνθιμος ο Ομολογητής θα αναχθεί στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή το χωρίο αναφέρεται στην οικονομική πέμψη του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο. Βλ. σχετικά Α. ΓΛΑΡΟΣ, «Η περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ», σελ. 212.

λάβει από το δικό μου και θα σας αναγγείλει. Όλα όσα έχει ο Πατήρ είναι δικά μου· για αυτό σας είπα ότι θα λάβει από το δικό μου και θα σας αναγγείλει⁴⁹¹. Ο Ι. Φώτιος, εξηγώντας τα χωρία της ιωάννειας γραμματείας που παρέθεσε, αναφέρει, ότι ο Ιησούς Χριστός εισήγαγε στο λόγο του τις υψηλότερες διδασκαλίες για το Άγιο Πνεύμα⁴⁹², για να παρηγορήσει τους μαθητές, που κατέχονταν από λύπη. Ωστόσο, οι μαθητές Του θα μπορούσαν να θεωρήσουν, ότι το Άγιο Πνεύμα είναι ανώτερο από τον Υιό, διότι θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι ο Χριστός τους αποκάλυψε ένα μέρος της αλήθειας, ενώ το Άγιο Πνεύμα θα τους οδηγήσει σε όλη την αλήθεια⁴⁹³. Βέβαια ο Ιησούς Χριστός δεν επιθυμεί οι μαθητές Του να οδηγηθούν στο συμπέρασμα, ότι το Άγιο Πνεύμα είναι ανώτερο από τον Ίδιο, επειδή παρέχει τα μεγαλύτερα. Άλλωστε, κάτι τέτοιο θα αποτελούσε εξύβριση στην κοινή φύση και διάσπαση της ισοτιμίας σε ανισότητα. Επομένως, ως άριστος ιατρός των σωμάτων και των ψυχών, παρέχει εξ αρχής το σωτήριο φάρμακο⁴⁹⁴.

Ο Ι. Φώτιος, συνεχίζοντας με το ίδιο θέμα, αναφέρει, ότι παρόλο που δεν διατάρασαν τους μαθητές τέτοιου είδους σκέψεις, ο εφευρέτης της κακίας περιβάλλοντας τον αγαθό λόγο με κακία, θα μπορούσε να σπείρει στις ψυχές των ανθρώπων τον αιρετικό λόγο. Κάτι τέτοιο το γνώριζε ο Ιησούς Χριστός και αμέσως είπε για το Άγιο Πνεύμα ότι ‘δεν θα μιλήσει αφ’ εαυτού, αλλά θα πει όσα ακούσει’ (Ιω. 16, 13). Άλλωστε, μιλώντας για τον εαυτό Του, ο Ιησούς Χριστός είχε πει: ‘σας γνωστοποίησα όλα όσα άκουσα από τον Πατέρα μου’⁴⁹⁵. Επεκτείνοντας το συλλογισμό του ο ιερός πατήρ αναφέρει ότι ο Ιησούς Χριστός είναι σα να λέει ότι έχει δοθεί στον Ίδιο και το Άγιο Πνεύμα από τον Πατέρα το να διδάσκουν και να φωτίζουν τις διάνοιές μας⁴⁹⁶. Αυτός είναι ο λόγος, σύμφωνα με τον οποίο, συνεχίζοντας το λόγο του ο Χριστός είπε για τον Πατέρα: ‘εγώ σε δόξασα στη γη’⁴⁹⁷. Ο Ι. Φώτιος σημειώνει ότι και ο Πατήρ δοξάζει τον Υιό, διότι είπε ‘και σε δόξασα και θα σε δοξάσω’⁴⁹⁸.

Με τα χωρία που έχει αναφέρει προηγουμένως ο ιερός πατήρ δείχνει, ότι ο Υιός δοξάζει το Άγιο Πνεύμα και για αυτό ο Χριστός λέει ότι ‘εκείνος θα με δοξάσει’. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις διατηρείται η κοινή ουσία και φύση. Το συμπέρασμα στο οποίο ανάγεται ο Ι.

---

⁴⁹¹ Ιω. 16, 12-15. Βλ. και ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κδ, PG 102, 304^C-305^{ABC} (EΠΕ 133, 356²⁶-358²⁶).

⁴⁹² Ο Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, «Αναφορά εἰς τὴν Πνευματολογίαὶν τοῦ Μεγάλου Φωτίου», σελ. 127, αναφέρει σχετικά με τὴν ομιλία τοῦ Σωτήρος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στους μαθητές Του ὅτι: «Τοιοῦτοτρόπως ἡ Πνευματολογία ἀποκτᾷ γνωσιολογικῶς τὸ χριστολογικόν τῆς θεμέλιον».

⁴⁹³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κε, PG 102, 305^{CD}-308^A (EΠΕ 133, 358²⁷-360⁴).

⁴⁹⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κς, PG 102, 308^{AB} (EΠΕ 133, 360¹¹⁻¹⁶): «διὰ τοῦτο ὡς ἂν μὴ τὸ Πνεῦμα μείζον παραδέξονται τοῦ Υἱοῦ, ἅτε δὴ τὰ μείζω παρεχόμενον, καὶ λογισμὸς αὐτοῖς ἐπέλθοι τὴν ὁμοφυίαν ὑβρίζων καὶ τὸ ἰσότημον αὐτῶν εἰς ἀνισότητα διασπῶν, ὡς ἄριστος καὶ τῶν σωμάτων καὶ τῶν ψυχῶν ἰατρός τὸ σωτήριον προκαταβάλλεται φάρμακον».

⁴⁹⁵ Ιω. 15, 15.

⁴⁹⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κς, PG 102, 308^C (EΠΕ 133, 360²⁸⁻²⁹): «οἷον· Ἀμφοῖν ἡμῖν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστὶ τὸ διδάσκειν καὶ φωτίζειν τὰς διανοίας ἡμῶν».

⁴⁹⁷ Ιω. 17, 4.

⁴⁹⁸ Ο Ιησούς Χριστός εἶπε στον Πατέρα του να δοξάσει τὸ ὄνομά Του: Ιω. 12, 28: «πάτερ, δόξασόν σου τὸ ὄνομα. ἦλθεν οὖν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ· καὶ ἐδόξασα καὶ πάλιν δοξάσω».

Φώτιος είναι ότι αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των προσώπων της Αγίας Τριάδος το να δοξάζεται το ένα πρόσωπο από το άλλο και όχι μόνο από την κτίση, από εμάς⁴⁹⁹.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει το λόγο του εξηγώντας τι εννοεί ο Χριστός λέγοντας ότι θα Τον δοξάσει ο Παράκλητος⁵⁰⁰. Ο ιερός πατήρ ερμηνεύοντας το συγκεκριμένο χωρίο εμφανίζει τον Ιησού να λέει ότι: ‘ούτε επειδή απέδωσα δόξα στον Παράκλητο είναι ανώτερός μου, ούτε επειδή είπα ότι θα με δοξάσει αναβιβάζω τον εαυτό μου ως προς τη τιμή’⁵⁰¹. Το ‘θα με δοξάσει’ δηλώνει ότι όσο περισσότερο κατανοεί κάποιος το ύψος του Αγίου Πνεύματος, παράλληλα φανερώνεται η δόξα του Ιησού Χριστού, μέσω του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος. Παρομοίως, όπως ο Χριστός δίδαξε όσα άκουσε από τον Πατέρα, έτσι και το Άγιο Πνεύμα θα λάβει από τον Υιό για να φωτίσει το γένος των ανθρώπων. Ότι ο Παράκλητος θα δοξάσει τον Υιό φανερώνει, επίσης, ότι ρέει αενάως η πηγή των χαρισμάτων του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Επιπλέον, όσα αναφέρθηκαν θέλουν να δηλώσουν ότι ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα προάγονται αΐδια από τον Πατέρα. Φυσικά, από αυτά διδάσκεται το ομοούσιο και το ομοφυές των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Όλα αυτά συνηγορούν στο ότι διδάσκεται η ισοτιμία και απορρίπτονται παντοιοτρόπως οι έννοιες του μείζονος και του ελάσσονος στον Θεό⁵⁰².

Εν συνεχεία, ο Ι. Φώτιος αναλύει το ‘θα λάβει’ από το ίδιο χωρίο (Ιω. 16, 14). Σημειώνει χαρακτηριστικά ο ιερός πατήρ ότι ο Ιησούς Χριστός δεν είπε αυτή τη φράση ούτε για να φανερώσει την εκπόρευση (του Αγίου Πνεύματος), ούτε για να δείξει με το λόγο του τη λήψη υποστάσεως. Τη φράση είπε για να δηλώσει ότι ‘θα αναγγείλει όσα πρόκειται να

---

⁴⁹⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κς, PG 102, 309^{AB} (EPIE 133, 362⁴⁻¹⁶): «Κοινόν ἐστι τῆς ὑπερουσίου καὶ ὑπερδεδοξασμένης Τριάδος τὸ παρ’ ἀλλήλων ἀρρήτῳ λόγῳ δοξάζεσθαι ... ἔστιν αὐτῶν ὡσπερ κοινὸν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ τὸ κράτος, οὕτω καὶ ἡ δόξα, καὶ οὐ μόνον ἡ παρ’ ἡμῶν ἀναφερομένη, ἀλλὰ καὶ ἦν αὐτοὶ δέχονται παρ’ ἑαυτῶν». Ο Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, «Ἀναφορά εἰς τὴν Πνευματολογίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου», σελ. 128, παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι: «ὁ,τι ἰσχύει διὰ τὴν Ἁγίαν Τριάδα ἐν γένει, ἰσχύει ἐξ ἴσου καὶ διὰ τὸν Παράκλητον, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας. Ὅπως δὲν εἶναι δυνατόν νά γίνῃ λόγος περὶ τοῦ Πατρὸς χωρὶς τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ χωρὶς τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, κατ’ ἀντίστοιχον τρόπον καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα δὲν εἶναι δυνατόν νά ἐννοηθῇ ἐκτὸς τῆς ἀδιαιρέτου ἐνότητος τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ἡ Ἁγία Τριάς εἶναι Ἐν καὶ συγχρόνως Τριαδικὸν μυστήριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ Πνευματογνωσία». Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ καθηγητῆ Κων. Σκουτέρη οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία προτεραιότητα μεταξύ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ ἐπίσης δὲν ἐντοπίζεται οὔτε κάποια προτεραιότητα, ἀλλὰ οὔτε καν κάποια διάκριση μεταξύ Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας, με τὸν τρόπο που διακρίνονται ὑποστατικά τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀφοῦ καὶ τα δύο πρόσωπα φανερώνουν τὴ δόξα τοῦ Πατρὸς. Βλ. σχετικά: Ν. ΞΙΩΝΗΣ, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, σελ. 93-95, ἰδίως τὴν ὑποσημείωση 158, ὅπου ἀναφέρεται ὁ σύγχρονος θεολογικὸς προβληματισμὸς ἐπὶ τοῦ θέματος.

⁵⁰⁰ Ιω. 16, 14.

⁵⁰¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κη, PG 102, 309^B (EPIE 133, 362¹⁷⁻²⁰): «Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει· τούτεστιν, οὔτε διότι δόξαν ἀνήψα τῷ Παρακλήτῳ, διὰ τοῦτο μείζονα αὐτὸν ἀπεφηνάμην ἐμοῦ, οὔτε πάλιν διότι ἐκεῖνος, ἔφην, Δοξάσει ἐμέ, ἐμαυτὸν ἐκείνου προτίθημι τῇ τιμῇ».

⁵⁰² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κη, PG 102, 309^B (EPIE 133, 362²⁴⁻²⁷): «ἐπίσης ἡ τῶν χαρισμάτων ἀένναος ἡμῶν βρῦει πηγή, ἐπίσης ἡ ἐξ αἰδίου πρόοδος ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἐπίσης τὸ ὁμοούσιον καὶ ὁμοφυές· πάντα τὴν ἰσοτιμίαν μυσταγωγεῖ· πανταχόθεν τὸ μείζον καὶ τὸ ἔλαττον ἀπελαύνεται».

συμβούν⁵⁰³. Μάλιστα, επισφραγίζει την ίδια φράση στον επόμενο στίχο (Ιω. 16, 15), όπου αναφέρει ότι ‘όλα όσα έχει ο Πατήρ, είναι δικά μου’, ώστε λαμβάνοντας (το Άγιο Πνεύμα) από τον Υιό, λαμβάνει και από τον Πατέρα. Επομένως, επαναλαμβάνοντας επεξηγηματικά την ίδια φράση ο Ιησούς Χριστός, κατά τον Ι. Φώτιο, θέλει να κάνει σαφές ότι το Άγιο Πνεύμα λαμβάνει από τον Πατέρα, ο Οποίος έχει όσα ανήκουν στον Υιό⁵⁰⁴. Το συμπέρασμα είναι, ότι ο Χριστός, σύμφωνα με τον Φώτιο Κωνσταντινουπόλεως, όταν λέει ‘θα λάβει από το δικό μου’ θέλει να στρέψει τη σκέψη μας προς τον Πατέρα και όχι σε κάποιο άλλο πρόσωπο⁵⁰⁵.

Εν κατακλείδι, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει ότι το ‘θα λάβει από το δικό μου’ παραπέμπει στο πρόσωπο του Πατρός, ο Οποίος είναι ο αίτιος της ενέργειας των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος⁵⁰⁶. Με αυτά τα χαρίσματα το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος θα ενισχύσει τους μαθητές του Χριστού, ώστε να αντέξουν με σταθερό φρόνημα την επίγνωση των γεννησομένων και να καταστούν χωρίς δυσχέρειες θεατές των αθεάτων και δημιουργοί άρρητων έργων⁵⁰⁷.

2) Από τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου

Στην πορεία του λόγου της *περί του Αγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας* ο Ι. Φώτιος κάνει λόγο για τους υπέρμαχους του Filioque, οι οποίοι ανάγονται στη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου. Στην προς Γαλάτας επιστολή του ο Απόστολος των εθνών σημειώνει: «Ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν, κρᾶζον· Ἀββᾶ, ὁ πατήρ»⁵⁰⁸. Από αυτό το χωρίο ορμώμενοι, όσοι υποστηρίζουν το Filioque, σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, θεωρούν ότι αποδεικνύεται η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Υιό, υποστηρίζοντας, επίσης, ότι όσοι δεν το αποδέχονται αυτό αναιρούν τον Απόστολο Παύλο. Εν συνεχεία, ο Ι. Φώτιος εγείρει το ερώτημα, σύμφωνα με το οποίο αν ο Ιησούς Χριστός μυσταγωγεί ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον

⁵⁰³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κθ, PG 102, 309^C (EΠΕ 133, 362²⁸⁻³¹): «Εἶτα εἰπὼν, ὅτι λήψεται, λαμπρῶς ἀνακηρύττει, καὶ ἐφ’ ᾧ λήψεται· οὐδὲ γὰρ ἴνα ἐκπορευθῆ, φησὶν, οὐδ’ ἴνα ὑποστῆ ... ἀλλὰ ... Ὡστε τὰ ἐρχόμενα ἀναγγεῖλαι ὑμῖν».

⁵⁰⁴ Ο Μ. GLASSWELL, «St. Photius’ use of Scripture», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Ι’*, σελ. 160, σημειώνει σχετικά με τον Ι. Φώτιο ότι: «He rather says that what belongs to the Son is derived from the Father and that likewise the Spirit has an equal relation to the Father (both in Himself and with regard to what the Son has), and that recognition of this fact is necessary in order to avoid an extension of the Arian and other heresies, which is a perceived weakness in the Neo-Platonic theology of those Fathers who support the *filioque*».

⁵⁰⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, κθ, PG 102, 309^C-312^A (EΠΕ 133, 364¹⁻¹⁴).

⁵⁰⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λ, PG 102, 312^{AB} (EΠΕ 133, 364¹⁵⁻¹⁹): «τό, Ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, πρὸς τὸ Πατρικὸν παραπέμπει πρόσωπον καὶ ὡς τὴν τῶν χαρισμάτων ἐνέργειαν ὡς αἰτίου παρὰ τοῦ Πατρὸς ἱερολογεῖται τὸ Πνεῦμα λαμβάνειν». Βλ. και Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ Θεολογία Β*, σελ. 142: «Μέ τό τελευταῖο αὐτό χωρίο [Ιω. 16, 14] ἀσχολεῖται ὁ Φώτιος μέ γραμματικὴ καὶ σχολαστικὴ μέθοδο, μολοντί δέν ὑπῆρξε σχολαστικός καὶ τά ἐπιχειρήματά του στό σύνολό τους εἶναι ἄκρως θεολογικά. Ἰσχυρίζεται λοιπόν ἐδῶ ὅτι «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» σημαίνει «ἐκ τοῦ Πατρός», ἀφοῦ τά «ἐμά» ἀνήκουν στόν Πατέρα! Ἄν ὁ Εὐαγγελιστής, λέγει ὁ Φώτιος, ἐννοοῦσε τόν Υἱό θά ἔγραφε «ἐξ ἐμοῦ». «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» δέν σημαίνει τό πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ. ... Προφανῶς ἡ μή σοβαρὴ καὶ ἀθεολόγητη τούτη ἐρμηνεία γίνεται μέ σκοπό νά χρησιμοποιηθοῦν καὶ τά ἴδια μεθοδικά ὄπλα τῶν ἀντιπάλων».

⁵⁰⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, λ, PG 102, 312^A (EΠΕ 133, 364¹⁹⁻²³).

⁵⁰⁸ Γαλ. 4, 6.

Πατέρα, ενώ η αίρεση δογματίζει ότι ο Απόστολος Παύλος εισάγει τον Υιό στην εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, τότε ποιος πρέπει να κατηγορηθεί ότι είναι αντίθετος στα λόγια του Κυρίου⁵⁰⁹. Ο ιερός πατήρ θεωρεί ότι η αίρεση με τέτοιου είδους πρακτικές δεν κάνει κάτι διαφορετικό από αυτό που συνηθίζουν να πράττουν οι αιρετικοί. Επεξηγώντας αυτή του τη θέση ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αναφέρει, ότι ο λόγος της αίρεσης αφού συκοφάντησε τον Υιό και Λόγο του Θεού ότι δήθεν ήλθε σε διαφωνία με τον εαυτό Του, αντίστοιχα πράττει με τον μαθητή Του, τον οποίο παρουσιάζει αντίθετο και διορθωτή του Διδασκάλου του⁵¹⁰.

Αμέσως μετά ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος αναρωτιέται σε ποιο σημείο ο Απόστολος Παύλος λέει ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό. Η απάντηση που δίνει είναι, ότι και εκείνος είπε ότι είναι του Υιού, διότι δεν είναι αλλότριο, διδασκαλία που αναγνωρίζει και ομολογεί μαζί του σύμπασα η Εκκλησία. Ότι εκπορεύεται όμως από τον Υιό ούτε από τον Απόστολο Παύλο ακούστηκε, ούτε από κάποιον άλλον από τους ευσεβείς. Βέβαια, μία τέτοια διδασκαλία δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτή⁵¹¹. Ο Ι. Φώτιος στη συνέχεια εμφανίζεται να απορεί με τους αποδέκτες του Filioque, οι οποίοι διαστρέφουν το λόγο του Αποστόλου των εθνών, ενώ απευθυνόμενος προς τον αποδέκτη του λόγου τον κατηγορεί, ότι δεν διστάζει «τήν σὴν διαστροφὴν καὶ βλασφημίαν εἰς τὴν τοῦ διδασκάλου παραπέμψεις φωνήν»⁵¹².

Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εν συνεχεία σημειώνει, ότι ο Απόστολος Παύλος με το να λέει ‘Το Πνεύμα του Υιού του’ (Γαλ. 4, 6) πράττει καλώς και εμπνέεται από τη σοφία του Θεού. Απευθυνόμενος προς τον παραλήπτη του λόγου τον κατηγορεί, ότι παραχαράσσει τη διδασκαλία του Αποστόλου, μη λέγοντας όσα είπε, ενώ όσα ούτε καν τα υπονόησε δεν νιώθει ντροπή να διδάσκει, ότι προέρχονται από τον Παύλο. Ύστερα, ο Ι. Φώτιος σημειώνει ότι η φράση ‘Το Πνεύμα του Υιού του’ είναι ο καλύτερος τρόπος για να δηλώσει τη κοινή φύση και την ομοουσιότητα, την ίδια δόξα, τιμή και κυριότητα μεταξύ Υιού και Αγίου Πνεύματος. Επομένως, αυτός ο οποίος λέει ‘Το Πνεύμα του Υιού του’, με αυτό τον τρόπο διδάσκει το απαράλλακτο της φύσεως, χωρίς να αναφέρεται καθόλου στην αιτία της εκπορεύσεως. Έτσι, γνώριζε την ενότητα κατά την ουσία, δεν κηρύττει όμως αυτόν που με τον τρόπο της κοινής φύσεως προάγει την υπόσταση, ούτε υποδεικνύει τον αίτιο⁵¹³.

---

⁵⁰⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μη, PG 102, 328^B (EΠΕ 133, 378⁴⁻⁸).

⁵¹⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μη, PG 102, 328^{BC} (EΠΕ 133, 378¹¹⁻¹⁶): «Ἄλλ’ οὐδὲν ἢ αἴρεσις καινότερον τοῦ συνηθούς ποιεῖ. Ἡ γὰρ αὐτὸν συκοφαντήσασα τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς διαφωνίαν ἐκπεσεῖν, πῶς οὐκ ἀκόλουθα πράττει ἑαυτῇ καὶ τὸν αὐτοῦ γνήσιον θεράποντα καὶ μαθητὴν εἰς ἀντιλογίαν ἀντανιστῶσα καὶ φιλονεικοῦσα δεῖξαι τοῦ διδασκάλου διορθωτὴν».

⁵¹¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, μη, PG 102, 328^C-329^A (EΠΕ 133, 378¹⁷⁻²⁴).

⁵¹² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ν, PG 102, 329^A (EΠΕ 133, 378²⁹⁻³¹).

⁵¹³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, να, PG 102, 329^B (EΠΕ 133, 380⁵⁻¹⁰): «ὁ τοίνυν λέγων· Τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, τῆς φύσεως μὲν ἐκδιδάσκει τὸ ἀπαράλλακτον, τὴν δὲ αἰτίαν οὐδαμοῦ συνεισάγει τῆς ἐκπορεύσεως· καὶ τὴν μὲν κατ’ οὐσίαν οἶδεν ἐνότητα,

Ἐπειτα, ο Ι. Φώτιος εκφράζει θέση, η οποία αναφέρει ότι και ο Πατήρ ‘είναι του Υιού’. Από αυτή τη διατύπωση όμως δεν προκύπτει ότι θα αναστραφεί το ιδίωμα της γεννήσεως και θα αποδοθεί στον Πατέρα. Αν λοιπόν λέγεται ότι ο Πατήρ είναι του Υιού, δε λέγεται για να υποδηλώσει ότι γεννάται, αλλά ότι είναι ομοούσιός Του. Απευθυνόμενος προς τον αποδέκτη του λόγου του, ο ιερός πατήρ αναφέρει αναρωτώμενος, ότι αν αυτή η έκφραση (‘ότι είναι’) δηλώνει τη γέννηση και το χωρίο αναφέρει ότι ‘Το Άγιο Πνεύμα είναι του Υιού’, τότε θα έπρεπε να αναφέρεται το Άγιο Πνεύμα με τρόπο που να δηλώνει τη τάξη του προαγόμενου και αιτιατού, αντί της τάξεως του αιτίου και προαγωγού⁵¹⁴. Συνοπτικά, ο Ι. Φώτιος αναφέρει ότι όταν λέμε ο ‘Πατήρ ότι είναι του Υιού’ δεν κάνουμε λόγο για τη γέννηση του Πατρός από τον Υιό, αλλά για το ομοούσιο. Παρομοίως, όταν λέμε ότι το ‘Άγιο Πνεύμα ότι είναι του Υιού’ δεν κάνουμε λόγο για την εκπόρευση του Υιού από το Άγιο Πνεύμα, αλλά για το ομοούσιο. Συνεχίζοντας ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ολοκληρώνει το επιχείρημά του αναφέροντας, ότι είναι εξίσου ασεβές να λέει κάποιος ότι το Άγιο Πνεύμα είναι προβολέας του Υιού, όπως και το αντίθετο, ότι δηλαδή ο Υιός είναι προβολέας του Αγίου Πνεύματος. Εν κατακλείδι η παρερμηνεία των αγιογραφικών χωρίων οδηγεί στον παραλογισμό, εν προκειμένω σχετικά με το ζήτημα της προβολής (της λήψης του ‘είναι’)⁵¹⁵.

Αποτελεί διδασκαλία της Εκκλησίας για τον Υιό, αναφέρει συνεχίζοντας ο Ι. Φώτιος, ότι είναι του Πατρός και για τον Πατέρα ότι είναι του Υιού, διότι είναι ομοούσιοι. Αυτή η διδασκαλία δεν μας εισάγει στο αϊδίο ‘είναι’ των θείων προσώπων. Επομένως, με αυτή τη διδασκαλία δεν θεολογείται ότι ο Υιός γεννάται εκ του Πατρός, μεταξύ άλλων διότι λέγεται και για τον Πατέρα ότι είναι του Υιού. Το αντίστροφο, ότι δηλαδή γεννάται ο Πατήρ από τον Υιό, αποτελεί δυσφήμιση για την Αγία Τριάδα. Έτσι, όταν διδάσκεται για το Άγιο Πνεύμα ότι είναι του Πατρός και του Υιού, λέγεται διότι θέλει να δηλώσει, ότι το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος είναι ομοούσιο με κάθε ένα από τα άλλα δύο πρόσωπα. Γνωρίζουμε λοιπόν ότι το Άγιο Πνεύμα είναι ομοούσιο με τον Πατέρα, διότι εκπορεύεται από Αυτόν, ενώ με τον Υιό δεν είναι ομοούσιο λόγω της εκπορεύσεως από το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, όπως και ο Υιός δεν είναι ομοούσιος με το Άγιο Πνεύμα λόγω της γέννησης από Αυτό. Ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα είναι ομοούσιοι μεταξύ τους, διότι η πρόοδος καθενός εκ των δύο γίνεται αϊδίως από το ένα και αμέριστο αίτιο με τρόπο ομοταγή⁵¹⁶.

τὸν δ’ ὁμοφυῶς προαγαγόντα τὴν ὑπόστασιν οὐμενοῦν οὐδαμῶς συνανακηρύττει, οὐδὲ τὸν αἴτιον ὑποδείκνυσι».

⁵¹⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νβ, PG 102, 329^{BC} (EΠΕ 133, 380¹³⁻¹⁷): «Εἰ δ’ ὁ Πατήρ λέγεται μὲν τοῦ Υἱοῦ, οὐ ὅτι γεγέννηται· πῶς ἐνταῦθά σοι Τὸ Πνεῦμα ῥηθὲν τοῦ Υἱοῦ ἀντι τοῦ λέγειν αὐτὸ αἴτιον καὶ προαγωγὸν εἰς τὴν τοῦ προαγομένου καὶ αἰτιατοῦ τάξιν παρεσύρη;».

⁵¹⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νβ, PG 102, 329^C (EΠΕ 133, 380¹⁷⁻²³).

⁵¹⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νγ, PG 102, 332^A (EΠΕ 133, 380²⁸⁻³⁸²): «ἱερολογούμεν τὸ Πνεῦμα εἶναι τοῦ Πατρός καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὸ μὲν ὁμοούσιον πάντως πρὸς ἑκάτερον ταῖς φωναῖς συνεισάγομεν· ἴσμεν δ’ ὅτι ὁμοούσιον μὲν ἐστὶ τῷ Πατρί, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται· ὁμοούσιον δὲ τῷ Υἱῷ, οὐχ ὅτι ἐκπορεύεται (ἅπαγε· ἐπεὶ μηδὲ κάκεῖνος αὐτῷ διὰ τὴν γέννησιν), ἀλλ’ ὅτι ἐξ ἑνὸς καὶ ἀμερίστου αἰτίου πρὸ αἰώνων τε καὶ ὁμοταγῶς ἑκατέρῳ ἢ πρόοδος».

Ο Ι. Φώτιος σε αυτό το σημείο του λόγου του αναφέρει ότι δεν δηλώνει την ίδια διδασκαλία το χωρίο: 'Το Πνεύμα του Υιού του' (Γαλ. 4, 6) με το χωρίο 'Το Άγιο Πνεύμα, το Οποίο εκπορεύεται από τον Πατέρα' (Ιω. 15, 26)⁵¹⁷. Συνεχίζει αναπτύσσοντας το ομοούσιο του Πατρός και του Υιού με αναφορά στη Θεολογία του φωτός. Ο Υιός, επισημαίνει σχετικά ο ιερός πατήρ, είναι το απαύγασμα του Πατρός και το φως εκ του φωτός. Ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός άλλωστε λέει ότι είναι το φως του κόσμου⁵¹⁸. Όπως το φως είναι ομοούσιο με το φως, έτσι και ο Υιός είναι ομοούσιος με τον Πατέρα⁵¹⁹. Εκ πρώτης όψεως ενδεχομένως αυτό το σημείο της *Μυσταγωγίας* να φαίνεται, ότι δεν ταιριάζει στη ροή που έχει αναπτυχθεί στο έως τώρα κείμενο. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανόν ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως να προβαίνει στη διασάφηση της ομοουσιότητας του Πατρός και του Υιού, ως απάντηση στον ανταγωνισμό των δύο πρώτων προσώπων της Αγίας Τριάδος και την υποβάθμιση του προσώπου και του ρόλου του Αγίου Πνεύματος που εισάγει το Filioque⁵²⁰. Αυτός ο ανταγωνισμός και η ανύψωση του Υιού σε σχέση με το πρόσωπο του Πατρός δεν είναι απίθανο να αποτελεί προϊόν του έως τότε δυτικού πολιτισμού και έντονη επιρροή του φεουδαρχικού συστήματος, με έκδηλες τις τάσεις επιβολής. Οι συνέπειες όμως στη Θεολογία δεν είναι μηδαμινές. Η υποβάθμιση του Αγίου Πνεύματος και η ανύψωση του Υιού, λόγω του Filioque οδηγούν στον Χριστομονισμό, δηλαδή την απολυτοποίηση του προσώπου του Χριστού και την υποβάθμιση των δύο άλλων προσώπων της Αγίας Τριάδος. Ενώ δεν πρέπει να παραλείπεται, ότι διά του Χριστομονισμού μετακινούνται τα θεμέλια της τριαδοκεντρικής Θεολογίας και παραδόσεως της Εκκλησίας. Η απάντηση στην απολυτοποίηση του προσώπου του Χριστού εντοπίζεται στη Θεολογία της μίας κοινής και ουσιώδους ενέργειας των προσώπων της Αγίας Τριάδος, όπου η ενυπόστατη ενέργεια του Πατρός είναι βέβαια η προκαταρκτική⁵²¹.

Στη συνέχεια της πραγματείας του ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνει τα επιχειρήματά του σχετικά με την ερμηνεία του χωρίου από την επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Γαλάτας. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον ιερό πατέρα, ο Απόστολος Παύλος «ὁ τῷ πλάτει τοῦ εὐαγγελικοῦ

---

⁵¹⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νδ, PG 102, 332^B (EPIE 133, 382⁷⁻⁹): «ἄλλο σημαίνει, Τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, καὶ ἕτερον μυσταγωγεῖ, Τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον».

⁵¹⁸ Ιω. 8, 12: «ὁ Ἰησοῦς ἐλάλησε λέγων· ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου».

⁵¹⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νε, PG 102, 332^C-333^A (EPIE 133, 382¹⁷⁻²⁰).

⁵²⁰ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Δογματική καὶ συμβολική Θεολογία Β*, σελ. 135.

⁵²¹ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Θεολογία, Κτισιολογία, Ἐκκλησιολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον*, σελ. 157. Βλ. καὶ Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία Θεώσεως*, σελ. 362: «Τὸ Filioque ἐπισημαίνει, ἀκριβῶς, ὅτι γιὰ τὴ Δύση ἡ ἱστορία τῆς θείας οικονομίας ... ἀπετέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ὄντολογικῶν κατηγοριῶν στὴν αἴδια ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. Ἡ σμίκρυνση καὶ ὑποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Παρακλήτου, ἡ ἀπώλεια τῆς προσωπικῆς του πληρότητας καὶ ἡ μετατροπὴ του σὲ ἀπλὸ μέσο στὴν οικονομία τοῦ Χριστοῦ, καθόρισε καὶ τὴ μονομερῆ ὑποστατικὴ του ὑπαγωγὴ στὸν Υἱό. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ προσέδωσε στὸ Πνεῦμα τὸν χαρακτήρα μιᾶς σχεδὸν ἀπροσώπων δύναμης, τὴν ὁποία διαχειρίζεται ἀποκλειστικὰ ὁ Χριστός, διαμορφώνοντας σταδιακὰ ἓνα εἶδος χριστομονισμοῦ στὴ θεώρηση τῆς οικονομίας, μὲ ἄμεσες καὶ συγκεκριμένες θεολογικὲς καὶ ποιμαντικὲς ἐπιπτώσεις» καὶ σελ. 356: «Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, ἔχοντας ἀφετηρία τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψη τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὑπερβαίνει ἐξ ἴσου τοὺς σκοπέλους τοῦ χριστομονισμοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ πνευματομονισμοῦ, θεωρώντας ὡς πηγὴ τῆς οικονομίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὴν εὐδοκία τοῦ Πατρός».

κηρύγματος τὸν γύρον τῆς οἰκουμένης στενοχωρήσας»⁵²² εἶπε ὅτι ‘ἔστειλε ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ του’. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐπιθυμεί ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶναι νὰ κριθεῖ ὁ ἀποδέκτης τοῦ λόγου ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀποδίδονται στὸν Ἀπόστολο Παῦλο ὅσα δὲν εἶπε, δογματίζοντας μάλιστα ὅτι ἀποτελοῦν δικό του κήρυγμα. Ἀπευθυνόμενος προσωπικά στὸν ἀποδέκτη τοῦ λόγου τὸν κατηγορεῖ, ὅτι θεωρώντας ὅτι γνωρίζει καλύτερα ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο τὰ ἀπόρρητα ῥήματα⁵²³, παραγράφει ὡς ἀτελή τὴ διδασκαλία του καὶ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ πίστη του (τοῦ ἀποδέκτη). Μάλιστα, συνεχίζοντας νὰ ἀπευθύνεται προσωπικά στὸν ἀποδέκτη, ὁ Ι. Φώτιος, ἀναφέρει, ὅτι δογματίζοντας ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Υἱό, ἀντὶ νὰ λέει ‘τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ του’, θεωρεῖ ὅτι τελειοποιεῖ τὴν ἀτελή διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου⁵²⁴. Ἐν τέλει ὁ ἱερός πατήρ, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὴν παραχάραξη τοῦ παύλειου ἀγιογραφικοῦ χωρίου, θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀποδέκτης τοῦ λόγου βλασημεί καὶ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου⁵²⁵.

3) Ἀπὸ ἄλλα βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς

Ὁ Ι. Φώτιος, μετὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ παύλειου χωρίου ἀπὸ τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολή, συνεχίζει με τὴν παράθεση ἄλλων ἀγιογραφικῶν χωρίων, με τὰ ὁποῖα ἀποδομεῖται τὸ Filioque. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, λοιπόν, ἀναφέρεται στὴν Ἁγία Γραφή ὡς Πνεῦμα σοφίας, Πνεῦμα συνέσεως, Πνεῦμα γνώσεως, Πνεῦμα ἀγάπης, Πνεῦμα σωφρονισμοῦ, Πνεῦμα υιοθεσίας⁵²⁶. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολή του λέει, ὅτι: ‘δὲν λάβατε πνεῦμα δουλείας γιὰ νὰ φοβάστε, ἀλλὰ πνεῦμα υιοθεσίας’ (Ῥωμ. 8, 15). Ὁ ἴδιος στὴ Β΄ πρὸς Τιμόθεο ἐπιστολή του ἀναφέρει, ὅτι: ‘δὲν σας ἔδωσε πνεῦμα δουλείας, ἀλλὰ Πνεῦμα σοφίας (Ἠσ. 11, 2) καὶ ἀγάπης καὶ σωφρονισμοῦ’ (Β΄ Τιμ. 1, 7). Ἀναφέρεται, ἐπίσης, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴν Ἁγία Γραφή ὡς Πνεῦμα πίστεως, ἐπαγγελίας⁵²⁷, δυνάμεως, ἀποκαλύψεως⁵²⁸, βουλῆς καὶ ἰσχύος, ευσεβείας (Ἠσ. 11, 2) καὶ πραότητος⁵²⁹. Χρησιμοποιώντας εἰκόνα ἀπὸ τὴν Πεντηκοστή, ὁ Ι. Φώτιος ὀνομάζει πύρινη γλώσσα τοῦ Πνεύματος τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, ὁ ὁποῖος εἶπε, ὅτι: ‘ἐάν κάποιος ἀνακαλυφθεῖ, ὅτι ἔχει κάνει κάποιον παράπτωμα, νὰ τὸν ἀντιμετωπίζεται με πνεῦμα πραότητος’ (Γαλ. 6, 1). Ἐπιπλέον, ὁ ἱερός πατήρ ἀναφέρει ὅτι στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀναφέρεται καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς αἰσθήσεως. Ὡστόσο στὸ κείμενο

⁵²² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νς, PG 102, 333^A (EΠΕ 133, 382²⁵⁻²⁶).

⁵²³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νς, PG 102, 333^{AB} (EΠΕ 133, 382³¹⁻³⁸⁴): «σὺ δὲ ὥσπερ καὶ τὸν τρίτον οὐρανὸν ὑπερᾶναβάς καὶ ἀπορρητοτέρων ῥημάτων αὐτήκοος γεγονὼς».

⁵²⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νς, PG 102, 333^B (EΠΕ 133, 384²⁻⁵): «ἐκείνου μὲν τὴν φωνὴν ὡς ἀτελῆ παραγράφη καὶ τῆς σῆς πίστεως ἀπελαύνεις, τελειοποιῶν δὲ τὸ ἐκείνου ἀτελὲς ἀντὶ τοῦ λέγειν, Τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, τὸ Πνεῦμα δογματίζεις (φεῦ τῆς ἀνυπερβλήτου τόλμης!) ἐκπορεύεσθαι τοῦ Υἱοῦ».

⁵²⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νς, PG 102, 333^B (EΠΕ 133, 384⁶⁻¹⁰).

⁵²⁶ Ἠσ. 11, 2· Β΄ Τιμ. 1, 7· Ῥωμ. 8, 15.

⁵²⁷ Εφ. 1, 13.

⁵²⁸ Εφ. 1, 17.

⁵²⁹ Γαλ. 6, 1.

της Εξόδου⁵³⁰ δεν συναντάμε αυτή την έκφραση. Από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως το χωρίο της Εξόδου παρατίθεται αντικαθιστώντας τη λέξη ‘συνέσεως’ με τη λέξη ‘αισθήσεως’⁵³¹.

Πριν τον ύμνο των τριών παιδών, αναφέρεται στην προσευχή του Αζαρία: ‘ας γίνουμε δεκτοί με ψυχή συντετριμμένη και πνεύμα ταπεινώσεως’⁵³². Το Πνεύμα, επίσης, λέγεται ότι είναι κρίσεως και καθάρσεως, διά του οποίου, σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο, εμφανίζεται η καθαρτική και τιμωρητική δύναμη του Αγίου Πνεύματος. Σε αυτό το πλαίσιο παραθέτει χωρίο εκ του Ησαΐα, το οποίο λέει: ‘θα τους καθαρίσει αυτούς ο Κύριος με Πνεύμα κρίσεως και Πνεύμα καύσεως’⁵³³. Ο προφήτης Ιερεμίας αναφέρεται στο Πνεύμα πληρώσεως, όταν λέει: ‘η οδός της θυγατέρας του λαού μου δεν θα με οδηγήσει σε άγιο, ούτε σε καθαρό Πνεύμα πληρώσεως’⁵³⁴, διαφορετικά, ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι το ρηθέν από τον προφήτη θα ήταν ‘δεν έγινε πλήρης καθαρού και αγίου Πνεύματος’⁵³⁵.

Μετά την μακρά παράθεση αγιογραφικών χωρίων σχετικά με τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, ο Ι. Φώτιος απευθύνεται προσωπικά στον παραλήπτη του λόγου. Εκφράζει την απορία του, διότι ο αποδέκτης θα μπορούσε να θεωρεί ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και έλκει την ύπαρξή Του από τα χαρίσματα, τα οποία χορηγεί, μαχόμενος με αυτό τον τρόπο τον Θεό⁵³⁶. Ο ιερός πατήρ για να στηρίξει τη θέση του σχετικά με το ποικιλώνυμο των θείων προσώπων αναφέρεται στο δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Ο Υιός λέγεται στην Αγία Γραφή και Λόγος του Θεού και Σοφία και Δύναμη και Αλήθεια. Παρομοίως, το Άγιο Πνεύμα δε λέγεται μόνο του Υιού, αλλά και των χαρισμάτων, τα οποία διανέμει⁵³⁷.

Στο επόμενο επιχείρημα του Ι. Φωτίου φανερώνεται ο σκοπός για τον οποίο προχώρησε στη μακρά παράθεση των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος προηγουμένως. Ο σκοπός

---

⁵³⁰ Εξ. 31, 3: «καὶ ἐνέπλησα αὐτὸν πνεῦμα θεῖον σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἐπιστήμης ἐν παντὶ ἔργῳ διανοεῖσθαι».

⁵³¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νζ, PG 102, 336^A (EΠΕ 133, 384²⁵⁻²⁸)

⁵³² Δαν. 3, 39. Ο Ι. Φώτιος εντάσσει αυτή τη φράση στον ύμνο των τριών παιδών. Βλ. σχετικά ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νζ, PG 102, 336^A (EΠΕ 133, 384²⁸⁻³¹): «Οὐ μὴν, ἀλλὰ καὶ ταπεινώσεως λέγεται Πνεῦμα, ὡς πού ψάλλουσιν οἱ παῖδες τῷ πυρὶ δροσιζόμενοι· Ἄλλ’ ἐν ψυχῇ συντετριμμένη καὶ Πνεύματι ταπεινώσεως προσδεχθείμεν».

⁵³³ Ησ. 4, 4.

⁵³⁴ Στο ίδιο χωρίο ο προφήτης Ιερεμίας αναφέρεται και στο πνεύμα πλανήσεως. Βλ. Ιερ. 4, 11-12: «ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐροῦσι τῷ λαῷ τούτῳ καὶ τῇ Ἱερουσαλήμ· πνεῦμα πλανήσεως ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὁδὸς τῆς θυγατρὸς τοῦ λαοῦ μου οὐκ εἰς καθαρὸν οὐδὲ εἰς ἅγιον πνεῦμα πληρώσεως ἤξει μοι· νῦν δὲ ἐγὼ λαλῶ κρίματά μου πρὸς αὐτούς».

⁵³⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νζ, PG 102, 336^B (EΠΕ 133, 386⁴⁻⁵).

⁵³⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νζ, PG 102, 336^B (EΠΕ 133, 386⁵⁻⁸): «Τί οὖν διὰ τοῦτο σὺ τὴν ὄφρῶν ἀνασπᾶς; ἐκ τῶν χαρισμάτων, ἅπερ αὐτὸ χορηγεῖ καὶ χαρίζεται, τὸ πανάγιον θεομαχίσεις ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα καὶ τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν ἐκπόρευσιν ἐκεῖθεν ἐλκύσαι;».

⁵³⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νζ, PG 102, 336^B (EΠΕ 133, 386¹⁰⁻¹⁵): «ὅτι μὲν γὰρ ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Σοφία καὶ Δύναμις καὶ Ἀλήθεια τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν ἀνακηρύττεται Λόγοις, πᾶσιν ἢ γινώσις ἐξήπλωται· ὅτι δὲ καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα οὐ μόνον λέγεται τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν χαρισμάτων, ὧν τῆς διανομῆς τὸ κῦρος ἔχει, ἐπίσης ὁ νοῦν ἔχειν ἠξιωμένος Χριστοῦ συνεπίστατα».

εντοπίζεται στη συσχέτιση του παύλειου χωρίου αναφορικά με ‘Το Πνεύμα του Υιού’ και των υπολοίπων χωρίων σχετικά με τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος. Αναφέρει λοιπόν ο ιερός πατήρ ότι σύμφωνα με τη λογική ακολουθία που διέπει τη διδασκαλία του Filioque, το Άγιο Πνεύμα δεν θα έπρεπε να κηρύσσεται μόνο ότι εκπορεύεται από τον Υιό (κάτι το οποίο διδάσκουν οι οπαδοί του Filioque ορμώμενοι και από το προαναφερθέν χωρίο από την προς Γαλάτας επιστολή), αλλά και από τις μύριες ενέργειες και δυνάμεις, των οποίων είναι χορηγός το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος⁵³⁸. Επίσης, συνεχίζει ο Ι. Φώτιος, από αυτά τα χαρίσματα παραλαμβάνεται ‘Πνεύμα’, όχι όμως το Άγιο Πνεύμα που είναι ομοούσιο με τον Πατέρα και τον Υιό, αλλά τα χαρίσματα που απορρέουν από Αυτό. Αυτό συμβαίνει διότι τα χαρίσματα αναφέρονται σε Εκείνο και Αυτό τα διανέμει. Έτσι, τα χαρίσματα οικειώνονται την επωνυμία του ‘Πνεύματος’⁵³⁹. Επιπλέον, τα χαρίσματα λέγονται του Πνεύματος, διότι προέρχονται από Αυτό, όμως σύμφωνα με τη διδασκαλία του Filioque το ‘Πνεύμα’ προέρχεται από αυτά, των οποίων λέγεται ότι είναι ‘Πνεύμα’. Έτσι, όσοι ακολουθούν τη συγκεκριμένη αποκλίνουσα θεολογικά διδασκαλία, δεν ομολογούν ότι το ‘Πνεύμα’ προάγει τα χαρίσματα, αλλά αντίθετα ομολογούν ότι το ‘Πνεύμα’ εκπορεύεται και προέρχεται από αυτά⁵⁴⁰. Άρα, στη θεολογία του Filioque δεν γίνεται η διάκριση της υποστάσεως του Αγίου Πνεύματος και του χαρίσματος (ή δωρεάς, ή δύναμης), δηλαδή της ενυπόστατης ενέργειας του Αγίου Πνεύματος. Αν όμως, συνεχίζει ο ιερός πατήρ, χωρίζοντας κάθε ένα από τα χαρίσματα σε δύο, τότε το κάθε χάρισμα είναι περισσότερο του ενός, ώστε το ένα να χορηγεί και το άλλο να χορηγείται, το ένα να προάγει και το άλλο να προάγεται. Επί παραδείγματι, η πίστη προάγει την πίστη, η σύνεση τη σύνεση και ούτω καθ’ εξής όσα χαρίσματα χορηγεί το Άγιο Πνεύμα, τέμνονται σε δύο⁵⁴¹. Ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνει την ερμηνεία του στα αγιογραφικά χωρία που κάνουν λόγο για τις ενυπόστατες ενέργειες του Αγίου Πνεύματος, αρκούμενος να πει, ότι ο πρώτος σπόρος της αίρεσης «μυρίας αίρέσεις άποτίκτουσα»⁵⁴².

---

⁵³⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νη, PG 102, 336^C- 337^A (EΠΕ 133, 386¹⁶⁻²⁴).

⁵³⁹ Η ίδια κατανόηση σχετικά με τις ενυπόστατες ενέργειες του Αγίου Πνεύματος υπάρχει και στις σημασίες του ‘Πνεύματος’ από τον άγιο Ιωάννη Δαμασκηνό. Βλ. σχετικά ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Έκδοσις ακριβής της ὀρθοδόξου πίστεως*, ΙΓ’, PG 94, 857^B-860^A: «Τὸ πνεῦμα νοεῖται πολλαχῶς· Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Λέγονται δὲ καὶ αἱ δυνάμεις τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου πνεύματα· πνεῦμα καὶ ὁ ἄγγελος ὁ ἀγαθός· πνεῦμα καὶ ὁ δαίμων· πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ· ἔστι δέ, ὅτε καὶ ὁ νοῦς πνεῦμα λέγεται· πνεῦμα καὶ ὁ ἄνεμος· πνεῦμα καὶ ὁ αἴρ».

⁵⁴⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νθ, PG 102, 337^{AB} (EΠΕ 133, 386³²-388⁴): «ἐπεὶ γὰρ τοῦ Πνεύματος λέγεται τὰ χαρίσματα, ὁ δὲ καινὸς αὐτοῖς ἐπιτάσσει νόμος, ἐκεῖθεν προῖεναι κηρύσσειν τὸ Πνεῦμα, οὗ καὶ εἶναι λέγεται, οὐκέτι τὸ Πνεῦμα ὧν λέγεται, ταῦτα προάγειν ἐροῦσιν, ἀλλ’ ἀντιστρέψαντες φήσουσι τῆς συνέσεως ἐκπορεύεσθαι καὶ προῖεναι τὸ χάρισμα καὶ τῆς σοφίας καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων τῶν προειρημένων».

⁵⁴¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, νθ, PG 102, 337^{BC} (EΠΕ 133, 388⁵⁻²¹).

⁵⁴² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξ, PG 102, 340^A (EΠΕ 133, 388³⁰).

4) Το Πνεύμα του Πατρός και το Πνεύμα του Κυρίου (ή του Υιού, ή του Χριστού)

Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος συνεχίζει το λόγο του αναφερόμενος σε επωνυμίες του Αγίου Πνεύματος από την Αγία Γραφή. Το Άγιο Πνεύμα χαρακτηρίζεται ως Πνεύμα του Θεού⁵⁴³, Πνεύμα του Πατρός⁵⁴⁴ και Πνεύμα που προέρχεται από τον Θεό⁵⁴⁵. Το Άγιο Πνεύμα επίσης χαρακτηρίζεται ως Πνεύμα του Κυρίου⁵⁴⁶, Πνεύμα του Υιού⁵⁴⁷, Πνεύμα του Χριστού⁵⁴⁸ και Πνεύμα που ανέστησε τον Ιησού Χριστό⁵⁴⁹. Αυτές οι βιβλικές εκφράσεις δεν έχουν την ίδια σημασία με τη φράση ‘το Πνεύμα, το Οποίο εκπορεύεται εκ του Πατρός’ (Ιω. 15, 26). Για τον Ι. Φώτιο η σύγχυση μεταξύ αυτών των εννοιών εξηγείται μόνο από την παντελή άγνοια των αγιογραφικών αυτών χωρίων, ώστε να μην είναι κατανοητό, ότι παρόλο που αναφέρονται στα ίδια πρόσωπα, εν τούτοις έχει διαφορετική σημασία η φράση ‘το Πνεύμα, το Οποίο εκπορεύεται εκ του Πατρός’ και σημαίνουν κάτι διαφορετικό οι φράσεις το Πνεύμα του Θεού, ή το Πνεύμα του Κυρίου κλπ. Η πρώτη φράση (‘το Πνεύμα, το Οποίο εκπορεύεται εκ του Πατρός’) είναι σημαντική της εκπορεύσεως, ενώ οι υπόλοιπες όχι⁵⁵⁰. Παρότι όμως οι προαναφερθείσες εκφράσεις λέγονται επειδή ακριβώς το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, παρ’ όλ’ αυτά, αυτές οι εκφράσεις δεν ερμηνεύουν την έννοια της εκπορεύσεως. Είναι, επομένως, φανερό, ότι είναι διαφορετικό να πει κάποιος, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός και σημαίνουν κάτι άλλο οι εκφράσεις που καλούν το Πνεύμα του Θεού, του Κυρίου κλπ.

Ακόμα όμως κι αν κάθε μία από αυτές τις φράσεις που αναφέρθηκαν σήμαινε την εκπόρευση, επειδή ακριβώς με τις ίδιες εκφράσεις κηρύχθηκε, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, δεν θα υπήρχε κάποιο σχετικό πρόβλημα. Μάλιστα, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε σε όλες τις περιπτώσεις θα έπρεπε να κατανοούμε ότι Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, ενώ από τις προαναφερθείσες εκφράσεις δεν έχει κηρυχθεί ούτε μία φορά ότι το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος εκπορεύεται από τον Υιό, με την έννοια να είναι σημαντική κάποιας υπαρκτικής σχέσης, κάποιας σχέσης αιτιού-αιτιατού. Βέβαια, ούτε σε κάποιο άλλο χωρίο της Αγίας Γραφής γράφεται, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό⁵⁵¹. Προφανώς η λέξη ‘εκπορεύεται’ χρησιμοποιείται από τον Ι. Φώτιο για να δηλώσει τον τρόπο ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος. Άλλωστε είναι γνωστό ότι «τό Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ, ὅταν ὁ ὄρος σημαίνῃ ἐνέργειαν καὶ πέμψιν, εἰς ἣν μετέχει ὡς Κύριος καὶ Θεὸς τό Πνεῦμα, ἀλλά

⁵⁴³ Ματθ. 12, 28.

⁵⁴⁴ Ματθ. 10, 20.

⁵⁴⁵ Α΄ Κορ. 2, 12 και Ησ. 11, 2.

⁵⁴⁶ Ησ. 61, 1.

⁵⁴⁷ Γαλ. 4, 6.

⁵⁴⁸ Ρωμ. 8, 9-10.

⁵⁴⁹ Ρωμ. 8, 11.

⁵⁵⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4, PG 102, 384^{CD}-385^A (EPIE 133, 430²⁻⁸): «ἢ οὐδεὶς οὕτω ἀνόητος οὐδὲ αὐτῶν τῶν ἀπλῶν ῥημάτων εἰς ἐσχάτην ἄγνοιαν ἤκων, ὡς μὴ ῥᾶον ἔχειν συνορᾶν, ὅτι τῶν εἰρημένων ἕκαστον, εἰ καὶ περὶ τὰ αὐτὰ λέγεται πρόσωπα, ἀλλ’ οὖν ἕτερον ἢ λέξις παρίστησι σημαίνόμενον ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα, καὶ ἕτερον ἢ Πνεῦμα Θεοῦ ἢ Κυρίου ἢ τῶν εἰρημένων ἕκαστον λέγουσα. Τὸ μὲν γὰρ τὴν ἐκπόρευσιν τῷ ῥήματι ἀπαγγέλλει, τὰ δὲ οὐκ ἔτι».

⁵⁵¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4α, PG 102, 385^{AB} (EPIE 133, 430¹⁴⁻²²).

εἶναι αἵρεσις, ὅταν σημαίνει τὸν τρόπον ὑπάρξεως τοῦ Πνεύματος»⁵⁵². Τὴν ἴδια θέση υποστηρίζει καὶ ὁ Ι. Φώτιος, αναφέροντας τὴ διπλὴ σημασία τῆς εκπορεύσεως. Ἡ πρώτη σημασία εἶναι αὐτὴ που ἀπαντᾷ στο ερώτημα τῆς λήψης τοῦ τρόπου τοῦ ‘εἶναι’, δηλαδή τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Με τὴ δεύτερη, ἡ εκπόρευση κατανοεῖται ἀπλῶς ὡς ἡ ἀποστολή, ἡ πέμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸν κόσμον. Σαφῶς ἀφορᾷ τὴν οἰκονομία καὶ δὲν ἐφαρμόζεται στὶς αἰδίες ἐνδοτριαδικές σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἀσφαλῶς, ἡ δεύτερη σημασία τῆς ‘εκπορεύσεως’ δὲν μπορεῖ νὰ υποστηρίξει τὴν προσθήκη τοῦ Filioque στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως καὶ νὰ ἀποτελέσει τεκμήριο υπέρ αὐτῆς⁵⁵³.

Επίσης, ἀκόμα κι ἀν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα με τὸ νὰ καλεῖται ὡς Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, ἢ με τὶς ἄλλες ἐπωνυμίες, δηλώνεται ἡ εκπόρευση ὡς πρώτη καὶ κύρια αἰτία, κάτι τέτοιο συμβαίνει ἐπειδὴ εἶναι ὁμοούσιο, διότι εκπορεύεται καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο, δηλαδή δὲν εκπορεύεται ἐπειδὴ εἶναι ὁμοούσιο. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὁμως, με τὸ νὰ καλεῖται ὡς Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ἢ τοῦ Χριστοῦ (ἢ τοῦ Κυρίου κλπ) δηλώνει πολλὰ αἰτίες. Λέγεται δηλαδή καθ’ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπειδὴ εἶναι ὁμοούσιο, ἐπειδὴ χρίζει τὸν Χριστό, ἐπειδὴ μένει πάνω σὲ Αὐτὸν καὶ μέσα σὲ Αὐτόν⁵⁵⁴. Ὁ ὅρος ‘αἰτία’ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν πρέπει νὰ κατανοεῖται ὡς ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ ἀναφέρεται ὡς αἰτία κατάφασης, δηλαδή ὡς τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται κάτι. Ἀν λοιπὸν τὸ νὰ εκπορεύεται ἐπέχει θέση τῆς κυριότατης αἰτίας γιὰ νὰ

---

⁵⁵² ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α’*, σελ. 315. Βλ. καὶ Μ. ΟΡΦΑΝΟΣ, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον*, σελ. 24: «ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ μόνον, ἐφ’ ὅσον αὐτὴ ἀναφέρεται ὄχι εἰς τὴν ὑπαρκτικὴν ἐκπόρευσιν αὐτοῦ, ἀλλ’ εἰς τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν αὐτοῦ, ἢ ὅποια εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κοινῆς ἐνεργείας τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος».

⁵⁵³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Κατὰ τῶν τῆς παλαιᾶς Ρώμης*, ι, PG 102, 396^C-397^{ABC}: «Ἐπὶ μὲν τῶν ἄλλων ἀπάντων ἡ ἐκπόρευσις τὴν ἀπλῶς ἐξέλευσιν δηλοῖ ... ἡ δὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος οὐ τὴν ἀπλῶς ἐξέλευσιν σημαίνει, ἥτις ἐστὶ συμβεβηκὸς γινομένη καὶ ἀπογινομένη, ἀλλὰ τὴν οὐσιώδη καὶ φυσικὴν καὶ τοῦ πῶς εἶναι σημαντικὴν καὶ τὴν ὑπάρξεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐμφαντικὴν· ὅτι οὐ γεννητῶς ἐστὶν ὡς ὁ Υἱός, ἀλλ’ ἐκπορευτῶς καὶ ἰδίως· τοῦ μὲν γὰρ Υἱοῦ ἴδιον τοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς γενᾶσθαι φυσικῶς, τοῦ δὲ ἁγίου Πνεύματος τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι φυσικῶς· καὶ κατὰ τοῦτο μόνον διαφέρουσιν ἀλλήλων, ἥτοι κατὰ τὴν ιδιότητα τῆς ὑπάρξεως, ἐν ὄντες ἄλλως τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν καὶ ἀξίαν καὶ δύναμιν, καί, ἀπλῶς εἰπεῖν, τὰλλα πάντα πρὸς τε τὸν Πατέρα καὶ πρὸς ἀλλήλους. Πῶς οὖν φατε τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ; Εἰ μὲν ὡς ἐξ αἰτίου, ἰδοὺ δύο αἰτία καὶ δύο ἀρχαί, Πατὴρ καὶ Υἱός, καὶ διαρχία μᾶλλον ἢ μοναρχία τὸ παρ’ ὑμῖν πρεσβευόμενον· καὶ οὐχ ἡμέτερον λέγειν ὅσα τὰ ἄτοπα ἐγνεταί. Εἰ δ’ ἐτέρως, ὡς ἐκ φεραλλήλου διὰ τὴν εἰς ἀλλήλα τούτων ἀντιπεριχώρησιν, καί, ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν, ἐξαποστελλόμενον· ἐξαποστελλεῖ γὰρ ὡσπερ ὁ Πατὴρ τὸν Υἱόν, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ... εἰ, κατὰ ταύτην τὴν διάνοιαν, ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, λέγετε, ἔρωσθε μὲν τὸν νοῦν, ἀμαρτάνετε δὲ καθ’ ἕτερον λόγον· πρῶτον μὲν τὴν ὑπὸ τῶν ἑπτὰ συνόδων βεβαιωθεῖσαν ἔκθεσιν τῆς πίστεως τῇ προσθήκῃ ταύτῃ παραποιούντες καὶ τότε μόνον τῶν ἀπάντων· ἔπειτα τὸ καὶ προσκείμενον, ὃ σύνδεσμον καλεῖν εἰώθαμεν, ἴσην τὴν ἐκπόρευσιν δίδωσι νοεῖν ἐκ τε τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, κὰν ὑμεῖς ἐτέρως νοῆτε τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καθὰ προειρήκαμεν· χρὴ δὲ μὴ μόνον φρονεῖν ὀρθῶς, ἀλλὰ μηδὲ σκανδαλίζειν ἄλλους». Βλ. καὶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων*, 1, *Monumenta Graeca*, σελ. 63: «Τοῦ ἁγίου συμβόλου τῆς πίστεως ἐκ τοῦ εὐαγγελικοῦ ῥήτου συντεθέντος τοῦ σαφῶς οὕτως διεξιόντος περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· ‘καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον’, οὗτοι προσθεθείκασι· ‘καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ’ κακῶς καὶ ἐπισημῶς· οἶμαι γὰρ διὰ τὸ στενὸν τῆς αὐτῶν διαλέκτου ταυτὸν εἶναι φήθησαν τὴν τε τοῦ πνεύματος ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπόρευσιν καὶ τὴν διὰ τοῦ υἱοῦ πρὸς ἡμᾶς ἀποστολὴν καὶ κατὰ μηδὲν διαφέρειν τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐκπορεύσεως βαρβαρικῶς καὶ ἀμαθῶς ἐνόησαν».

⁵⁵⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4α, PG 102, 385^B (EΠΕ 133, 430²³⁻²⁹): «καὶ εἰ τὸ μὲν λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ παραπλήσια τὴν ἐκπόρευσιν ἔχουσι πρώτην αἰτίαν καὶ κυριωτάτην (καὶ γὰρ ὁμοούσιον, διότι, εκπορεύεται, οὐ διότι δὲ ὁμοούσιον, εκπορευτόν). Τὸ δὲ λέγεσθαι Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ ἢ Χριστοῦ ἢ τὰ τοιαῦτα ἐκ πολυμεροῦς πρόεισιν αἰτίας (διότι τε γὰρ ὁμοούσιον καὶ διότι χρίζει αὐτὸν καὶ διότι μένει ἐπ’ αὐτὸν καὶ διότι ἐν αὐτῷ)».

λέγεται Πνεύμα του Θεού, ή του Κυρίου και τα σχετικά, παράλληλα όμως δεν παρέχει υποστήριξη σε όσους ακολουθούν το Filioque ώστε να απαγγέλλουν, ότι εκπορεύεται. Τότε, αναρωτιέται ο ιερός πατήρ, πώς είναι δυνατόν παράλληλα να υπάρχουν περισσότεροι λόγοι (ομοούσιο, επειδή Τον χρίει, επειδή μένει πάνω και μέσα σε Αυτόν) για τους οποίους υμνολογείται ως Πνεύμα του Υιού, ή του Χριστού κλπ και ταυτόχρονα να επιχειρείται να συναριθμηθεί μεταξύ αυτών των λόγων και η εκπόρευση, παρότι δε συγκαταλέγεται σε αυτούς τους λόγους⁵⁵⁵.

Επομένως, οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος θέλουν να δηλώσουν κάτι μοναδικό. Το υποστατικό ιδίωμα της εκ του Πατρός εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος δεν είναι συνώνυμο με την εκπόρευση, όταν είναι σημαντική της αποστολής, της πέμψης, των χαρισμάτων, της ενυπόστατης ενέργειας του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος. Επίσης, όταν αναφέρεται το Άγιο Πνεύμα, ως Πνεύμα του Υιού, ή του Χριστού, δεν αναφέρεται, ούτε βέβαια υπονοείται ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται (υποστατικά) από τον Υιό⁵⁵⁶.

Εν συνεχεία, ο Ι. Φώτιος εφιστά την προσοχή του αποδέκτη του λόγου σχετικά με την έννοια με την οποία λέγεται από την Αγία Γραφή η φράση το Πνεύμα του Χριστού. Ο ιερός πατήρ ανάγεται στο βιβλίο του Ησαΐα και στα λόγια του Ιησού από το Ευαγγέλιο του Λουκά, όπου αναφέρεται ότι το Άγιο Πνεύμα χρίει τον Χριστό⁵⁵⁷. Επισημαίνεται από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ότι το Άγιο Πνεύμα με άλλο τρόπο λέγεται του Κυρίου και με άλλο του Υιού. Το Άγιο Πνεύμα λέγεται του Κυρίου, ως ομοούσιο και του Υιού λόγω του χρίσματος. Επίσης, λέγεται Πνεύμα του Χριστού, επειδή Τον χρίει⁵⁵⁸.

Ο ιερός πατήρ στην πορεία του συλλογισμού του στρέφει την προσοχή του παραλήπτη του λόγου στην έννοια του χρίσματος του Χριστού από το Άγιο Πνεύμα. Έτσι, απευθύνει ερώτηση στον αποδέκτη, όπου ρωτά πώς αντιλαμβάνεται το χρίσμα του Χριστού από το Άγιο Πνεύμα, λόγω της μετοχής στην ανθρώπινη φύση, ή λόγω της αϊδίου θεϊκής Του ταυτότητας. Στην απάντηση που δίνει ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει, ότι είναι ανυπέρβλητα θρασύ να θεωρεί κάποιος το δεύτερο ως σωστό, διότι ο Υιός δε χρίεται ως Θεός. Άρα, το Άγιο Πνεύμα χρίει τον Χριστό ως άνθρωπο και αφού Τον χρίει, λέγεται Πνεύμα του Χριστού⁵⁵⁹. Αφού ο Ι. Φώτιος εξήγησε την έννοια της φράσης το 'Πνεύμα του

⁵⁵⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4α, PG 102, 385^{BC} (EΠΕ 133, 430²⁹-432²).

⁵⁵⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4β, PG 102, 388^C (EΠΕ 133, 432⁷⁻¹²): «Εΐρηται τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι τοῦ Πατρὸς, εἴρηται καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ τὰ ἄλλα, ὧν πολλάκις ὁ λόγος ἀνέπτυξε τὴν διήγησιν· καὶ οὐδὲν τούτων πλὴν τῆς προτέρας φωνῆς σημαίνει τὴν ἐκπόρευσιν· εἴρηται τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ καὶ Χριστοῦ καὶ τὰ παραπλήσια, οὐδαμοῦ δὲ ὅτι τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται».

⁵⁵⁷ Ησ. 61, 1 και Λουκ. 4, 18.

⁵⁵⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4γ, PG 102, 388^A (EΠΕ 133, 432²¹⁻²⁵): «ὥστε τὸ Πνεῦμα ἄλλον μὲν τρόπον λέγεται τοῦ Κυρίου, ἕτερον δὲ τοῦ Υἱοῦ· τὸ μὲν γὰρ ὡς ὁμοούσιον· τὸ δὲ εἰ καὶ ὁμοούσιον, ἀλλὰ νῦν γε διὰ τὸ χρίσμα λέγεται τοῦ Υἱοῦ· Χριστοῦ γὰρ Πνεῦμα, ὅτι χρίει αὐτόν».

⁵⁵⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4γ, PG 102, 388^{AB} (EΠΕ 133, 432²⁶-434²): «Χρίει τὸ Πνεῦμα τὸν Χριστόν· ἄνθρωπε, πῶς νοεῖς; καθ' ὃν λόγον μετέσχε σαρκὸς καὶ αἵματος καὶ γέγονεν ἄνθρωπος, ἢ καθ' ὃν ἐξ αἰδίου ὑπῆρχε Θεός; Ἀλλὰ τὸ μὲν δεύτερον οὐκ ἂν οἰμαί σε, εἰ καὶ πάντα θρασὺς ἦσθα, θρασυθηνα εἰπεῖν. Οὗ γὰρ χρίεται ὡς Θεός, ἅπαγε, ὁ Υἱός. Οὐκοῦν

Χριστού' προβάλλει επιχείρημα όσων αποδέχονται το Filioque, σύμφωνα με το οποίο, επειδή το Πνεύμα λέγεται του Χριστού, είναι επόμενο να εκπορεύεται από Αυτόν. Αυτό το επιχείρημα όμως δημιουργεί τέτοιου είδους προϋποθέσεις, ώστε να κατανοούμε το Άγιο Πνεύμα ως κτίσμα. Από το αδιέξοδο απομακρυνόμαστε με την εξήγηση που δίνει επί του θέματος ο ιερός πατήρ, σύμφωνα με την οποία, αφού το 'Πνεύμα του Χριστού' δεν προέρχεται από Αυτόν επειδή είναι Θεός, αλλά επειδή είναι άνθρωπος. Η κατάληξη αυτού του επιχειρήματος είναι όσων δέχονται το Filioque να θεωρούν ουσιαστικά, ότι το Άγιο Πνεύμα δεν λαμβάνει το 'είναι' Του αϊδίως και μαζί με τον Πατέρα ως Θεός, αλλά όταν ο Υιός προσέλαβε την ανθρώπινη φύση και επομένως ως άνθρωπος⁵⁶⁰. Αυτό το επιχείρημα του Ι. Φωτίου κρίνεται ιδιαίτερος σημαντικό. Αυτό συμβαίνει διότι διακρίνει, εν πρώτοις μεταξύ Θεολογίας και οικονομίας. Επιπλέον, με το να αναφέρει, ότι το Άγιο Πνεύμα έλαβε το 'είναι' Του («ουσιώθη») ταυτόχρονα μαζί με τον Πατέρα («άμα τῷ Πατρὶ» όπως λέει ο ίδιος), διώχνει κάθε υπόνοια Αρειανισμού. Ενώ βέβαια απορρίπτοντας το επιχείρημα όσων ασπάζονται το Filioque οδηγεί στην αποδοχή, ότι το Άγιο Πνεύμα δεν έλαβε το 'είναι' Του από τον Χριστό ως άνθρωπος και επομένως είναι κτιστό, κάτι το οποίο υποστήριζαν οι Πνευματομάχοι, προεξάρχοντος του Μακεδονίου.

Ολοκληρώνοντας το λόγο του για τις επωνυμίες του Αγίου Πνεύματος στην Αγία Γραφή, ο Ι. Φώτιος παρουσιάζει ένα επιπλέον επιχείρημα, άρρηκτα συνδεδεμένο με το προηγούμενο. Αναφέρει, λοιπόν, ο ιερός πατήρ, ότι λέγεται το 'Πνεύμα του Χριστού', επειδή Τον χρίει, ενώ σύμφωνα με όσους υποστηρίζουν το Filioque, το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος ονομάζεται καθ' αυτό τον τρόπο επειδή εκπορεύεται από Αυτόν. Σύμφωνα όμως με τη λογική συνέχεια του Filioque όπως εκτυλίχθηκε στο ανωτέρω επιχείρημα, το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Χριστό, όχι ως Θεό, αλλά λόγω της πρόσληψης της ανθρώπινης φύσης. Επομένως, το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Χριστό λόγω της πρόσληψης της ανθρωπότητας, εκπορεύεται όμως και από τον Υιό ως Θεό, κάτι το οποίο προκύπτει ακόμα και από το όνομα του Filioque. Από αυτού του είδους όμως τη διπλή εκπόρευση (από τον Χριστό και από τον Υιό), η ανθρώπινη φύση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ομοούσια με τη θεία, όπως ακριβώς το Άγιο Πνεύμα είναι ομοούσιο με τον Χριστό (ως άνθρωπο) και τον Υιό. Βέβαια, όσων υποστηρίζουν το Filioque, με αυτή τη συλλογιστική θεωρούν ότι το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος εκπορεύεται και πριν και μετά την ενανθρώπιση του Λόγου, χωρίς όμως να αναιρείται η έννοια του ομοουσίου⁵⁶¹. Αν, όμως, το Άγιο Πνεύμα είναι ομοούσιο με τον Υιό, αλλά και με τη φύση που προσέλαβε ο Λόγος,

---

καθὸ ἄνθρωπος χρίεται τῷ Πνεύματι ὁ Χριστός· καὶ καθὸ χρίει τὸ Πνεῦμα τὸν Χριστόν, λέγεται Πνεῦμα Χριστοῦ».

⁵⁶⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4γ, PG 102, 388^B (EPE 133, 434²⁻⁷): «Σὺ δὲ λέγεις· Ἐπειδὴ λέγεται Πνεῦμα Χριστοῦ, πάντως καὶ ἐκπορεύεται ἐξ αὐτοῦ. Οὐκοῦν τὸ Πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ οὐ καθὸ Θεὸς ἐξ αὐτοῦ προελεύσεται, ἀλλὰ καθὸ ἄνθρωπος, καὶ οὐκ ἀπ' ἀρχῆς καὶ πρὸ αἰώνων καὶ ἅμα τῷ Πατρὶ οὐσιώθη, ἀλλὰ τῆνικαῦτα, ἥνικα καὶ τὸ ἀνθρώπινον προσελάβετο φύραμα ὁ Υἱός».

⁵⁶¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4δ, PG 102, 388^C-389^A (EPE 133, 434¹⁵⁻²²): «Εἰ οὖν καθὸ τοῦ ἡμετέρου μετέσχε φεράματος, κατὰ τοῦτο ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, ἐκπορεύεται δὲ πάλιν καὶ τοῦ Υἱοῦ καθὸ Θεός (τῆς σῆς γὰρ ταῦτα τῆς νομοθεσίας τὰ προστάγματα) ὁμοούσιος ἂν ἡ ἀνθρώπινη φύσις τῇ Θεότητι συλλογισθεῖ, εἴπερ τὸ Πνεῦμα ὁμοούσιον τοῦ Υἱοῦ καὶ γε δὴ τοῦ Χριστοῦ· ἐκπορεύεσθαι μὲν γὰρ ποιεῖς αὐτὸ καὶ πρὸ τῆς σαρκώσεως καὶ μετὰ τὴν σάρκωσιν, τὸ δὲ ὁμοούσιον οὐπω περιεῖλες».

όπως αναπτύχθηκε προηγουμένως, τότε, με βάση τη διδασκαλία του Filioque η θεότητα του Χριστού θα έπρεπε να είναι, με αδιάψευστες λογικές αποδείξεις, ομοούσια με την ανθρωπότητά Του. Αφού όμως η θεότητα του Χριστού είναι ομοούσια με την ανθρωπότητά Του, τότε ακολουθώντας τη λογική συνέχεια του Filioque, προκύπτει ότι και ο Πατήρ είναι ομοούσιος με τη σάρκα⁵⁶².

Το τελευταίο επιχείρημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι ο ιερός πατήρ εξετάζοντας με ακρίβεια ένα από τα επιχειρήματα όσων δέχονται το Filioque και ανασκευάζοντάς το, παράλληλα απορρίπτει και την αρχαία ελληνική κοσμολογία, κατά την οποία η ύλη υπάρχει αιδίως. Αυτή η θέση γίνεται περισσότερο κατανοητή αναλογιζόμενοι, ότι ως λογική απορροή του Filioque η σάρκα είναι ομοούσια με τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Εν τέλει, αυτός ο συλλογισμός οδηγεί τον Ι. Φώτιο να αναρωτηθεί ποια ασέβεια θα μπορούσε να αναδειχθεί 'αθεότερη' και ποια πλάνη αθλιότερη⁵⁶³.

iii) Η θέση του Ι. Φωτίου σχετικά με την Πατερική Θεολογία της Δύσεως και το Filioque

1) Οι Άγιοι Αμβρόσιος, Αυγουστίνος και Ιερώνυμος

Ο Ι. Φώτιος δεν πραγματεύεται στο έργο του μόνο αμιγώς θεολογικά επιχειρήματα, αλλά και την πρόσληψη της διδασκαλίας των μεγίστων εκκλησιαστικών συγγραφέων της Δύσεως από όσους δέχονται το Filioque. Οι οπαδοί του Filioque, όπως αναφέρει ο ιερός πατήρ, αντί για το δόγμα της Εκκλησίας, προβάλλουν τους Αγίους Αμβρόσιο, Αυγουστίνo, Ιερώνυμο, και κάποιους άλλους, οι οποίοι σύμφωνα με αυτούς δογματίζουν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό⁵⁶⁴. Το επιχείρημά τους είναι, ότι πρέπει στους πατέρες να μην καταλογίζεται το έγκλημα της ασέβειας, διότι επί των δογματικών θεμάτων εκφράστηκαν με ευσέβεια και όσοι τους αναγνωρίζουν ως πατέρες πρέπει να συμφωνούν μαζί τους, ενώ όσοι έγιναν εισηγητές ασεβών δογμάτων, πρέπει να αποπέμψουν εκείνους όπως και τη διδασκαλία τους. Η θέση του Ι. Φωτίου είναι, ότι οι εισηγητές του Filioque δεν αρκέστηκαν στη διαστροφή των λόγων του Κυρίου, ούτε στην προς ασέβεια διαβολή του κήρυκα της ευσέβειας, αλλά προχώρησαν και στην εξύβριση όσων υμνούν ως πατέρες⁵⁶⁵.

⁵⁶² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4δ, PG 102, 389^A (EΠΕ 133, 434²²⁻²⁸): «Εἰ οὖν ὁμοούσιον μὲν τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ὁμοούσιον δὲ καὶ τῇ προσληφθείσῃ φύσει (ἐξ αὐτῆς γὰρ αὐτὸ κελεύεις ἐκπορεύεσθαι), εἴη ἂν ἀλύτοις λόγοις ἀποδείξωσιν ὁμοούσιος καὶ ἡ ἐν τῷ Χριστῷ θεότης τῇ ἐν αὐτῷ ἀνθρωπότητι. ... καὶ κατὰ τοῦ Πατρὸς τὸ σὸν συνάγει δόγμα διὰ τῆς αὐτῆς τῶν λόγων θεωρίας τὸ τῆς σαρκὸς ὁμοούσιον».

⁵⁶³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4δ, PG 102, 389^A (EΠΕ 133, 434²⁸⁻²⁹).

⁵⁶⁴ Μία άποψη θέλει όσους εισήγαγαν το Filioque να μην εμπνέονται απαραίτητα από τη διδασκαλία των Αγίων Αμβροσίου, Αυγουστίνου και Ιερωνύμου, αλλά να ανατρέχουν σε αυτή, με σκοπό να δικαιολογήσουν την προσθήκη στο Σύμβολο της Πίστεως. Βλ. σχετικά C. ARAMPATZIS, «Ambrose of Milan in the Byzantine Tradition», *Studia Ambrosiana* 9, σελ. 315: «the Latins, in order to excuse their addition as an explanatory extension in the credo, use Latin fathers' texts and opinions, such as Ambrose, Augustine and Jerome».

⁵⁶⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 5ξ, PG 102, 345^A (EΠΕ 133, 394⁸⁻¹²): «Οὐδὲ γὰρ οὐδ' ἤρκεσεν αὐτοῖς οὔτε τῆς Δεσποτικῆς φωνῆς ἡ διαστροφή οὔτε τοῦ κήρυκος τῆς εὐσεβείας ἡ πρὸς ἀσεβείαν διαβολή· ἀλλ' ἀτελεῖς αὐτῶν ἡγοῦνται τὸ σπουδάσμα, εἰ μὴ καὶ οὗς Πατέρας ὑμνοῦσι ζητήσουσι δι' ὧν ἐξυβρίζουσιν».

Εν συνεχεία, ο ιερός πατήρ αναρωτιέται ποιό θεωρούν ως πατέρες τους προαναφερθέντες Αγίους και διασώζουν το δίκαιό τους, αυτοί που παραδέχονται, ότι δεν διδάσκουν κάτι αντίθετο από όσα δίδαξε ο Κύριος, ή όσοι επιχειρούν να τους χρησιμοποιήσουν με τρόπο αντίθετο από τη διδασκαλία του Κυρίου, που αναφέρει, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Για τον Ι. Φώτιο είναι φανερό, ότι η αίρεση αυτούς του Αγίου τους καλεί πατέρες μόνο κατ' όνομα. Με τα έργα της, όμως, και τις μηχανορραφίες της επιχειρεί να τους οικειοποιηθεί και να τους στρέψει στο μέρος όσων μάχονται το Θεό⁵⁶⁶. Ο ιερός πατήρ στην πορεία του λόγου του αναφέρει, ότι όποιος διαμηνύει ότι οι εν λόγω Άγιοι διδάσκουν κάτι αντίθετο από τα λόγια του Κυρίου, τότε είναι υβριστής τους και άξιος καταδίκης. Σύμφωνα με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως οι υπέρμαχοι του Filioque διαδίδουν, ότι οι Άγιοι Αμβρόσιος και Αυγουστίνος στα κείμενά τους αναφέρουν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό. Αυτό το επιχείρημα, σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο στερείται σημασίας. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, διότι αν διδάχθηκαν σχετικά και δεν άλλαξαν γνώμη, ή αν υποβλήθηκαν σε έλεγχο επί του θέματος και δεν μετέβαλαν τη γνώμη τους, τότε οι εισηγητές του Filioque παραθέτουν τη δική τους γνώμη και την ανάγουν στη διδασκαλία των ιερών πατέρων της Δύσεως. Ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος θεωρεί ότι οι Άγιοι Αμβρόσιος και Αυγουστίνος, είναι πιθανό να παρουσίασαν κάποια άγνοια ή αβλεψία στη διδασκαλία τους, ωστόσο όταν διδάσκονταν δεν έφεραν αντιρρήσεις και δεν μπορούν να αποτελούν καταφύγιο προς όσους δεν παρουσιάζουν καμία ομοιότητα μαζί τους⁵⁶⁷.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει με το θέμα της πρόσληψης των μεγάλων Δυτικών Πατέρων από όσους υποστηρίζουν το Filioque, αναφέροντας, ότι τους καλούν πατέρες όχι για να τους απονείμουν την απαραίτητη τιμή, αλλά «ἵν' εὐρήσῃσι δι' ὧν ἂν γένοιτο πατραλοῖαι»⁵⁶⁸. Εν συνεχεία προβαίνει σε μία ακόμη ανάλυση ενός παύλειου χωρίου. Το χωρίο αυτό αναφέρει, ότι 'ακόμα κι αν κάποιος από τους Αποστόλους, ή άγγελος από τον ουρανό σας ευαγγελίζεται σε εσάς κάτι διαφορετικό από αυτά που σας ευαγγελιζόμαστε, ας είναι αναθεματισμένος'⁵⁶⁹. Ο ιερός πατήρ σημειώνει, ότι κατά τον Απόστολο Παύλο, αν σε κάποιον παρουσιασθεί διαφορετικό φρόνημα από αυτό που διδάσκεται στο Ευαγγέλιο, πρέπει να τεθεί στο ανάθεμα. Είναι αξιοσημείωτο, ότι από το ενδεχόμενο ανάθεμα δεν εξαιρεί ούτε τον εαυτό του, αφού αναφέρεται στους Αποστόλους, ενώ κάνει λόγο ακόμα και για τους αγγέλους.

Απευθυνόμενος στον παραλήπτη του λόγου, ο Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος αναφέρει το λόγο για τον οποίο ο αποδέκτης του λόγου καλεί ως πατέρες τους προαναφερθέντες Αγίους. Ο λόγος αυτός εντοπίζεται στο γεγονός, ότι θέλει να καταστήσει κοινωνούς της

---

⁵⁶⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξζ, PG 102, 345^{AB} (EΠΕ 133, 394²⁴⁻²⁹): «Καὶ γὰρ πῶς οὐ ἔστι κατάδηλον, ὡς ἡ αἵρεσις ῥήματι μὲν τοὺς εἰρημένους ἄνδρας Πατέρας καλεῖ (γυμνῶ γὰρ καὶ τιμῆς ἀπάσης οὐ φθονεῖ μεταδιδόναι τῷ ὀνόματι) ἔργῳ δὲ καὶ τῇ κατασκευαζούσῃ μηχανῇ τὸ οἰκεῖον βούλημα εἰς τὴν τῶν θεομάχων καὶ φθοροποιῶν μοῖραν αὐτοῦς ἀπελαύνουσιν».

⁵⁶⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξη, PG 102, 348^A (EΠΕ 133, 396⁸⁻¹³).

⁵⁶⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξθ, PG 102, 348^C (EΠΕ 133, 396²⁹⁻³⁰).

⁵⁶⁹ Γαλ. 1, 8.

δικής του ‘ύβρεως’ αυτούς που αποκαλεί πατέρες, διότι διαφορετικά «ἀβίωτόν σοι τὸν βίον ἡγή»⁵⁷⁰. Επιπλέον, προσθέτει ο ιερός πατήρ, ότι ο αποδέκτης του λόγου επιχειρεί να αποδώσει ὕβρη στα δόγματα που εκφράστηκαν από τον Ιησού Χριστό, από τους μαθητές Του, από όλες τις Οικουμενικές Συνόδους και στην ευσεβή πίστη που κηρύσσεται σε ολόκληρη την οικουμένη⁵⁷¹. Ο Ι. Φώτιος, συνεχίζοντας το ίδιο επιχείρημα, αναφέρει, ότι οι Άγιοι Αμβρόσιος και Αυγουστίνος, καθώς και όλοι οι μεγάλοι πατέρες της Δύσεως δεν παρουσίασαν τα ίδια σοφίσματα, ούτε την ίδια απείθεια και ασέβεια. Για αυτό το λόγο δεν θα τεθούν στο ανάθεμα, στο οποίο θα τεθεί ο αποδέκτης του λόγου⁵⁷² και όσοι αποδέχονται την προσθήκη του Filioque.

Στη συνέχεια του λόγου του ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάζει ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον επιχείρημα. Απευθυνόμενος στον παραλήπτη του λόγου αναφέρει, ότι είναι πιθανό κάποια από αυτά που ο παραλήπτης θεωρεί, ότι διδάσκονται από τους προαναφερθέντες μεγάλους δυτικούς Αγίους, όντως να αποτελούν μέρος των συγγραμμάτων τους. Ωστόσο, ακόμα και στους άριστους, κατά τον Ι. Φώτιο, εντοπίζονται σφάλματα, διότι είναι άνθρωποι⁵⁷³. Η δέουσα συμπεριφορά σύμφωνα με τον ιερό πατέρα είναι η μίμηση των τέκνων του Νώε κατά τη διάρκεια της μέθης του, όπου τον κάλυψαν με τα ρούχα του, έχοντας στραμμένο προς άλλη κατεύθυνση το βλέμμα τους, για να μη δουν τη γύμνια του, την οποία τους είχε αναγγείλει ο αδελφός τους, Χαμ⁵⁷⁴. Έτσι, οι οπαδοί του Filioque παραλληλίζονται με τον Χαμ. Ο Χαμ, όχι επειδή αποκάλυψε, αλλά επειδή δεν κάλυψε τη πατρική ‘ασχημοσύνη’, καταράστηκε από τον Νώε⁵⁷⁵, ενώ όσοι ασπάζονται το Filioque, αποκαλύπτουν τα λάθη των πατέρων τους και υπερηφανεύονται για αυτό. Ο Χαμ διέδωσε κάτι που δεν έπρεπε στους αδελφούς του, ενώ όσοι ακολουθούν τη δυτική καινοτομία δεν περιορίζονται σε ένα ή δύο πρόσωπα, αλλά «τὴν οἰκουμένην θέατρον καθίζων μέγα μὲν σαλπίζεις, ὡς οἱ σοὶ Πατέρες ἐνασχημονοῦσι»⁵⁷⁶. Με αυτή την πρακτική, όσοι ακολουθούν το Filioque ασελγούν με τα σφάλματα των πατέρων τους και χαίρονται με την ἀτίμωσή τους, ενώ παράλληλα αναζητούν νέους μετόχους του εξευτελισμού τους⁵⁷⁷.

---

⁵⁷⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξθ, PG 102, 349^B (EΠΕ 133, 398²¹⁻²²).

⁵⁷¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξθ, PG 102, 349^{AB} (EΠΕ 133, 398¹⁵⁻²⁰).

⁵⁷² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ξθ, PG 102, 349^C (EΠΕ 133, 398²⁹⁻⁴⁰⁰): «εἰς μὲν τοὺς μακαρίους ἄνδρας ἐκείνους, ὥσπερ οὐδὲν αὐτοῖς τῶν σῶν μετῆν σοφισμάτων οὐδὲ τῆς ἀπειθείας καὶ ἀσεβείας, οὕτως οὐδὲ τὸ σὸν ἀνάθεμα χώραν εὐρήσει διαβαίνειν».

⁵⁷³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ο, PG 102, 352^A (EΠΕ 133, 400⁶⁻¹¹): «ἄπερ σὺ κατηγορεῖς, ἐκείνοις οὕτω περιφανῶς δογματίζεται, ἀλλ’ εἰ καὶ τοιοῦτόν τι συνέπεσεν αὐτοὺς εἰπεῖν (ἄνθρωποι γὰρ ἦσαν καὶ ἀνθρωπίνου παρολισθήματος οὐκ ἔστι διαπαντὸς ὑπεράνω φέρεσθαι τὸν ἐκ πηλοῦ καὶ ρεοῦσης ὕλης συγκείμενον· ἔσθ’ ὅτε δὲ καὶ τοῖς ἀρίστοις ἐπιφύεται τινα κηλῖδος ἴχνη)».

⁵⁷⁴ Γεν. 9, 20-23.

⁵⁷⁵ Γεν. 9, 25.

⁵⁷⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ο, PG 102, 352^B (EΠΕ 133, 400²¹⁻²³).

⁵⁷⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ο, PG 102, 352^B (EΠΕ 133, 400²³⁻²⁶).

Ο Ι. Φώτιος στη συνέχεια λαμβάνει ως δεδομένο ότι προκύπτει από τα συγγράμματα των μεγάλων Αγίων της Δύσεως, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό. Διερωτάται, όμως, πώς μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι δεν έχουν υποστεί αλλοιώσεις τα κείμενά τους με το πέρασμα του χρόνου⁵⁷⁸. Ολοκληρώνει τον συλλογισμό του αναφέροντας, ότι η ασέβεια και η τόλμη για τα ατόλμητα δεν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο των νέων αιρετικών. Ο πολυμήχανος εχθρός του γένους (εννοείται ο διάβολος) δεν έχει έλλειψη τέτοιων πρακτικών⁵⁷⁹.

Ο ιερός πατήρ συνεχίζοντας με το ίδιο δεδομένο, εξηγεί στον αποδέκτη του λόγου του, τους λόγους για τους οποίους, κάποιοι δυτικοί πατέρες, είχαν τέτοιου είδους αναφορές στα κείμενά τους. Αυτοί οι λόγοι εντοπίζονται σε ανάγκες συγκεκριμένης περιστάσεως, ή ως άμυνα προς τους ειδωλόατρους και απάντηση προς κάποια αιρετική άποψη, ή από συγκατάβαση στην αδυναμία κατανόησης των ακροατών, ή για κάποιον άλλο παρόμοιο λόγο⁵⁸⁰. Βέβαια οι Άγιοι Αυγουστίνος και Ιερώνυμος δεν παρουσίασαν το ακριβές περιεχόμενο της πίστεως⁵⁸¹ με αυτό τον τρόπο, σε αντίθεση με όσους ασπάζονται το Filioque, οι οποίοι ανήγαγαν τη συγκεκριμένη διδασκαλία των εν λόγω Αγίων σε δόγμα και νόμο. Με αυτή την πρακτική όμως όσοι ακολουθούν αυτή τη διδασκαλία, οδηγούνται στην απώλεια μένοντας αβοήθητοι και φιλονικούν για να παρασύρουν στη δική τους παράνοια τους πατέρες τους⁵⁸².

Με την αιτιολόγηση των γραφομένων των Αγίων Αμβροσίου, Αυγουστίνου και Ιερωνύμου συνεχίζει το λόγο του ο Ι. Φώτιος. Επ' αυτού επικαλείται δύο χωρία της Καινής Διαθήκης, στα οποία πρωταγωνιστεί ο Απόστολος Παύλος. Το πρώτο χωρίο λαμβάνεται από την ομιλία του Αποστόλου στον Άρειο Πάγο. Ο Απόστολος των εθνών μιλώντας προς τους Ελληνιστές, συγκαταβαίνοντας προς την αδυναμία τους, είπε 'καθώς διερχόμουν και παρατηρούσα τους σεβάσμιους χώρους σας, βρήκα και ένα βωμό στον οποίο επιγραφόταν: στον άγνωστο Θεό· αυτόν τον οποίο τιμάτε, ενώ τον αγνοείτε, θα σας τον φανερώσω εγώ'⁵⁸³. Ο ιερός πατήρ απευθυνόμενος προσωπικά στον αποδέκτη του λόγου, διερωτάται, ότι μέσω αυτών από τα οποία ο διδάσκαλος της Εκκλησίας θέλοντας να μεταστρέψει από την ασέβεια στην ευσέβεια τους σοφούς των Ελλήνων, θα τα αναγάγει σε δόγμα και θα

---

⁵⁷⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σα, PG 102, 352^B (EΠΕ 133, 400²⁷⁻³⁰): «Εἶπεν Ἀυγουστίνος καὶ Ἱερώνυμος τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Καὶ πόθεν ἔστι λαβεῖν ἢ δοῦναι πίστιν, τοσούτου ῥεύσαντος χρόνου, ὅτι μὴ αὐτῶν κεκακουργηταὶ τὰ συντάγματα;».

⁵⁷⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σα, PG 102, 352^{BC} (EΠΕ 133, 400³⁰⁻⁴⁰²).

⁵⁸⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, οβ, PG 102, 352^C (EΠΕ 133, 402³⁻⁸): «Εἶπον οὖς σὺ λέγεις ταῦτα. Εἰ δὲ διὰ τινὰ περίστασιν ἢ πρὸς Ἑλληνιστῶν ἀντιφερόμενοι λύσαν ἢ πρὸς ἄλλην αἰρετικὴν διαμαχομένην δόξαν ἢ τῆ τῶν ἀκροατῶν συγκαταβαίνοντες ἀσθενεῖα, ἢ πόσα τοιαῦτα καθεκᾶσθιν ὁ ἀνθρώπινος ἐπιδείκνυσι βίος ... ἀφεῖναι συνέπεσε φωνήν».

⁵⁸¹ Σχετικά με την αξία του ακριβούς περιεχομένου της πίστεως, με αναφορά στην ακρίβεια της μετάφρασης της Αγίας Γραφής αναφέρεται ο Ι. Αυγουστίνος στην αλληλογραφία του με τον Άγιο Ιερώνυμο. Βλ. σχετικά ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΧΑΤΖΗΦΡΑΙΜΙΔΗΣ, *Η αλληλογραφία των Αγίων Αυγουστίνου και Ιερώνυμου*, σελ. 138.

⁵⁸² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, οβ, PG 102, 352^{C-353}^A (EΠΕ 133, 402⁸⁻¹¹): «πῶς σὺ τὸ μὴ κατὰ δογματικὴν ἐκείνοις ἔννοιαν εἰρημένον, δόγμα καὶ νόμον ποιῶν σαυτῷ μὲν ἀνοήθητον τὴν ἀπώλειαν ἐπάγεις, ἐκείνους δὲ συγκατασπᾶν τῇ σῆ φιλονεικείᾳ ἀπονοία;».

⁵⁸³ Πραξ. 17, 23.

τολμήσει (ο αποδέκτης) να διδάξει, ότι αυτός που καθαίρεσε τα είδωλα, σεβόταν αυτόν που ο Ελληνισμός ονόμαζε άγνωστο Θεό⁵⁸⁴. Σε αυτό το σημείο ο Κωνσταντινούπολεως Φώτιος παρουσιάζει μία παράδοση, που αναφέρει, ότι ο βωμός ήταν αφιερωμένος στον θεό Παν⁵⁸⁵. Οι Αθηναίοι λόγω της μη κατανόησης του ονόματος του θεού που τιμούσαν, έγραψαν στην επιγραφή 'Στον άγνωστο Θεό'. Επειδή λοιπόν ο Απόστολος Παύλος έβλεπε, ότι οι Έλληνες δεν πείθονταν από τις προφητείες και τα λόγια του Κυρίου⁵⁸⁶, επιχειρεί να τους οδηγήσει στη λατρεία του Θεού μέσω των ιερών τόπων τους⁵⁸⁷. Σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο ο Απόστολος των εθνών Παύλος μεταχειρίζεται τα μέσα του διαβόλου⁵⁸⁸ (βωμός του αγνώστου θεού) για να καταστείλει την εξουσία του, έτσι από την πλάνη οδηγεί τους Αθηναίους στην ευσέβεια. Ο ιερός πατήρ απευθυνόμενος στον αποδέκτη του λόγου αναρωτιέται μήπως, διότι, ο Απόστολος Παύλος με τα όπλα του εχθρού νίκησε τον εχθρό, για αυτό θα τιμά και θα καλεί ως θεία τα όπλα του εχθρού. Ο Ι. Φώτιος, κλείνοντας το επιχείρημα που αντλείται από το πρώτο χωρίο της Αγίας Γραφής, αναφέρει, ότι μπορούν να ληφθούν πολλά ακόμα παραδείγματα παρόμοιας συμπεριφοράς, από αυτόν που διακυβέρνησε τα πάντα με σοφία (εννοείται ο Απόστολος Παύλος), επειδή έδειξε σύννευση στη δύναμη του Αγίου Πνεύματος⁵⁸⁹. Το δεύτερο χωρίο αντλείται από τις επιστολές του Αποστόλου των εθνών. Δεν αποτελεί κάποιο παράδειγμα, αλλά ομολογία της δράσης του. Στην πρώτη επιστολή προς τους Κορινθίους, κηρύσσεται από τον Απόστολο Παύλο ότι: 'έζησα ανάμεσα στους Ιουδαίους σαν Ιουδαίος, για να κερδίσω τους Ιουδαίους· έζησα ανάμεσα σε όσους ακολουθούσαν τις εντολές του νόμου σαν να βρίσκομαι κάτω από το νόμο, για να κερδίσω όσους ζουν κάτω από το νόμο· έζησα ανάμεσα σε όσους ζουν έξω από το νόμο σα να βρίσκομαι έξω από το νόμο, χωρίς να είμαι έξω από το νόμο του Θεού, αλλά έννομος εν Χριστώ, για να κερδίσω όσους ήταν έξω από το νόμο'⁵⁹⁰. Από τη δράση του Αποστόλου Παύλου δεν ανακαινίζεται ο Ιουδαϊσμός, ούτε νομοθετείται η ανομία εις βάρος των θείων και των ανθρωπίνων θεσμών⁵⁹¹.

Αντίστοιχα με την αναφορά των Αγίων Αμβροσίου, Αυγουστίνου και Ιερωνύμου περί της εκ του Υιού εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, υπάρχουν διάφορες αναφορές από

⁵⁸⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σγ, PG 102, 353^{AB} (EΠΕ 133, 402²⁰⁻²⁵): «Δι' ὧν τῆς Ἐκκλησίας ὁ διδάσκαλος τοὺς Ἑλλήνων σοφοὺς ἐθήρα, καὶ τῆς ἀσεβείας πρὸς τὴν εὐσέβειαν ἐχειραγωγεί καὶ μετέφερε, ταῦτα σὺ δόγμα ποιήσεις, καὶ κηρύττειν τολμήσεις τὸν καθαιρέτην τῶν εἰδώλων καταγγέλλειν, ὃν ἐσέβετο καὶ ὠνόμαζεν ὁ Ἑλληνισμὸς ἄγνωστον Θεόν;».

⁵⁸⁵ Σχετικά με τον θεό Παν βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Πάν», *ΘΗΕ* 9, στ. 1111.

⁵⁸⁶ Ο Ι. Φώτιος μνημονεύει τις αντιδράσεις των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας. Βλ. Πραξ. 17, 1-15.

⁵⁸⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σγ, PG 102, 353^B (EΠΕ 133, 402²⁹-404²): «Ἐπεὶ γὰρ ἐκ τῶν προφητικῶν χρησμῶν καὶ τῶν Δεσποτικῶν λογίων ὁ περιδέξιος ἐκεῖνος καὶ οὐράνιος ἄνθρωπος μὴ πειθόμενον ἑώρα τὸ Ἑλληνικόν, ἐξ αὐτῶν αὐτοὺς τῶν θεοστυγῶν σεβασμάτων εἰς τὸ τοῦ Δημιουργοῦ μετακαλεῖται σέβας».

⁵⁸⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σγ, PG 102, 353^C (EΠΕ 133, 404¹⁰⁻¹²): «Οὕτως ἦν ἐκεῖνος ὁ μετάρσιος νοῦς διὰ τῶν ὄπλων τοῦ ἐχθροῦ αὐτὸν κατατιτρώσκει τὸν ἐχθρὸν καὶ αἰχμαλωτίζειν δραστήριός τε καὶ τὴν ἄνωθεν ἑαυτῷ φέρειν ἰσχύν».

⁵⁸⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σγ, PG 102, 353^C-356^A (EΠΕ 133, 404¹²⁻¹⁷).

⁵⁹⁰ Α' Κορ. 9, 20-21.

⁵⁹¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, οδ, PG 102, 356^{AB} (EΠΕ 133, 404¹⁸⁻²⁵).

πατέρες που δεν αντιστοιχούν στη δογματική ακρίβεια. Τέτοιο παράδειγμα είναι τα 'Κλημέντια', δηλαδή έργα που αποδίδονται στον Κλήμεντα Ρώμης⁵⁹², για τα οποία ο Ι. Φώτιος παρουσιάζει μία παλαιά παράδοση, που αναφέρει ότι γράφηκαν με το πρόσταγμα του Αποστόλου Πέτρου⁵⁹³. Ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης αναφέρεται στον Κλήμεντα Ρώμης, ως φιλόσοφο Κλήμη, ο οποίος αναφερόταν στους λόγους των όντων, ή παραδείγματα όπως αναφέρει ο ίδιος ο Αρεοπαγίτης, με τρόπο που θυμίζει τις πλατωνικές ιδέες. Πρέπει βέβαια να αναφερθεί, ότι αυτή η αναφορά του Αρεοπαγίτη ελέγχεται από τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, ενώ ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει, ότι ο Κλήμης Ρώμης ήταν επηρεασμένος από κάποια δοξασία και έκανε λόγο για αρχικές αιτίες στη γένεση των όντων⁵⁹⁴.

Ως τέτοιου είδους παραδείγματα, δηλαδή έργων που δεν απηχούν τη δογματική ακρίβεια της Εκκλησίας, ο Ι. Φώτιος προσάγει, επιπλέον, τους Αγίους Διονύσιο Αλεξανδρείας και Μεθόδιο Πατάρων. Ο επίσκοπος Αλεξανδρείας Διονύσιος αποστρεφόμενος τη διδασκαλία του Σαβελλίου, προσέγγισε κατά κάποιο τρόπο τη διδασκαλία του Αρείου⁵⁹⁵. Ο ιερομάρτυρας Μεθόδιος Πατάρων δεν απορρίπτει, ότι η ασώματη και απαθής φύση των αγγέλων εξέπεσε σε έρωτα με το θνητό και ομιλία με τα σώματα. Παρόμοια παραδείγματα αποτελούν οι ιεροί διδάσκαλοι Πάνταινος και Κλήμης⁵⁹⁶, Πιέριος, Πάμφιλος και Θεόγνωστος, των οποίων δεν γίνονται αποδεκτές όλες οι θέσεις, αλλά τιμώνται για τον καλό τους βίο και τις άλλες διδασκαλίες τους, ενώ οι Πάμφιλος και Πιέριος έλαβαν τον

---

⁵⁹² Τα 'Κλημέντια' αποδίδονται ψευδευγράφως στον Κλήμεντα Ρώμης και πιθανόν συντάχθηκαν κατά τα τέλη του 3^{ου} αιώνα. Τα 'Κλημέντια' συνθέτουν: α) η *Επιστολή Πέτρου προς Ιάκωβον*, β) η *Διαμαρτυρία περι των τῶ βιβλίον λαβόντων*, γ) η *Επιστολή Κλήμεντος προς Ιάκωβον* και δ) μία συλλογή είκοσι ομιλιών του Αποστόλου Πέτρου, που αποδίδονται περιληπτικά. Σχετικά με τα 'Κλημέντια' βλ. Κ. ΜΠΟΝΗΣ, *Χριστιανική Γραμματεία Α'*, σελ. 207-217 και Π. ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή», σελ. 10-13.

⁵⁹³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, οε, PG 102, 356^B (EPE 133, 404²⁸-406²).

⁵⁹⁴ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, 5, 9, PG 3, 824^D: «Εἰ δὲ ὁ φιλόσοφος ἀξιοῖ Κλήμης καὶ πρὸς τι παραδείγματα λέγεσθαι τὰ ἐν τοῖς οὖσιν ἀρχηγικώτερα, πρόεισι μὲν οὐ διὰ κυρίων καὶ παντελῶν καὶ ἀπλῶν ὀνομάτων ὁ λόγος αὐτῶ». ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Σχόλια*, PG 4, 329^{BCD}: «Παράγει μέντοι καὶ τὸν μακάριον Κλήμεντα, τὸν Ρώμης ἐπίσκοπον, οὗ μέμνηται ὁ Ἀπόστολος, εἰπόντα, 'ἐν τοῖς οὖσιν εἶναι παραδείγματα ἀρχηγικώτερα, οἷον τῶν πρὸς τι' ... Ποῦ δὲ ταῦτα εἶπεν ὁ ἅγιος Κλήμης, οὐκ ἐδήλωσε». Πρβλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Παράφρασις*, 10, PG 3, 848^D: «Ὁ μέντοι φιλόσοφος Κλήμης ὁ Ρώμης ἐπίσκοπος, ὡς φασι τινες ἐξηγούμενοι, δόξη τινὶ κατηκολούθησε λεγούση, καὶ ἐν τῇ γενέσει τῶν αἰσθητῶν εἶναι τινὰς ἀρχικὰς αἰτίας».

⁵⁹⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, οε, PG 102, 356^B (EPE 133, 406²⁻³): «τὸν Ἀλεξανδρείας Διονύσιον ἐξ ἀντιπνοίας τῆς πρὸς τὸν Σαβέλλιον μικροῦ τῶ Ἀρείῳ χεῖρα προτείνοντα». Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περί Διονυσίου Ἀλεξανδρείας*, 4, PG 25, 483^A: «Φασι τοίνυν ἐν ἐπιστολῇ τὸν μακάριον Διονύσιον εἰρηκεῖναι, ποίημα καὶ γενητὸν εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ μῆτε δὲ φύσει ἴδιον, ἀλλὰ ξένον κατ' οὐσίαν αὐτὸν εἶναι τοῦ πατρός, ὡσπερ ἐστὶν ὁ γεωργὸς πρὸς τὴν ἄμπελον καὶ ὁ ναυπηγὸς πρὸς τὸ σκάφος· καὶ γὰρ ὡς ποίημα ὦν οὐκ ἦν πρὶν γένηται. ναὶ ἔγραψεν, ὁμολογοῦμεν καὶ ἡμεῖς εἶναι τοιαύτην ἐπιστολὴν αὐτοῦ. ἀλλ' ὡσπερ ταύτην ἔγραψεν, οὕτως καὶ ἐτέρας πλείστας ἐπιστολάς ἔγραψε καὶ ἔδει καὶ ταύταις ἐντυχεῖν αὐτοῦς, ἵνα ἐκ πασῶν καὶ μὴ μόνης ἐκ τῆς μιᾶς ἢ πίστις δειχθῇ τοῦ ἀνδρός». Οἱ Σαβελλιανοὶ καὶ κάποιοι πιστοὶ τῆς τοπικῆς Εκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας εκμεταλλεζόμενοι τὴν ἀστοχεῖς εκφράσεις τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας κατέφυγαν στὸν Διονύσιο Ρώμης. Ἔτσι, δημιουργήθηκε ἡ 'ἐρίδα τῶν δύο Διονυσίων'. Βλ. σχετικὰ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, σελ. 246-249.

⁵⁹⁶ Ἀφοῦ προηγήθηκε ἡ αναφορά στὸν Κλήμεντα Ρώμης, κατανοοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν Ι. Φώτιο ἀναφέρεται ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς. Αὐτὴ ἡ θέση ἐνισχύεται, ἀν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἀναφέρεται μαζί με τὸν Πάνταινο, τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ διάδοχος στὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας. Βλ. σχετικὰ R. JANIN, «Κλήμης. Ὁ Ἀλεξανδρεὺς», *ΘHE* 7, στ. 636-637.

μαρτυρικό στέφανο. Αντίστοιχα παραδείγματα από τη Δύση είναι οι Άγιοι Ειρηναίος Λυώνος και ο μαθητής του, Ιππόλυτος Ρώμης, ο οποίος μαρτύρησε. Οι δύο αυτοί Άγιοι είναι θαυμαστοί ως προς τις αρετές τους, αλλά κάποιες φορές η διδασκαλία τους απομακρύνεται από τη δογματική ακρίβεια⁵⁹⁷. Παρόμοια αναφορά κάνει ο Ι. Φώτιος στην προγενέστερη επιστολή προς τον μητροπολίτη Ακυλίας, όπου αναφέρεται επιπλέον ο Παπίας⁵⁹⁸.

Συνεχίζοντας, ο Ι. Φώτιος εκθέτει τη δέουσα αντιμετώπιση των πατέρων. Όταν κάποιος τιμάται ως Άγιος από τους πιστούς, δεν είναι απαγορευτικό να απορρίπτεται ένα μέρος όσων έγραψε, καθώς παράλληλα δεν απορρίπτονται και οι ίδιοι⁵⁹⁹. Υπό αυτό το πρίσμα, πρέπει να αναφερθεί ότι ο Ι. Αυγουστίνος δεν έκανε κάτι ξένο προς την ορθόδοξη παράδοση. Αντιθέτως, επιχείρησε να δώσει κάποιες απαντήσεις σχετικά με την ορθόδοξη πίστη στη γλώσσα του χώρου και της εποχής του. Στην προσπάθειά του αυτή, ειδικά λόγω της πρότερης σχέσης του με το Μανιχαϊσμό και τον Νεοπλατωνισμό, σαφώς περιέπεσε σε κάποια σφάλματα. Σε αντίστοιχα σφάλματα όμως περιέπεσαν και προηγούμενοι αυτού πατέρες, οι οποίοι ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τη φιλοσοφική γλώσσα της εποχής τους για να εκφράσουν την ορθόδοξη πίστη⁶⁰⁰.

Στην πορεία του λόγου του ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως φέρει ένα παρόμοιο επιχείρημα σχετικά με το Μ. Βασίλειο. Ο αρχιεπίσκοπος Καισαρείας, σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο, αποσιωπούσε τη θεότητα του Αγίου Πνεύματος. Ο Μ. Βασίλειος συνέτασσε τους λόγους του κριτικά και ανακήρυσσε την ευσεβή πίστη βαθμιαία, για να εισέλθει με ήρεμο τρόπο η δογματική ακεραιότητα στις ψυχές των ανθρώπων, διότι η ταχεία και αθρόα προβολή της λάμπης θα μπορούσε να αμαυρώσει τα νοερά όμματα. Έτσι, τηρούσε σιγή σε αυτό που φλεγόταν να κηρύξει, ώστε στον δέοντα καιρό να μπορεί να διδάξει μεγαλοφώνως αυτό που αποσιωπούσε⁶⁰¹. Υπάρχουν πολλές αντίστοιχες περιπτώσεις, όπου, σημειώνει ο

---

⁵⁹⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σφ, PG 102, 356^{BC}-357^A (EPE 133, 406³⁻¹⁸).

⁵⁹⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολὴ 291, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 149³²⁵⁻³³¹ (PG 102, 813^C-816^A): «ἐτι μὴν καὶ Εἰρηναῖον τὸν Λουγδούνων ἐπίσκοπον καὶ Παπίαν τὸν τῆς Ἱεραπόλεως, τὸν μὲν τοῦ μαρτυρίου τὸν στέφανον ἀναδησάμενον, τοὺς δὲ ἄνδρας ὄντας ἀποστολικούς καὶ τοῖς τοῦ βίου τρόποις τὸ θαυμάσιον ἐξαστράπτοντας-ἀλλ' οὖν ἐν οἷς γε τῆς ἀληθείας ὀλιγόρησαν καὶ παρηνέχθησαν φθέγγασθαι ἅπ' ἐναντίας τοῦ κοινού καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δόγματος, ἐν τούτοις μὲν οὐχ ἐπόμεθα, τῆς πατρικῆς δὲ τιμῆς καὶ δόξης οὐ μενοῦν οὐδένα αὐτῶν περικόπτομεν».

⁵⁹⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σφ, PG 102, 357^A (EPE 133, 406¹⁹⁻²³).

⁶⁰⁰ PHILIP ZYMARIS, «Neoplatonism, the *Filioque* and Photios' Mystagogy», *GOTR* 46.3-4, σελ. 346.

⁶⁰¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σφ, PG 102, 357^{BC} (EPE 133, 406³⁴-408¹⁵): «τὸν μέγαν Βασίλειον τις οὐκ οἶδε ψυχῆς μὲν θαλάμοις ἀκήρατον συντηροῦντα τὴν εὐσέβειαν, ὑποσιγῶντα δὲ τοῦ Πνεύματος τὴν θεϊότητα; ... Οὗτος οὖν οἰκονομῶν ἐν κρίσει τοὺς λόγους αὐτοῦ καὶ μᾶλλον ἀνακηρῦττεσθαι τῇ κατὰ μικρὸν ἐπιδόσει μεθοδεύων τὴν εὐσέβειαν ... διὰ τοῦτο σιγᾶ μὲν ὁ πρὸ παντὸς ἄλλου κηρῦσσειν ἐπυρπολεῖτο· ἔπραττε δὲ τὴν σιγὴν ὥστε μᾶλλον καιροῦ παρόντος μεγαλοφωνότερον ἔχειν τὸ σιωπώμενον κηρῦσσειν». Βλ. εισαγωγή της παρούσης εργασίας, όπου και μικρή παράθεση της διδασκαλίας του Μ. Βασιλείου περί του 'εἶναι' του Αγίου Πνεύματος. Βλ. επιπλέον Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, *Ἱστορία δογμάτων Β'*, σελ. 387-388: «Ο Μ. Βασίλειος, στήν προσπάθειά του νά βοηθήσει, ὥστε οἱ Πνευματομάχοι νά ἐπιστρέψουν στήν Ἐκκλησία, ἀπέφυγε νά χρησιμοποιήσει ὄρους καὶ ἐκφράσεις πού θά ἐνοχλοῦσαν καὶ τοὺς ὁποίους οἱ Πνευματομάχοι ἐκ προοιμίου θά ἀπέρριπταν. Σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ θά πρέπει νά ἀποδώσουμε τὸ ὅτι δὲν χρησιμοποίησε τὸν ὄρο «ὁμοούσιον» περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὸ ὅτι γιὰ νά ἀποφύγει τὴν τριθεΐα δὲν ὀνομάζει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εὐθέως Θεό. Αὐτὴ τὴν τακτικὴ τοῦ Μ. Βασιλείου

Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, πολλοί δεν παρέθεσαν αμέσως την πληρότητα της αληθείας, αλλά υπέμειναν μέχρι τον δέοντα καιρό. Αυτοί οι πατέρες είναι θαυμαστοί για την υπέρλογη έμπνευση και τη σοφή τους οικονομία. Αν όμως κάποιος επιχειρεί να αναγάγει σε δόγμα κάποια παρόμοια διδασκαλία, που δεν παρουσιάζει το πλήρες περιεχόμενο της πίστεως, αυτός πρέπει να θεωρείται ότι είναι εχθρός των Αγίων και της αληθείας και ότι λυμαίνεται την κοινή ευσέβεια. Αυτός ο άνθρωπος πρέπει να καταδικαστεί συνοδικά όντας ένοχος για όσα προκάλεσε στον εαυτό του⁶⁰².

2) Οι πάπες Ρώμης και η θέση τους σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος

Ο Ι. Φώτιος σε αυτό το σημείο της *Μυσταγωγίας* λαμβάνει επιχειρήματα εναντίον της αποδοχής του Filioque, από την ιστορία της Εκκλησίας της Δύσεως και τη συμπεριφορά που παρουσίασαν κάποιοι πάπες Ρώμης. Κοινή συνισταμένη των προκαθημένων της Δυτικής Εκκλησίας που παρατίθενται από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, είναι, ότι αποτελούν πρόσωπα σύγχρονα των Οικουμενικών Συνόδων, ή που ενέκριναν τα πρακτικά τους. Ο ιερός πατήρ κάνει μία εισαγωγική αναφορά πριν περάσει στη σχετική διδασκαλία, όπου αναφέρεται, ότι στο ζόφο που παρουσιάζουν οι υποστηρικτές του Filioque, αντιπαραβάλλεται το νοερό και ανέσπερο φως της ορθής πίστεως. Στη θέση, ότι ο Άγιος Αμβρόσιος είπε ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό, αντιτάσσεται η ορθοδοξία του Ρώμης Δάμασσο. Σύμφωνα με τον Ι. Φώτιο ο εν λόγω πάπας Ρώμης, επικυρώνοντας τα πρακτικά της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, σαφώς ομολογεί ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα⁶⁰³.

Τα πρακτικά της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου στάλθηκαν στον Ρώμη Δάμασο ένα έτος μετά την περάτωση των εργασιών της, ωστόσο η οικουμενικότητά της, δηλαδή η καθολική ισχύς των αποφάσεών της αναγνωρίστηκε στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, ενώ από τη Ρώμη έγινε αποδεκτή στο τέλος του έκτου αιώνα⁶⁰⁴. Η ορθοδοξία, ωστόσο, του πάπα Ρώμης Δάμασσο αναγνωρίζεται στην πρώτη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως μέσω του πέμπτου κανόνα της. Οι πατέρες της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου μέσω του πέμπτου κανόνα της, αποδέχονται τον τόμο των Δυτικών και των συνελθόντων στην Αντιόχεια, όπου ομολογείται η πίστη στη μία θεότητα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος⁶⁰⁵. Ο τόμος προέρχεται από τοπική Σύνοδο της Εκκλησίας της Ρώμης το 369 υπό τον πάπα

ο φίλος του Γρηγόριος ο Θεολόγος χαρακτηρίζει «οικονομία», ... άμφιβάλει μάλιστα για την αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής. Παρά την κάπως έφεκτική και όμολογουμένως συγκρατημένη χρησιμοποίηση της παραδοσιακής όρολογίας, της άναφερομένης στη θεότητα του Άγιου Πνεύματος, ο Μ. Βασίλειος ούδόλως αφήνει περιθώριο άμφισβητήσεως της θεότητας του τρίτου Προσώπου της Άγιας Τριάδος».

⁶⁰² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, ος, PG 102, 360^A (EPE 133, 408¹⁶⁻²⁵).

⁶⁰³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, οη, PG 102, 360^{BC} (EPE 133, 408³⁰⁻⁴¹⁰): «Εἶπεν Ἀμβρόσιος τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. ... Ἄλλ' ἀντιφθέγγεται τὴν ὀρθοδοξίαν ἀστράπτων ὁ τρισόλβιος Δάμασος· καὶ θάττον ὁ σὸς ἐξαφανίζεται γνόφος. Καὶ γὰρ οὗτος τὴν δευτέραν σύνοδον, ἧς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ δόγματα στέργουσι, ἐπικυρῶν, λαμπρῶς ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀνομολογεῖν ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα».

⁶⁰⁴ Βλ. ανωτέρω τις υποσημειώσεις 396, 397 σελ. 92.

⁶⁰⁵ Ρ-Π, Β, σελ. 178.

Δάμασο και έγινε αποδεκτός από Σύνοδο στην Αντιόχεια το 378 υπό τον Μελέτιο Αντιοχείας⁶⁰⁶.

Ο Ι. Φώτιος, συνεχίζοντας με το ίδιο επιχείρημα, αναφέρει, ότι στην ομίχλη που προβάλλεται από τους υπέρμαχους του Filioque με τις αναφορές των Αγίων Αμβροσίου και Αυγουστίνου, αντιπαραβάλλεται ο πάπας Ρώμης Κελεστίνος. Ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ρώμης την περίοδο της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου δεν παρουσιάζει στο έργο του τέτοιου είδους αναφορές, ούτε τις άκουσε, ούτε τις δέχεται. Ο Άγιος Κελεστίνος Ρώμης διαλύει την ομίχλη που προέρχεται από όσους υποστηρίζουν το Filioque, εκπέμποντας απαστράπτουσα την ορθή πίστη⁶⁰⁷. Η μνεία του Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου στον Κελεστίνο Ρώμης περιορίζεται σε αυτή μόνο την αναφορά.

Εν συνεχεία, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μνημονεύει τον Ρώμης Λέοντα, ο οποίος αναδείχθηκε ο στύλος της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Ο Άγιος Λέων απέδειξε τη φροντίδα του για τη Ρώμη μέσα από τις, θεόπνευστες κατά τον Ι. Φώτιο, δογματικές επιστολές του και κυρίως του Τόμου⁶⁰⁸, μέσω των τοποτηρητών του και της συμφωνίας του με τα πεπραγμένα της Συνόδου. Εν προκειμένω, στη Χαλκηδόνα διδάσκεται εκ νέου σε ολόκληρη την οικουμένη, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός⁶⁰⁹. Η αναφορά του ιερού πατρός στην κατάφαση της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα, μπορεί να εντοπιστεί στα πρακτικά της, ενδεικτικά, στην καθολική αποδοχή του Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως⁶¹⁰. Επιπλέον, συνεχίζει ο Ι. Φώτιος, όποιος ανθίσταται του φρονήματος της Συνόδου και δογματίζει κάτι διαφορετικό, αν είναι ιερέας απογυμνώνεται από την ιερωσύνη και αν είναι λαϊκός ή

⁶⁰⁶ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά και συμβολικά μνημεία Α΄*, σελ. 129.

⁶⁰⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σθ, PG 102, 360^{BC} (EPIE 133, 410³⁻⁶).

⁶⁰⁸ Πρόκειται για δογματική επιστολή του Λέοντα που στάλθηκε τον Ιούνιο 449 στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανό. LEO MAGNUS, *Epistula XXVIII*, PL 54, 755-782. Ο Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά και συμβολικά μνημεία Α΄*, σελ. 161 αναφέρει ότι συντάχθηκε «ώ φαίνεται, ὑπὸ τοῦ λατίνου θεολόγου Προσπέρου». Ο τόμος του Λέοντα διεκδίκησε θέση Ἐκθεσης Πίστεως στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο. βλ. σχετικά Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Γένεση και πηγές τοῦ Ὁρου τῆς Χαλκηδόνας*, σελ.13-66.

⁶⁰⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σθ, PG 102, 361^A (EPIE 133, 410⁷⁻¹⁵): «Λέων ὁ μέγας, ὁ τὰς ἱερὰς τῆς Ρώμης φροντίδας ἱερωτέρας ἀποδείξας, ὁ τῆς τετάρτης στύλος συνόδου· οὗτος διὰ τε τῶν θεοπνευστῶν αὐτοῦ καὶ δογματικῶν ἐπιστολῶν, διὰ τε τῶν ἀναπληρουμένων αὐτοῦ τὸ πρόνομιον, διὰ τε τῆς συμφωνίας, δι' ἧς ἐκείνην τὴν μεγάλην καὶ θεόλεκτον ὁμίγησιν κατηγάτιζε, τὴν αὐτὴν τῆς ὀρθοδοξίας φωτοχυσίαν εἰς πᾶσαν οὐ τὴν Δύσιν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς Ανατολῆς ἀπαυγάζων ὄρια, τὸ πανάγιον Πνεῦμα διαπρυσίως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι ἀναδιδάσκει». Στην επιστολή προς τον μητροπολίτη Ακυλίας ο ιερός πατήρ προβαίνει σε μία ανάλογη διατύπωση, όμως επισημαίνει ότι από τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο διακηρύσσεται ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα, όχι όμως και από τον Υιό. βλ. σχετικά ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολὴ 291, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 141⁶⁷⁻⁷⁵ (PG 102, 797^C-800^A): «καὶ Λέων ὁ τῆς Ρώμης ἀρχιερεὺς ... ὁ μὲν τῆ τετάρτη καὶ οἰκουμένη ἁγία συνόδῳ πολλῆν συνεισενεγκῶν τὴν συγκρότησιν διὰ τε τῶν εἰς πρόσωπον αὐτοῦ σταλέντων ἱερῶν ἀνδρῶν καὶ διὰ τῆς οἰκειᾶς ἐπιστολῆς, δι' ἧς καὶ Νεστόριος καὶ Εὐτυχῆς καταβέβληνται, ἐν ἧ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ πατρὸς κατὰ τὰς πρὸ αὐτοῦ συνοδικὰς ψήφους, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἀνεκλήρυττεν ἐκπορεύεσθαι».

⁶¹⁰ ACO 2, 1, 2, σελ. 80¹⁻¹⁸: «Ἡ ἁγία πίστις ἦν ἐξέθεντο οἱ ἅγιοι ρν πατέρες, συμφωνοῦσα τῆ ἁγία καὶ μεγάλῃ συνόδῳ τῆ ἐν Νικαίᾳ. Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν πατέρα παντοκράτορα ... καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον καὶ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν ... προσδοκῶμεν ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. ἀμήν. Πάντες οἱ εὐλαβέστατοι ἐπίσκοποι ἐπεβόησαν· Αὕτη πάντων πίστις. αὕτη πίστις τῶν ὀρθοδόξων. οὕτω πάντες πιστεύομεν».

μοναχός αναθεματίζεται⁶¹¹. Όσα διδάσκει η Δ΄ Οικουμενική Σύνοδος ο Λέων Ρώμης τα αποδέχεται διά των τοποτηρητών του, Πασχασίνου, Λουκιανού και Βονιφατίου, οι οποίοι κομίζοντας τις επιστολές του πάπα φανέρωσαν, ότι δεν εκφράζουν τη δική τους γνώμη, αλλά του Αγίου Λέοντα. Ακόμα όμως κι αν δεν υπήρχε κάτι από τα παραπάνω (δογματικές επιστολές), θα επαρκούσε η συμμετοχή αντί του πάπα από τους τοποτηρητές του και η ομολογία τους μετά το πέρας της Συνόδου για εμμονή στις αποφάσεις της⁶¹².

Σχετικά με τα πρακτικά της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στα πιο επιβεβαιωτικά, κατ' αυτόν, σχόλια, μετά τη (δεύτερη) παράθεση της έκθεσης πίστεως (δηλαδή του Όρου, ή του Συμβόλου) της Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Χαρακτηρίζεται, λοιπόν, όπως προκύπτει από τα πρακτικά, από τους πατέρες της Συνόδου αυτό το Σύμβολο ως σοφό, σωτήριο εμπνεόμενο από τη θεία χάρη, επαρκή και βεβαιωτικό της τέλειαις γνώσης της ευσέβειας. Το Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως είναι επαρκές για τη τέλεια γνώση του περιεχομένου της πίστεως, διότι είναι τέλειο και όχι ατελές, χωρίς να χρειάζεται κάποια προσθήκη ή αφαίρεση. Εντελές το εν λόγω Σύμβολο είναι διότι διδάσκει το τέλειο για τον Πατέρα, τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα. Διδάσκει το τέλειο, διότι αναφέρεται στη γέννηση του Υιού από τον Πατέρα και την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα⁶¹³.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει την παράθεση των πρακτικών της Συνόδου της Χαλκηδόνας, όπου ακολουθεί η αναφορά της κατάφασης της θεότητας του Αγίου Πνεύματος. Συγκεκριμένα, οι πατέρες της Δ΄ Οικουμενική Συνόδου μη δεχόμενοι όσους μάχονται το Άγιο Πνεύμα, επικυρώνουν τη παραδεδομένη διδασκαλία των 150 πατέρων της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου σχετικά με την ουσία του Αγίου Πνεύματος. Ο τρόπος με τον οποίο διασφαλίζεται η ορθή κατάφαση της θείας ουσίας του Αγίου Πνεύματος, είναι με την έκφραση της εκπορεύσεως

---

⁶¹¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σθ, PG 102, 361^{AB} (EPIE 133, 410¹⁵⁻²¹): «τοὺς ἕτερόν τι παρὰ τὸ τῆς συνόδου φρόνημα δογματίζειν ἀντανισταμένους, ὅσους μὲν ἱερωσύνης βαθμὸς ἔχει, τῆς ἱερωσύνης γυμνοὺς ἀποφαίνει, ὅσοι δὲ τὴν ἰδιωτῶν χώραν πληροῦσιν, εἴτε βίον ὑπέδραμον τὸν μονάδα, εἴτε πολιτεία συνεξετάζονται δήμου, τῷ ἀναθέματι παραπέμπει». Η αναφορά του Ι. Φωτίου εντοπίζεται στα πρακτικά της Συνόδου της Χαλκηδόνας αμέσως μετά την ανάγνωση των Όρων των ἑως τότε τεσσάρων Οικουμενικῶν Συνόδων, με τελευταίον τὸν Ὄρο τῆς Δ΄, ὅπου διακηρύσσεται ἡ υποστατικὴ ἔνωσις τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, οἱ ὁποῖες συντρέχουν ἐν τῇ ὑπόστασι τῆς Λόγου. Ἐτσι, ἀνακηρύσσεται ἡ διπλὴ ὁμοουσιότητα τοῦ Χριστοῦ, με τὸν Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ με τὴν ἀνθρωπότητα. Φυσικὰ ἡ ἀνθρώπινη φύσις τοῦ Χριστοῦ δὲν γνῶρισε ποτὲ τὴν ἀμαρτία. Ἐπιστρέφοντας ἐπὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἱεροῦ πατρὸς, διαβάζοντας κάποιος τὰ πρακτικὰ τῆς Δ΄ Οικουμενικῆς Συνόδου διαπιστώνει ὅτι ἀμέσως μετὰ τοὺς Ὄρους τῶν τεσσάρων Οικουμενικῶν Συνόδων, με τελευταίον αὐτὸν τῆς Χαλκηδόνας, ἀναγιγνώσκεται ὁ Ζ΄ κανόνας τῆς Γ΄ Οικουμενικῆς Συνόδου. Βλ. σχετικά ACO 2, 1, 2, σελ. 129²³-130¹¹. Πρέπει να ανακαλέσουμε ἐν τῇ μνήμῃ μας τὴν υποσημείωσι 395, σελ. 92, ὅπου ἀναφέρεται ἐν τῷ τέλος τῆς ὅτι ὅσα καθόρισε ἡ Γ΄ Οικουμενικὴ Σύνοδος γιὰ τὸ Σύμβολο Νικαίας, ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ ἡ Δ΄ Οικουμενικὴ Σύνοδος τὸ ἀναγνώρισε ἐπίσημα.

⁶¹² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, σθ, PG 102, 361^B (EPIE 133, 410²¹⁻³¹).

⁶¹³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, π, PG 102, 361^C-364^A (EPIE 133, 410³³-412⁸): «λέγει γὰρ μετὰ τὴν ἔκθεσιν τῆς πίστεως, ἦν ἡ πρώτη καὶ δευτέρα σύνοδος καρτίνουσα παρέδωκεν· Ἦρκει μὲν οὖν εἰς ἐντελὴ τῆς εὐσεβείας ἐπίγνωσιν καὶ βεβαίωσιν τὸ σοφὸν καὶ σωτήριον τοῦτο τῆς θείας χάριτος σύμβολον. Ἐντελὴ φησιν, οὐκ ἔλλιπῃ, οὐδὲ προσθήκης δεομένην ἢ ἀφαιρέσεως. Καὶ πῶς ἐντελὴ; Τοῖς ἐπαγομένους πρόσεχε. Περὶ τε γὰρ, φησιν, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκδιδάσκει τὸ τέλειον. Εἴτα πῶς ἐκδιδάσκει τὸ τέλειον; Τὸν μὲν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀναβοᾷ γεννηθῆναι, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι». Βλ. καὶ ACO 2, 1, 2, σελ. 128¹⁵⁻¹⁸.

του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός⁶¹⁴. Επομένως, όποιος διδάσκει κάτι άλλο από αυτό (το Σύμβολο), ανατρέπει το κύρος του και συγχέει την ουσία του Αγίου Πνεύματος. Επιπλέον, η αναφορά σχετικά με όσους μάχονται το Άγιο Πνεύμα αντιστοιχίζεται με όσους παλαιά αναγνώρισαν ως διδάσκαλο τους τον Μακεδόσιο, αλλά όχι την Αγία Γραφή. Η αντιστοίχιση είναι πλήρως αβίαστη, αφού ο Μακεδόσιος ήταν αρχηγός της αίρεσης των Πνευματομάχων. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην εποχή του Ι. Φωτίου, όπου κάποιοι αντί να εμπιστευθούν τον Χριστό και την εξήγηση του για το μυστήριο της λήψης του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος, ακολούθησαν κάποιον άλλο. Ως ηγέτη του Filioque ο ιερός πατήρ δεν κατονομάζει κάποιον. Αποτέλεσμα αυτού είναι να θεωρεί αυτή την αίρεση ακέφαλη και τους οπαδούς της ως ανθρώπους που καταφεύγουν στην απώλεια, παρά στον Σωτήρα⁶¹⁵.

Επανερχόμενος στον Ρώμη Λέοντα ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι ο προκαθήμενος της Δυτικής Εκκλησίας είναι ομόφρων και λαμβάνει τις ίδιες αποφάσεις με την, εμπνεόμενη από το Άγιο Πνεύμα, Σύνοδο⁶¹⁶. Οι πατέρες της Συνόδου της Χαλκηδόνας, με κορυφαίο, κατά τον Ι. Φώτιο, τον Ρώμη Λέοντα, διακήρυξαν, ότι η Αγία και Οικουμενική Σύνοδος όρισε όσα με ακρίβεια διατυπώθηκαν από αυτούς. Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος όρισε, ότι απαγορεύεται η διατύπωση κάποιας διαφορετικής πίστης, μέσω συγγραφής, σύνθεσης, φρονήσεως, ή διδασκαλίας σε άλλους. Όσοι δεν σέβονται την ανωτέρω διάταξη και συνθέτουν διαφορετική πίστη, ή διδάσκουν κάποιο άλλο Σύμβολο σε όσους θέλουν να γίνουν κοινωνοί της αληθείας, προερχόμενοι από τον Ελληνισμό (ειδωλολατρία), ή από τον Ιουδαϊσμό, ή από κάποια αίρεση, αν είναι επίσκοποι ή κληρικοί, οι μεν επίσκοποι να αποχωρίζονται την επισκοπή τους και οι κληρικοί τον κλήρο, αν είναι μοναχοί ή λαϊκοί να αναθεματίζονται⁶¹⁷.

---

⁶¹⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, π, PG 102, 364^{AB} (EΠΕ 133, 412⁸⁻¹⁴): «Καὶ μετ' ὀλίγα· Καὶ διὰ μὲν τοὺς τῷ Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ μαχομένους τὴν χρόνους ὕστερον παρὰ τῶν ἐπὶ τῆς βασιλευούσης πόλεως ἑκατὸν πενήτηντα συνελθόντων Πατέρων περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος οὐσίας παραδοθεῖσαν διδασκαλίαν κυροῖ. Καὶ πῶς ἐκύρωσαν οὗτοι τὴν τοῦ Πνεύματος οὐσίαν; Ἡ δὴλον εἰπόντες τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι». Βλ. καὶ ACO 2, 1, 2, σελ. 129¹⁻⁴.

⁶¹⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, π, PG 102, 364^{AB} (EΠΕ 133, 412¹⁴⁻²²): «Ὡστε ὁ ἄλλο τι παρὰ τοῦτο διδάσκων τὸ κύρος ἀνατρέπει καὶ συγχέει καὶ φύρει, τό γε ἦκον εἰς τόλμαν τὴν αὐτοῦ, αὐτὴν τοῦ Πνεύματος τὴν οὐσίαν. Εἶτα, διὰ τοὺς τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ μαχομένους. Καὶ τίνες ἐμάχοντο; Πάλαι μὲν οἱ Μακεδόσιον ἀντὶ τῶν ἀχράντων Λογίων διδάσκαλον σφίσιν αὐτοῖς ἀνειπόντες· νῦν δὲ οἱ ἀντὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ μυσταγωγίας· ἀλλ' οὐκ ἔχω τίνα καλέσω· οὕτως ἐστὶν αὐτῶν ἀκέφαλον τὸ δυσσέβημα· πλὴν ἀντὶ τοῦ Σωτήρος οἱ τῆ ἀπωλείᾳ προσδεδραμηκότες». Βλ. καὶ ACO 2, 1, 2, σελ. 129¹⁻⁶.

⁶¹⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι η απόφαση της Δ' Οικουμενικής Συνόδου να μην αποδεχθεί ως Όρο της τον Τόμο του Λέοντα, καθώς και η σύνταξη του ΚΗ' κανόνα, δυσαρέστησαν την πλευρά της Ρώμης. Βλ. σχετικά ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο*, σελ. 72.

⁶¹⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, π, PG 102, 364^{C-365^A} (EΠΕ 133, 412^{27-414⁵}): «Τούτων τοίνυν μετὰ πάσης πανταχόθεν ἀκριβείας τε καὶ ἐμμελείας παρ' ἡμῶν διατυπωθέντων ὥρισεν ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ σύνοδος (ἦς δηλονότι κορυφαῖος Λέων ὁ βασιλικὸν καὶ τὸν νοῦν καὶ τὰ ῥήματα κεκτημένος). Τί ὥρισεν; Ἐτέραν πίστιν μηδενὶ ἐξείναι προσφέρειν ἤγουν συγγράφειν ἢ συντιθέναι ἢ φρονεῖν ἢ διδάσκειν ἑτέρους· ... ». Βλ. καὶ ACO 2, 1, 2, σελ. 130⁴⁻¹¹. Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η παράθεση του κειμένου του Ζ' κανόνα της Γ' Οικουμενικής Συνόδου γίνεται αμέσως μετά την ανάγνωση του Όρου της Χαλκηδόνας. Επιπλέον, όσον αφορά αυτόν καθ' αυτόν τον κανόνα, μετά το 'συντιθέναι' δεν γίνεται η αναφορά στους πατέρες της Νικαίας, αλλά στα Σύμβολα των τεσσάρων, μέχρι τότε Οικουμενικών Συνόδων.

Η παράθεση των πρακτικῶν τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, φανερώνει τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα στὴ σύνταξη τοῦ Ὁροῦ τῆς Συνόδου τῶν ἐτῶν 879/80 καὶ τοῦ Ζ΄ κανόνα τῆς Γ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος δὲν χρησιμοποιεῖται μετὰ τὴν ἀναφορὰ ἀποκλειστικὰ στους Πατέρες τῆς Νικαίας ἀπὸ τὴ Δ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι, ὅτι οὐσιαστικὰ ἡ μὴ ἀναφορὰ ἀποκλειστικὰ στους Πατέρες τῆς Νικαίας ἀπὸ τὸ Ζ΄ κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Εφέσου, ἀπὸ τὸν Ὁρο τῆς φωτιανῆς Συνόδου δὲν ἀποτελεῖ ἐμπνευση τοῦ Θ΄ αἰῶνα καὶ τῆς Συνόδου τῶν ἐτῶν 879/80, θέση ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας. Ἐν προκειμένῳ, αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ παραλείπεται, διότι δὲν δηλώνεται μόνον τὸ Σῦμβολο τῆς Νικαίας, ἀλλὰ τὸ Σῦμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως.

Σε αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ λόγου του, ὁ Ι. Φώτιος καλεῖ ὅσους ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν αἵρεση τοῦ Filioque, νὰ ἀντικρύσουν τὸν Ρώμη Λέοντα. Περισσότερο ὅμως, οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς τῆς αἵρεσης δὲν πρέπει νὰ διστάσουν νὰ ἐλθοῦν ἀντιμέτωποι μετὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία ἐκφέρεται μέσῳ τοῦ Ἁγίου Λέοντα καὶ νὰ ἀναλογιστοῦν τὶς συνέπειες γιὰ αὐτὸν ποὺ ἀποκαλοῦν πατέρα⁶¹⁸. Μέσῳ τοῦ πάπα Ρώμη Λέοντα πρέπει νὰ ὀδηγηθοῦν καὶ στους ἄλλους πατέρες, ποὺ μετὰ τὸ εὐάρεστο ἔργο τους στὶς προηγούμενες συνόδους, συγκαταλέγονται στὴ χορεία τῶν ἀξιολογότερων πατέρων. Ὁ ἱερός πατὴρ ἀπευθυνόμενος προσωπικὰ στὸν ἀποδέκτη τοῦ λόγου, ἀναφέρει, ὅτι καλῶς ὀνομάζει πατέρες τους Ἁγίους Αυγουστίνου, Ιερώνυμου καὶ ἄλλους, διότι τουλάχιστον δὲν ἀθετεῖ τὴν πατρικὴ ὀνομασία. Ὡστόσο, ὅσοι ἀποδέχονται τὸ Filioque ἐπικαλοῦνται τους προαναφερθέντες πατέρες καὶ ταυτόχρονα εἶναι ἀσεβεῖς πρὸς αὐτούς. Ὅμως, οἱ πατέρες ποὺ ἐπικαλοῦνται εἶναι πατέρες πατέρων⁶¹⁹ καὶ ἐντάσσονται στὸ χορὸ τῶν πατέρων, διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ὁποίων προβάλλεται ἡ εὐσέβεια ἐναντίον τῆς αἵρεσης, Φυσικὰ αὐτοὶ οἱ πατέρες εἶναι ἀναντίρρητα πατέρες καὶ ὅσων πατέρων εἶναι ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τους πιστοὺς τοῦ Filioque⁶²⁰.

Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος συνεχίζει τὸν λόγο του ἀναφερόμενος στὸν πάπα Ρώμη Βιγίλιο (ἢ Βιργίλιο). Ὁ Βιγίλιος παρότι βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη ὅταν διεξήχθη ἡ Ε΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος δὲν ἔλαβε μέρος στὶς ἐργασίες τῆς, οὔτε ἀπέστειλε ἀντιπροσώπους του. Ὡστόσο, ἀποδέχθηκε τὶς ἀποφάσεις τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου σε

---

⁶¹⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πα, PG 102, 365^A (EPIE 133, 414⁶⁻¹⁰): «Ἐμβλέψατε, οἱ τυφλοὶ, καὶ ἀκούσατε, οἱ κωφοί, οὓς τὸ σκότος κατέχει τῆς αἰρετικῆς ἐγκαθημένους δύσεως· ἐνατενίσσατε ... τὸν γενναῖον Λέοντα· μᾶλλον δὲ τῆς τοῦ Πνεύματος, οἷα δι' αὐτοῦ σαλπίζει καθ' ὑμῶν, ἐνωτίσασθαι σάλπιγγος· καὶ φρίζατε εἰς ... τὸν ὑμέτερον Πατέρα». Σε αὐτὸ τὸ σημεῖο, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ Ρώμη Λέοντας ἀποτελεῖ στήριγμα ὄχι μόνον γιὰ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ῥωμαιοκαθολικὴ, καθὼς ὑπάρχουν σημεῖα στὸ ἔργο του, ποὺ κάνει λόγο περὶ τοῦ Filioque. Βλ. ἐνδεικτικὰ LEO MAGNUS, *Sermo LXXV*, III, PL 54, 401^C. Ἐπιπλέον βλ. A. E. SIECIENSKI, *The Filioque*, σελ. 63-64.

⁶¹⁹ Τὴν ἐκφραση πατὴρ πατέρων συναντᾶμε στὴν ἕκτη πράξη τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἀποδίδεται στὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης. Βλ. ACO II, 3, 3, σελ. 708³²⁻³⁴: «Γρηγόριος ὁ τῆς Νυσσαίων πόλεως πρόεδρος, ὁ πατὴρ πατέρων παρὰ πάντων ὀνομαζόμενος».

⁶²⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πα, PG 102, 365^{BC} (EPIE 133, 414²²⁻²⁷): «Πατράσι καθ' ὧν ἐνασελγαίνεις μορμολύττειν ἡμᾶς ἔγνωσ. Ἄλλ' ὅ γε τῶν Πατέρων χορὸς, οὓς κατὰ τῆς σῆς μηχανῆς προβάλλεται ἡ εὐσέβεια, Πατέρες Πατέρων εἰσὶ· καὶ γὰρ ὅτι καὶ αὐτῶν ἐκείνων, οὓς νομίζετε Πατέρας, οὐκ ἂν ἀρνηθεῖτε· εἰ δὲ γε ὑμεῖς, ἀλλ' οὐκ ἐκεῖνοι».

διάστημα μικρότερο του ενός έτους μετά τη λήξη των εργασιών της⁶²¹. Ο περί ου ο λόγος πάπας Ρώμης, εναρμονιζόμενος με τα ορθά δόγματα, συμφωνεί με τους προγενέστερους αυτού πατέρες και ανακηρύσσει ότι το ομοούσιο Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Όσοι δέχονταν κάτι άλλο ως δόγμα, παρά την κοινή πίστη, τίθενται στους δεσμούς του αναθέματος⁶²². Η αναφορά στον πάπα Βιγίλιο δεν είναι τυχαία, διότι είναι από τους πρώτους πάπες που παρέχει πληροφορία σχετικά με την εισαγωγή στη Ρώμη του Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, μέσω της εγκυκλίου επιστολής του, το 552⁶²³.

Αμέσως μετά ο Ι. Φώτιος μνημονεύει τον πάπα Ρώμης Αγάθωνα, ο οποίος εκπροσωπήθηκε στη ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο από τους τοποτηρητές του. Η τρίτη Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως διατήρησε ακαινοτόμητο, όπως και οι προηγούμενες Σύνοδοι, το Σύμβολο της Πίστεως. Ελέγχονται όσοι, αποθρασυνόμενοι, επιχειρούν να δογματίσουν κάτι νέο από αυτά που έχουν εξ αρχής ισχύ δόγματος⁶²⁴. Μαζί με την αναφορά του οικουμενικού πατριάρχη Φωτίου στη στάση του Αγάθωνος Ρώμης έναντι της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου, αξίζει να προσαχθεί μία ακόμα αντίστοιχη περίπτωση. Ο πάπας Ρώμης Μαρτίνος ήταν πρόεδρος της Συνόδου του Λατερανού κατά το 649, όπου πριν από τη ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο, και με έντονη την επιρροή της διδασκαλίας του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού, καταδικάστηκε η αίρεση του Μονοθελητισμού-Μονοενεργητισμού. Τότε, στην πέμπτη συνεδρία, ο Άγιος Μαρτίνος αποδέχθηκε το αίτημα των πατέρων της Συνόδου και ζήτησε να αναγνωστούν οι όροι των πέντε, έως τότε, Οικουμενικών Συνόδων. Φυσικά δεν αποτέλεσε εξαίρεση το Σύμβολο των 150 πατέρων της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου⁶²⁵.

Εν συνεχεία ο Ι. Φώτιος προσάγει τις περιπτώσεις των παπών Ρώμης Γρηγορίου του Μεγάλου (του και Διαλόγου) και Ζαχαρία. Η αναφορά στον Άγιο Γρηγόριο το Διάλογο δεν είναι τυχαία, διότι επί αρχιερατείας του αναγνωρίστηκε η οικουμενικότητα της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου⁶²⁶, με ό,τι μπορεί να συνεπάγεται αυτή η πράξη στο διάλογο περί του Filioque. Οι πάπες Γρηγόριος και Ζαχαρίας διέπρεψαν στην αρετή, με την εμπνευσμένη

⁶²¹ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά και συμβολικά μνημεία Α΄*, σελ. 180.

⁶²² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πβ, PG 102, 365^C-368^A (EΠΕ 133, 414²⁸-416⁴).

⁶²³ VIGILIUS ROMAE, *Epistula encyclica*, Mansi 9, 53^{AB}: «Sciant igitur universi, nos illam fidem praedicare, tenere, atque defendere, quam ab apostolis traditam, & per successors eorum inviolabiliter custoditam, reverenda Nicaena synodus CCCXVIII patrum sancto Spiritu sibi revelante suscipiens redegit in symbolum: ac deinde tres aliae sancta synodi, id est Constantinopolitana CL patrum sub pia memoriae Theodosio senior principe sancta, & Ephesina prima, cui beatae memoriae papa Caelestinus decessor noster, & Cyrillus Alexandrinus episcopus, praesederunt; sed & Chalcedonensis DCXXX patrum, quae sub pia memoriae Marciano imperatore convecit, cuique sanctae recordationis decessor noster papa Leo per legatos suos vicariosque praesedit, & prout diversarum haeresum damnanda exigebat adversitas, eadem fidem uno eodemque sensu atque spiritu declarantes latissimi ediderunt». Βλ. και Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ δογματικά και συμβολικά μνημεία Α΄*, σελ. 90. Επιπλέον, βλ. παρόμοια αναφορά του Ρώμης Βιγιλίου σε επιστολή του εναντίον των Τριών Κεφαλαίων που αποτελεί μέρος σύγχρονης κριτικής έκδοσης των πρακτικών της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου: ACO 4, 2, σελ. 138¹⁶-139⁵.

⁶²⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πγ, PG 102, 368^{AB} (EΠΕ 133, 416⁵⁻¹⁴). Βλ. και ACO II, 2, 2, σελ. 770²²-772³, όπου αμέσως μετά την ανάγνωση του Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως γίνεται ακριβώς η ίδια αναφορά με αυτήν της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, την οποία παρέθεσε προηγουμένως ο Ι. Φώτιος. Βλ. ανωτέρω σελ. 134, υποσημείωση 610.

⁶²⁵ ACO II, 1, σελ. 216¹⁷-218³⁴. Βλ. και ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (649)*, Α΄, σελ. 266-267.

⁶²⁶ Βλ. υποσημείωση 397, σελ. 92.

από το Θεό διδασκαλία τους αύξησαν το ποίμνιο της Εκκλησίας και αναδείχθηκαν θαυματουργοί. Κανείς από τους δύο δεν συμμετείχε σε κάποια Οικουμενική Σύνοδο, αλλά μιμούμενοι τη διδασκαλία τους ανακήρυξαν, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Ο πρώτος, ο Γρηγόριος, όπως αναφέρει ο ιερός πατήρ, έζησε λίγο καιρό μετά την έκτη σύνοδο, ενώ ο δεύτερος, ο Ζαχαρίας έζησε εκατόν εξήντα πέντε έτη μετά την πάροδό της. Ο Άγιος Γρηγόριος ο Διάλογος έζησε από τα μέσα του έκτου έως και την αρχή του εβδόμου αιώνα, επομένως είναι απίθανο να εννοείται η ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδος (680/81). Ο Ζαχαρίας Α΄ Ρώμης ήταν προκαθήμενος της Δυτικής Εκκλησίας από το 740 μέχρι και το 752, εξήντα μόλις έτη μετά το πέρας των εργασιών της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Όσον αφορά τα πρόσωπα δεν υπάρχει κάποια σύγχυση, διότι ο Άγιος Γρηγόριος συνέθεσε το έργο του *Διάλογοι* στα λατινικά, ενώ ο Ζαχαρίας Ρώμης, ήταν ελληνικής καταγωγής και είναι γνωστό, ότι έχει μεταφράσει το εν λόγω, όπως και άλλα έργα του Γρηγορίου Α΄ Ρώμης στην ελληνική γλώσσα⁶²⁷. Επομένως, κατανοούμε ότι εκ παραδρομής αναφέρονται από τον Ι. Φώτιο οι χρονολογίες με βάση την έκτη σύνοδο, διότι αντιστοιχούν στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο (553).

Επανερχόμενοι στους *Διαλόγους*, στο τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου αποτυπώνεται ο διάλογος που μας ενδιαφέρει μεταξύ του Γρηγορίου και του αρχιδιακόνου Πέτρου. Η ερώτηση του αρχιδιακόνου είναι για ποιο λόγο οι θαυματουργικές δυνάμεις γίνονται αντιληπτές πιο εύκολα σε μικρά τεμάχια αγίων λειψάνων, παρά σε ολόκληρα. Η απάντηση του Αγίου Γρηγορίου του Διαλόγου είναι, ότι αμφότερα, και το μικρό τεμάχιο λειψάνου και ολόκληρο το σώμα, απολαμβάνουν τη θεία χάρη, αλλά η ενέργειά της φανερώνεται στο μικρό τεμάχιο. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι στα ολόκληρα λείψανα δεν εγείρονται ενστάσεις σχετικά με τους Αγίους, των οποίων λέγονται, ότι είναι και σχετικά με τη θαυματουργική τους ικανότητα, διότι, μαζί με τις καλλίνικες ψυχές τους, αυτά τα σώματα αναδείχθηκαν με αγώνες και πόνους. Από την άλλη μεριά, από κάποιους σχετικά με τα μικρά τμήματα λειψάνων εκφράζονται δισταγμοί, σχετικά με το αν είναι των ίδιων Αγίων που έχουν το όνομά τους και δεύτερον σχετικά με το αν έχουν καταξιωθεί από την ίδια χάρη και επιφοίτηση⁶²⁸. Για αυτό το λόγο σε όσους διακατέχονται από αμφιβολίες, πέρα από κάθε ελπίδα η ενυπόστατη και ακένωτη πηγή των αγαθών πηγάζει άφθονα τα θαύματα. Αφού έλυσε αυτή την απορία, ο μεν στα λατινικά, ο δε στα ελληνικά, μετά από λίγο προσθέτει, ότι ‘το Παράκλητο Πνεύμα προέρχεται από τον Πατέρα και διαμένει στον Υιό’⁶²⁹.

---

⁶²⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πδ, PG 102, 368^{BC}-369^A (EΠΕ 133, 416²²⁻³²): «Ὁ μὲν μετὰ τὴν ἕκτην οὐ πολλοῦ ῥυέντος ἑνακμάσας χρόνου ὁ θεῖος Γρηγόριος· Ζαχαρίας δὲ ὁ θεσπέσιος πέντε καὶ ἐξήκοντα καὶ ἑκατὸν ὕστερον ἔτεσιν· οἱ τὸ Δεσποτικὸν καὶ πατρικὸν δόγμα καὶ κήρυγμα ὡς ἐν ἀχράντῳ τῇ ψυχῇ καὶ καθαρᾷ θαλαμείοντες πασάδι ἐκεῖθεν ἀκήρατον, ὁ μὲν τῇ Λατινίδι γλώσσῃ, ὁ δὲ τῇ Ἑλλάδι φράσει, Χριστῷ τῷ ἀληθινῷ Θεῷ καὶ νυμφίῳ τῶν ψυχῶν ἡμῶν διὰ τῆς εὐσεβοῦς λατρείας τὸ ποίμνιον συνηρόσαντο. Ἄλλ’ ὥσπερ εἶπον, οὗτος ὁ σοφὸς Ζαχαρίας ἄλλα τε τῶν ἱερῶν γραμμάτων τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου καὶ τὰς ὡς ἐν διαλόγῳ τυπουμένας ὠφελείας διὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν οἰκουμένην ἀπήχησε σάλπιγγος». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΣΚΟΣ, «Εἰσαγωγή», σελ. 25.

⁶²⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πδ, PG 102, 369^{AB} (EΠΕ 133, 416³²-418¹²). Πρβλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Διάλογοι ἱστορικοὶ*, Β, ΚΗ, PL 66, 203^{AB}.

⁶²⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πδ, PG 102, 369^B (EΠΕ 133, 418¹²⁻²⁰): «διὰ τοῦτο μᾶλλον ἐν οἷς τὸ ἀμφίβολον ἐδόκει κρατεῖν, ἐν ἐκείνοις ὑπὲρ ἐλπίδα πᾶσαν τῷ

Είναι σαφές, ότι το σημείο του λόγου του Αγίου Γρηγορίου του Διαλόγου που παραθέτει ο Ι. Φώτιος αποτελεί ορθή ομολογία πίστεως περί του Αγίου Πνεύματος, το οποίο εκπορεύεται από τον Πατέρα και διαμένει (ή αναπαύεται) στον Υιό. Επίσης, γίνεται λόγος για την ‘ενυπόστατη και ακένωτη πηγή των αγαθών’, όπου φυσικά πρέπει να κατανοήσουμε την ενυπόστατη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, η οποία είναι η τελειωτική. Η ενέργεια του Παρακλήτου, λέγεται από το Ρωμαίο Άγιο, ότι είναι ακένωτη πηγή. Ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει στους *Διαλόγους* του την ενυπόστατη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος θυμίζει σε κάποιο βαθμό την αντίστοιχη προσέγγιση του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου⁶³⁰.

Ο Ι. Φώτιος συνεχίζει το λόγο του επανερχόμενος στη φράση που κατακλείει το λόγο του παραθέματος του Αγίου Γρηγορίου Διαλόγου, σύμφωνα με την οποία το Παράκλητο Πνεύμα προέρχεται από τον Πατέρα και διαμένει στον Υιό. Αυτή τη διδασκαλία την εξέφρασε πρώτος ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, πλήθος πιστών μυήθηκε σε αυτήν από αυτόν και έτσι φαίνεται, ότι η ευσέβεια (δηλαδή η ορθή πίστη) λαμπρύνεται διαπαντός από αυτήν. Διότι αυτός ο άνθρωπος, για τον οποίο ο ιερός πατήρ συγκρατείται για να μη τον χαρακτηρίσει υπεράνω των ανθρώπων, βαπτίζοντας στον Ιορδάνη ποταμό τον Δεσπότη και Δημιουργό του παντός, βλέποντας τους ουρανοί να ανοίγουν και το θαύμα να μαρτυρείται με θαύματα, είδε να κατεβαίνει το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή περιστεριού. Καθώς έβλεπε τα αθέατα, η φωνή του Λόγου είπε ‘Είδα το Άγιο Πνεύμα να κατεβαίνει σαν περιστέρι και να μένει πάνω σε Αυτόν’⁶³¹. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως επιδίδεται σε αυτό το σημείο στην ερμηνεία της φράσης του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή. Το Άγιο Πνεύμα, λοιπόν, κατεβαίνοντας από τον Πατέρα, μένει πάνω στον Υιό ή και μέσα στον Υιό. Σύμφωνα με έναν φιλόλογο του μεγέθους του Ι. Φωτίου, η παραλλαγή των πτώσεων (‘πάνω στον Υιό’, ή ‘μέσα στον Υιό’) δεν εισάγει καμία διαφορά⁶³². Επιπλέον, ο ιερός πατήρ παρουσιάζει την αντίστοιχη Χριστολογική προφητεία του Ησαΐα, σύμφωνα με την οποία ‘Το Πνεύμα του Κυρίου ήλθε πάνω μου και με έχρισε’⁶³³.

Ο Ι. Φώτιος σε αυτό το σημείο σημειώνει, ότι οι υπέρμαχοι του Filioque διδασκόμενοι από τους πάπες Ρώμης Γρηγόριο και Ζαχαρία ότι ‘Το Άγιο Πνεύμα μένει μέσα στον Υιό’, αντί να κατανοήσουν το παύλειο ‘Το Πνεύμα του Υιού του’, τερατολογούν, ότι κατανοείται

τε πλήθει και μεγέθει ή ενυπόστατος και ακένωτος πηγή των αγαθών εις τὸ δαυλιέστερον πηγάζει τὰ θαύματα. Τὴν οὖν εἰρημένην ἀπορίαν ὁ μὲν, ὡς ἔφθην εἰπὼν, Λατινίδι, ὁ δὲ δι’ Ἑλληνιζούσης ἐρμηνείας μετὰ καὶ πολλῶν ἄλλων προδιακριθηέντων ἐπιλυσάμενος ὧδέ πως μετ’ ὀλίγον ἐπάγει· Τὸ παράκλητον Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς προέρχεται καὶ ἐν τῷ Υἱῷ διαμένει». Πρβλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Διάλογοι ἱστορικοὶ*, Β, ΚΗ’, *PL* 66, 203^{AB} καὶ *Ιω.* 16, 7.

⁶³⁰ Βλ. ενδεικτικά ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην*, Λ, β, *PG* 59, 174: «Οὐκ ἐκ μέτρου δίδωσιν ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα; Θέλει δεῖξαι, ὅτι πάντες ἡμεῖς μέτρω τὴν τοῦ Πνεύματος ἐνέργειαν ἐλάβομεν· Πνεῦμα γὰρ ἐνταῦθα τὴν ἐνέργειαν λέγει· αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ μεριζομένη· οὗτος δὲ ἀμέτρητον ἔχει καὶ ὀλόκληρον πᾶσαν τὴν ἐνέργειαν. Εἰ δὲ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἀμέτρητος, πολλῶ μᾶλλον ἡ οὐσία». Βλ. καὶ *Ιω.* 3, 34.

⁶³¹ *Ιω.* 1, 32.

⁶³² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πε, *PG* 102, 372^{AB} (*ΕΠΕ* 133, 418³²-420²): «Μένει τοίνυν καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα ἐπὶ τὸν Υἱόν· εἰ βούλει δέ, καὶ ἐν τῷ Υἱῷ· οὐδεμίαν γὰρ ἐνταῦθα παραλλαγὴν ἢ τῶν πτώσεων εἰσάγει διαφορά».

⁶³³ *Ησ.* 61, 1.

η εκπόρευση⁶³⁴. Αμέσως μετά ο ιερός πατήρ αναλύει τη φράση ‘Διαμένει μέσα στον Υιό’. Αυτή η φράση δείχνει, ότι το Άγιο Πνεύμα είναι του Υιού, είναι φορέας της ίδιας φύσης, θεότητας, δόξας, βασιλείας και δύναμης. Επιπλέον, αυτή η φράση δηλώνει, ότι το Άγιο Πνεύμα χρίει τον Χριστό⁶³⁵. Για αυτό, επίσης, ειπώθηκε, ότι ‘Το Πνεύμα του Κυρίου ήλθε πάνω μου και με έχρισε’ (Ησ. 61, 1), όπως και επειδή, αφού επισκίασε την Παρθένο, έγινε η άρρητη σύλληψη και προήλθε ο ανέκφραστος και άσπορος τόκος⁶³⁶. Υποστηρικτικό με τα ανωτέρω είναι αυτό που έχει γραφθεί για το Άγιο Πνεύμα, το Οποίο απέστειλε τον Υιό να κηρύξει στους πτωχούς⁶³⁷. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως θεωρεί, ότι είναι καλύτερο από όσα αναφέρθηκαν να κατανοείται το Πνεύμα του Υιού και Πνεύμα του Χριστού, παρά να επιχειρούνται προσπάθειες παραλλαγής των δογμάτων της Εκκλησίας⁶³⁸.

Μετά την εξήγηση της έννοιας της διαμονής του Αγίου Πνεύματος στον Υιό, ο Ι. Φώτιος εκθέτει μία άποψη ενδιαφέρουσα και συνάμα λογική. Οι πάπες Ρώμης Γρηγόριος και Ζαχαρίας δεν παρουσίασαν διάσταση απόψεων στο δογματικό ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, ο χορός των διαδόχων του Αγίου Γρηγορίου Διαλόγου μέχρι και τον Ζαχαρία στο θρόνο της Ρώμης πρέσβευε και διατηρούσε την ίδια πίστη⁶³⁹. Επιπλέον, αν κάποιος από τους προηγούμενους, ή τους επόμενους αυτών πάπες Ρώμης φανερωθεί, ότι αποκλίνει ως προς το φρόνημα, όπως απέσπασε τον εαυτό του από την πίστη τους, έτσι απέκοψε ταυτόχρονα τον εαυτό του από το χορό των ορθοδόξων, τον παπικό θρόνο και την αρχιερωσύνη⁶⁴⁰. Η τελευταία αυτή πρόταση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ενδεχομένως να αποτελεί μία έμμεση αναφορά στη τελευταία πράξη της πρώτης του πατριαρχείας: τον αφορισμό και την καθαίρεση του πάπα Ρώμης Νικολάου Α΄, λόγω έκπτωσης σε αίρεση.

Εν συνεχεία, ο ιερός πατήρ αναφέρεται στον πάπα Ρώμης Λέοντα Γ΄, ο οποίος απέκοψε από όλους κάθε αιρετική πρόφαση. Επειδή ακριβώς, κατά τον Ι. Φώτιο, πολλές φορές η λατινική γλώσσα αδυνατεί να εκφράσει το πλάτος των νοημάτων της πίστεως, λόγω της

---

⁶³⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πε, PG 102, 372^B-373^A (EPE 133, 420⁶⁻²⁴).

⁶³⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πε, PG 102, 373^B (EPE 133, 420²⁵⁻²⁸): «Διαμένει ἐν τῷ Υἱῷ· διὰ τοῦτο ἐστὶ τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὅτι τῆς αὐτῆς, ὡς ἔφθην εἰπὼν, φύσεώς τέ ἐστὶ καὶ θεότητος καὶ δόξης καὶ βασιλείας καὶ δυνάμεως· εἰ βούλει δέ, καὶ ὅτι χρίει τὸν Χριστόν».

⁶³⁶ Λουκ. 1, 26-38.

⁶³⁷ Ησ. 61, 1 και Λουκ. 4, 18.

⁶³⁸ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πε, PG 102, 373^B (EPE 133, 422¹⁻⁷): «Πόσον οὖν ἄμεινόν σοι καὶ ἀκολουθότερον ἦν καὶ νοεῖν καὶ λέγειν, ὡς δι’ ἐν τι τῶν τεθεωρημένων ἢ καὶ διὰ πλείω λέγεται Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ Πνεῦμα Χριστοῦ, ἀλλὰ μὴ ταῦτα τοιαῦτα ὄντα καὶ τηλικαύτην ἰσχὸν ἔχοντα καὶ ἀκολουθίαν παρ’ οὐδὲν θέμενον ἀναπλασμοῖς ἰδίους καὶ φαντασίας ἀνυποστάτοις ἐπιχειρεῖν τῆς Ἐκκλησίας τὰ δόγματα διαφθεῖρειν;».

⁶³⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πε, PG 102, 373^C (EPE 133, 422¹¹⁻¹⁶): «Εἰ τοίνυν Ζαχαρίας καὶ Γρηγόριος τοσοῦτοις ἔτεσιν ἀλλήλων διεστηκότες οὐκ ἔσχον τὰς γνώμας περὶ τῆς τοῦ πανΑγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως διίσταμένας, δηλονότι καὶ ὁ μέσον ἀμφοῖν χορὸς ἱερὸς κατὰ διαδοχὴν τῶν ἱερατικῶν τῆς Ρώμης προστάντες θεσμῶν τὴν αὐτὴν ἀκαινοτομήτως ἐπρέσβευόν τε καὶ συνδιέθαλλον πίστιν».

⁶⁴⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περί της του αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πε, PG 102, 373^{CD} (EPE 133, 422¹⁸⁻²²): «Καίτοι γε εἴ τις τῶν τε φθασάντων καὶ τῶν ἐπομένων ἀγίων ἀνδρῶν πρὸς ἀλλότριον ἀποκλίνων φραθεῖ φρόνημα, οὐκ ἄδηλός ἐστιν, ὡς ἐν ᾧ τῆς ἐκείνων ἑαυτὸν διέρρηξε πίστεως, ἐν τούτῳ καὶ τοῦ χοροῦ καὶ τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἀρχιερωσύνης ἑαυτὸν συνεξέτεμεν».

ένδειάς της και της αδυναμίας της να επεκταθεί στο πλάτος των νοημάτων της ελληνικής. Έτσι, αφού η λατινική δεν μπορούσε να εκφράσει τη διδασκαλία των πατέρων, προκαλούσε σε πολλούς υπόνοια διαφορετικής θρησκείας ή στενότητα των ονομάτων της, αφού δεν επαρκούσαν για να εκφράσουν την ακρίβεια της σκέψης⁶⁴¹. Λόγω λοιπόν της φύσης της λατινικής γλώσσας και της ίδιας αίρεσης που, κάποιες δεκαετίες αργότερα, εξακολουθεί να προβληματίζει τη Ρωμαϊκή κοινότητα, ο Ρώμης Λέων Γ΄ έδωσε πρόσταγμα το Σύμβολο της Πίστεως να εκφωνούν στην ελληνική γλώσσα και οι Ρωμαίοι⁶⁴². Έτσι, αποκαθίσταται το ενδεές της λατινικής γλώσσας και απομακρύνονται από τους ευσεβείς οι υπόνοιες που αφορούν την ετεροδοξία. Η πράξη ήταν επιτυχημένη, αφού η αίρεση δεν αναπτύχθηκε περαιτέρω στη Ρώμη. Επιπλέον, κατά τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο Λέων δεν περιορίστηκε μόνο στη πόλη της Ρώμης, αλλά θέσπισε με συνοδικές αποφάσεις, να απαγγέλλεται στην ελληνική γλώσσα το Σύμβολο της Πίστεως την ώρα της λατρείας και από όσους μεταχειρίζονται τη λατινική γλώσσα. Αυτή η απόφαση ίσχυε και για όσες επαρχίες σέβονταν το θρόνο και τη δικαιοδοσία της Ρώμης. Για αυτό το λόγο, κοινοποίησε αυτή την απόφαση με συνοδικά γράμματα, ώστε να εξασφαλίσει το αμετάθετο του δόγματος⁶⁴³.

Έπειτα, ο Ι. Φώτιος αναφέρει, ότι την πράξη του πάπα Ρώμης Λέοντα Γ΄ σεβάστηκε και ο διάδοχός του στον αρχιερατικό θρόνο της Ρώμης, Βενέδικτος Γ΄. Ο ιερός πατήρ σε αυτό το σημείο κάνει ένα χρονικό άλμα μισού περίπου αιώνα, αφού ο Λέων ήταν πάπας Ρώμης από το τέλος του Η΄ έως και την αρχή του Θ΄ αιώνα, ενώ ο Βενέδικτος ήταν ο προκάτοχος του Νικολάου Α΄, επομένως η αρχιερατεία του τελείωσε λίγο μετά τα μέσα του Θ΄ αιώνα. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει, ότι αν κάποιος μετά τον Λέοντα Γ΄ και τον Βενέδικτο Γ΄, αφού δεν τόλμησε γυμνή τη κεφαλή να αναμετρηθεί με το αγαπητό από τον Θεό, ούτε αξίωνε να προφέρεται από όλους το ακριβές περιεχόμενο της πίστεως, δημιουργώντας προκάλυμμα γνώμης, με δόλο και πολλές ραδιουργίες κατέστρεψε το έργο

---

⁶⁴¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πζ, PG 102, 376^A (EPE 133, 422²⁷-424¹): «Λέων ... πᾶσαν ἀπάντων ἐκκόπτων πρόφασιν αἰρετικῆν· ἐπέπερ τὸ ἱερὸν τῶν Πατέρων ἡμῶν μάθημα πολλάκις ἢ Λατινὶς φθεγγομένη διὰ τὸ τῆς φωνῆς ἐνδεές τε καὶ τῶ πλάνει τῆς Ἑλληνίδος μὴ συνεπεκτείνεσθαι οὐ καθαρῶς οὐδ' εὐκρινῶς οὐδὲ περὶ πόδα τοὺς λόγους ἤρμοξε τῶ νοήματι καὶ πολλοῖς παρεῖχε περὶ τὴν πίστιν ἑτεροθρησκείας ὑπόληψιν τῶν ὀνομάτων ἢ στενοχωρία μὴ ἐξαρκοῦσα διερμηνεύειν τῆς διανοίας τὴν ἀκρίβειαν».

⁶⁴² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πζ, PG 102, 376^B (EPE 133, 424²⁻⁷): «ὁ θεόσοφος ἐκεῖνος ἀνὴρ εἰς ἐνθύμιον κατέστη (καὶ τὸ γε τῆς πρὸς τὸ ἐνθύμιον ῥοπῆς αἴτιον ὑπῆρχε μετὰ τῆς προειρημένης αἰτίας ἢ νῦν ἀνέδην αἵρεσις παρρησιαζομένη ὑπὸ τοῖς ὀδοῦσι τηνικαῦτα κατὰ τὴν Ῥωμαίων πόλιν λαλουμένη)· τὸ δὲ ἐνθύμιον, Ἑλλάδι γλώσση πρόσταγμα δοῦναι τὸ τῆς πίστεως ἱερὸν μάθημα καὶ τοὺς Ῥωμαίους λέγειν». Βλ. καὶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολὴ 291, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 141⁷⁵⁻⁸⁰ (PG 102, 800^A): «Λέων ... ὁ τῆς εὐσεβείας θερμὸς ζηλωτής, ὡς ἂν κατὰ μὴδὲνα τρόπον μὴδαμῶς παραχαράττοιτο βαρβάρῳ γλώσση τὸ ἄχραντον ἡμῶν τῆς εὐσεβείας μάθημα, Ἑλληνίδι φωνῇ, ὡσπερ δὴ καὶ κατ' ἀρχὰς εἴρηται, τοῖς ἐν τῇ δύσει δι' αὐτοῦ δοξολογεῖν καὶ θεολογεῖν τὴν ἁγίαν τριάδα παραδέδωκεν».

⁶⁴³ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πζ, PG 102, 377^A (EPE 133, 424¹²⁻²¹): «οὐ μόνον ἐν αὐτῇ τῇ Ῥωμαίων πόλει προγράμματα τε καὶ προθέματα ἔθετο, κατὰ τὰς μυστικὰς ἱερολογίας τὸ ἱερὸν τῆς πίστεως ἡμῶν σύμβολον, καθ' ὃν τρόπον καὶ κατ' ἀρχὰς συνοδικοῖς καὶ φωναῖς καὶ ψηφίσμασιν ἐκπεφώνηται, Ἑλλάδι γλώσση καὶ παρ' αὐτοῖς ἐκεῖνοις τοῖς τὴν Ῥωμαίων φωνὴν ἀφῆσιν ἀπαγγέλλεσθαι, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ τῶν ἐπαρχιῶν αἰ τὴν Ῥωμαίων ἀρχιερωσύνην δι' εὐλαβείας καὶ ἡγεμονίαν ἄγουσι, τὸ αὐτὸ φρονεῖν καὶ πράττειν, ἀραῖς τε τοῦ δόγματος τὸ ἀμετάθετον ἀσφαλισάμενος καὶ λόγοις καὶ γράμμασι συνοδικοῖς διεπέμψατο».

των Εκκλησιών. Ο Ι. Φώτιος δηλώνει, ότι δεν είναι δική του αρμοδιότητα να φανερώσει το όνομα του πάπα που προέβη σε αυτές τις εγκληματικές, κατά την κρίση του πράξεις, αφού ο εν λόγω προκαθήμενος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας γνωρίζει και μάλιστα με τρόπο πικρό, διότι κρίθηκε ήδη για το θράσος του⁶⁴⁴.

Η τελευταία αυτή πρόταση αποτελεί μομφή κυρίως προς τον πάπα Νικόλαο Α΄ και σε μικρότερο βαθμό προς τον Αδριανό Β΄ που συνέχισε την εκκλησιαστική του πολιτική, αφού και οι δύο πάπες δεν είναι εν ζωή⁶⁴⁵, την περίοδο συγγραφής της *Μυσταγωγίας*, ενώ για τον Ιωάννη Η΄ θα αναφερθεί ονομαστικά και με τρόπο εγκωμιαστικό αργότερα. Βέβαια, η χρήση α΄ ενικού προσώπου αποδεικνύει, ότι ο ιερός πατήρ αναφέρεται σε έναν πάπα. Γνωρίζοντας, ότι οι Φράγκοι ιεραπόστολοι απελάθησαν από τη Βουλγαρία το 870 και ότι η δίκη στην οποία αναφέρεται ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως είναι η Σύνοδος του 867, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αναφέρεται στον Νικόλαο Α΄ Ρώμης. Επιστρέφοντας στο πρόσωπο του Λέοντα Γ΄ Ρώμης ο Ι. Φώτιος σημειώνει, ότι η πρόνοιά του για την ορθή πίστη τον οδήγησε σε μία ακόμα αξιοσημείωτη πράξη. Στα θησαυροφυλάκια των κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου παλαιόθεν υπήρχαν δύο ασπίδες, στις οποίες αναγραφόταν το Σύμβολο της Πίστεως, μόνο στην ελληνική γλώσσα όπως επισημαίνει ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ο Ρώμης Λέων Γ΄ θεώρησε, ότι είναι δίκαιο να είναι φανερές οι δύο αυτές ασπίδες (πλάκες) σε όλους και να αναγνωστούν ενώπιον του ρωμαϊκού πλήθους. Ο ιερός πατήρ, μάλιστα, αναφέρει, ότι κάποιοι από όσους είδαν και διάβασαν τις ασπίδες είναι ακόμα εν ζωή⁶⁴⁶.

Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εκθέτει τη θέση, ότι οι προαναφερθέντες πάπες Ρώμης πρέσβευαν την ευσέβεια και θεολογούσαν, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Εν συνεχεία, ο ιερός πατήρ, αναφέρεται στον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄ με αρκετές φιλοφρονήσεις. Τον χαρακτηρίζει ‘δικό του’, διότι, εκτός των άλλων, είναι εξοικειωμένος με τις θέσεις του Ι. Φωτίου, ανδρείο ως προς τον νου, την ευσέβεια και την απόδοση

---

⁶⁴⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πη, PG 102, 377^{BC} (EPIE 133, 424²⁷-426²): «Εἰ δέ τις μετ’ ἐκείνου γλώσση δολερᾶ καὶ τί μὴ πλαττομένη (οὐ γὰρ ἐθάρρει γυμνῆ τῆ κεφαλῇ πρὸς τὰ κάλλιστα καὶ θεοφιλέστατα παρατάττεσθαι, ἀλλ’ οὐδὲ τὸ φρικτὸν τῆς πίστεως ἀνὰ χειλέων ἀπάντων περιφέρεσθαι, προκάλυμμα τῆς γνώμης θέμενος) τὸ ῥηθὲν θεοσεβέστατον καὶ ὠφελιμώτατον ἔργον τῶν Ἐκκλησιῶν περιέκειρε τε καὶ ἐλυμήνατο· (οὐκ ἔμὸν γὰρ ὀνόματι τὰς παλαμναίους πράξεις διεξιέναι·) αὐτὸς ἂν εἰδείη· μᾶλλον δὲ πικρῶς οἶδεν ἤδη καὶ ἀθλίως τὴν δίκην ἐκείθεν εἰσπραττόμενος τῆς ὑφάλου τόλμης».

⁶⁴⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πη, PG 102, 377^{BC} (EPIE 133, 426²⁻³): «ἀλλ’ ἐκεῖνος μὲν (σιγᾶ γὰρ καὶ αὐτός, εἰ καὶ μὴ ἐκὼν) εἰς τὸ τῆς σιγῆς ἀπερρίφθω χωρίον».

⁶⁴⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πη, PG 102, 380^A (EPIE 133, 426⁶⁻¹²): «ἦσαν ἐν τοῖς θησαυροφυλακίαις τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου ἐκ παλαιωτάτων χρόνων καὶ εὐσεβείας ἀνθούσης ἀποτεθησαυρισμένοι τοῖς ἱεροῖς κειμηλίαις ἀσπίδες δύο, αἱ γράμμασι τε καὶ ῥήμασιν Ἑλληνικοῖς ἔλεγον τὴν πολλὰκις εἰρημένην ἱερὰν τῆς ἡμῶν πίστεως ἔκθεσιν· ταύτας ὑπαναγνωσθῆναι κατενώπιον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πλήθους καὶ εἰς ὄψιν ἀπάντων ἐλθεῖν ἐδικαίωσε, καὶ πολλοὶ τῶν τεθεαμένων τηνικαῦτα καὶ ἀνεγνωκότων ἔτι τῷ βίῳ παραμένουσιν». Βλ. καὶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολὴ 291, Epistulae et Amphilochia 3*, σελ. 141⁸¹-142¹ (PG 102, 800^{AB}): «καὶ οὐ λόγῳ μόνον καὶ προστάγματι, ἀλλὰ καὶ θυρεοῖς τισὶ πεποιημένοις ὡσπερ στήλαις τισὶν ἀναγραφάμενός τε καὶ εἰς ὄψιν ἀπάντων προθείς, κατὰ τὰς πύλας τῆς ἐκκλησίας προσέπηξεν, ὡς ἂν πᾶσιν εἶη ῥάδιόν τε καὶ ἀκαπήλευτον ἐκμανθάνειν τὴν εὐσεβείαν». Βλ. καὶ σελ. 30, υποσημείωση 101, ὅπου ἀπὸ τον εκκλησιαστικὸ ἱστορικὸ ἀρχιμ. Βασίλειο Στεφανίδη ἀναφέρεται ὅτι οἱ δύο πλάκες δὲν ἦταν γραμμένες μόνον στα ἐλληνικά, ἀλλὰ καὶ στα λατινικά.

δικαιοσύνης σε κάθε ασέβεια. Ο Ιωάννης Η΄ ήταν επαρκής όχι μόνο στα εκκλησιαστικά πράγματα, αλλά και στα πολιτικά, έχοντας τη δυνατότητα να μεταβάλλει την αταξία σε τάξη. Επί της ουσίας, πιθανότατα δεν θα υπήρχαν οι εγκωμιαστικοί χαρακτηρισμοί, αν δε διέτρεχαν οι ακόλουθες αιτίες. Πρώτον, ο Ρώμης Ιωάννης Η΄, διά των τοποτηρητών του Παύλο, Ευγένιο και Πέτρο, που συμμετείχαν στη γενική Σύνοδο των ετών 879/80, αποδέχθηκε, όπως σύμπασα η Καθολική Εκκλησία και οι προηγούμενοι αυτού πάπες Ρώμης, την επάρκεια του Συμβόλου της Πίστεως. Η αναφορά προφανώς αφορά τον Όρο της Συνόδου. Δεύτερον, αυτή η πράξη επισφραγίστηκε με την υπογραφή των τοποτηρητών του⁶⁴⁷. Τον Ι. Φώτιο βλέπουμε, ότι δεν τον απασχολεί το ζήτημα της υπογραφής των πρακτικών της Συνόδου από τον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄, αλλά αρκείται σε αυτή των τοποτηρητών του στην Κωνσταντινούπολη.

Ακολούθως, ο ιερός πατήρ δεν αναφέρεται στον πάπα Ρώμης Μαρίνο. Εκτός του παρελθόντος του ως τοποτηρητής του Ρώμης Αδριανού Β΄ στη σύνοδο των ετών 869/70 και της αντίθετης γνώμης του με τον προκάτοχό του Ιωάννη Η΄, με αποτέλεσμα να εκτίσει ποινή φυλάκισης ενός μηνός, μεταξύ Μαρίνου και Ι. Φωτίου δεν υπήρξε επικοινωνία. Έτσι, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρεται στον επόμενο πάπα Ρώμης, Αδριανό Γ΄. Ο Αδριανός Γ΄ απέστειλε συνοδική επιστολή, σύμφωνα με το παλαιό έθιμο⁶⁴⁸, στην οποία κήρυττε την ευσεβή πίστη και θεολογούσε, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός⁶⁴⁹. Ο Ι. Φώτιος, αφού αναφέρει, ότι οι αρχιερείς της Ρώμης που μνημόνευσε, φρονούσαν και δίδασκαν μέχρι το θάνατό τους την ίδια ομολογία, αναρωτιέται μία ακόμα φορά, με τρόπο γλαφυρό, αυτοί που αναδείχθηκαν αιρετικοί, ποιον θα κατονομάσουν ως εισηγητή της αίρεσης⁶⁵⁰.

iv) Η κατακλείδα της *Μυσταγωγίας*

Ο Ι. Φώτιος ολοκληρώνει το *Λόγο περί της του Αγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*, απευθυνόμενος προσωπικά στον αποδέκτη του. Αναφέρει, λοιπόν, ο ιερός πατήρ, ότι ο παραλήπτης του λόγου δεν συνειδητοποιεί πόσο πολύ τον βλάπτει να μην πείθεται από τα λόγια του Χριστού και των μαθητών Του, να μην ακολουθεί τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, ούτε να δέχεται στο νου του τις λογικές παρατηρήσεις που

---

⁶⁴⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πθ, PG 102, 380^B-381^A (EPIE 133, 426²¹⁻²⁸): «οὗτος ὁ κεχαριτωμένος τῆς Ῥώμης ἀρχιερεὺς διὰ τῶν αὐτοῦ θεοσεβεστάτων καὶ περιδόξων τοποτηρητῶν Παύλου καὶ Εὐγενίου καὶ Πέτρου τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων Θεοῦ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς συνόδῳ παραγεγονότων ὡς ἡ καθολικὴ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ῥώμης ἀρχιερεῖς τὸ τῆς πίστεως ἀποδεχόμενος σύμβολον γνώμη καὶ γλώσση καὶ χερσὶν ἱεραῖς τῶν εἰρημένων περιφανεστάτων καὶ θαυμασίων ἀνδρῶν ὑπέγραψέ τε καὶ ἐπεσφραγίσατο».

⁶⁴⁸ Ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στο έθιμο των ενθρονιστήριων συνοδικών επιστολών. Βλ. σχετικά, ανωτέρω υποσημείωση 78, σελ. 24.

⁶⁴⁹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πθ, PG 102, 381^A (EPIE 133, 426²⁹⁻³²): «Ναὶ δὴ καὶ ὁ μετ' ἐκεῖνον ἱερός Ἀνδριανὸς συνοδικὴν ἡμῖν ἐπιστολήν, ὡσπερ ἔθος παλαιόν, ἀναπέμψας, τὴν αὐτὴν εὐσεβείαν δι' αὐτῆς ἀνεκήρυττε καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς ἐθεολόγει ἐκπορεύεσθαι».

⁶⁵⁰ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, πθ, PG 102, 384^A (EPIE 133, 428¹⁻⁴): «τίνας ἂν σχοίεν εἰπεῖν οἱ τὴν αἰρετικὴν νόσον νοσήσαντες, ἐξ ὧν τὸ δηλητήριον φάρμακον τῆς τηλικαύτης ἀσεβείας ἐξέπιον, καὶ οὐκ αὐτίκα τούτους ἀντιπάλους τοῖς ὀρθοδοξίᾳ τὰ ἐσπέρα καταφωτίσασι θριαμβεύουσιν;».

προκύπτουν από την Αγία Γραφή⁶⁵¹. Αντίθετα, αναλώνεται κατηγορώντας τον Ιησού Χριστό, διαψεύδοντας τον Απόστολο Παύλο, αμφισβητώντας τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, διασύροντας τους πατέρες, ακόμα και τους δικούς του αρχιερείς και πατέρες, αγνοώντας τις λογικές θεωρίες και λαμβάνοντας όλα τα μέτρα εξαιτίας του πάθους της επισφαλούς πρόληψης⁶⁵². Έπειτα από αυτά, ο Ι. Φώτιος αντί να παράσχει ο ίδιος κάποια συμβουλή προς τον αποδέκτη του λόγου, προτιμά να επικαλεστεί τον προφητάνακτα Δαβίδ. Αναφέρεται, λοιπόν, χωρίο από το βιβλίο των Ψαλμών σύμφωνα με το οποίο οι άφρονες του λαού καλούνται να συμπεριφερθούν συνετά και οι ανόητοι να αποκτήσουν φρόνηση⁶⁵³. Αυτή η παρότρυνση αποβλέπει στην επαναφορά όσων δέχονται το Filioque στην ορθή πίστη, ώστε να μην τους «άρπαση ὁ κοινὸς τοῦ γένους ἐχθρὸς τοσαύταις ἡμᾶς περιβάλλον πάγαις ὡς λέων ἄγριος καὶ ὠρυόμενος τὰς ψυχὰς ἡμῶν καὶ οὐ μὴ ἦ ὁ ρυόμενος»⁶⁵⁴.

Στη τελευταία αποστροφή του λόγου του ο Ι. Φώτιος απευθύνεται προσωπικά στον αποδέκτη με τρόπο εγκωμιαστικό⁶⁵⁵. Επιπλέον, μας παρέχει ο ίδιος πληροφορίες σχετικά με το χρόνο συγγραφής της *Μυσταγωγίας*, αναφέροντας, ότι οι γραφεὶς του βρίσκονται αιχμάλωτοι. Κάτι τέτοιο πολύ δύσκολα θα συνέβαινε ενόσω βρισκόταν στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, οπότε συμπεραίνουμε, ότι ο λόγος της *Μυσταγωγίας* γράφεται σε ύστερο της παραίτησης/αποπομπής του χρόνο. Η πληροφορία δεν αφορά μόνο τους γραφεὶς του, αλλά και τα βιβλία του, στα οποία εμπεριέχονται οι «χρήσεις, ἅς οἱ νέοι προκομίζουσιν πνευματομάχοι, μᾶλλον δὲ οἱ καθ' ὅλης ἐκμανέντες τῆς ὑπεραγάθου καὶ τρισυποστάτου Θεότητος»⁶⁵⁶. Στην κατακλείδα του λόγου του, ο ιερός πατήρ αναφέρεται στην περίπτωση που αποκτήσει εκ νέου πρόσβαση στα βιβλία του. Τοιουτοτρόπως, επιβεβαιώνεται, ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συγγράφει το έργο του κατά τη δεύτερη εξορία του. Εάν, λοιπόν, αποκτήσει εκ νέου πρόσβαση στα βιβλία του, τότε, ενημερώνει ο Ι. Φώτιος τον αποδέκτη, ότι θα αποστείλει και κείμενο με την κριτική του επί των χρήσεων που προσκομίζουν, τον εσφαλμένο τρόπο χρήσης των πατερικών αυτών χωρίων, καθώς και μαρτυρίες πατέρων, «δι' ὧν αὐτῶν καταισχύνεται καὶ πάσης εὐσεβείας ἀπελαύνεται τῆς ἀποστασίας τὸ φρόνημα»⁶⁵⁷.

---

⁶⁵¹ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4ε, PG 102, 389^{AB} (EΠΕ 133, 434³⁰-436¹).

⁶⁵² ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4ε, PG 102, 389^B (EΠΕ 133, 436¹⁻⁸): «κατηγορεῖς μὲν τοῦ κοινοῦ Δεσπότου, καταψεύδη δὲ τοῦ γενναίου Παύλου, κατεξανίστασαι δὲ τῶν οἰκουμενικῶν καὶ ἁγίων συνόδων, διασύρεις δὲ Πατέρας καὶ τοὺς σοὺς ἀρχιερεῖς καὶ Πατέρας ὡς ἀληθῶς Πατέρων τῆς διανοίας ἐξοστρακίζων εἰς κόρακας ἀποπέμψεις καὶ πρὸς τὰς λογικὰς κωφεύεις θεωρίας· καὶ πάντα σοι κατεπόθη τὰ σωτήρια εἰς τὸ τῆς ἐπισφαλοῦς προλήψεως πάθος».

⁶⁵³ Ψαλμ. 93, 8.

⁶⁵⁴ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4ε, PG 102, 389^{BC} (EΠΕ 133, 436¹⁰⁻¹²). Βλ. καὶ Α' Περτ. 5, 8 καὶ Ψαλμ. 49, 22.

⁶⁵⁵ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4ς, PG 102, 389^C (EΠΕ 133, 436¹³⁻¹⁴): «Τὰς μὲν οὖν ὑποτυπώσεις ταύτας, ὥσπερ ἤτησας, ἔχεις, ἀνδρῶν ἐμοὶ σεβασμιώτατε καὶ φιλομαθέστατε».

⁶⁵⁶ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4ς, PG 102, 389^C (EΠΕ 133, 436¹⁷⁻¹⁹).

⁶⁵⁷ ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 4ς, PG 102, 392^A (EΠΕ 133, 436²⁴⁻²⁵).

Συμπερασματικές θεωρήσεις

Στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας αναφέρθηκαν, αρχικά, διάφορες θεωρήσεις σχετικά με την πίστη κάποιων από τους επιφανέστερους πατέρες της Εκκλησίας περί του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, προσήχθησαν χωρία από έργα Αγίων πατέρων (Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, Μ. Αθανασίου, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου, Επιφανίου Κύπρου, Κυρίλλου Αλεξανδρείας και Μαξίμου του Ομολογητή) σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος.

Ο πατήρ της ενιαίας Εκκλησίας που θεωρείται, ότι είναι ο εισηγητής του Filioque είναι ο Ι. Αυγουστίνος. Στο *περί Αγίας Τριάδος* έργο του ο ιερός πατήρ αναφέρει σχετικά με την ύπαρξη του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος, ότι το Άγιο Πνεύμα είναι η κοινή αγάπη του Πατρός και του Υιού. Επίσης, αναφέρει, ότι είναι δώρο Θεού, διότι είναι αμφοτέρων, αφού εκπορεύεται και από το πρώτο και από το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται αρχικά από τον Πατέρα. Ο Υιός, όμως, κατά τη γέννησή του από τον Πατέρα έλαβε την ιδιότητα να εκπορεύει το Άγιο Πνεύμα. Είναι σαφές, ότι αυτή η διδασκαλία είναι το Filioque.

Το Filioque στη Δύση επικράτησε μέσω μιας σειράς συνόδων. Αρχικά, εκφράστηκε αναφορικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος στη σύνοδο του Τολέδο το 547 και προστέθηκε στο Σύμβολο της Πίστεως στη σύνοδο της ίδιας πόλης το 589. Έναν αιώνα αργότερα σε σύνοδο στο Hatfield της Αγγλίας επιβεβαιώνεται, ότι η προσθήκη έχει διαδοθεί στο μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ευρώπης. Από την Αγγλία, η προσθήκη του Filioque διαδόθηκε στο Φραγκικό κράτος, μέσω του Αλκουίνου, διδασκάλου του Καρλομάγνου. Μόνο που ο τρόπος που ο Αλκούίνος και η μετέπειτα φραγκική θεολογία προσέλαβε τη διδασκαλία του Ι. Αυγουστίνου είναι αναμφισβήτητα αιρετικός, αφού γίνεται λόγος περί δύο αρχών στη λήψη του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος. Ο τρόπος που διαδόθηκε το Filioque στο Φραγκικό κράτος είναι η συνοδική διαδικασία. Στις συνόδους του Centilly το 787, της Φρανκφούρτης του 794 και του Cividade το 797, αποφασίστηκε η προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως.

Το 808 στα Ιεροσόλυμα, όταν διαπιστώθηκε ότι οι Φράγκοι μοναχοί ψάλλουν το Σύμβολο της Πίστεως με την προσθήκη του Filioque, οι εντόπιοι μοναχοί σε θεολογική συζήτηση με τους Φράγκους καταδίκασαν αυτή την πρακτική. Οι Φράγκοι μοναχοί, για να διευθετηθεί το ζήτημα αποτάθηκαν στον πάπα Ρώμης Λέοντα Γ' και τον Καρλομάγνο. Ο ηγέτης του Φραγκικού κράτους συγκάλεσε σύνοδο στο Άαχεν το 809, η οποία ανήγαγε το Filioque σε δόγμα. Οι πρέσβεις του Καρλομάγνου παρουσιάζοντας στο Λέοντα Γ' τις πατερικές χρήσεις που θεμελιώναν το Filioque, έλαβαν την απάντηση, ότι συμφωνεί με την ιερά παράδοση. Σε ερώτηση των αντιπροσώπων του Καρλομάγνου σχετικά με την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως, ο πάπας συνέστησε να μη διαδοθεί

περαιτέρω. Ο Ρώμης Λέων Γ΄, επιπλέον, υπενθυμίζοντας στους Φράγκους απεσταλμένους την απαγόρευση, από το Ζ΄ κανόνα της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου, οποιασδήποτε προσθήκης ή αφαίρεσης στο Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, αναφέρει ότι το πρέπον είναι να αφαιρεθεί η προσθήκη από το Σύμβολο της Πίστεως. Υπό αυτό το πρίσμα προτείνει για κάποιο χρονικό διάστημα το Σύμβολο να μην άδεται στα παλάτια του φραγκικού κράτους. Μετά από αυτά ο Λέων Γ΄ Ρώμης ανέγειρε δύο αργυρές πλάκες, στις οποίες αναγραφόταν το Σύμβολο της Πίστεως στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα χωρίς την προσθήκη του Filioque.

Το πρώτο συμπέρασμα από τα ανωτέρω είναι, ότι η διδασκαλία των πατέρων που αναπτύχθηκε διδάσκει, ότι ο Πατήρ είναι ο αίτιος του δεύτερου και του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδος, όντας η μόνη πηγή και ρίζα Τους. Ο τρόπος ύπαρξης του Υιού είναι η γέννηση από τον Πατέρα. Ο τρόπος ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος είναι η εκπόρευση από τον Πατέρα. Ο Πατήρ συνυπάρχει με τα άλλα δύο πρόσωπα και δεν προϋπάρχει με κανένα τρόπο. Η γέννηση και η εκπόρευση, πέραν του ότι αποτελούν τον τρόπο ύπαρξης του Υιού και του Αγίου Πνεύματος είναι έννοιες άρρητες στην ορθόδοξη παράδοση. Η ουσία των τριών προσώπων είναι κοινή, επομένως γίνεται λόγος για ταυτότητα της ουσίας και ομοούσιο των τριών θείων προσώπων. Η ενέργεια των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος είναι κοινή. Η πέμψη, ή αποστολή του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο εκ του Πατρός διά του Υιού (ή και του Υιού) ανάγεται στις θείες ενέργειες, οπότε συμμετέχει και το Άγιο Πνεύμα. Αυτή η πράξη αφορά την οικονομία, που αναφέρεται από τη δημιουργία του κόσμου και έπειτα, όχι όμως τη Θεολογία, δηλαδή την αΐδια ζωή και ύπαρξη της Αγίας Τριάδος.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι, ότι το Filioque ως διδασκαλία υπάρχει από τον Ι. Αυγουστίνο και εξής. Μέσω σειράς συνόδων από την Ισπανία διαδόθηκε στη Γαλλία, την Αγγλία και το κράτος των Φράγκων, στο οποίο εμπεριέχονται ούτως ή άλλως τα εδάφη της Γαλλίας. Ο Καρλομάγνος, επηρεασμένος από τον Αλκουίνo, θεώρησε ότι το Filioque αντιπροσωπεύει την αλήθεια περί του ‘είναι’ του Αγίου Πνεύματος. Αυτή την άποψη, την επέβαλε στο Φραγκικό κράτος, όπως και την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως. Αφού στα Ιεροσόλυμα φάνηκε, ότι το Filioque αποτελεί καινοτομία ως προς την ορθόδοξη παράδοση, δημιουργήθηκε ένταση μεταξύ των εντόπιων και των Φράγκων μοναχών. Τα πράγματα οδηγήθηκαν στη σύνοδο του Άαχεν το 809, όπου αποφασίστηκε η αναγωγή του Filioque σε δόγμα. Ο Ρώμης Λέων Γ΄ δήλωσε σύμφωνος με την ορθόδοξη παράδοση, πρότεινε το Filioque να μη διαδοθεί και ιδανικά να αφαιρεθεί από το Σύμβολο της Πίστεως. Για να κατοχυρώσει, ότι στη Ρώμη θα παραμείνει ανόθευτο το Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως ανέγειρε δύο πλάκες με το Σύμβολο της Πίστεως στην ελληνική και τη λατινική.

Ο Ι. Φώτιος κατάγεται από ευγενή οικογένεια, η οποία του παρείχε τη δυνατότητα να αποκτήσει εξαιρετικά διευρυμένη μόρφωση. Οι γονείς του, του κληροδότησαν ισχυρούς συνδέσμους και με την Εκκλησία και με την πολιτεία, ενώ δεν πρέπει να παραθεωρείται, ότι μαρτύρησαν για το εικονοφιλικό τους φρόνημα. Ο Ι. Φώτιος ανήκε στην ομάδα των πολιτικών, αντίπαλο δέος των ζηλωτών. Πριν την άνοδο του στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ο Ι. Φώτιος σταδιοδρόμησε ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της

Μαγναύρας και κρατικός αξιωματούχος. Προκάτοχός του στο θρόνο ήταν ο Άγιος Ιγνάτιος. Η χειροτονία του Ι. Φωτίου εντάσσεται στις αθρόον χειροτονίες, καθώς έλαβε όλους τους βαθμούς της ιερωσύνης σε διάστημα πέντε ημερών. Σε αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως τον χειροτόνησε, εκτός των άλλων ιεραρχών και ο μητροπολίτης Συρακουσών Γρηγόριος Ασβεστάς.

Ο πάπας Ρώμης Νικόλαος Α΄ δεν είδε με ικανοποίηση την άνοδο του Ι. Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο. Από τις πρώτες πράξεις του Ι. Φωτίου είναι η καταδίκη του προκατόχου του, Ιγνατίου, αθετώντας με αυτό τον τρόπο προηγούμενη έγγραφη υπόσχεσή του. Επίσης, ως είθισται απέστειλε ενθρονιστήρια επιστολή στους πατριάρχες της Ανατολής και τον πάπα Ρώμης. Η απάντηση του πάπα Ρώμης Νικολάου χαρακτηρίζεται από την επιφυλακτικότητά του να αναγνωρίσει τον Ι. Φώτιο ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, διότι ανήλθε στο θρόνο κατευθείαν από τη τάξη των λαϊκών. Τα πράγματα οδηγήθηκαν στην Πρωτοδευτέρα Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως του 861, όπου συμμετείχαν μεταξύ των άλλων, ο Ιγνάτιος και τοποτηρητές του πάπα Ρώμης. Τότε, καταδικάστηκε μία ακόμα φορά η εικονομαχία και ο Ιγνάτιος, πιεζόμενος, ομολόγησε την αντικανονικότητα της εκλογής του. Μετά, ακολούθησε διωγμός εις βάρος των ιγνατιανών επισκόπων και του ίδιου του Ιγνατίου.

Στη Πρωτοδευτέρα Σύνοδο ο Ρώμης Νικόλαος Α΄ αντέδρασε εκφράζοντας την επιφύλαξή του προς το πρόσωπο του Φωτίου. Μάλιστα εκφράζεται υποτιμητικά προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως σε επιστολή του προς τους πατριάρχες της Ανατολής. Πιο ουσιαστικά η αντίδρασή του εκφράζεται στη σύνοδο του 863 στη Ρώμη, όπου προβάλλεται το παπικό πρωτείο. Ο Ι. Φώτιος κρίνεται ως λαϊκός, διότι χειροτονήθηκε αθρόον και από τον Γρηγόριο Ασβεστά, ο οποίος θεωρούταν καταδικασμένος στη Ρώμη. Οι χειροτονίες του Ι. Φωτίου θεωρούνται άκυρες. Έτσι, η σύνοδος αποφάσισε την καθαίρεση του Γρηγορίου Ασβεστά. Κανονικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναγνωρίζεται ο Ιγνάτιος και η επαναφορά των ιγνατιανών επισκόπων στις θέσεις τους κρίνεται αναγκαία. Στη σύνοδο καταδικάστηκε μία ακόμα φορά η εικονομαχία.

Στις αποφάσεις του πάπα Νικολάου αντέδρασε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄, όπου με γράμμα του καταδικάζει την ανάμειξη στα εσωτερικά ζητήματα της τοπικής Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Στην απάντησή του προς τον αυτοκράτορα, η οποία γράφθηκε από τον Αναστάσιο Βιβλιοθηκάριο, ο Νικόλαος ζητά την αποστολή των Φωτίου, Ιγνατίου και Γρηγορίου Ασβεστά στη Ρώμη, για να κριθούν εκ νέου.

Παράλληλα, ο ηγεμόνας των Μοραβίων Ροστισλάβος ζητά το 862, ή 863 από τον πατριάρχη Φώτιο την αποστολή ιεραποστόλων στη Μοραβία. Έτσι, η Μοραβία γνωρίζει το Χριστιανισμό από την Κωνσταντινούπολη. Το ίδιο συμβαίνει και με τη Βουλγαρία ένα έτος αργότερα, το 864. Περί τα τέλη του 865, ή στις αρχές του 866 ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Βόρις βαπτίσθηκε και έλαβε το όνομα Μιχαήλ. Την ίδια περίοδο αιτήθηκε από τον Ι. Φώτιο η Εκκλησία της Βουλγαρίας να αποκτήσει δικό της επίσκοπο. Ο οικουμενικός πατριάρχης στην απάντησή του προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων ανέπτυξε συνοπτικά τη Χριστιανική πίστη και αναφέρθηκε στις αιρέσεις που προέκυψαν μέχρι εκείνη την περίοδο. Σε αυτή την

περίφημη επιστολή δεν γίνεται λόγος περί του Filioque. Η απάντηση όμως σχετικά με τη διοικητική ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Βουλγαρίας είναι αρνητική.

Υπό αυτές τις συνθήκες ο Βόρις-Μιχαήλ, τον Αύγουστο του 866 απευθύνθηκε στον πάπα Ρώμης Νικόλαο και τον ηγεμόνα των Φράγκων Λουδοβίκο. Το αίτημα προς τα δύο πρόσωπα ήταν κοινό και αφορούσε την αποστολή ιεραποστόλων. Το αίτημα του ηγεμόνα των Βουλγάρων ικανοποιήθηκε. Λίγο αργότερα, στα τέλη του 866 ο πάπας Ρώμης Νικόλαος έστειλε επιστολές στην Κωνσταντινούπολη, στις οποίες θίγεται απροκάλυπτα το πρόσωπο του Ι. Φωτίου. Επίσης, πλέον κρίνεται ανάξιος ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, διότι στη Ρώμη θεωρείται, ότι ο θρόνος δεν ήταν κενός όταν ο Φώτιος ανήλθε σε αυτόν και διότι χειροτονήθηκε από καθηρημένο, από τη Ρώμη, επίσκοπο. Αργότερα, όταν οι Λατίνοι ιεραπόστολοι έφθασαν στη Βουλγαρία εκδίωξαν τους ιεραποστόλους της Αυτοκρατορίας.

Όλα τα ανωτέρω προκάλεσαν την αντίδραση του Ι. Φωτίου, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως του 867. Πληροφορίες για αυτή τη Σύνοδο έχουμε κυρίως από την *Εγκύκλιο επιστολή* του Ι. Φωτίου προς τους αρχιερατικούς θρόνους της Ανατολής. Στην *Εγκύκλιο επιστολή* ο ιερός πατήρ αναφέρεται στην ένωση με την Εκκλησία της Αρμενίας (862) και την ιεραποστολική δράση στη Ρωσία. Τα λατινικά έθιμα που εισήγαγαν στη Βουλγαρία οι δυτικοί ιεραπόστολοι είναι η νηστεία του Σαββάτου, η αποχή από τη νηστεία κατά την Α΄ εβδομάδα νηστειών της Μ. Τεσσαρακοστής, η αγαμία του κλήρου και η τέλεση του μυστηρίου του Χρίσματος μόνο από επισκόπους. Όλα τα λατινικά έθιμα, ο Ι. Φώτιος τα καταδικάζει αναγόμενος στην κανονική παράδοση της Εκκλησίας. Λίαν ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του Ι. Φωτίου στο Filioque, το οποίο προσέθεσαν στο Σύμβολο της Πίστεως οι Φράγκοι ιεραπόστολοι, με την ανοχή των υπόλοιπων Λατίνων. Ο Ι. Φώτιος αναφέρει ότι η προσθήκη του Filioque αντίκειται στη γραπτή ιερά παράδοση της Εκκλησίας, ενώ αναρωτιέται ποια είναι η χρησιμότητα της δεύτερης εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, αφού η πρώτη είναι επαρκής. Απόρροια του Filioque είναι: α) η εισαγωγή δύο αιτίων στην Αγία Τριάδα και επομένως η κατάλυση της μοναρχίας του Πατρός, β) η μεγαλύτερη εγγύτητα του Υιού προς τον Πατέρα, σε σχέση με το Άγιο Πνεύμα, επομένως η θεώρηση, ότι το Άγιο Πνεύμα είναι υποδεέστερο του Υιού, γ) η διαφοροποίηση στα υποστατικά ιδιώματα προκαλεί την εντύπωση, ότι ο Υιός είναι ανταγωνιστικός προς τον Πατέρα, δ) η κατάργηση της απλότητας και η εισαγωγή της σύνθεσης στη θεώρηση της Αγίας Τριάδος, ε) η αντίληψη της Αγίας Τριάδος με τρόπο που παραπέμπει στην ελληνική πολυθεΐα. Εν τέλει, το Filioque θεωρείται άτοπο θεολογικά όταν αναφέρεται στο αΐδιο 'είναι' του Αγίου Πνεύματος, διότι προσδίδει ένα χαρακτηρισμό σε δύο πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Κάποιος χαρακτηρισμός, όταν αποδίδεται στην Αγία Τριάδα, αναφέρεται είτε και στα τρία πρόσωπά Της, είτε αποκλειστικά και μόνο σε ένα πρόσωπό Της. Στην *Εγκύκλιο επιστολή*, επιπλέον, ο Ι. Φώτιος, αιτείται την αποστολή τοποτηρητών από τους πατριάρχες της Ανατολής, διότι συγκαλεί Σύνοδο, η οποία από τον ίδιο αναφέρεται ως Οικουμενική. Τέλος, αναφέρεται στην αξία της αναγνώρισης της οικουμενικότητας της Συνόδου της Νικαίας του 787 και την αρίθμησή της ως Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου.

Η Σύνοδος διεξήχθη τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 867. Έργο της Συνόδου ήταν η καθαίρεση και ο αφορισμός του πάπα Ρώμης Νικολάου Α΄ και η καταδίκη του Filioque και

των λατινικών εθίμων. Αμέσως μετά το πέρας των εργασιών της Συνόδου ο Ι. Φώτιος απέστειλε αντιπρόσωπους στον ηγέτη του Φραγκικού κράτους, Λουδοβίκο Β΄. Οι αντιπρόσωποι του πατριάρχη μετέφεραν δύο αντίγραφα των πρακτικών της Συνόδου και το αίτημα για εκθρόνιση του πάπα Ρώμης, αφού καταδικάσθηκε από Σύνοδο. Για αντάλλαγμα στην παροχή βοήθειας στην αυτοκρατορία, ο Λουδοβίκος θα αναγνωριζόταν με τον τίτλο του βασιλέως. Με τον αναθεματισμό του Ι. Φωτίου από τον Ρώμη Νικόλαο το 863 και τον αναθεματισμό του πάπα Ρώμης Νικολάου από τον Ι. Φώτιο του 867 αρχίζει το σχίσμα, το οποίο θα θεραπευτεί το 879/80.

Τον Οκτώβριο του 867, ο πάπας Ρώμης Νικόλαος Α΄ σε επικοινωνία του με τον επίσκοπο Reims Hincmar υμνεί το Filioque, τα λατινικά έθιμα και υπερασπίζεται το παπικό πρωτείο. Όσον αφορά τη διοίκηση της ενιαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, Ανατολικής και Δυτικής, αναφέρει, ότι ο Μ. Κωνσταντίνος παραχώρησε τη διοίκηση του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας στον πάπα Ρώμης, επικαλούμενος σαφώς τη Ψευδοκωνσταντίνειο δωρεά.

Ακριβώς σε αυτό το σημείο τα πολιτικά και εκκλησιαστικά πράγματα αλλάζουν άρδην. Ο Μιχαήλ Γ΄ δολοφονείται από το συμβασιλέα του Βασίλειο Α΄ Μακεδόνα. Ο νέος αυτοκράτορας εξορίζει τον Ι. Φώτιο και επαναφέρει στον πατριαρχικό θρόνο τον Άγιο Ιγνάτιο. Ο πάπας Ρώμης Νικόλαος απεβίωσε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Νέος πάπας Ρώμης αναδεικνύεται ο Αδριανός Β΄. Έτσι, παραμένει αναπάντητη ερώτηση το τί θα μπορούσε να συμβεί αν ο Λουδοβίκος Β΄ με αντάλλαγμα την αναγνώριση του ως βασιλέως: α) δεχόταν να εκδιώξει από το θρόνο του τον πάπα Ρώμης Νικόλαο και β) αν τελικά θα τον είχε εκδιώξει, γνωρίζοντας ότι κατηγορείται για αίρεση, επειδή οι ιεραπόστολοι του πάπα ήταν ανεκτικοί με τους Φράγκους ιεραποστόλους, αφήνοντάς τους το περιθώριο να εισάγουν την προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως και τις υπόλοιπες λατινικές καινοτομίες στο νεοφώτιστο λαό των Βουλγάρων.

Από τα πρώτα έργα του Αδριανού Β΄ ήταν η έγκριση της μετάφραση της Θείας Λειτουργίας στη σλαβική, που εκπόνησαν οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος, τους οποίους προσκάλεσε στη Ρώμη ο Νικόλαος Α΄. Με τη νέα τροπή που έλαβαν τα πράγματα διαπιστώθηκε γρήγορα, ότι ο νέος πάπας Ρώμης προτίθεται να ακολουθήσει την εκκλησιαστική πολιτική που χάραξε ο προκάτοχός του. Έτσι, ακολούθησε η μετάφραση και μελέτη των πρακτικών της Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως του 867. Η διαδικασία καθυστέρησε λόγω της δολοφονίας της συζύγου και της κόρης του νέου πάπα. Τα πράγματα οδηγήθηκαν στη σύνοδο της Ρώμης του 869, όπου αποφασίζεται η καύση των πρακτικών της Συνόδου του 867 και ο αναθεματισμός του Ι. Φωτίου.

Ελάχιστα αργότερα συνεκλήθη η σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως των ετών 869/70, στην οποία η συμμετοχή ήταν πενιχρή. Προϋπόθεση συμμετοχής στη σύνοδο ήταν η υπογραφή του Libellus Satisfactionis, ενός κειμένου υμνητικού προς το παπικό πρωτείο με κάποιες αναφορές στο παπικό αλάθητο, όπου διασαφηνίζεται, ότι είναι δεδομένη η καθαίρεση των Ι. Φωτίου και Γρηγορίου Ασβεστά. Την προεδρεία της συνόδου ανέλαβαν οι τοποτηρητές του πάπα Αδριανού Β΄, με τις παρεμβάσεις των αυτοκρατορικών απεσταλμένων και κυρίως του συγκλητικού Βαάνη να κρίνονται καίριες για την έκβαση της διαδικασίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν η πέμπτη, η έβδομη, η όγδοη και η δέκατη

συνεδρία της συνόδου. Στην πέμπτη και την έβδομη συνεδρία αποφασίζεται ο αναθεματισμός του Ι. Φωτίου, ο οποίος δεν δέχθηκε να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Από τους παπικούς απεσταλμένους προβάλλεται η θέση, ότι ο αναθεματισμός αποτελεί προγενέστερη κρίση των παπών Ρώμης Νικολάου Α΄ και Αδριανού Β΄. Από τον Βαάνη προβάλλεται η θέση, ότι ο αναθεματισμός αποτελεί κρίση των τεσσάρων πατριαρχικών θρόνων. Στην έβδομη συνεδρία αναθεματίζεται εκ νέου με βαρείς χαρακτηρισμούς ο Ι. Φώτιος, καθώς και οι οπαδοί του, ανάμεσα στους οποίους είναι και ο Γρηγόριος Ασβεστάς, ο οποίος καταδικάζεται ονομαστικά. Στην όγδοη συνεδρία αποφασίζεται η καύση των πρακτικών της Πρωτοδευτέρας και της Συνόδου του 867. Στη δέκατη συνεδρία συντάσσονται οι 21 κανόνες και ο Όρος της συνόδου. Στον Όρο καταδικάζονται παλαιότερες αιρέσεις με τελευταία την εικονομαχία. Κοινός τόπος του Όρου και των κανόνων είναι η καταδίκη του Ι. Φωτίου. Στους κανόνες, επίσης, συγκεκριμενοποιείται ο χρόνος παραμονής στους βαθμούς της ιερωσύνης, για να αποφεύγονται οι περιπτώσεις αθρόων χειροτονιών. Επιπλέον, καταδικάζεται η εικονομαχία, η νεοπλατωνική θεωρία περί δύο ψυχών και ο θεσμός της πενταρχίας των πατριαρχών, στα πλαίσια του οποίου εκφράζεται η θεωρία του παπικού πρωτείου.

Αμέσως μετά τη λήξη των εργασιών της συνόδου σε συνάντηση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιγνατίου με την αντιπροσωπεία των Βουλγάρων, τους τοποτηρητές του πάπα Ρώμης, και τους τοποτηρητές των ανατολικών πατριαρχείων αποφασίστηκε η Βουλγαρία να επιστρέψει στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Κωνσταντινουπόλεως και απελάθηκαν από εκεί οι δυτικοί ιεραπόστολοι.

Μετά την παπόφιλη σύνοδο του 869/70 οι σχέσεις της Παλαιάς με τη Νέα Ρώμη δεν βρίσκονται στο καλύτερο επίπεδο. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε δυσαρέσκεια λόγω της δυσκολίας κάλυψης πρακτικών αναγκών ως απόρροια του 21^{ου} κανόνα της συνόδου που ορίζει το χρόνο παραμονής σε κάθε ιερατικό βαθμό. Στη Ρώμη υπήρχε δυσαρέσκεια λόγω της επιστροφής της Βουλγαρίας στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του οικουμενικού πατριαρχείου. Παράλληλα, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ ήταν δυσαρεστημένος με την επιλογή του να επαναφέρει τον Άγιο Ιγνάτιο και να εκδιώξει τον Ι. Φώτιο, διότι μεγάλο μέρος του κλήρου ήταν προσκολλημένο στον προηγούμενο πατριάρχη και η Ρώμη βαθμιαία άρχισε να εναντιώνεται στον Άγιο Ιγνάτιο. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Ι. Φώτιος ανακλήθηκε από την εξορία, αναλαμβάνοντας την εκπαίδευση των τέκνων του αυτοκράτορα και συνεχίζοντας να διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας. Ο Βασίλειος Α΄ επιθυμούσε την επιστροφή του Ι. Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο, ο οποίος δεν επιθυμούσε να ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο όσο βρίσκεται εν ζωή ο Άγιος Ιγνάτιος. Επιθυμία του Ι. Φωτίου είναι η ανάκληση από την εξορία και η αποκατάσταση των διωκόμενων επισκόπων. Λίγο αργότερα, με τη νέα τροπή που έλαβαν τα πράγματα, ο Βασίλειος Α΄ και ο Ιγνάτιος έστειλαν γράμματα στον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄, με τα οποία ζητούσαν την ακύρωση των αποφάσεων της συνόδου των ετών 869/70 και την άρση του αφορισμού του Ι. Φωτίου.

Λίγο πριν το θάνατο του Αγίου Ιγνατίου τον Οκτώβριο του 877 οι δύο ιεράρχες συμφιλιώθηκαν. Ο Ι. Φώτιος ανήλθε εκ νέου στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως τρεις μέρες μετά το θάνατο του Αγίου Ιγνατίου. Ο Ι. Φώτιος, οι επίσκοποι και ο κλήρος της πρωτεύουσας αποστέλλουν επιστολές στον πάπα Ρώμης Ιωάννη Η΄, με τις οποίες τον

ενημερώνουν ότι ο Ι. Φώτιος επέστρεψε στον πατριαρχικό θρόνο. Ο Ιωάννης Η΄, ύστερα από σύνοδο με κάποιους έμπιστους συνεργάτες του αποφασίζει την καταλλαγή με την Κωνσταντινούπολη.

Οι συνθήκες οδηγούν στη Σύνοδο των ετών 879/80. Από μέρους του Ιωάννη Η΄ Ρώμης θεωρείται ότι ο Ι. Φώτιος έχει ήδη αποκατασταθεί στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ εκφράζεται η επιθυμία να μη χειροτονηθεί επίσκοπος στη Βουλγαρία από το οικουμενικό πατριαρχείο. Όσον αφορά τις αθρόον χειροτονίες, αναφέρεται ότι πρέπει να απαγορευτούν στο μέλλον. Επίσης, αναφέρεται ότι όποιος κατέχει κοσμικό αξίωμα πρέπει να μη γίνεται επίσκοπος. Σχετικά με την ισχύ των αποφάσεων της συνόδου των ετών 869/70 στις επιστολές προς τον Ι. Φώτιο και τους παπικούς τοποτηρητές αναφέρεται, ότι θεωρούνται άκυρες, ενώ στην επιστολή προς τον Βασίλειο Α΄ αναφέρεται ότι αναστέλλονται κάποιες αποφάσεις της.

Το κύριο έργο της Συνόδου συνέβη στην πρώτη πράξη της Συνόδου και αφορά την αποκατάσταση του Ι. Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι, θεραπεύεται το σχίσμα που ξεκίνησε το 867. Στη Σύνοδο, επιπλέον, διαπιστώθηκε, ότι οι τοποτηρητές των πατριαρχικών θρόνων της Ανατολής δεν είχαν αρμοδιότητα να συμμετέχουν στη σύνοδο των ετών 869/70. Όσον αφορά την αξίωση από την πλευρά της Ρώμης σχετικά με το βουλγαρικό ζήτημα, τα μέλη της Συνόδου ανέφεραν, ότι αυτό το ζήτημα άπτεται των αρμοδιοτήτων του αυτοκράτορα και όχι του πατριάρχη. Επίσης έργο της Συνόδου είναι η αναγνώριση της Συνόδου της Νικαίας του 787 ως Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Σχετικά με τις περιπτώσεις αθρόον χειροτονίας η Σύνοδος εξέφρασε αξιόλογες θέσεις. Για να υποστηριχθούν αυτού του είδους οι χειροτονίες, οι πατέρες της Συνόδου ερμήνευσαν τον 10^ο κανόνα της τοπικής Συνόδου Σαρδικής και προσήγαγαν περιπτώσεις Αγίων πατέρων που ανήλθαν στον επισκοπικό θρόνο αθρόως. Σχετικά με την ερμηνεία του 10^{ου} κανόνα της Σαρδικής οφείλουμε να αναφέρουμε ότι δεν απαγορεύεται αορίστως η χειροτονία σε επισκοπική θέση στους λαϊκούς, ενώ υποστηρίχθηκε η εν λόγω Σύνοδος είναι τοπική και όχι οικουμενική. Αν ο κανόνας προβαλλόταν από κάποια Οικουμενική Σύνοδο και δεν ήταν αντίθετος με τα έθιμα της Εκκλησίας στην Ανατολή, τότε θα ήταν καθολικά αποδεκτός. Στο πλαίσιο της συζήτησης της ‘αθρόον’ χειροτονίας αναφέρεται ότι ο κάθε πατριαρχικός θρόνος έχει το δικαίωμα να διατηρεί τα αρχαία έθιμα του. Με αυτό τον τρόπο υποστηρίζεται η αρχή ενότητας εν τη ποικιλία. Η ενότητα εντοπίζεται στην κοινή δογματική πίστη, ενώ η ποικιλία στα διαφορετικά έθιμα που έχει τη δυνατότητα η κάθε τοπική Εκκλησία να ακολουθεί.

Η Σύνοδος των ετών 879/80 θέσπισε τρεις κανόνες. Ο πρώτος και ο δεύτερος αφορούν την περίπτωση του ιγνατιανού Μητροφάνη Σμύρνη. Ο πρώτος κανόνας αναφέρει, ότι όσοι κατοικούν στη Δύση και είναι καταδικασμένοι από τον πάπα Ρώμης, παραμένουν στην ίδια κατάσταση και για τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο κανόνας ισχύει και αντίστροφα. Ο δεύτερος κανόνας αναφέρει, ότι όποιος μητροπολίτης γίνει μοναχός, δεν μπορεί να επιστρέψει στα αρχιερατικά του καθήκοντα. Ο τρίτος κανόνας αναθεματίζει όποιον κακοποιεί, ή φυλακίζει αναίτια, ή δημιουργώντας ψευδείς αιτίες κάποιον επίσκοπο.

Η Σύνοδος ουσιαστικά δεν θέσπισε κάποιον νέο Όρο. Υπενθύμισε την αξία και την περιεκτικότητα της πίστεως του Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι, τήρησε την ίδια στάση με τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, απαγορεύοντας οποιαδήποτε προσθήκη, ή αφαίρεση από αυτό. Με αυτό τον τρόπο καταδικάζεται με τρόπο έμμεσο το Filioque, σε αντίθεση με την πρώτη προσπάθεια του Ι. Φωτίου, μέσω της *Εγκυκλίου επιστολής* και της Συνόδου του 867, το Filioque να καταδικαστεί άμεσα και ονομαστικά ως αίρεση.

Μετά τη Σύνοδο ο Ιωάννης Η΄ Ρώμης, λαμβάνοντας τα πρακτικά της, δήλωσε, ότι αποδέχεται τις αποφάσεις της, στο μέτρο που οι τοποτηρητές του δεν υπερέβησαν τις εντολές του. Διάδοχος του Ιωάννη Η΄ στον επισκοπικό θρόνο της Ρώμης αναδείχθηκε το 882 ο Μαρίνος, ο οποίος συμμετείχε στη σύνοδο των ετών 869/70. Ο Μαρίνος τη μικρή περίοδο που ήταν πάπας Ρώμης δεν επικοινωνήσε με τον Ι. Φώτιο, κίνηση που προκάλεσε απογοήτευση και στους πολιτικούς κύκλους της αυτοκρατορίας. Υπό αυτές τις συνθήκες περί το 883/84 ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως έστειλε επιστολή στον αρχιεπίσκοπο Ακυλίας, με την οποία καταδικάζει το Filioque. Τον Μαρίνο διαδέχθηκε ο Αδριανός Γ΄, ο οποίος έστειλε αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη, για να ζητήσει βοήθεια, λόγω των απειλών που δεχόταν η Ρώμη. Με τις συνθήκες να έχουν αλλάξει, ο Ι. Φώτιος σε επιστολή του προς τον Αδριανό Γ΄ ζητά τη ρητή καταδική της συνόδου των ετών 869/70. Την επιστολή παρέλαβε ο διάδοχος του Αδριανού Γ΄ από το 885, Στέφανος Ε΄. Ο νέος πάπας αποδείχθηκε, ότι ήταν υπέρμαχος της εκκλησιαστικής πολιτικής των προκατόχων του, Νικολάου Α΄, Αδριανού Β΄ και Μαρίνου. Ο νέος πάπας απαντώντας στον Ι. Φώτιο προβάλλει το παπικό πρωτείο και δικαιολογεί τη συμπεριφορά του Μαρίνου, ο οποίος κατά τον Στέφανο Ε΄ δεν επικοινωνήσε μαζί του, διότι στον πατριαρχικό θρόνο είχε ανέλθει ένας λαϊκός. Λίγους μήνες αργότερα, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ Μακεδόνας απεβίωσε. Ο διάδοχός του Λέων ΣΤ΄ εξώθησε τον Ι. Φώτιο σε παραίτηση. Ο Άγιος της Εκκλησίας, η μνήμη του οποίου τιμάται την έκτη Φεβρουαρίου, έζησε τα υπόλοιπα έτη του βίου του, μέχρι και την αρχή της τελευταίας δεκαετίας του Θ΄ αιώνα, εξόριστος.

Τα πρώτα έτη της δεύτερης εκθρόνισης/παραίτησής του, ο Ι. Φώτιος συνέθεσε ένα από τα πιο μνημειώδη Θεολογικά έργα του: το *Λόγο περί της του Αγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*. Αυτός ο λόγος του οικουμενικού πατριάρχη εξηγεί το μυστήριο του 'είναι' του Αγίου Πνεύματος. Με αυτό το έργο ο ιερός πατήρ εξηγεί με τρόπο εξονυχιστικό ότι το Filioque οδηγεί θεολογικά σε άτοπο. Τα επιχειρήματα με τα οποία ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως απορρίπτει το Filioque είναι τα εξής: α) το Filioque εισάγει τη δυαρχία στην Αγία Τριάδα και καταλύει τη μοναρχία του Πατρός, εισάγοντας παράλληλα και την πολυθεΐα. β) εισάγει τη σύνθεση και καταργεί την απλότητα στον τριαδικό Θεό, γ) προκύπτει μία σειρά από προβλήματα λόγω της μετακίνησης και κοινωνίας των αμετάπτωτων και ακοινωνήτων υποστατικών ιδιωμάτων. Πρώτον, τα χαρακτηριστικά του Θεού είναι είτε κοινά, είτε ιδιαίτερα σε κάθε πρόσωπο. Δεν γίνεται κάποιο χαρακτηριστικό να ανήκει σε δύο πρόσωπα και όχι στο τρίτο. Η εκπόρευση εκ του Πατρός είναι το υποστατικό ιδίωμα του Αγίου Πνεύματος και είναι ακοινωνήτο. Αν η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος ήταν κοινή στον Πατέρα και τον Υιό, τότε θα έπρεπε να είναι κοινή και στο Άγιο Πνεύμα. Απόρροια αυτής της συλλογιστικής είναι το Άγιο Πνεύμα να τέμνεται σε δύο, επομένως το ένα τμήμα Του να προάγεται και να είναι αιτιατό και το άλλο τμήμα Του να

προάγει και να είναι αίτιο του ‘είναι’ Του. Επίσης, αν το υποστατικό ιδίωμα του Πατρός ήταν κοινό και στον Υιό, τότε και το υποστατικό ιδίωμα του Υιού θα ήταν κοινό και στον Πατέρα. Έτσι, ο Πατήρ θα δεχόταν τη γέννηση και εκτός από αγέννητος θα ήταν και γεννητός. Επιπλέον, αν ο Υιός γεννάται από τον Πατέρα, ενώ το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιό, τότε θα έπρεπε ο Υιός να γεννάται από τον Υιό. Αν ο Υιός γεννάται από τον Πατέρα και το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό, τότε το Άγιο Πνεύμα μετατρέπεται σε υιωνό, δηλαδή εγγονό. δ) αν το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό, τί παραπάνω λαμβάνει που δεν το έλαβε από την εκπόρευση εκ του Πατρός; Αν είναι διαφορετική η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Υιό, από την εκπόρευση εκ του Πατρός, τότε προκύπτει η δυαρχία, όπως την εξέφρασαν ο Μάνης και ο Μαρκίωνας με τις δύο αρχές να είναι παραλλάσσουσες και μεταξύ τους αντίθετες. Αν ο Υιός, κατά τη γέννησή του από τον Πατέρα έλαβε την ιδιότητα να προάγει κάποιο άλλο ομοφυές πρόσωπο, τότε εκπορεύοντας το Άγιο Πνεύμα θα έπρεπε να του μεταδώσει την ιδιότητα να προάγει κάποιο άλλο ομοφυές πρόσωπο. Αυτός ο συλλογισμός μπορεί να καταλήξει με τέτοιο τρόπο, που να κάνει αποδεκτές άπειρες υποστάσεις, οδηγώντας στην πολυθεΐα. ε) Το Filioque υποβιβάζει ως πρόσωπο το Άγιο Πνεύμα, θεωρώντας Το κατώτερο και ανυψώνει τον Υιό, θεωρώντας Τον ανώτερο. Αυτή η αντίληψη οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι το Άγιο Πνεύμα δεν είναι ισότιμο με τα δύο πρώτα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, ούτε φορέας της θείας φύσης, καθυβρίζοντας καθ’ αυτό τον τρόπο το Άγιο Πνεύμα. στ) Σύμφωνα με το Filioque και ο Υιός είναι αίτιος της ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, το ένα αίτιο ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος είναι ανώτερο, διότι υπάρχει αναίτια και το δεύτερο αίτιο ύπαρξης είναι κατώτερο, διότι είναι αιτιατό του πρώτου αιτίου. Επιπλέον, εισάγεται ο ανταγωνισμός μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου αιτίου του Αγίου Πνεύματος, δηλαδή του Πατρός και του Υιού, υβρίζοντας καθ’ αυτό τον τρόπο και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. ζ) Η γέννηση εκ του Πατρός και η εκπόρευση εκ του Πατρός αποτελούν τον τρόπο ύπαρξης του Υιού και του Αγίου Πνεύματος αντίστοιχα. Γνωρίζουμε ότι διαφέρουν, αλλά δεν γνωρίζουμε ποια είναι η διαφορά τους. Αυτό το οποίο είναι αποδεκτό στην ορθόδοξη Θεολογία είναι, ότι η γέννηση και η εκπόρευση συμβαίνουν αϊδίως και ταυτοχρόνως, διότι οι χρονικές έννοιες του ‘πριν’ και ‘μετά’ είναι αλλότριες στην Αγία Τριάδα όσον αφορά το ‘είναι’ των τριών προσώπων. Επομένως, δεν μπορεί να γίνει λόγος για αρχική και ύστερη, για πρώτη και δεύτερη εκπόρευση, παρά μόνο για αϊδια εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός.

Με τις έννοιες ‘λόγος της φύσεως’ και ‘λόγος της υποστάσεως’ ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στα χαρακτηριστικά που αφορούν τη και τις υποστάσεις αντίστοιχα. Έτσι, ο Πατήρ είναι αίτιος του Υιού και του Αγίου Πνεύματος σύμφωνα με το ‘λόγο της υποστάσεως’ και όχι το ‘λόγο της φύσεως’. Τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος συνάπτονται σε κοινωνία σύμφωνα με το ‘λόγο της φύσεως’ και όχι της υποστάσεως, αφού ο ‘λόγος της υποστάσεως’ φανερώνει ότι και τα τρία πρόσωπα διατηρούν ακοινωνήτα τα υποστατικά τους ιδιώματα, ή προσόντα.

Ο Ι. Φώτιος στο λόγο του ασχολείται με αρκετά αγιογραφικά χωρία, τα οποία από τους εισηγητές του Filioque παρερμηνεύονται για να υποστηριχθεί η αϊδια εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός και του Υιού. Σχετικά με το χωρίο Ιω. 16, 14 ο ιερός πατήρ

σημειώνει ότι το «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται» αφορά την οικονομία και όχι τη Θεολογία, ενώ επίσης αναφέρεται στο πρόσωπο του Πατρός, από τον Οποίο λαμβάνει ο Υιός. Σχετικά με το χωρίο Γαλ. 4, 6 ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει, ότι με τη φράση «τὸ Πνεῦμα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ» ο Απόστολος Παῦλος κηρύσσει το ομοούσιο του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Επομένως, μέσω αυτής της φράσης δηλώνεται το अपराल्लक्तo της φύσεως και όχι ο αἴτιος της εκπορεύσεως. Ο Ι. Φώτιος, επιπλέον, αναφέρεται στις επωνυμίες του Αγίου Πνεύματος σε συσχέτιση με το παύλειο ‘το Πνεῦμα του Υιού’. Ἐτσι, ὅπως ἀπὸ τὸ ‘Πνεῦμα του Υιού’ δεν προκύπτει ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εκπορεύεται ἀπὸ τὸν Υιό, ἀντίστοιχα ἀπὸ κάθε επωνυμία του Αγίου Πνεύματος που φανερώνει κάποιο συγκεκριμένο χάρισμα, δεν προκύπτει ὅτι τὸ τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος λαμβάνει τὴν ὑπαρξή του ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο χάρισμα.

Ο Ι. Φώτιος ασχολείται και με την πατερική διδασκαλία της Δύσεως. Ὅσοι ἀσπάζονται τὸ Filioque προσάγουν χωρία ἀπὸ τὸν Ἅγιον Ἀμβρόσιο, Ἀυγουστῖνο και Ἱερώνυμο, με τρόπο που τὸν διαχωρίζουν ἀπὸ τὴν υπόλοιπη πατερική παράδοση. Σύμφωνα με τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἡ διδασκαλία τῶν μεγάλων δυτικῶν Ἁγίων δεν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς αἰδίας εκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρός και τοῦ Υιού. Επομένως, ὅσοι δέχονται τὴν προσθήκη τοῦ Filioque δεν ἐμπνέονται ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν μεγάλων δυτικῶν Ἁγίων, ἀλλὰ καταφεύγουν σε αὐτὴ για να δικαιολογήσουν τὴ θέση τους. Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι μεμονωμένα σημεῖα τοῦ ἔργου μεγάλων Δυτικῶν Ἁγίων δεν μποροῦν να αποτελέσουν τεκμήριο για τὴν προσθήκη τοῦ Filioque. Ο Ι. Φώτιος, ἐπίσης, ἀναφέρεται στὴν θέση, ὅτι ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Ἁγίων Ἀμβροσίου, Ἀυγουστίνου και Ἱερωνύμου διδάσκεται τὸ Filioque, παραθέτοντας μία σειρά ἀπὸ λόγους για τὸν ὁποῖο μπορεί να συμβεῖ κάτι τέτοιο. Ἀρχικά, ὁ ἱερός πατὴρ ἀναφέρει, ὅτι μπορεί οἱ ἐν λόγῳ Ἅγιοι να ἔχουν ἀτέλειες στὴ διδασκαλία τους, ἀλλὰ δεν ἐλέγχθηκαν ποτέ για αὐτές. Ἐπίσης, ὅσοι θεωροῦν ὡς πατέρες αὐτοὺς τὸν Ἅγιο, κατὰ τὸν Ι. Φώτιο, πρέπει να ἐκλέξουν τὸ ἀγαθὸ τμήμα τῆς διδασκαλίας τους ἀπὸ τὸ ἀτελές. Τὸ ἀτελές δεν πρέπει να προβάλλεται. Ἡ δέουσα ἀντιμετώπιση σε μία τέτοια κατάσταση ἐμπεριέχεται στὸ βιβλίο τῆς Γενέσεως, ὅπου τὰ τέκνα τοῦ Νῶε κάλυψαν τὴν πατρική ‘ἀσχημοσύνη’. Ἐνα ἄλλο ἐπιχείρημα τοῦ ἱεροῦ πατρός ἀφορὰ τὴν ἀμφίβολη γνησιότητα ὅλων τῶν μερῶν τῆς διδασκαλίας τῶν μεγάλων δυτικῶν Ἁγίων. Ἐνας ἄλλος λόγος εἶναι, ὅτι οἱ μεγάλοι Ἅγιοι τῆς Δύσεως, χωρὶς να μιλοῦν δογματικά, ἐπιχειροῦν να εἶναι συγκεκριμένοι και για να εἶναι κατανοητοὶ ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό τους, χρησιμοποιοῦν ἐννοιες που εἶναι πιο εὐκόλα ἀντιληπτές σε αὐτό. Ἀντίστοιχα και ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐντάσσει στὸ λόγο του στὴν Πνύκα τὸν ἱερό βωμό τῶν Ἀθηναίων που εἶναι ἀφιερωμένος στὸν ἀγνωστο θεό, για να τὸν οδηγήσει στὸν Χριστιανισμό. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν ἀναφέρει ὅτι προσλαμβάνει τὰ χαρακτηριστικά τῆς ομάδας ἀνθρώπων που ἤθελε να οδηγήσει στὸν Χριστιανισμό. Ἐπιπλέον, ὅπως οἱ Ἅγιοι Ἀμβρόσιος, Ἀυγουστίνος και Ἱερώνυμος ἔχουν συγκεκριμένες ἀναφορές σχετικὰ με τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Υιού, παρομοίως ὑπάρχουν ἀναφορές σε ἔργα ἄλλων Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, που δεν ἀπηχοῦν τὴ δογματικὴ τῆς ἀκρίβεια. Οἱ ἀναφορές αὐτές ἐντοπίζονται στα ‘Κλημέντια’, ὅπως και σε ἔργα τῶν Ἁγίων Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, Μεθοδίου Πατάρων, Πάνταινου, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Πιέριου, Πάμφιλου, Θεόγνωστου, Εἰρηναίου Λυώνος και Ἰπολύτου Ρώμης. Ἡ δέουσα ἀντιμετώπιση τῶν πιστῶν δεν εἶναι ὁ ἐξοστρακισμὸς αὐτῶν τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τὴ

χορεία των Αγίων, αλλά η διάκριση ανάμεσα στο υγιές και κατάλληλο κομμάτι της διδασκαλίας τους για τον αγώνα των ανθρώπων για σωτηρία, από αυτό που εκ παραδρομής παρουσιάζει κάποια σφάλματα. Στο ίδιο πλαίσιο αναφέρεται από τον Ι. Φώτιο, ότι ο Μ. Βασίλειος δεν έκανε ξεκάθαρα λόγο περί της θεότητας του Αγίου Πνεύματος, παρότι ο ίδιος ποτέ δεν την αμφισβήτησε. Ο λόγος για τον οποίο συνέβη κάτι τέτοιο είναι, ότι ο αρχιεπίσκοπος Καισαρείας επιθυμούσε οι πιστοί να γνωρίσουν βαθμιαία όλες τις πτυχές του ορθόδοξου δόγματος.

Ως απάντηση στο επιχείρημα όσων αποδέχονται το Filioque, ότι οι Άγιοι Αμβρόσιος, Αυγουστίνος και Ιερώνυμος διδάσκουν μέσα από τα συγγράμματά τους τη διπλή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός και του Υιού, ο Ι. Φώτιος αντιπαραβάλλει τη στάση που τήρησαν κάποιοι επιφανείς πάπες Ρώμης. Οι περισσότεροι προκαθημένοι της Δυτικής Εκκλησίας που αναφέρονται από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι σύγχρονοι των Οικουμενικών Συνόδων. Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις ο ιερός πατήρ δημιουργεί τις προϋποθέσεις για να παρουσιάσει πρακτικά Οικουμενικών Συνόδων σχετικά με το ζήτημα της αποδοχής του Συμβόλου της Πίστεως και της δυνατότητας προσθήκης ή αφαίρεσης από αυτό. Ο ιερός πατήρ αναφέρεται πρωτίστως στον πάπα Ρώμης Δάμασο, ο οποίος αποδεχόμενος τα πρακτικά της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, ουσιαστικά ομολογεί ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός. Ο Κελεστίνος Ρώμης, που έστειλε τοποτηρητές στη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο, δεν αναφέρει σε κάποιο σημείο του έργου του ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Υιού. Ο Λέων Α΄ Ρώμης συνέθεσε σπουδαίες δογματικές επιστολές και συμμετείχε μέσω αυτών και των τοποτηρητών του στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Ο Ι. Φώτιος δράττεται της ευκαιρίας να παραθέσει μέρος των πρακτικών της Συνόδου της Χαλκηδόνας, με το οποίο αναγνωρίζεται επίσημα ότι το Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως είναι επαρκές για τη σωτηρία των ανθρώπων. Το Σύμβολο είναι τέλειο και ως εκ τούτου καταδικάζεται οποιαδήποτε τροποποίηση, προσθήκη, ή αφαίρεση από αυτό. Έτσι, όσα θέσπισε ο Ζ΄ κανόνας της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου για το Σύμβολο της Νικαίας, η Σύνοδος της Χαλκηδόνας θεσπίζει ότι ισχύουν και για το Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Επίσης, μέσα από την αναφορά των πρακτικών της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, σύμφωνα με την οποία η Β΄ Οικουμενική Σύνοδος αντέταξε στην πίστη των Πνευματομάχων, ότι το Άγιο Πνεύμα δεν είναι φορέας τη θείας ουσίας, ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός, ο ιερός πατήρ ανάγεται σε μία πολύ ενδιαφέρουσα άποψη. Αυτή η άποψη θέλει τους Πνευματομάχους να έχουν ως ηγέτη και κεφαλή τους το Μακεδόνιο. Αντίθετα, όσοι πρόσφατα (για τα δεδομένα του Θ΄ αιώνα) προχώρησαν στην προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως δεν έχουν κάποιον ηγέτη, επομένως η νέα αίρεση είναι ακέφαλη. Μετά τον Άγιο Λέοντα, ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στον πάπα Ρώμης Βιγίλιο, ο οποίος δε συμμετείχε στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο, ούτε έστειλε τοποτηρητές, αλλά αποδέχθηκε τις αποφάσεις της. Η περίπτωση του Βιγίλιου είναι ενδιαφέρουσα και επειδή ενημερώνει μέσω της Εγκυκλίου επιστολής του σχετικά με την εισαγωγή στην Εκκλησία της Ρώμης του Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Κλείνοντας τον κύκλο των προκαθημένων της Ρώμης που συμμετείχαν σε κάποια Οικουμενική Σύνοδο, ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στον Αγάθωνα Ρώμης, ο οποίος συμμετείχε διά των τοποτηρητών του στη ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο, η οποία διατήρησε ακαινοτόμητο το Σύμβολο της Πίστεως. Η επόμενη αναφορά περιλαμβάνει τους πάπες Ρώμης Γρηγόριο και Ζαχαρία. Η αναφορά στον Άγιο Γρηγόριο

το Μέγα είναι διττή. Ο Άγιος Γρηγόριος, εν πρώτοις, αναγνώρισε την οικουμενικότητα, δηλαδή την καθολική αποδοχή των αποφάσεων της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου. Επιπλέον, συνέθεσε στα λατινικά το έργο *Διάλογοι*, το οποίο μετέφρασε στην ελληνική γλώσσα ο πάπας Ρώμης Ζαχαρίας. Ο Άγιος Γρηγόριος σε αυτό το έργο του, σε κάποιο σημείο αναφέρεται στην επενέργεια της θείας χάριτος στα λείψανα των Αγίων και κατακλείει το λόγο του αναφέροντας, ότι το Άγιο Πνεύμα προέρχεται από τον Πατέρα και διαμένει στον Υιό. Όσοι ασπάζονται το *Filioque* θεωρούν, ότι με αυτή τη φράση εννοείται η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Κατά τον Ι. Φώτιο η φράση ‘διαμένει στον Υιό’ δεν εννοεί κάτι διαφορετικό από το παύλειο ‘το Πνεύμα του Υιού’ (Γαλ. 4, 6), φανερώνει το ομοούσιο του Αγίου Πνεύματος με τον Πατέρα και τον Υιό και αναφέρεται στη θεία ενέργεια. Έτσι, οι πάπες Ρώμης Γρηγόριος ο Διάλογος και Ζαχαρίας που τους χώριζε ένας και πλέον αιώνας είναι ομόφρονες σχετικά με το ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Από αυτή την επισήμανση ο ιερός πατήρ ανάγεται στο συμπέρασμα, ότι ο ενδιάμεσος χορός των προκαθημένων της Δυτικής Εκκλησίας έχει την ίδια πίστη. Αν κάποιος από τους προηγούμενους, ή επόμενους πάπες φρονούσε κάτι διαφορετικό, απέκοπτε τον εαυτό του από το χορό των ορθοδόξων. Εν συνεχεία, ο Ι. Φώτιος αναφέρεται στον πάπα Ρώμης Λέοντα Γ΄. Ο περί ου ο λόγος προκαθήμενος της Δυτικής Εκκλησίας για να διατηρήσει το αδιάβλητο της πίστεως, σύμφωνα με τον ιερό πατέρα, θέσπισε να απαγγέλλεται το Σύμβολο της Πίστεως στην ελληνική γλώσσα σε όλες τις επικράτειες της δικαιοδοσίας του παπικού θρόνου, επειδή η λατινική, λόγω της ένδειάς της, αδυνατεί να εκφράσει το πλάτος του ορθού φρονήματος. Έτσι, Λέων ανάρτησε δύο αργυρές πλάκες με το Σύμβολο της Πίστεως στην ελληνική μόνο γλώσσα, κατά τον οικουμενικό πατριάρχη. Τα θεσπίσματα του Λέοντα ήταν σεβαστά μέχρι και τον πάπα Ρώμης Βενέδικτο Γ΄, προκάτοχο του Ρώμης Νικολάου Α΄. Ο ιερός πατήρ δεν αναφέρεται ονομαστικά στον Νικόλαο Α΄, αλλά από έμμεσες αναφορές κατανοούμε, ότι τον θεωρεί καταδικασμένο. Σχετικά με τον Ιωάννη Η΄ Ρώμης ο Ι. Φώτιος αναφέρεται με εγκωμιαστικό τρόπο, διότι με την υπογραφή των τοποτηρητών του στα πρακτικά της Συνόδου των ετών 879/80 επιβεβαιώνεται η αποδοχή της επάρκειας του Συμβόλου της Πίστεως. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ολοκληρώνει την αναφορά του στους πάπες Ρώμης με τον Αδριανό Γ΄, ο οποίος απέστειλε συνοδική επιστολή, στην οποία αναφέρει ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται εκ του Πατρός.

Πηγές-Βιβλιογραφία

A) Πηγές

1) Πρωτογενείς

- ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ: ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ: *The Old Testament in Greek according to the Septuagint*, ed. H. B. Swete, τόμ. 1-3, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1909.
- ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ: *Novum Testamentum Graece: Nestle-Aland*, ed. The Institute for New Testament Textual Research, εκδ. Hendrickson Publishers, Münster ²⁸2012.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΩΝ: ACO 1, 1, 4: *Concilium Ephesenum, Tomus primus, Volumen Primum, Pars Tertia, Acta Graeca, Collectio Vaticana 120-139*, ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini et Lipsiae 1928.
- ACO 1, 1, 6: *Concilium Ephesenum, Tomus primus, Volumen Primum, Pars Sexta, Acta Graeca, Collectio Vaticana 165-172*, ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini et Lipsiae 1928.
- ACO 1, 1, 7: *Concilium Ephesenum, Tomus primus, Volumen Primum, Pars Septima, Acta Graeca, Collectio Segvierana. Collectio Atheniensis. Collectio Minores*, ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini et Lipsiae 1929.
- ACO 2, 1, 2: *Concilium Vniversale Chalcedonense, Tomus Alter, Volumen Primum, Pars Altera. Actio Secvnda. Epistvlarvm collection B. Actiones III-VII*, ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini et Lipsiae 1933.
- ACO 2, 1, 3: *Concilium Vniversale Chalcedonense, Tomus Alter, Volumen Primum, Pars Tertia, Actiones VIII-XVII*, ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini et Lipsiae 1935.
- ACO 4, 2: *Concilium Vniversale Constantinopolitanvm svb Ivstiniano habitvm, Tomus Qvartus, Volumen Altervm*, ed. E. Schwartz, εκδ. De Gruyter, Berolini et Lipsiae 1914.
- ACO II, 1: *Concilium Lateranense a. 649 celebratvm, Volumen Primum*, ed. R. Riedinger, εκδ. De Gruyter, Berolini 1984.
- ACO II, 2, 2: *Concilium Vniversale Constantinopolitanvm Tertium. Volumen Secvndvm, Pars Secvnda. Actiones XII-XVIII*, ed. R. Riedinger, εκδ. De Gruyter, Berlin 1992.
- ACO II, 2, 4: *Concilium Constantinopolitanvm A. 691/2 in Trvllō habitvm (Concilium Qvinisextvm). Volumen Secvndvm, Pars Qvarta*, ed. H. Ohme, εκδ. De Gruyter, Berlin-Boston 2013.

ACO II, 3, 3: *Concilium Vniversale Nicaenvm Secvndvm. Volvmen Tertivm, Pars Tertia. Concilii actionnes VI-VII*, ed. E. Lamberz, εκδ. De Gruyter, Berlin-Boston 2016.

«Concilium Constantinopolitanum IV», *Mansi* 16, 309-410.

«Conciliabulum Constantinopolitanum Oecumenicum Pseudooctavum», *Mansi* 17, 365-530.

«Concilium Constantinopolitanum 879-880», *CCCOGD IV/1*, ed. P. Gemeinhardt, Turnhout 2016, 24-39.

ΕΡΓΑ Ι. ΦΩΤΙΟΥ

ΦΩΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἀμφιλόχεια: Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἡ λόγων ἱερῶν καὶ ζητημάτων ἱερολογίαὶ πρὸς Ἀμφιλόχιον τὸν ὀσιώτατον μητροπολίτην Κυζίκου, ἐν τῷ καιρῷ τῶν πειρασμῶν ζητημάτων διαφόρων εἰς ἀριθμὸν τριακοσίων συντεινόντων ἐπιλυσιν αἰτησάμενον, Epistulae et Amphilochia 4-6.1 (PG 101, 45-1171, 1277-1296).*

———, *Βιβλιοθήκη: Απογραφή καὶ συναρίθμησις τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῶν βιβλίων ὧν εἰς κεφαλαιώδη διάγνωσιν ὁ ἡγαπημένος ἡμῶν ἀδελφὸς Ταράσιος ἐζητήσατο ἔστι δὲ ταῦτα εἴκοσι δεόντων ἐφ' ἐνὶ τριακόσια, Bibliothèque 5 (1967).*

———, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολή: Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, Ἀλεξανδρείας φημί καὶ τῶν λοιπῶν· ἐν ἧ περι κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύεται, καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον, Epistulae et Amphilochia 1, σελ. 40-53 (PG 102, 725-741).*

———, *Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς Α': Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς. Ὁμιλία πρώτη, Λόγοι καὶ Ὁμιλία Β, σελ. 5-27.*

———, *Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς Β': Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς. Ὁμιλία δευτέρα, Λόγοι καὶ Ὁμιλία Β, σελ. 30-57.*

———, *Ἐπιστολή 1: Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ ἡγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαήλ τῷ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, Epistulae et Amphilochia 1, σελ. 2-39 (PG 102, 627-696).*

———, *Ἐπιστολή 92: Βαάνη πραιποσίτῳ καὶ πατρικίῳ, Epistulae et Amphilochia 1, σελ. 129 (PG 102, 949).*

———, *Ἐπιστολή 98: Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, Epistulae et Amphilochia 1, σελ. 133-136 (PG 102, 765-771).*

———, *Ἐπιστολή 115, Βαάνη πραιποσίτῳ καὶ πατρικίῳ, Epistulae et Amphilochia 1, σελ. 153 (PG 102, 952-953).*

- , Ἐπιστολή 174: Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *Epistulae et Amphilochia* 2, σελ. 48-61 (PG 102, 741-764).
- , Ἐπιστολή 188: Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας τοῖς συνδεδιωγμένοις ἐπισκόποις, *Epistulae et Amphilochia* 2, σελ. 87-88 (PG 102, 764-765).
- , Ἐπιστολή 288: Τῷ τὰ πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπῃ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, *Epistulae et Amphilochia* 3, σελ. 115-120 (PG 102, 585-593).
- , Ἐπιστολή 289: Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, *Epistulae et Amphilochia* 3, σελ. 121-123.
- , Ἐπιστολή 290: Τῷ τὰ πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπῃ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, *Epistulae et Amphilochia* 3, σελ. 124-138 (PG 102, 593-618).
- , Ἐπιστολή 291: Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας, *Epistulae et Amphilochia* 3, σελ. 139-152 (PG 102, 793-821).
- , Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσεσι: Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσεσι. Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου συναγωγαί, καὶ ἀποδείξεις ἀκριβεῖς συνηλεγμέναι ἐκ τῶν συνοδικῶν, καὶ ἱστορικῶν γραφῶν περὶ ἐπισκόπων, καὶ μητροπολιτῶν, καὶ λοιπῶν ἐτέρων ἀναγκαίων ζητημάτων, PG 104, 1219-1232.
- , Κατὰ τῶν τῆς παλαιᾶς Ρώμης: Κατὰ τῶν τῆς παλαιᾶς Ρώμης ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλ' οὐκ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, PG 102, 391-400.
- , Λέξεων συναγωγή: «Λέξεων συναγωγή, αἱ μᾶλλον τῶν ἄλλων ῥήτορσι καὶ λογογράφοις ἀνήκουσιν εἰς χρείαν. Προσπεφώνηται δὲ Θωμᾶ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι τοῦ Λυκοστομίου, οἰκείῳ μαθητῇ» στο: *Photii Patriarchae Lexicon*. Recensuit, adnotationibus instruxit et prolegomena addidit S. Naber, εκδ. Brill, τόμ. 1, Α-Ξ, Leidae 1864, σελ. 199-458.
- , Ὀμιλία τρίτη κατὰ τῶν αἱρέσεων: Ὀμιλία τρίτη κατὰ τῶν αἱρέσεων-λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, Λόγοι καὶ Ὀμιλίαι Α, σελ. 279-298.
- , Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας: Λόγος περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας καὶ ὅτι ὡσπερ ὁ Υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἱερολογεῖται γεννᾶσθαι, οὕτως καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ μόνου καὶ τοῦ

αὐτοῦ αἰτίου θεολογεῖται ἐκπορεύεσθαι· λέγεται δὲ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ὡς ὁμοούσιον καὶ ἀποστελλόμενον δι' αὐτοῦ, PG 102, 279-392 (EΠΕ 133, 338-436).

—————, *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων, Monumenta Graeca, 62-71.*

2) Δευτερογενεῖς
ΕΡΓΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα Θμούεως ἐπίσκοπον: Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα Θμούεως ἐπίσκοπον. Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, PG 26, 529-608.*

—————, *Κατὰ Ἀρειανῶν, PG 26, 24-525.*

—————, *Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς, τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας: Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς, τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας, ἐκ τοῦ ὁμοίως εἶναι τὸν Πατέρα, καὶ τὸν Υἱὸν, καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα πρὸς θεωρίαν δυσέφικτον, καὶ μίαν ἔχειν ἐνέργειαν, PG 28, 29-80.*

—————, *Περὶ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας: Περὶ Διονυσίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ὅτι καὶ αὐτὸς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως ἐφρόνει ὡς ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος, καὶ μάτην αὐτὸν συκοφαντοῦσιν οἱ Ἀρειομανῖται ὡς ὁμόδοξον ἑαυτῶν, PG 25, 479-522.*

—————, *Περὶ ὄρων, PG 28, 533-554.*

—————, *Πίστις τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων θεοφόρων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ: Πίστις τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων θεοφόρων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ· καὶ διδασκαλία πάνυ θαυμαστὴ καὶ σωτήριος περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος. —Εὐλόγησον, PG 28, 1637-1644.*

AUGUSTINUS
HIPRONENSIS, *De Trinitate: De Trinitate. Libri quindecim, PL 42, 819-1098.*

—————, *In Evangelium Joannis tractatus, PL 35, 1379-1976.*

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ ΣΙΖ': Ἐπιστολὴ ΣΙΖ', Ἀμφιλοχίῳ, περὶ κανόνων, PG 32, 793-810.*

—————, *Ἐπιστολὴ ΣΛΔ': Ἐπιστολὴ ΣΛΔ', Τῷ αὐτῷ [Ἀμφιλοχίῳ] πρὸς ἄλλο ἐρώτημα, PG 32, 867-872.*

—————, *Κατὰ Εὐνομίου: Ανατρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου, PG 29, 499-572.*

- , *Ὁμιλία περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, PG 31, 1429-1438.*
- , *Ὁμιλία ΚΔ': Ὁμιλία ΚΔ', Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείου καὶ τῶν Ἀνομί-
ων, PG 31, 599-617.*
- , *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πρὸς τὸν ἐν ἀγίοις
Ἀμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου PG 32, 67-217.*
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Παράφρασις: Παράφρασις εἰς τὸ Περὶ θείων Ὄνομάτων, PG 3, 585-995.*
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Ἐπιστολὴ ΛΒ': Ἐπιστολὴ ΛΒ', Τῷ αὐτῷ [Φιλαργίῳ], PG 37, 69-72.*
- , *Λόγος Θεολογικός Γ': Λόγος ΚΘ', Θεολογικός Γ', Περὶ Υἱοῦ, PG 36, 73-
104.*
- , *Λόγος Θεολογικός Δ': Λόγος Λ', Θεολογικός Δ', Περὶ Υἱοῦ, PG 36, 104-
133.*
- , *Λόγος Θεολογικός Ε': Λόγος ΛΑ', θεολογικός Ε', Περὶ τοῦ ἁγίου
Πνεύματος, PG 36, 133-172.*
- , *Λόγος ΛΗ': Λόγος ΛΗ'. Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος,
PG 36, 312-333.*
- , *Λόγος ΜΑ': Λόγος ΜΑ'. Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, PG 36, 427-452.*
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΚΥΠΡΙΟΣ, *Ἐκθεσις τοῦ τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου: Ἐκθεσις τοῦ τόμου
τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου οὗτινος ἐπελάβοντο τινες, καὶ γέγονε
πρὸς ἐκείνους ἡ ἀπάντησις ἰσχυρὰ, PG 142, 233-246.*
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκθεσις τῆς πίστεως: Ἐκθεσις τῆς πίστεως, ἣν δι' ἀποκαλύψεως πα-
ρὰ τοῦ μακαρίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ εὐαγγελιστοῦ, μεσιτεούσης τῆς
Θεογεννητρίας τῆς παρθένου Μαρίας, ἔσχεν, PG 10, 983-988.*
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΝΥΣΣΗΣ, *Ἀπολογητικὸς περὶ τῆς Ἐξαήμερου: Ἀπολογητικὸς πρὸς Πέτρον τὸν ἀδελ-
φὸν αὐτοῦ περὶ τῆς Ἐξαήμερου, PG 44, 61-124.*
- , *Εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, PG 46, 893-958.*
- , *Κατὰ εἰμαρμένης, PG 45, 145-174.*
- , *Πρὸς Εὐνόμιον: Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικὸς λόγος, PG 45, 243-1122.*
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΠΑΛΑΜΑΣ, *Α' πρὸς Ἀκίνδυνον: Ὅτι Λατίνοι λέγοντες καὶ ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐκ
ἔχουσι διαφυγεῖν τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτοῖς ὅτι τοῦ ἐνὸς Πνεύματος δύο
λέγουσιν ἀρχὰς καὶ ὅτι τοὺς θεολογικοὺς συλλογισμοὺς ἀποδεικτικοὺς*

- _____ , *μᾶλλον δεῖ καλεῖν ἢ διαλεκτικούς. Ἐγγράφη δὲ πρὸς Ἀκίνδυνον, ἔτι τοῖς εὐσεβέσι καὶ φίλοις ἐναριθμούμενον, ΓΠΣ Α΄, 203-219.*
- _____ , *Λόγος Ἀποδεικτικός Α΄: Λόγος πρῶτος. Ὅτι οὐχὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἀλλ’ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ΓΠΣ Α΄, 23-77.*
- _____ , *Λόγος ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων, 3, 2: Κατάλογος τῶν ἐκβαιόντων ἀτόπων ἐκ τῶν τοῦ φιλοσόφου προτάσεων. Λόγος δεῦτερος κατὰ δευτέρων, ΓΠΣ Α΄, 655-678.*
- _____ , *Περὶ ἐνώσεως καὶ διακρίσεως: Ποσαχῶς ἡ θεία ἔνωσις καὶ διάκρισις. Καὶ ὅτι μὴ κατὰ τὰς ὑποστάσεις μόνον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς κοινὰς προόδους καὶ ἐνεργείας διάκρισιν ἐδιδάχθημεν ἐπὶ Θεοῦ, καὶ ὅτι καθ’ ἐτέραν ἔνωσίν τε καὶ διάκρισιν ἄκτιστον φρονεῖν παρελάβομεν αὐτόν, κἂν Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνος ἀπαρέσκωνται. ΓΠΣ Β΄, 69-95.*
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΡΩΜΗΣ, *Διάλογοι ἱστορικοὶ: Διάλογοι ἱστορικοὶ πρὸς Πέτρον διάκονον. Περὶ πολιτείας διαφόρων πατέρων τῶν ἐν τῇ Ἰταλίᾳ διαλαμπάντων, Βιβλία Α΄, Γ΄, Δ΄ PL 77, 146-432, Βιβλίο Β΄ PL 66, 125-204.*
- ΔΑΥΙΔ ΝΙΚΗΤΑΣ
ΠΑΦΛΑΓΩΝ,
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ,
_____ , *Βίος Ἰγνατίου: Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος, ἥτοι ἄθλησις, PG 105, 487-574.*
- _____ , *Περὶ Θείων Ὀνομάτων: Τῷ συμπρεσβυτέρῳ Τιμοθέῳ Διονύσιος ὁ πρεσβύτερος. Περὶ Θείων Ὀνομάτων, PG 3, 585-984.*
- _____ , *Περὶ μυστικῆς Θεολογίας: Περὶ μυστικῆς Θεολογίας, πρὸς Τιμόθεον, PG 3, 997-1048.*
- ΔΟΣΙΘΕΟΣ
ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ,
_____ , *Τόμος Χαράς: Τόμος Χαράς. Ἐν ᾧ περιέχονται Αἱ Ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἀγία καὶ οἰκουμενικὴ ὀγδόη Σύνοδος. Τὰ Ἀντιρρητικὰ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης Νικολάου ἱατροφιλοσόφου. Λόγος Μελετίου Ἀλεξανδρείας Κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα. Διάλογος ἱερομνήμονος μετὰ τινος μοναχοῦ κατὰ Λατίνων. Μάρκου Ἐφέσου Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος. Εἰσαγωγή-Σχόλια-Ἐπιμέλεια κειμένων Κ. Σιαμάκη, ἐκδ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1985.*
- ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ
ΛΟΥΓΔΟΥΝΟΥ,
ΕΠΦΑΝΙΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΙΑΣ,
_____ , *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, PG 7/1, 433-1118, PG 7/2 1119-1224.*
- _____ , *Ἄγκυρωτὸς: Ἄγκυρωτὸς. Περιοχὴ λόγου, PG 43, 11-236.*
- _____ , *Κατὰ αἱρέσεων: Κατὰ αἱρέσεων ὀγδοήκοντα. Τὸ ἐπικληθὲν Πανάριος εἶτ’ οὖν Κιβώτιος, PG 41, 173-1200, PG 42, 832-886.*
- ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ,
_____ , *Διάλεξις: Διάλεξις ὅτι οὐ συναΐδιος τῷ Θεῷ ὁ κόσμος, ἀλλὰ δημιουργήμα αὐτοῦ τυγχάνει ὄν· ἀπ’ ἀρχῆς χρονικῆς ἀρξάμενον, καὶ φθείρεται, ὅταν παρασταθῇ τῷ δημιουργήσαντι, τοῦτο μεταποιῆσαι, Καὶ οὐδὲν ἐκ τούτου ὁ τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ βλάπτεται λόγος· ἐξ ὧν συνάγεται μὴ Θεὸν εἶναι τὸν κόσμον, ἀλλὰ Θεοῦ δημιουργήμα, PG 85, 1011-1144.*

- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ
ΚΥΡΟΥ,
ΘΕΟΦΑΝΗΣ
ΜΟΝΑΧΟΣ,
Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία: Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Λόγοι πέντε, PG 82, 881-1280.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΕΚΚΟΣ,
Ἀντιρρήτικὰ: Ἀντιρρήτικὰ τοῦ λόγου ὃν ὁ Φώτιος κατὰ Λατίνων πρὸς τινὰ φιλόσοφον Εὐσέβιον ἔγραψε, οὗ ἡ ἐπιγραφή· Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας, PG 141, 727-864.
- ,
Περὶ τῆς ἐνώσεως καὶ εἰρήνης τῶν Ἐκκλησιῶν: Περὶ τῆς ἐνώσεως καὶ εἰρήνης τῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης Ἐκκλησιῶν, PG 141, 15-158.
- ΙΩΑΝΝΗΣ
ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ,
Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, PG 94, 789-1228.
- ,
Περὶ αἱρέσεων: Περὶ αἱρέσεων ἐν συντομίᾳ. Ὅθεν ἤρξαντο καὶ πόθεν γεγόνασιν, PG 94, 677-780.
- ,
Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας: Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας. Λόγοι τρεῖς, PG 94, 1231-1420.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΗΣ,
Φωτίῳ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως: Φωτίῳ τῷ αἰδεσίμῳ καὶ καθολικῷ ἀδελφῷ, πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως, χάριν ἄνωθεν πρὸς ἔργα σωτηριώδη, Mansi 17, 524-525.
- ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ,
Εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην: Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, PG 59, 23-482.
- ΚΥΡΙΛΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ,
De Sacrosancta Trinitate liber, PG 77, 1120-1174.
- ,
Ἐξήγησις εἰς τὸν Ἡσαΐαν: Ἐξήγησις ὑπομνηματικὴ εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, PG 70, 9-1450.
- ,
Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν: Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν περὶ τῆς Ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, PG 75, 23-656.
- ,
Περὶ ἁγίας τε καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, PG 75, 657-1124.
- ,
Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην: Ἐρμηνεία, ἢ ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, PG 73, 9-PG 74, 756.
- ΚΥΡΙΛΛΟΣ
ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ,
Κατηχητικοὶ λόγοι πέντε: Κατηχητικοὶ λόγοι πέντε. Πρὸς τοὺς νεοφωτίστους, PG 33, 1065-1128.

- LEO MAGNUS, *Epistula XXVIII: Epistula XXVIII, ad Flavianum Constantinopolitani, PL 54, 755-782.*
- , *Sermo LXXV: Sermo LXXV. De Pentecoste I, PL 54, 400-404.*
- ΜΑΞΙΜΟΣ
ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Ἴσον ἐπιστολῆς πρὸς τὸν κύριον Μαρίνον: Ἴσον ἐπιστολῆς πρὸς τὸν κύριον Μαρίνον τὸν πρεσβύτερον τῆς Κύπρου, PG 91, 133-138.*
- , *Μυσταγωγία: Μυσταγωγία, περὶ τοῦ τίνων σύμβολα τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς συνάξεως τελούμενα καθέστηκε, PG 91, 657-717.*
- , *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν: Περὶ Διαφορῶν Ἀποριῶν τῶν Ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου πρὸς Θωμᾶν τὸν ἡγιασμένον, PG 91, 1031-1418.*
- , *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς Θείας Γραφῆς: Πρὸς Θαλάσιον τὸν ὀσιώτατον πρεσβύτερον καὶ ἡγούμενον περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς Θείας Γραφῆς, PG 90, 243-786.*
- , *Πρόλογος: Πρόλογος εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου PG 4, 16-24.*
- , *Σχόλια: Σχόλια εἰς τὸ Περὶ Θείων Ὄνομάτων, PG 4, 185-416.*
- ΜΑΞΙΜΟΣ
ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Interpretatio nonnulorum capitum S. Augustini: Interpretatio nonnulorum capitum S. Augustini ex decimo quinto de Trinitate, PG 147, 1111-1165.*
- ΜΙΧΑΗΛ
ΚΗΡΟΥΛΑΡΙΟΣ, *Ἐπιστολὴ Γ': Πρὸς Πέτρον τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, PG 120, 781-796.*
- NICOLAI ROMAE, *Ad Carolum calvum regem, PL 119, 1161.*
- , *Ad Hincmarum et caeteros episcopos: Ad Hincmarum et caeteros episcopos in regno Caroli constitutos, PL 119, 1152-1161.*
- ΝΙΚΗΤΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Κεφάλαια συλλογιστικά: Κεφάλαια συλλογιστικά ἐκ κοινῶν περὶ θεοῦ ἐννοιῶν καὶ ἀποδεικτικῆς καὶ διαιρητικῆς μεθόδου ἀφορμῶν καὶ φυσικῶν ἐπιχειρημάτων τεχνολογηθέντα κατὰ τῶν δυσσεβῶς καὶ ἀθέως ἐν τῷ θείῳ συμβόλῳ τῆς ὀρθοδόξου τῶν χριστιανῶν πίστεως προστιθέντων τε καὶ λεγόντων καὶ δοξαζόντων περὶ τοῦ παναγίου καὶ ζωαρχικοῦ θεοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ κύριον καὶ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ ἐκπορευόμενον, μὴ μέντοι γε ἐκ τοῦ πατρὸς μόνου, καθὼς ὁ κυριακὸς ἐκδιδάσκει λόγος καὶ ἡ ἀπὸ περάτων ἕως περάτων καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ὀρθόδοξος ἐκκλησία διαρρήδη ἀνακηρύτουσα καθολογοεῖ, Monumenta Graeca, 84-138.*
- ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Ἐρμηνεία εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, PG 150, 367-492.*

- ΠΕΤΡΟΣ
ANTIOXΕΙΑΣ, *Ἐπιστολή Δ΄: Λόγος καθ' ὃν καιρὸν εἰσηλθεν ὁ Ἴταλὸς Ἀργυρὸς ἐλέγξων τὰ ἡμέτερα, PG 120, 795-816.*
- SMARAGDO
ABBATE, *Sive ratio habita est de symbolo fidei in secretario sancti Petri apostoli: Sive ratio habita est de symbolo fidei in secretario sancti Petri apostoli, inter dominum Leonem sanctissimum et coevangelicum papam Urbis Romae, et Bernarium atque Jesse episcopos, seu Adalardum abbatem, missos domni Caroli imperatoris per indictionem, PL 102, 971-976.*
- SOPHRONIUS HI-
EROSOLYMITANI, *Epistula Synodica: Epistula Synodica, ad Sergium patriarcham Constantinopolitanum, PG 87/3, 3147-3200.*
- ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ
ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία: Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδοσίον καὶ ὑπόθεσις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, PG 67, 843-1630.*
- VIGILIUS ROMAE, *Epistula encyclica: Epistula XV. Vigili papae. Encyclica, Mansi 9, 50-55.*
- ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *ὑπομνήματα: ὑπομνήματα εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην, PG 14, 21-830.*
- ΕΡΓΑ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓ-
ΓΡΑΦΕΩΝ
- ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Πανηγυρικός: «Panegyricus» στο: Isocrates, τόμ. I, μτφρ. G. Norlin, [LCL-209], εκδ. Harvard University Press, London-New York 1945, σελ. 120-241.*
- ΟΜΗΡΟΣ, *Ἰλιάς: Homer The Iliad, with an English translation, τόμ. 1, μτφρ. A. T. Murray, [LCL-170], εκδ. Harvard University Press, London-New York 1978.*

B) Βοηθήματα (Μελέτες-Άρθρα)

- ALEXOPOULOS T., *Der Ausgang des thearchischen Geistes: Der Ausgang des thearchischen Geistes. Eine Untersuchung der Filioque-Frage anhand Photios' »Mystagogie«, Konstantin Melitiniotes' »Zwei Antirrhethici« und Augustins »De Trinitate«, εκδ. V&R Unipress, Göttingen 2009.*
- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ
Θ., *«Ἰγνάτιος. Ο Α΄. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (847-858, 867-877)», MOXE 8 (2013) 431-434.*
- , *«Τὸ ἀμετάπτωτο-ἀκίνητο τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων στὸν Ἱερὸ Φώτιο, στοὺς Καππαδόκες Πατέρες καὶ τὰ Ἀρεοπαγιτικά Ἔργα»: «Τὸ ἀμετάπτωτο-ἀκίνητο τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων στὸν Ἱερὸ Φώτιο,*

- στοὺς Καππαδόκες Πατέρες καὶ στὰ Ἀρεοπαγίτικὰ Ἔργα. (Συγκριτικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος μὲ βάση τὴν «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγία», τὴν 38ῃ Ἐπιστολὴ «Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως», τὸν τρίτο Λόγο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν» καὶ τὸ «Περὶ θείων ὀνομάτων»», *Θεολογία* 78.1 (2007) 241-263.
- ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ Ε., «Ἰδιάζουσες ἀναδείξεις Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (Δ΄-Γ΄ αι.)», *Βυζαντικά* 28 (2009) 105-114.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ι., «Ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος. Τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Σημεῖο ἐνότητος καὶ χωρισμοῦ» στο: *Μνήμη Συνόδου Ἁγίας Β΄ Οἰκουμενικῆς (Ἐν Κωνσταντινουπόλει 381)*, τόμ. Α΄, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 311-330.
- ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ Χ., *Ἡ Σύνοδος τῆς Λυών: Ἡ Σύνοδος τῆς Λυών, Πρόσωπα καὶ Θεολογία*, [ΦΘΒ-48], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2002.
- ARAMPATZIS C., «Ambrose of Milan in the Byzantine Tradition», *Studia Ambrosiana* 9 (2016), 301-322.
- AYRES L., *Augustine and the Trinity*, ἐκδ. Cambridge University Press, Cambridge-New York 2010.
- ΒΑΛΕΤΤΑΣ Ι., *Φωτίου Ἐπιστολαί: Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί. Μετὰ προλεγομένων περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Φωτίου κ.τ.λ.*, ἐν Λοδίνῳ 1864.
- BEELEY C., *Gregory of Nazianzus: Gregory of Nazianzus on the Trinity and the Knowledge of God. In Your Light We Shall See Light*, [OSHT], ἐκδ. Oxford University Press, Oxford-New York 2008.
- ΒΛΑΧΟΣ ΙΕΡΟΘΕΟΣ (Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου), *Ἐμπειρικὴ δογματικὴ Β΄: Ἐμπειρικὴ δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τίς προφορικές παραδόσεις τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδου, τόμ. Β΄ (Τριαδικός Θεός, Δημιουργία, Πτώση, Ἐνανθρώπηση, Ἐκκλησία, Μετὰ θάνατον Ζωή). Κριτικὴ παρουσίαση*, ἐκδ. Ἰερά Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία ²2011.
- , «Ὁ Ὄν καὶ ἡ οὐσία» στο: *Πρακτικὰ Θεολογικῆς Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας «Τὰ προσωπεῖα τοῦ προσώπου. Κριτικὲς θεολογικὲς τοποθετήσεις στὴν ὀντολογία τοῦ προσώπου»*, ἐκδ. Θεολογικὸς Σύλλογος Μέθεξις, Ἀθήνα 2019, σελ. 71-111.
- , *Τὸ πρόσωπο στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση*, ἐκδ. Ἰερά Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία ⁴2005.

- ΒΛΥΣΙΔΟΥ Β., «Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκρατορικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρώτη ἐκθρόνιση τοῦ πατριάρχου Φωτίου», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 33-40.
- , «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Α΄»: «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Α΄ στὴ δεκαετία 867-877», *Σύμμεικτα* 4 (1981) 301-315.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π., «Χειροθεσία», *ΘΗΕ* 12 (1968) 113-114.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥ-ΛΟΥ Ε., «Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, τὰ Καρολίνεα Βιβλία καὶ ἡ Εὐρώπη», στο: *Θέματα Κανονικοῦ Δικαίου καὶ Οἰκουμενικῶν Συνόδων*, τομ. Α΄, Ἀθήνα 2008, σελ. 114-134.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ., *Ἀλφαβητάρι τῆς πίστεως*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2006.
- , *Τὸ Πρόσωπο καὶ ὁ Ἔρως*, ἐκδ. Ἴκαρος, Ἀθήνα 82017.
- ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ Σ., *Κοινωνία Θεώσεως: Κοινωνία Θεώσεως. Ἡ σύνθεση Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2001.
- ΓΙΕΒΤΙΤΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ἐπίσκοπος Ζαχουμίου καὶ Ἐρζεγοβίνης), «Ἅγιες Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι Ὀγδόη (879 – 880) καὶ Ἐνάτη (1351)», *Θεολογία* 86.1 (2015) 19-44.
- ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ Β., *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις: Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον*, [ΑΒ-20], ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1974.
- ΓΛΑΡΟΣ Α., «Ἡ περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ» στο: Α. ΓΛΑΡΟΣ, *Ἀναζητήσας Εὐρέ. Μελέτες Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2019, σελ. 207-220.
- , «Ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων»: «Ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων στὴ διαμόρφωση τοῦ πλαισίου τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου», *ΕΕΘΣΠΑ* 47 (2012) 399-419.
- , *Hymnale Ambrosianum: Hymnale Ambrosianum. Τὸ δομικὸ ὑπόβαθρο ἑνὸς παλαιοχριστιανικοῦ ὕμνολογικοῦ προτύπου*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2020.
- , *Θεία Παιδαγωγία: Θεία Παιδαγωγία. Παιδαγωγικὰ στοιχεῖα στο Μεγάλο Κανόνα του Ἀνδρέα Κρήτης*, [Ψυχολογία, Παιδαγωγική, Ποιμαντική-10], ἐκδ. Ακρίτας, Ἀθήνα 2000.

- ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥ- Αί ἐκκλησιολογικαὶ θέσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας: Αἱ ἐκκλησι-
ΛΟΣ Α., ολογικαὶ θέσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ὡς δογματικὸν πρό-
βλημα τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου, [ΔΔ], Ἀθῆναι 1969.
- DEMAREST B., «Creeds», *NDT*, 233-235.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥ- Ὁρθόδοξος Ἑλλάς: Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γρα-
ΛΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ἐν Λειψία, τύ-
(ἀρχμ.), ποις METZGER ΚΑΙ BITTIG 1872.
- DOMINGUEZ O. P., «Deconstructing Photios»: «Deconstructing Photios: family relationship
and political kinship in Middle Byzantium», *REB* 71 (2013) 105-148.
- , «Saint Iakobos, the Confessor, the baptistery of the patriarch Photios»,
JÖB 66 (2016) 179-186.
- DVORNIK F., *Byzantine Missions among the Slavs: Byzantine Missions among the
Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, ἐκδ. Rutgers University
Press, New Brunswick-New Jersey 1970.
- , *Byzantium and the Roman Primacy*, μτφρ. E. A. Quain, ἐκδ. Fordham
University Press, New York ²1979.
- , *The Photian Schism: The Photian Schism. History and legend*, ἐκδ.
Cambridge University Press Library Edition, Cambridge 1970.
- DRAGAS GEORGE «The Church and the Churches»: «The Church and the Churches: Unity
(protop.), and Multiplicity in the One Body of Christ», *GOTR* 43.1-4 (1998) 585-
603.
- ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΑΘΗ- Ὁ γνήσιος συγγραφεὺς: Ὁ γνήσιος συγγραφεὺς τῶν εἰς Διονύσιον
ΝΑΓΟΡΑΣ (Μητρο- Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων, ἐκδ. Ἑλευσις, Ἀθήνα 2004.
πολίτης Παραμυθίας),
- FARRELL J., *The Mystagogy of the Holy Spirit*, ἐκδ. Holy Cross Orthodox Press,
Brookline 1987.
- FEIDAS I., «Die Ökumenizität des photianischen Konzils des Jahres 879/80 in
Konstantinopel aus orthodoxer Sicht», *Θεολογία* 82.1 (2011) 247-258.
- GABRIELE M., *An empire of memory: An empire of memory. The legend of Charlema-
gne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade*, ἐκδ. Oxford
University Press, Oxford-New York 2011.

- GLASSWELL M., «St. Photius' use of Scripture»: «St. Photius' use of Scripture in the 'Mystagogy of the Holy Spirit'», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* I' (1989-1991) 159-161.
- GRAVES J., *On the mystagogy of the Holy Spirit: On the mystagogy of the Holy Spirit by Saint Photius patriarch of Constantinople*, ἐκδ. Studion Publishers, Astoria 1983.
- GRUMEL V., *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople I: Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. I, *Les actes des patriarches*, fasc. II et III, ἐκδ. Institut français d'études byzantines, Paris 1989.
- HERGENRÖTHER J., *Photii Constantinopolitani Liber de Spiritus sancti mystagogia: Φωτίου πατριάρχου Λόγος περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας-Photii Constantinopolitani Liber de Spiritus sancti mystagogia, nunc primum edidit*, ἐκδ. G. J. Manz, Ratisbonae 1857.
- , *Photius Patriarch von Constantinopel: Photius Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, τόμ. I, Ratisbonae 1867.
- HUNGER H., *Βυζαντινὴ λογοτεχνία Α΄: Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Α΄, *Φιλοσοφία, Ρητορικὴ, Ἐπιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφρ. Λ. Μπενάκης, Ἰ. Ἀναστασίου, Γ. Μακρῆς, ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1991.
- HUSSEY J., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, ἐκδ. Oxford University Press, Oxford-New York 2010.
- ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Ι. (νῦν Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ἰωάννης), «Ἀπὸ τὸ Προσωπεῖον εἰς τὸ Πρόσωπον»: «Ἀπὸ τὸ Προσωπεῖον εἰς τὸ Πρόσωπον. Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Προσώπου» στο: *Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνου Μελίτωνος*, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 287-323.
- ΖΥΜΑΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (πρωτοπ.), *Ἡ ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (879-880)*, [ΔΔ], Θεσσαλονίκη 2000.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., «Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου (Α΄)», *Θεολογία* 44.3-4 (1973) 561-582, (Β΄) *Θεολογία* 45.1 (1974) 80-101, (Γ΄) *Θεολογία* 45.2 (1974) 276-308, (Δ΄) *Θεολογία* 45.3, (1974) 478-510.
- JANIN R., «Κλήμης. Ὁ Ἀλεξανδρεύς», *ΘΗΕ* 7 (1965) 636-642.

ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ Β., «Κένταυροι», *ΘΗΕ* 7 (1965) 481-482.

ΚΑΡΜΙΡΗΣ Ι., *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία: Δογματικῆς Τμήμα Ε΄. Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Ἀθήναι 1973.*

———, «Πῶς δεῖ δέχεσθαι τοὺς προσιόντας τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ἑτεροδόξους», *Θεολογία* 25.2 (1954) 211-243.

———, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Α΄: Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Α΄, Ἀθήναι 21960.*

———, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Β΄: Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Β΄, Graz 21968.*

ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ
(ἀρχιμ.), *Ἡ Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας: Ἡ Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὄρου ἐνώσεως ἕως καὶ τῆς καταργήσεως αὐτοῦ. Μελέτη φιλολογικῆ καὶ ἱστορικῆ, [ΔΔ], Ἀθήναι 2019.*

ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ ΚΥ-
ΡΙΛΛΟΣ [(Ἐπίσκοπος Ἀβύδου) νῦν
Μητροπολίτης Κρήνης], *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης: Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ οἱ ἑτερόδοξοι, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2020.*

———, *Ἡ κανονικὴ δικαιοδοσία: Ἡ κανονικὴ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐπὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν περίοδο 1204-1235, [ΔΔ], Θεσσαλονίκη 1994.*

———, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο: Ἡ Ρώμη καὶ τὸ παπικὸ πρωτεῖο ἐπὶ πατριαρχίας Ἀγ. Ἰγνατίου καὶ Ἰ. Φωτίου (847-886), ἐκδ. Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, Κωνσταντινούπολις 2019.*

———, *Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (649), Α΄: Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (649). Συμβολὴ στὴν Ἱστορία καὶ Θεολογία τοῦ Μονοενεργητισμοῦ-Μονοθελητισμοῦ, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2006.*

———, *Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (649), Β΄: Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (649). Συμβολὴ στὴν Ἱστορία καὶ Θεολογία τοῦ Μονοενεργητισμοῦ-Μονοθελητισμοῦ, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2006.*

———, «Μιχαὴλ Κηρουλάριος καὶ Πέτρος Ἀντιοχείας»: «Μιχαὴλ Κηρουλάριος καὶ Πέτρος Ἀντιοχείας. Παράλληλες πεσοεγγίσεις στὶς δυτικὲς καινοτομίες», *ΕΕΘΣΠΑ ΜΔ* (2009) 565-579.

———, «Ὁ Θεὸς ὡς ἀρχὴ τῶν πάντων», στο: *Πρακτικὰ διεπιστημονικοῦ συνεδρίου: «Ἀρχὴ καὶ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου με ἀναφορὰ στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου» (17-18 Οκτωβρίου 2017), Ἀθήνα 2018, σελ. 81-89.*

- _____, *Ὁ Θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Ὁ Θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸ Πηδάλιο καὶ τὸ Πατριαρχεῖο Μόσχας*, ἐκδ. Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, Κωνσταντινούπολις 2019.
- _____, «Ὁ ἱερός Φώτιος καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης», *Θεολογία ΠΑ.1* (2010) 5-34.
- ΚΑΖΑΡΙΑΝ Γ., *Οἱ Φώτιος καὶ ἡ Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία: Οἱ Φώτιος καὶ ἡ Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία· ἡ Σημασία τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Καθολικὸ τῆς Μεγάλῃς Ἀρμενίας Ζαχαρία*, [Studia Historiarum Ecclesiasticarum-III], ἐκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2019.
- ΚΑΖΗΔΑΝ Α., «Asekretis», *ODB 1* (1991) 204.
- _____, «Latins», *ODB 2* (1991) 1187-1188.
- _____, «Protospatharios», *ODB 3* (1991) 1748.
- ΚΟΛΒΑΒΑ Τ., *Inventing Latin heretics: Inventing Latin heretics. Byzantines and the Filioque in the Ninth Century*, ἐκδ. Western Michigan University, Kalamazoo 2008.
- _____, *The Byzantine Lists: The Byzantine Lists: errors of the Latins*, ἐκδ. University of Illinois Press, Urbana-Chicago 2000.
- ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Ἀπὸ Τυβίγγης, ἔτη σωτηρίας αφογ' Α: Ἀπὸ Τυβίγγης, ἔτη σωτηρίας αφογ' Β*. Ἡ θεολογικὴ ἀλληλογραφία τῶν Λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχη Ἱερεμία Β' τὸν Τρανό, τόμ. Α, *Εἰσαγωγή-Κείμενα*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2019.
- _____, *Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου: Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Φιλόππου "De officio mundi" καὶ ἡ σ' αὐτὸ ἐπίδραση τῆς "Ἐξαήμερον" τοῦ Μ. Βασιλείου*, [ΔΔ], Ἀθήνα 2004.
- _____, *Ἡ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας στὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους Α: Ἡ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας στὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους, τόμ. Α'.* Συμβολὴ στὴν ἱστοριοδογματικὴ διερεύνηση τῆς περὶ Παραδόσεως διδασκαλίας τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2020.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Γ., «Διαδοχὴ Ἀποστόλων», *ΘΗΕ 4* (1964) 1109-1121.
- ΚΟΝΤΟΣΤΕΡΓΙΟΥ Δ., «Ἡ περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Φωτίου» στο: *Πρακτικὰ ἹΕ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου «Μέγας Φώτιος» (14-17 Νοεμβρίου 1994)*, ἐκδ. Ἱερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 249-268.

- , «Τό Άγιον Πνεῦμα, Πρόβλημα» στο: *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου μέ θέμα τό Άγιον Πνεῦμα (11-14 Νοεμβρίου 1991)*, ἐκδ. Ἱερά Μητροπόλις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 309-321.
- ΚΟΤΣΩΝΗΣ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ [(ἀρχίμ.) ἔπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος], «Γράμμα.», *ΘΗΕ* 4 (1964) 637-641.
- ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Το κίνημα των ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342 - 1349): Το κίνημα των ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342 - 1349). Θεολογική και κοινωνιολογική διερεύνηση*, [ΔΔ], Θεσσαλονίκη 1995.
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Γ., *Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτής τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, [ΔΔ], Ἀθήναι 2001.
- LEMERLE P., *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς: Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν 10ο αἰῶνα*, ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήναι ²1985.
- ΛΙΑΚΟΥΡΑΣ Κ., *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας: Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Σπουδὴ στὴν ἀντιαιρετικὴ Τριαδολογικὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα 2005.
- ΛΙΑΛΙΟΥ Δ., «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς»: «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦ Ἁγ. Φωτίου Ἐπὶ τοῦς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοῦς θρόνους», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Ι', (1989-1991) 297-298.
- LILIE R.-J., *Εἰσαγωγή στη Βυζαντινὴ Ἱστορία*, μτφρ. Χ. Τσατσούλης, επιμ. εκδ. Χ. Σταυράκος, εκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2011.
- ΜΑΓΡΙΠΛΗ Δ., *Πολιτικὴ καὶ θρησκεία στὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου: Πολιτικὴ καὶ θρησκεία στὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Μία ἀπόπειρα κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ κινήματος των Ζηλωτῶν (1342 - 1349 μ.Χ.)*, [ΔΔ], Ἀθήνα 1999.
- ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ Δ., *Ἡ γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη*, ἐκδ. Ἑσοπτρον, Ἀθήνα 2017.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Γ., *Χρόνος καὶ ἄνθρωπος*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἁγιον Ὅρος ²2017.
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α. «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Φωτίου», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 165-181.
- ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ Γ., *Γένεση καὶ πηγές τοῦ Ὄρου τῆς Χαλκηδόνας: Γένεση καὶ πηγές τοῦ Ὄρου τῆς Χαλκηδόνας. Συμβολὴ στὴν ἱστοριοδογματικὴ διερεύνηση τοῦ Ὄρου*

- τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, [ΦΘΒ-7], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1986.
- , *Ιστορία της Ὁρθόδοξης Θεολογίας και πνευματικότητας: Ἱστορία της Ὁρθόδοξης Θεολογίας και πνευματικότητας. Σημειώσεις ἀπό τις πανεπιστημιακές παραδόσεις*, ἐκδ. Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002.
- , *Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός Α': Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας*, τόμ. Α', [ΦΘΒ-25], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1993.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Δογματική καί συμβολική Θεολογία Β: Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β. Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανοσύνη*, [ΦΘΒ-3], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2010.
- , *Θεολογία, Κτισιολογία, Ἐκκλησιολογία κατὰ τόν Μέγαν Ἀθανάσιον: Θεολογία, Κτισιολογία, Ἐκκλησιολογία κατὰ τόν Μέγαν Ἀθανάσιον. Σημεῖα πατερικῆς καί οἰκουμενικῆς θεολογίας*, [Θεολογία καί Οἰκουμένη-5], ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016.
- , *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας: Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Μέ παράρτημα τό σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- , *Τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ: Τὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ. Δοκίμιο πατερικῆς θεολογίας*, [Θεολογία καί Οἰκουμένη-13], ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017.
- MEIJER J., *A successful Council of Union: A successful Council of Union. A theological analysis of the Photian Synod of 879-880*, [ΑΒ-23], ἐκδ. Patriarchal Institute for Patristic Studies, Thessaloniki 1975.
- ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ ΠΑΥΛΟΣ (Μητροπολίτης Σουηδίας), *Ἱστορική εἰσαγωγή: Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990.
- MEREDITH A., *The Cappadocians*, ἐκδ. Vladimir's Seminary Press, Crestwood 2000.
- ΜΕΣΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ἱερομόναχος), «Εἰσαγωγή» στο: *Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, Βίοι ἀγνώστων ἀσκητῶν. Εἰσαγωγή-Μετάφρασις-Σχόλια ὑπὸ Ἰωάννου Μ.*, Ἁγιον Ὄρος 201988.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (πρωτοπ.), «Νικήτας. Ὁ Βυζάντιος», *ΘΗΕ* 9 (1966) 464-465.

- MEYENDORFF JOHN (protop.), «Continuities and Discontinuities in Byzantine Religious Thought», *DOP* 47, 69-81.
- ΜΙΤΡΟΥ Ρ., *La Romanie Refleurira: La Romanie Refleurira. Requiem pour un Empire vole*, [ΔΔ], Paris 1995.
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Β., «Ἀδριανὸς. Ὁ Β΄ Πάπας Ρώμης», *ΘΗΕ* 1 (1962) 450.
- ΜΠΕΓΖΟΣ Μ., «Ἡ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὴ φιλοσοφία» στο: *Πρακτικὰ ἸΕ΄ Θεολογικοῦ Συνεδρίου «Μέγας Φώτιος» 14-17 Νοεμβρίου 1994*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 327-336.
- , «Πρόλογος» στο: *Αθανάσιος Αλεξανδρείας, Αθηναγόρας, Τατιανός. Λόγοι Χριστιανῶν κατὰ Ἐθνικῶν*. Πρόλογος Μπέγζος Μ., Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Πλεξίδης Ι., [Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς-6], ἐκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 9-24.
- ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΣ Σ., *Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σύμφωνα με τὸν Ἱερό Αυγουστίνου: Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σύμφωνα με τὸν Ἱερό Αυγουστίνου (Σπουδὴ στο «Περὶ Τριάδος» ἔργο του)*, [Master], Θεσσαλονίκη 2014.
- ΜΠΙΛΑΛΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (ἀρχιμ.), *Ἡ αἴρεσις τοῦ FILIOQUE Α΄: Ἡ αἴρεσις τοῦ FILIOQUE*, τόμ. Α΄, *Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ θεώρησις τοῦ FILIOQUE*, ἐκδ. «Ὁρθοδόξου Τύπου», Ἀθῆναι 1972.
- ΜΠΙΟΝΗΣ Κ., *Χριστιανικὴ Γραμματεία Α΄: Χριστιανικὴ Γραμματεία, ἥτοι φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων*, τόμ. Α΄, *οἱ λεγόμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες*, Ἀθῆναι 1977.
- ΜΠΟΥΜΗΣ Π., *Κανονικὸν Δίκαιον*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 2002.
- , «Τὸ Πνεῦμα Τοῦ Πατρὸς Γ΄»: «Τὸ Πνεῦμα Τοῦ Πατρὸς («Τὸ Ἐκ Τοῦ Πατρὸς Ἐκπορευόμενον καὶ δι’ Υἱοῦ πορευόμενον)» (ΜΕΡΟΣ Γ΄), *Ἐκκλησία* 89.6 (2012) 368-375.
- ΝΑΤΣΙΟΣ Β., *Ὁ Μέγας Φώτιος με βάση τις ἐπιστολές του: Ὁ Μέγας Φώτιος με βάση τις ἐπιστολές του. Προσωπογραφικὰ-ἱστορικὰ-θεολογικά*, [Master], Θεσσαλονίκη 2009.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Ν., *Ἡ Τριαδολογία τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου*, [ΦΘΒ-39], ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999.
- , *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, ἐκδ. Χριστιανικὴ Ἀδελφότητα «Λυδία», Θεσσαλονίκη 2009.

- , «Τό ιστορικοδογματικό πλαίσιο τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου»: «Τό ιστορικοδογματικό πλαίσιο τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια 325 μ.Χ.) καί ὁ ἐπίσκοπος Τριμυθοῦντος Ἅγιος Σπυρίδων (Συνοπτική ἀναφορά)» στο: Ν. Νικολαΐδης, *Ἀνάλεκτα. Ἡ Περί τοῦ ὄντως ὄντος καί τῶν ὄντων*, τόμ. Α΄, [ΦΘΒ–50], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 107-138.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Ἀμβρόσιος. Ὁ Μεδιολάνων», *ΘΗΕ* 2 (1963) 272-276.
- ΞΙΩΝΗΣ Ν., *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ὅτι καί Θεός καί ἐκ Θεοῦ κατὰ φύσιν*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2018.
- ΟΡΦΑΝΟΣ Μ., *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον: Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»),* Ἀθῆναι 1974.
- , *Ὁ Υἱὸς καί τὸ Ἅγιον Πνεῦμα: Ὁ Υἱὸς καί τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἰς τὴν τριαδολογίαν τοῦ Μ. Βασιλείου. (Συμβολὴ εἰς τὴν περὶ Ἁγίας Τριάδος διδασκαλίαν αὐτοῦ)*, Ἀθῆναι 1976.
- , *The procession of the Holy Spirit: The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers*, reprinted from «Theologia», Athens 1979.
- OSTROGORSKY G., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους Β: Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Β, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, ἐκδ. Στέφανος Βασιλόπουλος, Ἀθήνα 1979.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ Ι., «Πάν», *ΘΗΕ* 9 (1966) 1111.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΗΣ Ι., *Οἱ προϋποθέσεις τῆς πνευματολογίας Βαρλαάμ του Καλαβροῦ: Οἱ θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς πνευματολογίας Βαρλαάμ του Καλαβροῦ*, [ΔΔ], Ἀθήνα 2018.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ., «Ἀναστάσιος. Ὁ Βιβλιοθηκᾶριος», *ΘΗΕ* 2 (1963) 582-583.
- , «Αὐγουστῖνος Ἰππῶνος»: «Αὐγουστῖνος Ἰππῶνος († 430). Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς Πατέρας τῆς Δύσεως», *Θεολογία* 79.2 (2008) 459-525.
- , *Μεγάλοι Σταθμοὶ τῆς Θεολογίας: Μεγάλοι Σταθμοὶ τῆς Θεολογίας. Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Εἰσαγωγή Β΄, Γ΄ & Δ΄ αἰῶνες [Ἐπιτομή]*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2011.

- , *Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Βίος, Θεολογία, Χριστολογία, Ἑρμηνευτική*, ἐκδ. Αποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 2004.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος), *Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης*, Ἀθήνα 1930.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ἡ ἠθικὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας: Ἡ ἠθικὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. «Ὁ Ἡγεμών» στον Ἱερό Φώτιο καὶ στον Μακιαβέλι*, [Master], Θεσσαλονίκη 2014.
- ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Π., «Εἰσαγωγή» στο: *ΕΠΕ 115. Ἀποστολικοὶ Πατέρες 2*, σελ. 7-13.
- PHAN P., «Systematic issues in trinitarian theology», στο: *The Cambridge Companion to The Trinity*, ed. P. Phan, ἐκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2011, σελ. 13-29.
- PHILARETE (archim.), «La Mystagogie du Saint Esprit» στο: *Saint Photios, La Mystagogie du Saint Esprit*, μτφρ. Archimandrite Philarète, ἐκδ. Fraternité orthodoxe Saint Grégoire Palamas, Paris 1991, σελ. 75-149.
- PIL-SOO H., «A focused response to Augustine’s *Filioque*»: «A new approach for ecumenical doctrine: A focused response to Augustine’s *Filioque*», *KPJT* 45.3 (2013) 63-85.
- ΠΛΕΞΙΔΑΣ Ι., «Εἰσαγωγή» στο: *Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ὁ Ἡγεμών*. Εἰσαγωγή-Μτφρ-Σχόλια Ι. Πλεξίδης, Προεισαγωγή Μ. Πλωρίτης, Πρόλογος Χ. Γιανναράς, ἐκδ. Ἀρμός, Θεσσαλονίκη 2007.
- PLESTED M., «Filioque», *EEAD* I (2011) 251-252.
- POLIDORI V., «Photius and Metrophanes of Smyrna»: «Photius and Metrophanes of Smyrna. The Controversy of the Authorship of the ‘Mystagogy of the Holy Spirit’», *MEG* 14 (2014) 199-208.
- , «Towards a critical edition of Photius’ Mystagogy of the Holy Spirit», *SOC* 19.1 (2015) 5-18.
- ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΗΣ Α., «Εἰσαγωγή» στο: *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περί Θεῶν ὀνομάτων, Περί Μυστικῆς Θεολογίας*. Πρόλογος: Χ. Τερέζης, Εἰσαγωγή: Α. Πολυχρονιάδης, Μετάφραση, Σχόλια: Δ. Χατζημιχαήλ, [Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς-13], ἐκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 15-163.

- PRICE C., «Some Notes on Filioque» στο: *Engaging the Spirit. Essays on the Life and Theology of the Holy Spirit*, ed. R. B. Slocum, εκδ. Wipf and Stock Publishers, Oregon ²2017, σελ. 145-167.
- PUGLIESE M., «How important is the *Filioque* for reformed Orthodoxy?», *WTJ* 66 (2004) 159-177.
- ΡΥΡΑΖΑ ΔΑΝΙΗΛ (πρωτοπ.), *Ἡ Θεολογία τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ: Ἡ Θεολογία τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ στὸν Ἅγιο Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη*, [ΔΔ], ἐκδ. Ἰ. Μ. Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἁγίων Ὁρος 2015.
- ROMANIDES JOHN (protop.), «The Filioque», *Κληρονομία* 7.2 (1975) 285-314.
- ΡΑΝΣΙΜΑΝ Σ., *Δύση καὶ Ἀνατολή σέ Σχίσμα*, μτφρ. Χ. Μακρόπουλος, ἐκδ. ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2008.
- ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (πρωτοπ.), *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Α΄: Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α΄, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη ⁴2009.
- ΣΑΒΒΑΤΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ [(ἀρχιμ.) νῦν Μητροπολίτης Μεσσηνίας], *Ἡ Πνευματολογία Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου: Ἡ Θεολογική ὀρολογία καὶ προβληματική τῆς Πνευματολογίας Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου*, [ΔΔ], Ἀθῆναι 1995.
- ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (πρωτοπ.), *Ἀνατολή καὶ Δύση στὴν τελευταία τους συνάντηση: Ἀνατολή καὶ Δύση στὴν τελευταία τους συνάντηση. Ἡ σύγκληση τῆς Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας. Ἱστορική προσέγγιση*, ἐκδ. Κυριακίδη, [Βυζαντινὴ Γραμματεία-10], Ἀθήνα 2009.
- SIEMIENSKI A. E., «The Authenticity of Maximus the Confessor's *Letter to Marinus*»: «The Authenticity of Maximus the Confessor's *Letter to Marinus*: The Argument from Theological Consistency», *VC* 61 (2007) 189-227.
- , *The Filioque: The Filioque. History of a Doctrinal Controversy*, [OSHT], ἐκδ. Oxford University Press, Oxford-New York 2013.
- SILVANO L., «How, why and when the Italians separated from the Orthodox Christians»: «“How, why and when the Italians separated from the Orthodox Christians” A mid-byzantine account of the origins of the schism and its reception in the 13th-16th centuries» στο: *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'Union entre Orient et Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)*, ἐπ. ἐκδ. M.-H. Blanchet, F. Gabriel, [Monographies-39], ἐκδ. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Paris 2013.

- ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ Κ., «Άναφορά εις τήν Πνευματολογίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου» στο: *Ἡ προσωπικότητα καί ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἐπίσημοι Λόγοι Ἐκφωνηθέντες ἐπί τῆ Ἱερᾷ Μνήμῃ του κατά τά ἔτη 1970-2010*, ἐκδ. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2011, σελ. 125-133.
- , *Ἱστορία δογμάτων Β΄: Ἱστορία δογμάτων, τόμ. Β΄. Ἡ Ὁρθόδοξη δογματική διδασκαλία καί οἱ νοθεύσεις της ἀπό τίς ἀρχές τοῦ τέταρτου αἰώνα μέχρι καί τήν Τρίτη Οἰκουμενική Σύνοδο*, Ἀθήνα 2004.
- ΣΤΑΘΗΣ Γ., *Μορφές καί Μορφές τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης: Μορφές καί Μορφές τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, ἤτοι Μελοποιία–Μορφολογία τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, [Λατρευτολογία–5]*, ἐκδ. Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Ἀθήνα 2011.
- ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ Χ., «Ἐγώ εἰμί ο ὦν». Ἡ διαλεκτική φύσεως καί προσώπου»: «Ἐγώ εἰμί ο ὦν». Ἡ διαλεκτική φύσεως καί προσώπου στη νεώτερη Ὁρθόδοξη Θεολογία & ο θεολογικός ολισμός του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά», *Σύνθεσις* 1 (2012) 104-120.
- ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (πρωτοπ.), «Εἰσαγωγή» στο: *Αγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία. Εἰσαγωγή-Σχόλια πρωτοπ. Δημήτριος Στανιλοάε, μτφρ. Ἰ. Σακαλῆς*, [Ἐπιτάς πηγᾶς-1], ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα ³2009, σελ. 11-80.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (ἀρχιμ.), *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία: Ἐκκλησιαστική Ἱστορία. Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, ἐκδ. Παπαδημητρίου, Ἀθήναι ²2000.
- ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ Γ., «Πνευματομάχου», *ΘΗΕ* 10 (1966) 479-481.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Χ., *Ἐκκλησιαστική Μυσταγωγία: Ἐκκλησιαστική Μυσταγωγία (Ἱστορική καί ἀναγωγική θεώρησις τῆς θείας Λειτουργίας ἀπό τοὺς Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, Νικόλαον Καβάσιλαν, Θεόδωρον Ἀνδίδων καὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης)*, Ἀθήναι 2001.
- , *Θέματα Θεολογίας: Θέματα Θεολογίας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις*, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Λιθογραφία, Ἀθήναι 1987.
- TREADGOLD W., «Photius before his patriarchate», *JEH* 53.1 (2002) 1-17.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Α΄: Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ Α΄*, ἐκδ. ἀδελφότης Θεολόγων Ἡ «Ζωή», Ἀθήναι 1959.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ Σ., *Πηγές Βυζαντινοῦ δικαίου: Οἱ πηγές του Βυζαντινοῦ δικαίου*, ἐκδ. Σάκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ ³2011.

- ΤΣΙΡΙΓΩΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ
(ἐπίσκοπος Ἐλαίας), *Ἔχει Καππαδοκικὴν προέλευσιν τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως;: Ἔχει Καππαδοκικὴν προέλευσιν (Γραφὴν-Ἐκφώνησιν-Προσδιάρθρωσιν-Τελειοτέραν κατάρτισιν) τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως Νικαίας Κωνσταντινουπόλεως;*, Ἀθῆναι 2020.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., «Φώτιος. Ὁ Α΄.» *ΘΗΕ* 12 (1968) 21-31.
- ΦΕΙΔΑΣ Β., *Βυζάντιο: Βυζάντιο. Βίος-Θεσμοὶ-Κοινωνία-Ἐκκλησία-Παιδεία-Τέχνη*, Ἀθῆναι ⁴1997.
- , *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α΄: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τόμ. Α΄. Ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι τὴν Εἰκονομαχία*, Ἀθῆναι ³2002.
- , *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β΄: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τόμ. Β΄. Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρύθμιση*, Ἀθῆναι ³2002.
- , «Κύριλλος. Καὶ Μεθόδιος»: «Κύριλλος. Καὶ Μεθόδιος. Οἱ Ἀπόστολοι τῶν Σλάβων καὶ Ἅγιοι» *ΘΗΕ* 7 (1965) 1176-1180.
- , «Ὁ ἱερός Φώτιος καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσσίας» στο: *Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἐπίσημοι Λόγοι Ἐκφωνηθέντες ἐπὶ τῇ Ἱερᾷ Μνήμῃ του κατὰ τὰ ἔτη 1970-2010*, ἐκδ. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2011, σελ. 345-358.
- ΦΙΛΙΑΣ Γ., *Λειτουργικὴ Α΄: Λειτουργικὴ*, τόμ. Α΄, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006.
- ΦΟΥΓΙΑΣ ΜΕΘΟΔΙΟΣ [(Ἀρχιεπίσκοπος πρ. Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας) ἔπειτα Μητροπολίτης Πισιδίας], «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* Γ΄ (1989-1991) 1-126.
- , *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων: Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου μέχρι τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας, 858-1439. Ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ Μελέτη ἀναφερόμενη στὶς ποικίλες φάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων τῶν δύο λαῶν*, Ἀθῆναι 1990.
- ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗΣ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ (Ἀρχιεπίσκοπος Αὐστραλίας), «Ἀξιωματικαὶ προϋποθέσεις καὶ συνέπειαι ἐνιαίου Συμβόλου τῆς Πίστεως» στο: *Μνήμη Συνόδου Ἁγίας Β΄ Οἰκουμενικῆς (Ἐν Κωνσταντινουπόλει 381)*, τόμ. Α΄, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 267-276.
- ΧΑΤΖΗΦΡΑΙΜΙΔΗΣ ΕἰΡΗΝΑΙΟΣ (αρχιμ.), *Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Ἁγίων Αυγουστίνου καὶ Ἱερώνυμου: Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Ἁγίων Αυγουστίνου καὶ Ἱερώνυμου. Ἀπὸ τὸν sensus στὸν consensus*, ἐκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2015.

- ΧΑΡΡΙΣ Τ., *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, μτφρ. Λ. Καρατζάς, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2004.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Βλεμμύδης Νικηφόρος», *ΘΗΕ* 3 (1963) 939-944.
- , *Ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία Α: Ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία. Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ χριστιανισμοῦ*, τόμ. Α, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη³2015.
- WARE ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ (Μητροπολίτης Διοκλείας), *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, μτφρ. Ι. Ροηλίδης [Ἱστορία καὶ Πολιτισμός-2], ἐκδ. Ἀκρίτας, Αθήνα⁴2007.
- ZIZIOYLAS JOHN (Metropolitan of Pergamos), «Person and Nature in the Theology of St Maximus the Confessor» στο: *Knowing the Purpose of Creation through the Resurrection. Proceedings of the Symposium on St. Maximus the Confessor*, ed. Bishop of the Diocese of Western America of the Serbian Orthodox Church Maxim (Vasiljevic), [Contemporary Christian Thought Series-20], εκδ. Sebastian Press, California 2013, σελ. 85-113.
- ZYMARIS PHILIP (protop.), «Neoplatonism, the *Filioque* and Photios' Mystagogy», *GOTR* 46.3-4 (2001) 345-362.